

И. Абдувалиев, Т. Садыков

**АЗЫРКЫ
КЫРГЫЗ ТИЛИ
Морфология**

«КЫРГЫЗСТАН-СОРОС» ФОНДУ

Бул окуу китеп жаңыча көз караш менен «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги менен бирдикте «Кыргызстан — Сорос» фонду тарабынан даярдалды.

*Программанын демөөрчүсү — белгилүү америкалык финансист жана ойчул **Жорж Сорос**.*

«Кыргызстан — Сорос» фонду бул окуу китепке өздөрүнүн ой-пикирлерин, сындары менен сунуштарын айтуучуларга терең ыраазычылыгын билдирет.

Рецензенттер: **Сарыбаев Ш. Ш.** — Казак Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор; **Биялиев А.** — филология илимдеринин кандидаты, Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин доценти; **Жумалиев Ж.** — филология илимдеринин кандидаты, Бишкектеги гуманитардык университеттин доценти.

Атайын редактору — филология илимдеринин доктору **Усубалиев Б.**

Абдувалиев И., Садыков Т.

А—13 Азыркы кыргыз тили: морфология. Жогорку окуу жайлардын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеп.— Б.: «Айбек» фирмасы, 1997. — 296 б.

ISBN 5-900162-13-3

Окуу китеп окуу программасына ылайык жазылды. Морфология курсун толук чагылдыруу максатында сөз тутуму, сөз жасоо, жөнөкөй жана татаал сөздөр деген темалар да жаңыдан киргизилди. Ар бир маселени териштирүүдө тил илиминдеги, мунун ичинде кыргыз тил илиминдеги жаңы көз караштар, жетишкендиктер толук эске алынды.

Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери менен бирге окуучуларга, мугалимдерге, илимий кызматкерлерге, аспиранттарга да сунуш кылынат.

А 4602000000

ББК 81. 2 Ки

ISBN 5-900162-13-3

© Абдувалиев И., Садыков Т. 1997.

© «Кыргызстан — Сорос» фонду, 1997.

© «Айбек» фирмасы, 1997.

АВТОРЛОРДОН

Кыргыз тилинин морфологиясынын өзүнчө санаты бар. Ал кызыл профессор Касым Тыныстановдун 1934-жылы жарыяланган китебинен башталган эле. Бирок каргашалуу учурда бейкүнөө курмандыкка чалынган автор менен бирге ал жараткан морфология да ушул кезге чейин капастан чыга албай келет. Бул окуу китебине көз жүгүртүп отуруп, жетесинен зирек, тилдик туюму жанда жок чапчаң автордун чыйыры окумуштуулардын кийинки муундары тарабынан уланбай калганына өкүнбөй койбойсун.

Тактап айтканда, К. Тыныстанов агглютинация тилдеринин ички мыйзамченемдиктерин туура түшүнүп, аталган окуу китебинде дал ушул өзгөчөлүктү чагылдырууга далалаттанган эле. Ал эми кийин жарык көргөн грамматикаларда мындай өзгөчөлүк көз жаздымында калып, тигил же бул маселени териштирүүдө көбүнчө флексия тилдеринин грамматикасынын даяр үлгүлөрү таңууланып келди. Мындай өз кыртышына таянбай, чоочун кыртышты жөлөк тутуу кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн табиятын, өзгөчөлүктөрүн терең жана так ачууга залакасын тийгизгендиги айтпаса да түшүнүктүү. Болбосо, сексенинчи жылдары жарык көргөн, үнсүз тыбыштары «унутулуп» калган «академиялык» грамматикабыздын морфология бөлүмү алда канча тереңирээк жана кененирээк жазылмак.

Бирок, ошентсе да, кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшүнө байланышкан айрым орчундуу маселелерди терең изилдеп, отуз-кырк жыл кеч болсо да аны туура жолго салып, өнүктүргөн, алда канча жогорку деңгээлге көтөргөн С. Кудайбергенов, С. Давлетов сыяктуу белгилүү окумуштуулардын эмгектерин эскербей кетүүгө болбойт.

Албетте, бир эмгек менен ушул кезге чейин орун алып келген өксүктүн ордун заматта толтуруу өтө кыйын жана биз муну максат да кылбайбыз. Бирок айрым орчундуу маселелерди те-

риштирүүдө кыргыз тилинин өз кыртышынан чыгууга, б. а. чындыктын көзү менен кароого тырыштык. Бул, биринчиден. Экинчиден, окуу китебинин өзүнчө максат-мүдөөсү, буга ылайык тили жана стили болот. Биз муну көңүлгө бекем түйүү менен, окуу китептеги материалдарды колдон келишинче так, кыска жана түшүнүктүү берүүгө далалат кылдык.

Окуу китепти жазууда буга чейин жарык көргөн окуу китептер менен катар түрдүү деңгээлде иштелген илимий изилдөөлөрдүн жетишкендиктери пайдаланылганын белгилемекчибиз.

Грамматика, сөз түркүмдөрү, зат атооч (жөндөмө категориясы, жөндөлүш зат атоочтун жасалышынан тыш.), сын атооч, сан атооч, этиш (ыңгай категориясы, этиштин жасалышынан тыш.), этиштин өзгөчө формалары, тактооч, кызматчы сөз түркүмдөрү бөлүмдөрү филология илимдеринин кандидаты, доцент **Ибраим Абдувалиев**, ал эми сөз тутуму, сөз жасоо, зат атоочтун жөндөмө категориясы, жөндөлүш, зат атоочтун жасалышы, ат атооч, этиштин ыңгай категориясы, этиштин жасалышы, тууранды сөздөр, сырдык сөздөр бөлүмдөрү филология илимдеринин доктору **Ташполот Садыков** тарабынан жазылды.

Конкурсту уюштурган «Кыргызстан — Сорос» фондунун кызматкерлерине жана кол жазмага карата өз пикирлерин билдирип, омоктуу ойлорун айткан окумуштууларга, ошондой эле редакциялап, адис катары баалуу кеңештерин берген филология илимдеринин доктору **Бейшенбай Усубалиевге** ак дилден ыраазычылыгыбызды билдиребиз.

Авторлор.

ГРАММАТИКА

§ 1. Грамматика жөнүндө түшүнүк

Грамматика (грекче *grammatikē* — окуу жана жазуу өнөрү дегенди билдирет) тил илиминде төмөнкүдөй маанилерди билгизет:

1. Тилдеги сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн курулушу, ички түзүлүшү. Бул маанисинде биз тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүн элестетибиз.

2. Тилдин грамматикалык түзүлүшүн, башкача айтканда, сөздөрдүн өзгөрүү мыйзамченемдиктерин, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдүн типтерин үйрөтүүчү тил илиминин бир тармагы. Бул маанисинде биз тигил же бул тилдеги сөздөрдүн түзүлүшүн, сөз өзгөртүү системасын, сөз айкаштарынын табиятын, сүйлөм түзүлүш мыйзамченемдиктерин, сүйлөмдөрдүн типтерин, түрлөрүн окуп үйрөнүүнү түшүнөбүз.

3. Тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүн мүмкүн болушунча толук чагылдыра иликтеген илимий эмгек. Мындай эмгектерге грамматиканын өз бөлүмдөрү (морфология, синтаксис) менен кошо, адатта, фонетика жана сөз жасоо да киргизилет.

§ 2. Грамматикалык түзүлүш

Грамматикалык түзүлүш сөздүн жана сүйлөмдүн курулушу, уюшулушу деген түшүнүктү берет. Эгерде тилдин **тыбыштык түзүлүшүндө фонема** катары бири-биринен айырмаланган тыбыштар, интонация жана акцент каражаттары (мис., басым) жөнүндө сөз болсо, **лексикалык түзүлүшүндө** сөз, туруктуу идиомалык айкаштар, алардын лексикалык көп жактуу маанилери, маанилик катыштары жөнүндө сөз болот. Ал эми **грамматикалык түзүлүштө** болсо сөздүн жана сөз бирикмелеринин (сөз айкашы, сүйлөм) бири-бири менен байланышта, карым-катышта болгон учурлардагы өзгөрүүлөрү жана тилдик мыйзамченемдер тууралуу сөз болот. Грамматика үчүн тигил же бул

сөздүн грамматикалык маанилерге ээ болуп, сүйлөмдө белгилүү кызмат өтөп, тиешелүү грамматикалык каражаттар менен туура уюшулушу эң негизгиси болуп эсептелет.

Типологиялык (*морфологиялык*) жактан агглютинациялык тилдерге кирген кыргыз тилинде уңгу бир канча уландыларды кабыл ала берет, буга байланыштуу сырткы түзүлүшү жагынан өтө туруктуу келет. Уңгуга жалганган морфемалар да өз маанилеринде гана болот. Кандайдыр башка грамматикалык маани берүү зарылдыгы болсо, тиешелүү дагы башка морфема жалгана берет.

Ошентип, кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшү алда канча туруктуу орун-тартипке ээ болгон каражаттары аркылуу айырмаланат. Түрк тилдериндеги мындай касиетти туура баамдап, Н. С. Трубецкой агглютинациялык тилдердин флективдүү тилдерге караганда бир топ өнүккөн тилдер экенине адилет баа берип, «индоевропа тилдери идеал катары рационалдуу агглютинацияга умтулуп, флексия гипертрофиясын женип жүрүп отурган процессте пайда болгон»¹, деп жазган.

Жасалма тил катары атайы иштелип чыккан эл аралык эсепанто тилине да негиз катары алтай тилдеринин грамматикалык түзүлүшүн Н. С. Трубецкой сунуш эткен. Мунун өзү агглютинация тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүнүн машина тили үчүн ыңгайлуулугун айтып турат.

§ 3. Грамматиканын түрлөрү

Максаты, милдети, изилдөөлөрдү камтуу объектиси жана аткарылыш стили боюнча грамматиканын бири-биринен айырмаланган бир нече түрлөрү бар.

1. **Нормативдүү грамматика** тигил же бул тилдин түзүлүшүн, андагы илимий жактан толук далилденген талашсыз эрежелерди өз ичине камтыган грамматика болуп эсептелет. Буга мектептерге, орто окуу жайларга, жогорку окуу жайларга арналган грамматикалар кирет. Мунун ар бири тиешелүү окуу пландардын негизинде жазылат.

Мектеп грамматикасы тил илиминин теориялык маселелерин окутуу менен бирге, окуучуларга тил үйрөтүү, эркин жана туура сүйлөй, жаза билүүгө көндүрүү милдеттерин да аркалайт. Кыргыз тилинин алгачкы мектеп грамматикасын Касым Тыныстанов жазган. Айрым илимий жоболору мурда кээ бир китептерде айтылган менен 1934-жылы жарыкка чыккан «Кыр-

¹ Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии. — М. Прогресс, 1987, 59-6.

гыз тилинин морфологиясы»¹ тилибиздин грамматикалык түзүлүшүн алда канча кененирээк чагылдырган эмгек катары кыргыз тилинин биринчи мектеп грамматикасы деген атка татыктуу.

Азыркы кезде мектеп грамматикаларынын ондогон варианттары, өркүндөтүлгөн нускалары бар. Муну менен катар орто жана жогорку окуу жайлары үчүн да бир нече грамматика жарык көргөн.

Нормативдүү грамматикалардын алда канча өркүндөтүлүп, тилдик түзүлүштү ийне-жибине чейин камтыган, атайын тематикалык, ысымдык көрсөткүчтөр менен жабдылган басылмасы академиялык грамматика деп аталат. Кыргыз тилинде мындай грамматика али жарыялана элек.

2. **Илимий грамматикада** тилдин түзүлүшүндөгү тигил же бул кубулуштар ар түрдүү илимий көз караштардын негизинде тереңдетилип, тиешелүү талаш-тартыш маселелери менен кошо берилет. Илимий иликтөөлөрдүн мүнөзүнө жараша ал тарыхый грамматика жана сыпаттама грамматика деп экиге бөлүнөт. **Тарыхый грамматикада** (кээде **диахрондук грамматика** деп да аталат) тилдин грамматикалык түзүлүшү тарыхый өсүп-өнүгүш процессинде териштирилет. Мындай грамматика азырынча кыргыз тилинде жарык көрө элек. **Сыпаттама грамматика** (кээде **дискриптивдик грамматика** деп да аталат) тилдин түзүлүшүндөгү ар түрдүү кубулуштардын бардыгын азыркы учурдун гана көз карашынан баштан-аяк иликтеп чыгат. Буга кыргыз тилинин ушул кезге чейин жарык көргөн грамматикаларынын бардыгы кирет.

3. **Салыштырма грамматика** тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктоо максатын көздөп, өз ара салыштырууларды жүзгүзөт. Салыштырылган тилдердин диалектилеринин, байыркы жазма эстеликтеринин материалдарын пайдалануу менен, кээде **салыштырма-тарыхый грамматикалар** да жаралат. Кыргыз тилинин башка түрк тилдеринин материалдары менен салыштырылып изилдениши боюнча бир нече грамматика жарыкка чыккан².

¹ Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. — Фрунзе, 1934. (Латын ариби менен).

² Сартбаев К. К. Сравнительная грамматика тюркских языков. (По материалам киргизского, казахского и узбекского языков. — Фрунзе, 1962; Серебрянников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. — Баку, Маариф. 1979; Щербак А. М. Очерки по сравнительной грамматике тюркских языков (имя). — Л. Наука, 1977; Щербак А. М. Очерки... (глагол). — Л. Наука, 1981; Щербак М. А. Очерки... (наречие, служебные части речи, образительные слова). — Л. Наука, 1981; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. — М. Наука, 1988.

Салыштырма грамматиканын бир түрү болуп тектеш эмес тилдердин материалдарын салыштырып изилдеген грамматика эсептелет. Бул тектеш эмес тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылык жана айырмачылыктарды иликтеп, тил илиминдеги жалпы мыйзамченемдиктерди ачып берүү максатын көздөйт. Кыргыз тили менен орус тилин өз ара салыштыра караган мындай мүнөздөгү эмгектер да басылып чыккан¹.

Булардан башка да **классикалык, логикалык, практикалык** мүнөздөгү грамматикалар бар. Мындай багыттарда кыргыз тилинин түзүлүшү боюнча али атайын эмгектер жарала элек.

Грамматика бири-биринен изилдөө максаты жана изилдөө алкагы боюнча айырмаланган эки бөлүмдөн турат — морфология, синтаксис:

а) Морфология (гр. *morphē* — форма, *logos* — окуу) сөздүн грамматикалык касиеттерин ачып, изилдеп үйрөтөт. Башкача айтканда, сөз, сөз өзгөртүү (парадигма) кубулуштарынын баары, сөздүн абстракт маанилеринин бүткүл каражаттары морфологиянын объектисине кирет. Сөздүн грамматикалык касиеттери болсо анын грамматикалык маанилери менен грамматикалык маанилерди, грамматикалык категорияларды туюндурган каражаттары болуп саналат.

б) Синтаксисте (гр. *syntaxis*) болсо сөз айкаштары, алардын типтери, айкашуудагы сөздөрдүн өз ара карым-катыш байланыштары, сүйлөм, сүйлөмдүн түзүлүшү окутулат.

§ 4. Грамматикалык маанилер

Сөздөр лексикалык маани менен катар грамматикалык мааниге да ээ. Кандайдыр бир ойду туюндуруу үчүн сөздөр сүйлөмгө айланышы керек. Ал эми сүйлөмгө айлануу үчүн алар грамматикалык каражаттар менен жабдылууга тийиш. Мына ошол ойду туюндуруу учурунда сөздөр бири-бири менен айкалыша келип, өз ара карым-катышта болот. Мындай карым-катыш грамматикалык маанилердин жардамы аркылуу жүзөгө ашат. Грамматикалык маанилер сөздүн лексикалык мааниси менен тыгыз байланышта болот. Ал лексикалык маанилерди өзгөртпөстөн, аны ар түрдүү шарттарга, кырдаалга ылайыкташтырат. Мисалы: *тоо, суу, шар, ак* деген сөздөрдүн ар бири ошол тыбыштык түзүлүш бирдигинде туруп, тиешелүү лексикалык

¹ Скирдов В. Д. Сопоставительный синтаксис русского и киргизского языков. Структура сложных предложений. — Фрунзе, Мектеп, 1976; Васильев А. И. Сопоставительная фонетика русского и киргизского языков. Учебное пособие для студентов филологических вузов Киргизии. — Фрунзе, Мектеп, 1983.

мааниге ээ. Ар бир сөздү айтканда биз алар туюндурган маанини түшүнүп турабыз. Мисалы, *тоо* — айлана-чөйрөгө караганда алда канча бийик болуп турган жер; *суу* — жер бетинде агып же көлкүп жаткан, чаңкаганды кандырат суюктук; *шар* — ылдам, таштан-ташка урунуп бат-бат агат; *ак* — суюктуктун ылдый карай куюлуу процесси. Ал эми бул сөздөрдү грамматикалык каражаттар менен жабдып, *тоонун суусу шар агат* десек деле мындагы сөздөрдүн лексикалык маанилери сакталды. Бирок ушул эле маалда алар өз ара айкалышып келип, кандайдыр бир тыянак ойду түшүндүрдү. Билдирүү касиетине да ээ болду. Бул жерде сөздөр өз ара карым-катышта болушту да, лексикалык маанилер менен грамматикалык маанилер жуурулушуп келди. Грамматикалык маанилер *-нун, -су, -(а)т* деген каражаттар аркылуу туюндурулду.

Грамматикалык маанилер **жалпы категориялык** жана жеке **грамматикалык** болуп эки топко бөлүнөт. Жалпы категориялык маанилерге заттык, белгилик, сан-өлчөмдүк, кыймыл-аракеттик сыяктуу маанилер кирет, ал эми жеке грамматикалык маанилерге жөндөмө, ыңгай, мамиле, чак, жак сыяктуу маанилер кирет. Мисалы; *Назгүлдүн ыры чыгыптыр* деген сүйлөмдөгү сөздөрдүн грамматикалык маанилерине талдоо жүргүзүп көрөлү. *Назгүлдүн* деген сөздө төмөнкүдөй грамматикалык маанилер бар: 1) атоо мааниси, 2) жекелик сан мааниси, 3) кандайдыр бир нерсени өзүнө тиешелүү кылуу мааниси. *Ыры* деген сөздөгү маанилер: 1) атоо мааниси, 2) жекелик сан мааниси, 3) III жакка таандык маани. *Чыгыптыр* деген сөздөгү маанилер: 1) кыймыл-аракет мааниси, 2) жекелик сан мааниси, 3) III жак, капыскы өткөн чак мааниси. Бул маанилердин биринчилери жалпы категориялык маанилер, экинчи жана үчүнчү маанилер жеке грамматикалык маанилер болуп саналат.

Сөз түрдүү формада өзгөрүлүп кетсе да, жалпы категориялык маани өзгөрбөй кала берет. Мисалы, *ойно, ойнодук, ойногула* деген сөз формаларынын баарында тең кыймыл-аракеттик маани сакталып турат. Жеке грамматикалык маани болсо өзгөрүлө берет. Мисалы: *ойно* (буйрук, ыңгай, 2-жак, жекелик), *ойнодук* (жай ыңгай, 1-жак, көптүк, өткөн чак), *ойногула* (буйрук ыңгай, 2-жак, көптүк, келер чак).

§ 5. Грамматикалык каражаттар

Грамматикалык маанилер тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу жүзөгө ашат. Кыргыз тилинде мындай грамматикалык каражаттар төмөнкүлөр:

— сөз өзгөртүүчү мүчөлөр: *келем (-ым), ойнойт (-т), уулу (-ы), кызынын (-ы, -нын)*;

— кызматчы сөздөр: *сен жөнүндө, ой тууралуу, мал го, окуу гана, ал үчүн*;

— сөздүн лексикалык маанилер боюнча топторду түзүшү: *таш, тамчы, орок, арпа, кагаз* — заттык маани; *ал, же, ич, ойно* — кыймыл-аракеттик маани; *беш, он жети, үчүнчү* — сан-өлчөмдүк маани; *кызыл, көк, сулуу, жакшы* — белгилик маани;

— интонация: *мен? бол! өш! кош!*

— басым: *сатып бересиң* (буюруу маани); *сатып бересиң!* (өкүм буюруу маани).

§ 6. Грамматикалык форма

Грамматикалык каражаттар сөздүн грамматикалык формаларын уюштурат. Демек, ар кандай грамматикалык маани сөзсүз түрдө белгилүү грамматикалык формалар аркылуу гана ишке ашат.

Мисалы, *окудум* деген сөздө өткөн чак, биринчи жак, жекелик сан маанилери тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу туюндурулуп турат: *-ды* өткөн чакты, *-м* жекелик сандагы биринчи жакты түшүндүрөт. Эгерде *оку* деген этиш сөзгө бул каражаттар уланбаса, анда сөз тиешелүү грамматикалык маанилерге ээ боло алмак эмес. Ошентип, бул каражаттар грамматикалык белгилүү формаларды уюштурду.

Грамматикалык форма сөз формасы деген мааниде да колдонулат. Сөздүн бир же бир нече жеке грамматикалык мааниси боюнча бири-биринен айырмаланган түрлөрү анын грамматикалык формаларын — сөз формаларын — билгизет. Мындай түрлөр лексикалык жана жалпы категориялык мааниси жагынан бири-биринен айырмаланат. Мисалы: *Жер түшүм берет. Жерге кык салса, түшүмү мол болот* деген сүйлөмдөрдөгү *жер, жерге* деген сөздөрдүн ар бири өзүнчө сөз формалары. Бул экөөнүн тең лексикалык мааниси бир (бизди көтөрүп турган планета, анын топурагы), экөөндө тең грамматикалык атоо мааниси бар. Алар бири-биринен биринчиси атооч жөндөмөсүндөгү атоо, экинчиси багыт маанисиндеги атоо маанилери менен айырмаланып турат, б. а. жеке грамматикалык маанилери менен айырмаланып турат.

Кээ бир сөздөр өзгөрүлбөй, бир гана грамматикалык формада болот. Мисалы: *менен, жана, да, го, ах, ох* ж. б.

Грамматикалык формалар грамматикалык каражаттар ар-

кылуу жана каражаттары жок эле да туюндурулат. Башкача айтканда, материалдык жактан туюндурулган формалар жана материалдык жактан туюндурулбаган (нөл форма) формалар болот.

Грамматикалык маани берип турган башка формалардан атайын тилдик каражаттар жалганып уюшулган сөз формаларын материалдык жактан туюндурулган форма дейбиз. Мисалы: «*Акылдуунун сөзү кыска, айта салса — нуска*». (Макал) Сүйлөмдөгү *акылдуунун* деген сөз формасы өзүнө байланышкан нерсенин (*сөзү*) кимге тиешелүүлүгүн билгизип турат. Мына ушул грамматикалык маани атайын тилдик каражат **-нын** мүчөсү аркылуу туюндурулду. Демек, *акылдуу* деген сөздүн *акылдуунун* деген формасы материалдык жактан туюндурулган форма болуп эсептелет. Мисалдагы *сөзү* деген сөз формасы заттын III жакка таандык аталышын билдирип, материалдык жактан **-ы** (**-ү**) мүчөсү менен туюндурулуп турат. Эгерде *Китеп — билим булагы* деген мисалдагы *китеп* сөз формасын алсак, заттын аталышын билдирди, бирок эч кандай мүчө жалганган жок, б. а. материалдык жактан туюндурулган жок (нөл форма).

§ 7. Грамматикалык категория

Тиешелүү грамматикалык каражаттар аркылуу туюндурулуп, бири-биринен айырмаланган жекече грамматикалык маанилердин жыйындысы грамматикалык категория деп аталат. Кыргыз тилинин грамматикасында сан, жөндөмө, таандык, жак, чак, мамиле ж. б. категориялар бар.

Жөндөмө категориясын туюндуруучу грамматикалык каражаттар — жөндөмө мүчөлөр. Ар бир жөндөмөнүн мүчөсү башка жөндөмө мүчөсүнөн өзгөчөлөнгөн жекече грамматикалык маанини түшүндүрөт. Бардык жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү жалпысынан атоо, бир нерсеге тиешелүүлүк, багытталгандык, бир нерсенин орду, эмнеде, каерде экендиги, кыймыл-аракеттин башталган жери сыяктуу жекече грамматикалык маанилердин жыйындысын билдирет. Бул маанилер атооч сөздөрдү сүйлөм ичинде бири-бири менен жана башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарып, өзүнчө жалпылыкты түзөт. Мына ушул жалпылыктын негизинде бул каражаттардын грамматикалык маанилери чогулуп келип, жөндөмө категориясын түзөт.

Жак категориясын туюндуруучу грамматикалык каражаттар — жак мүчөлөр. Ар бир жактын мүчөсү башка жак мүчөлөрдөн өзгөчөлөнгөн жекече грамматикалык мааниге ээ. **-Мын (-м)** кыймыл-аракеттин же баяндоонун сүйлөп жаткан

тарапка, б. а., биринчи жакка тиешелүүлүгүн, *-сың (-сыз)* — экинчи жакка тиешелүүлүгүн билдирген маани берет. Мына ушул жак мүчөлөрдүн баары жалпысынан тигил же бул жакка тиешелүүлүк маанилерди бергендиктен, алардын грамматикалык маанилери чогулуп келип жак категориясын түзөт.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
3. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Тил илимине киришүү. — Фрунзе, Мектеп, 1980.
4. Батманов И. А. Принципы построения описательной грамматики киргизского языка. — Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. Т. 6. 1956.
5. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. — Фрунзе, Мектеп, 1980.
6. Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. — М., 1962.
7. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. — Фрунзе, Илим, 1980.
8. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. — Фрунзе. 1964.
9. Орузбаева Б. О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. — Фрунзе, Илим, 1972.

СӨЗДҮН ТУТУМУ МОРФЕМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК

§ 8. Сөз тутуму

Сөз — тилдеги атоо (номинация) кызматын аткаруучу негизги бирдик. Ал чындыктагы ар кандай заттарды, кубулуштарды, алардын сын-сыпатын, сан-өлчөмүн, кыймыл-аракетин, ал-абалын ж. б. түрдүү белгилерин атап көрсөтөт. Ошондуктан ар бир сөз өз керт башына таандык болгон ички мазмуну (мааниси) жана белгилүү тыбыштардын тизмегинен куралган сырткы турпаты менен мүнөздөлөт. Мисалы, *кыргыз, кымыз, комуз* деген сөздөрдүн ар бири өзүнчө тыбыштык турпатка ээ жана ушул эле маалда ошол өз алдынча турпаттары аркылуу бири элибиздин улуттук насилин, экинчиси суусундук тамагын, үчүнчүсү музыкалык аспабын да билдирди.

Сөздүн тыбыштык турпаты акустикалык мүнөзгө ээ. Ал аркылуу айтылат, угулат жана сүйлөөчүдөн тындоочуга жеткирилет. Ошондуктан сөздүн тыбыштык турпаты кеп өнүктүгүнө (речевая деятельность) катышуучу эки жакты — сүйлөөчү менен тындоочуну өз ара байланыштыруу кызматын аткарат.

Сөз өзүнүн мааниси аркылуу чындыктагы тигил же бул нерсе, кубулуш ж. б. менен байланышып турат. Кыскасы, сөздүн мааниси түбү келип тил ээси менен чындыктын ошол сөз болуп жаткан бөлүгүн байланыштырып, булардын ортосунда данакерлик кызматты аткарат. Демек, сөз — маани жана тыбыштык турпаттын ажырагыс биримдигинен турган жана өз алдынча колдонуу мүмкүндүгүнө ээ болгон тилдеги негизги бирдик.

§ 9. Морфема жана анын түрлөрү

Сөздөр маани жана тыбыштык турпаттын биримдигинен түзүлүп, аларды кандайдыр бир бүтүндүккө бириктирип турганы менен ички түзүлүшү жагынан дайым эле бирөөңчөй боло бербейт. Анткени алар өзүнчө мааниси жана турпаты бар бөлүктөрдү — сөз мүчөлөрүн өз ичине камтып турат.

Мисалы: *Сынчы деп бул адамга атак конгон* (Т. Молдо).

Бул сүйлөмдүн тутумунда алты сөз колдонулду. Булардын ичинен *бул* деген сөздү өзүнчө мааниси жана тыбыштык турпаты бар бөлүктөргө ажыратууга мүмкүн эмес, анткени анын тутумундагы *б-у-л* деген тыбыштардын ар бири өз алдынча эч кандай мааниси билдире албайт. Ал эми калган беш сөздү өзүнчө маани берип турган төмөнкүдөй бөлүктөргө ажыратууга болот: *сын-чы, де-п, адам-га, ат-а-к, конгон*. Мында: *сын, адам, ат* (ысым) — заттык, *де, кон* — кыймыл-аракеттик, *-чы* — кесиптик, *-(ы)п* — чакчылдык, *-га* — жөндөмөлүк, *-а* — зат аркылуу кыймыл-аракеттик, *-(ы)к* — кыймыл-аракет аркылуу заттык, *-гон* — чактык маанилерди туюнтуп турат.

Мына ушинтип, маани жана тыбыштык турпат жактан ажырагыс биримдикти түзүп турган сөз тутумундагы эң кичине бирдик *м о р ф е м а* деп аталат. Мисалы: жогорудагы сүйлөм алты сөздөн түзүлдү. Ал эми ал сөздөрдүн тутумунда он эки морфема колдонулду. Алар төмөнкүлөр: *сын, -чы, де, -(ы)п, бул, адам, -га, ат, -а, -(ы)к, кон, -гон*. Морфема деген термин XIX кылымдын аягында Казан мектебин негиздеген тилчи-окумуштуу И. А. Бодуен де Куртенэ тарабынан илимий айлампага киргизилген.

Морфемалар билдирген маанисине жана аткарган кызматына карай эки топко бөлүнөт. Алар — *уңгу* жана *мүчө*. Демек, морфема деген термин сөз мүчөлөрүн (*уңгу* жана *мүчөнү*) бириктирип турган жалпы бир түшүнүктү билдирет.

Эскертүү: Кыргыз тил илиминде «уңгу» жана «мүчө» деген терминдерди колдонууда логикалык ырааттуулук акыр-аягына чейин сакталбай калгандыгын байкоого болот. Айталы, сүйлөм мүчөсү десек, бир эле учурда сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн да, айкындооч мүчөлөрүн да түшүнөбүз. Ал эми сөз мүчөсү десек, анын тутумундагы бардык морфемаларды эмес, тек гана уңгу сөзгө уланган морфемаларды билебиз. Эгерде аталган терминдерди колдонууда сүйлөм мүчөсү сыяктуу ырааттуулук сакталганда, кыргыз тил илиминде морфема деген терминдин зарылдыгы жок болмок. Анда биз сөздүн уңгусун да, мүчөсүн да сөз мүчөсү деп, буларды өз ара жиктеп көрсөтүү үчүн сөздүн уңгусу, курандысы, уландысы деп колдонмокпуз. Бирок окуу китепте салтка ылайык уңгу, мүчө деген терминдер калыптанган маанисинде колдонулду.

§ 10. Уңгу жана мүчө

Уңгу жана мүчө экөө тең сөз тутумун аныктап, морфема деген түшүнүк менен өз ара жалпылык түзүп турганы менен, булардын ортосунда төмөнкүдөй олуттуу айырмачылык бар:

1. Уңгу — сөз тутумундагы негизги морфема, ошондуктан

ал сөздүн негизги маанисин туюнтат жана өз алдынча сөз катары колдонуу касиетине ээ. Ал эми мүчө болсо мындай мүмкүнчүлүккө ээ эмес.

Мисалы: *бар* — *барды*, *кел* — *келген*, *сан* — *сана* деген сөздөрдүн биринчи түгөйү — таза уңгу, уңгу сөз катары өз алдынча колдонула берет. Ал эми булардын экинчи түгөйлөрүнө жалганып келген *-ды*, *-ген*, *-а* мүчөлөрүн сөздөн бөлүп, өз алдынча колдонууга мүмкүн эмес. Демек, мындан биз уңгусу жок сөз болбой тургандыгын жана уңгу мүчө уланбай деле өз алдынча сөз катары колдонула берерин билебиз. Бул — кыргыз жана башка түрк тилдерине типологиялык жактан мүнөздүү болгон эң негизги бөтөнчөлүк. Муну төмөнкү салыштыруудан байкоого болот:

кыргызча:

уч-куч

уч-кун

орусча:

уч-ить

уч-еба

Келтирилген мисалдарда *уч* кыргыз тилинде сөздүн уңгусу, өзүнчө колдонуу касиетине ээ. Орус тилинде да *уч* — сөздүн уңгусу, бирок эч убакта өз алдынча сөз катары колдонула албайт.

2. Уңгу бир же бир нече сөздүн тутумунда колдонулса, мүчө эң кеми эки же андан көп сөздүн тутумунда колдонулат. Ошондуктан бир эле уңгудан бир сөздүн бир нече грамматикалык формасы (сал.: *бас*, *бас-ты*, *бас-кан*, *бас-а-т*, *бас-са* ж. б. уюшулат, же болбосо бир уңгулуу бир нече сөз жасалат (сал.: *бас* — *бас-ык* — *бас-ма* — *бас-кыч* — *бас-ым* ж. б.). Демек, уңгу — уңгулаш сөздөрдүн же сөз формаларынын тутумундагы орток морфема. Мисалы, жогорудагы сөз жана сөз формаларынын уңгусу — *бас*.

3. Уңгу колдонулганда өзүнүн тыбыштык турпатын дээрлик сактайт, мүчө болсо уңгудагы тыбыштардын таасири менен түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мисалы: *мал*, *эл*, *кой*, *дүкөн* деген уңгу сөздөргө кесиптик маани билдирүүчү *-чы* мүчөсү төмөнкүдөй төрт түрдүүчө өзгөрүп уланат:

мал-чы

эл-чи

кой-чу

дүкөн-чү.

Кыргыз тилинин азыркы абалында сөз тутумунда уңгу менен мүчөнүн чегин дээрлик жеңил аныктоого болот. Жалпы тил илиминде сөздү уңгу жана мүчөгө жиктөө үчүн Гринбергдин *чарчысы* деген төмөнкүдөй ыкма кеңири пайдаланылат.

Мисалы: *атак* деген сөздү уңгу, мүчөгө жиктөө үчүн мындай теңдештик түзүү зарыл:

атак : *ата* = *санак* : *сана*.

Теңдештиктин эки жагын айрым-айрым салыштыруудан *-(ы)к* мүчөсү ажыратылат. Мындан калган *ата* жана *сана* деген сөздөрдү *ат* жана *сан* деген сөздөр менен дагы бир ирет салыштырабыз:

ата : *ат* = *сана* : *сан*

Натыйжада, булардын тутумунан *-а* мүчөсү бөлүнүп алынат. Мына ушинтип, *атак* деген сөз үч морфемадан, анын ичинде *ат* деген уңгудан, *-а* жана *-(ы)к* деген эки мүчөдөн турары аныкталат, б. а.

$атак < ат + а + к.$

Ошентип, сөздүн лексикалык маанисин туюнтуп турган жана өз алдынча сөз катары колдонулуу касиетине ээ болгон морфема *уңгу* деп аталат.

Сөздүн лексикалык маанисин өзгөрткөн же ага кошумча грамматикалык маани берип, тыбыштык жактан өзгөрүлмөлүү келген морфема *мүчө* деп аталат.

§ 11. Мүчөлөрдүн бөлүнүшү

Мүчөлөр өзүнүн аткарган кызматына карай, негизинен, эки түргө бөлүнөт. Алар — *уланды мүчө* жана *куранды мүчө*.

Эскертүү: *Уланды* жана *куранды* деген терминдер эне тилдин ички өзгөчөлүгүн эске алуу менен учурунда Касым Тыныстанов тарабынан сунуш кылынып, кыргыз тил илиминде бир далай мезгилге чейин колдонулуп келген. Бирок соңку учурда жарык көргөн илимий эмгектерде, окуу китептерде орус тил илиминин таасири менен бул терминдер «сөз өзгөртүүчү мүчө», «сөз жасоочу мүчө» деген атоолор менен алмаштырылды. Бул окуу китепте жогорудагы төл терминдер кайрадан калыбына келтирилди.

§ 12. Уланды мүчөлөр

Булар сөзгө уланат, сөздүн лексикалык маанисин жана сөз түркүмдүк белгисин өзгөртпөйт. Болгону ошол сөзгө белгилүү грамматикалык маанилерди кошумчалайт, сөздү сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарат.

Мисалы: *Эрен туулган эр Манас эл ишеничин актап,*

кыргыздарды алда качан унутта калган ата-конушуна баштап келди (А. Кекилбиев). Келтирилген мисалдан белгиленген уландыларды алып таштасак, сүйлөм тутумундагы сөздөр өз ара байланышпай, айтылып жаткан ой ырааттуу берилбей калар эле. Демек, мындан уланды мүчөлөрдүн сөз менен сөздү өз ара тутумдаштырып сүйлөм же байланыштуу кепти уюштуруу милдетин аткарып тургандыгы ачык байкалат.

Уланды мүчөлөр, жогоруда белгиленгендей, сөздүн лексикалык маанисин өзгөртүп, бир сөздөн экинчи бир сөздү жасай албайт. Алар тек гана бир эле сөздүн ар башка грамматикалык формаларын уюштурат. Бир сөздүн түрдүү грамматикалык формалары сөз формалары деп аталат. Мисалы: *ата* деген сөздүн жөндөмө, таандык, жак уландылары жалганып айтылган түрлөрү бул сөздүн сөз формаларына жатат:

<i>ата</i>	<i>ата-м</i>	<i>ата-м</i>
<i>ата-нын</i>	<i>ата-ң</i>	<i>ата-м-д/ын</i>
<i>ата-га</i>	<i>ата-сы</i>	<i>ата-м-а</i>
<i>ата-ны</i>	<i>ата-быз</i>	<i>ата-м-д/ы</i>
<i>ата-да</i>	<i>ата-ңар</i>	<i>ата-м-да</i>
<i>ата-дан</i>	<i>ата-ңыздар</i>	<i>ата-м-д/ан ж. б.</i>

Бир сөздүн сөз формаларынын топтому ал сөздүн **парадигмасы** деп аталат. Кээде парадигма деп бир сөздүн бир же бир нече категория боюнча өзгөргөн түрлөрү да айтылат. Сал.: сөздүн жөндөлүш парадигмасы, сөздүн жакталыш парадигмасы ж. б.

§ 13. Куранды мүчөлөр

Булар сөздүн лексикалык маанисин да, тыбыштык турпатын да өзгөртүү касиетине ээ. Ошондуктан куранды мүчөлөр бир сөздөн экинчи бир сөздү жасоочу негизги каражаттардан болуп эсептелет.

Мисалы: *өтүк* деген сөз «бут кийимдин түрү» деген маанини билдирет. Эгерде бул сөзгө *-чы* мүчөсүн жалгап айтсак, *өтүкчү* деген жаңы сөз алынат да, ал «бут кийим ондоону же тигүүнү кесип кылган адам» маанисин туюнтат. Демек, куранды мүчөлөр сөз сыяктуу атоо кызматын аткаруу жөндөмүнө ээ. Ошондуктан алар эне тилдин сөздүк корун байытуучу негизги ички каражаттардан болуп эсептелет. Бирок сөз атоо кызматын өз алдынча аткарууга жөндөмдүү куранды болсо мындай кызматы жекече эмес, өзү уланып айтылган сөздүн тутумунда гана

аткара алат. Бул — куранды мүчө менен сөздүн ортосундагы негизги айырмачылык.

Куранды мүчө менен уланды мүчөнүн айкашуу жөндөмдүүлүгү (валенттүүлүгү) да ар түрдүү. Булардын ичинен уландылар тигил же бул түркүмдөгү бардык сөздөр менен айкаша берет. Маселен, бардык зат атоочтор жөндөлөт, бардык этиш сөздөр жак, чак уландыларын кабыл алат. Ошондуктан уландылардын колдонулушуна тийиштүү сөз түркүмүнүн ичинен чек коюлбайт. Ал эми курандылардын колдонулушу дээрлик чектелген мүнөздө болот. Булар бир түркүмдөгү сөздөрдүн ичинен айрымдарына, тек гана маани жактан курандыга шайкеш келип тургандарына жалганат. Маселен, *-чы* курандысы, адатта, кесип, өнөр, шык-жөндөм сыяктуулардын объектисин билдирип турган зат атооч сөздөргө гана уланып айтылат.

§ 14. Мүчөлөрдүн орун тартиби

Мүчөлөр сөз тутумундагы катар орду боюнча да бөтөнчөлөнүп турат. Кыргыз тилинде сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсү кандай туруктуу тартип менен жайгашса, сөз тутумунда сөз мүчөсү да ошондой эле туруктуу тартип менен жайгашат. Бул — кыргыз жана башка бардык түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүгүнө мүнөздүү болгон дагы бир негизги белги.

Эскертүү: Сүйлөм жана сөз тутумундагы бирдиктердин ээлеген катар орун атайын иликтөө аркылуу тил теориясында өзгөчө бир ыкма иштелип чыккан. Бул ыкманын жардамы менен дүйнө тилдеринин бир катары, анын ичинде түрк тилдери да иликтөөгө алынды. Окуу китепте мындай ыкманын негизинде эне тилдин фактысында жүргүзүлгөн иликтөөнүн айрым натыйжалары сунуш кылынды.

§ 15. Атооч сөздөрдөгү мүчөлөр

Атооч сөздөрдүн (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч ж. б.) тутумунда келген мүчөлөр төмөнкүдөй тартипте катар жайгашат:

$$0 + (1) + 2 + (3) + (4 + 2 + (3)) + 5 + (6) + (7).$$

Көрүнүп тургандай, кыргыз тилинде атооч сөз дайыма унгудан (катар орду 0) башталат да, андан кийин сан (катар орду 2) жана жөндөмө (катар орду 5) категорияларынын бирден мүчөсү чогуу айтылат. Зат атоочтон башка атооч сөздөр бул эрежеге затташкан учурда гана баш ийет. Мисалы: *Ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт* (Макал). Мында *ат, куш*

деген зат атоочтор сөздүн уңгусуна дал келип, сүйлөм тутумунда уңгу сөздүн лексикалык мааниси менен бирдикте жекелик сан жана табыш жөндөмөнүн грамматикалык маанилерин да туюнтуп турат. Ал эми уңгу сөздүн турпат жактан сөздүк курамындагы сөзгө (*ат, куш*) дал келиши ага уланган жогорудагы мүчөлөрдүн тыбыштык турпаты нөл (жок) болгондугу менен шартталат:

$$\begin{aligned} \text{ат} + 0_2 + 0_5 &> \text{ат} \\ \text{куш} + 0_2 + 0_5 &> \text{куш} \end{aligned}$$

Ошентип, уңгу же туунду сөздү, сан жана жөндөмө мүчөлөрдү өз ичине камтып турган бирдик зат атооч (затташкан башка атооч да) түркүмүндөгү сөз формасынын эң кичинекей үлгүсү (минимальная модель) деп аталат. Мындай үлгүдөгү сөздөргө мисал кылып төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот: *ат, аттар, аттын, атка, атты, аттан, аттардын, куш, куштар, куштарды, куштардан* ж. б. Демек, бул типтеги сөздөрдүн колдонулушу үчүн сөз формасынын тутумунда 0, 2- 5-катардагы морфемалардын болушу милдеттүү деп эсептелет. Ал эми калган катардагы морфемалардын катышы жогорудагыдай мүнөзгө ээ эмес. Булар сөз формасында камтылышы же камтылбай калышы да мүмкүн.

Уңгу сөздөн кийинки 1-катарды *-чы, -лык, -чылык, -лаш* сыяктуу курандылар ээлеп турат. Булардын жардамы менен *сынчы, эмчи, элчи, жолдош, замандаш, достук, жаштык* сыяктуу туундулар жасалат.

3-, 6-, 7-катар — таандык, жак категорияларынын жана суроо мүчөсүнүн орду. Демек, бул мүчөлөр катышып айтылганда, уңгу же туунду сөздөн мындай сөз формалары уюшулат: *тилчилерибиздин, окуучусузбу, мектептемин, шаарыбызга* ж. б.

4-катарды орун-мезгилдик, жалпы таандык маанилерди билдирүүчү *-дагы, -ныкы* мүчөлөрү ээлейт. Булар сөз тутумунда өз ара айкашып да, көптүк жана таандык мүчөлөрдөн мурун же кийин келип да колдонула берет. Мисалы: *үйүбүздөгүлөр, инимдикиндеги, шаардагылардыкында, кутучадагыдан* ж. б.

Жогоруда келтирилген схема кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүгүн дээрлик чагылдырып турат. Муну төмөнкү сөздүн мисалында көрүүгө болот:

0 1 2 3 4 4 2 5 6 7

тил-чи-лер-ибиз-дикин-деги-лер-ден-сиз-би.

Көрүнүп тургандай, бул сөздүн тутумунда ар бир катардын тийиштүү мүчөлөрү катышты.

§ 16. Этиш сөздөрдөгү мүчөлөр

Этиш сөздүн тутумунда катар келген мүчөлөрдүн жайгашуу тартиби жалпыланган төмөнкүдөй схема аркылуу тастыкталат:

$$0 + (1) + (2) + (3_0 + (3_1) + (3_2)) + 4 + 5.$$

Сандар муну көрсөтөт:

- 0 — этиштик уңгуну: *бил, жаз, ук, уч, кес, айт* ж. б.;
туунду этишти: *майла, ойло, изде, сана, көзө, агар, жашар, байы, беки, көбөй, көнүк* ж. б.;
татаал этишти: *кулак сал, баш бак, кабыл ал, жардам бер, сарп кыл, келип кет, сатып ал, алып бер* ж. б.
- 1 — мамиле мүчөлөрдү: *бил-дир, уг-уз, майла-т, сана-л, изде-ш, кабыл ал-ын, жардам бер-ил* ж. б.
- 2 — терс маанидеги *-ба* мүчөсүн: *алба, келбе, ыйлатпа, иштетпе* ж. б.
- 3 — этиштин аналитикалык форманттарын, б. а.
 3_0 — чакчылдын *-ып, -а, -й* мүчөлөрү менен *ал, бер, кой, жат* сыяктуу жардамчы этиштерди өз ичине камтыган айкашты: *жазып ал, иштей бер, айта сал, жардам берип жат* ж. б.
 3_1 — аналитикалык формага уланып айтылуучу мамиле мүчөнү: *чогула башташ, ташып бүткөр, айтып өтүл* ж. б.;
 3_2 — бул формадан кийин келген *-ба* мүчөсүн: *сүйлөй бербе, иштей салба, бере койбо* ж. б.
- 4 — чак жана ыңгай мүчөлөрдү: *алды, келген, берер, сүйлөшүүдө, жардам берейин, окуп жатса* ж. б.
- 5 — жак мүчөлөрдү: *окудум, билдиң, укту, кулак салдыңар, баш бактыңыз, келип кетишти* ж. б.

Көрүнүп тургандай, этиш сөз формасы 4- жана 5-катарды ээлеген чак, ыңгай жана жак мүчөлөрүн милдеттүү түрдө өз ичине камтыйт. Булар этиш сөз формасынын эң кичинекей үлгүсүн түзөт. Ал эми калган катарлардан орун алган мүчөлөрдүн колдонулушуна жогорудагыдай талап коюлбайт. Ошондуктан мындай мүчөлөр этиш сөз формаларынын тутумунда же келип, же келбей калышы да мүмкүн. Бул өзгөчөлүк схемада кашаа аркылуу көрсөтүлдү: *иште-ди-м — иште-бе-ди-м — иште-т-ти-м — иште-т-пе-ди-м — иште-т-ил-бе-син* ж. б.

§ 17. Сөз жасоо

Жалпы түшүнүк

Сөз жасоо деген термин эки түрдүү мааниде колдонулат. Ал, биринчиден, туунду жана татаал сөздөрдүн кантип жасаларын, анда кандай каражаттар жана ыкмалар пайдалана тургандыгын билдирсе, экинчиден, ал сөздөрдүн табиятын иликтеп үйрөтүүчү тил илиминин бир бөлүмүн түшүндүрөт. Демек, сөз жасоо — татаал жана туунду сөздөрдү өз ичине камтып турган тил системасынын бир бөлүгү жана ал бөлүктү изилдеп үйрөтүүчү тил илиминин фонетика, лексика, морфология, синтаксис сыяктуу өзүнчө бөлүмү.

Тилдин сөздүк курамындагы уңгу сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү. Алардын жалпы саны төрт-беш миңге жуук. Ошондуктан коомдук турмуштун түрдүү жагдайларын тейлеш үчүн жаңы түшүнүктөрдү атоо, жаңы сөздөрдү жасоо зарылдыгы үзгүлтүксүз пайда болуп турат. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу тилдин сөздүк курамын толуктайт, андан ары байытат. Бул болсо сөз жасоонун эң алды лексикага кызмат кылып, аны менен ажырагыс байланышта боло тургандыгын тастыктайт. Демек, сөз жасоо системасы сөздүк курамын байытуудагы бирден бир тилдик ички каражаттардан болуп эсептелет.

Сөз жасоо грамматика менен да тыгыз байланыштуу. Мындай байланыш туунду жана татаал сөздөрдүн милдеттүү түрдө тигил же бул сөз түркүмүнө таандык болору, буларды жасоодо түрдүү грамматикалык каражаттардын пайдаланыла тургандыгы менен аныкталат. Мисалы: *майла* жана *билим* деген туунду сөздөрдүн ичинен *майла* — зат атоочтон жасалган этиш, *билим* — этиштен жасалган зат атооч. Ошентип, сөз жасоо сөздүк курамындагы сөздөрдү сөз түркүмдүк белгиси боюнча грамматикалык жактан бири-бири менен байланыштырып, өз ара топтоштуруп турган каражат болуп эсептелет.

Туунду жана татаал сөздөрдүн ар бири жеке өзүнө таандык болгон тыбыштык турпатка ээ. Демек, бул — сөз жасоонун фонетика менен байланышып тургандыгына далил. Мисалы: *сана* деген туунду сөз *с — а — н — а* деген тыбыштык тизмектен куралган жана ал тизмек ушул гана сөздүн керт башына таандык.

Сөз жасоодогу негизги түшүнүктөрдүн бири — сөз жасоо *м а а н и с и*, экинчиси — *т у у н д у л у к к а т ы ш* (отношение мотивированности).

§ 18. Сөз жасоо мааниси

Сөз жасоо мааниси бир же бир нече туунду сөздү өз ичине камтып, алардын бардыгына бирдей таралат. Бул жагынан сөз жасоо мааниси сөз түркүмүнүн жалпы категориялык маанисине окшоп кетет. Бирок аталган эки маанинин ортосунда орчундуу айырма бар. Сөз түркүмүнүн категориялык мааниси ошол түркүмгө кирген сөздөрдүн бүтүндөй бардыгына тиешелүү болсо, сөз жасоо мааниси ошол түркүмдөгү сөздөрдүн айрымдарына гана тиешелүү болот. Демек, сөз жасоо маанисинин таралуу чөйрөсү дээрлик тар келет.

Мисалы, *агар, көгөр, карар, жашар, кыскар* деген атоочтон жасалган туунду этиштер «негиз аркылуу туюндурулган белгиге ээ болуу» деген маани боюнча өз ара жалпылыкты түзүп турат. Бул — аталган туундулардын сөз жасоо мааниси. Ушул маани аркылуу өздөрү жасалган *ак, көк, кара, жаш, кыска* сөздөрүнүн маанисинен айырмаланат. Бирок бул маани этиш түркүмүндөгү бардык этиштерге милдеттүү түрдө тарала бербейт. Ошондуктан муну жалпы категориялык маани деп кароого мүмкүн эмес: ал тек гана аталган туундуларды өз ичине камтып турат.

Сөз жасоо мааниси сөздүн лексикалык маанисинен да айырмаланып турат. Сөздүн лексикалык мааниси ал сөздүн керт башына гана таандык болсо, сөз жасоо мааниси эки же андан көп туунду сөзгө таандык болот. Ошондой эле бирдей сөз жасоо маанисине ээ болгон сөздөр, адатта, бирдей сөз жасоо каражаттары менен да мүнөздөлөт. Мисалы, *агар, көгөр, карар, жашар, кыскар* сөздөрүн жасоодо бир гана каражат колдонулду. Ал — атоочтон этиш жасоочу — *ар* курандысы. Демек, сөз жасоо мааниси куранды мүчө аркылуу берилет, ал эми лексикалык маани бүтүндөй бир сөз аркылуу туюндурулат. Бул жогорудагы эки маанинин ортосундагы дагы бир айырмачылык.

§ 19. Туундулук катыш

Туундулук катыш — сөз жасоодогу борбордук түшүнүк. Ал бир же бир нече туунду сөздүн түзүүчү сөзгө маани жана турпат жактан көз каранды болуп, аны менен шартталып тургандыгын билдирет.

Мисалы: *чөптү ото, чөптү отто*. Мында туунду сөздөр — *ото < от + о, отто < от + то*. Экөө тең *от* деген түзүүчү сөздөн жасалды. Экөө тең маани жактан да, турпат жактан да *от* сөзүнө көз каранды болуп турат. Булардын маанисине түшүндүрмө бе-

рүү үчүн түзүүчү сөздүн (от) жана ага жалганган курандынын ($-o < -a$, $-to < -la$) маанилерин билүү зарыл. Алар төмөнкүлөр:

от — Жашаң чөп, чөп.

-a — Негиз аркылуу туюндурулган заттан арылтуу.

-la — Негиз аркылуу туюндурулган заттан азыктануу.

Туунду сөздүн мааниси түзүүчү сөз менен курандынын маанисинен келип чыккандыктан, жогорудагы эки сөздүн маанисине мындай түшүндүрмө берүүгө болот.

ото — Чөптөн арылтуу, демек, жашылча-эгин эгилген жерди отто чөптөн арылтуу.

отто — Чөптөн азыктануу (мал жөнүндө).

Мына ушинтип, туунду сөздүн мааниси туундулук катыштын натыйжасында куранды мүчөнүн сөз жасоо мааниси менен түзүүчү сөздүн лексикалык маанисинин өз ара биригишинен пайда болот. Ал эми жогорудагы сөздөрдүн тыбыштык турпаты болсо, туундулук катыштын негизинде төмөнкүдөй өзгөрүүгө кириптер болот:

$от + a > от + o > ото$

$от + la > от + lo > от + to > отто$.

Мында от сөзүнө -a жана -la курандылары үндөштүк күүсү менен тыбыштардын алмашуу эрежесине ылайык -o жана -to түрүндө өзгөрүп уланды. Натыйжада, ото жана отто туундуларын пайда кылды. Экөө тең тутумунда туундулук катышта турган от түзүүчү сөзүнүн тыбыштык турпатын кайталады.

Ошентип, сөз жасоодо туундулук катышта турган туунду жана татаал сөздөр гана иликтөөгө алынат. Бирок маани жана турпат жактан кандайдыр бир жалпылыгы бар сөздөрдүн баары эле туундулук катышта боло бербейт. Мисалы: ото жана отто сөздөрү от сөзү менен туундулук катышта турганы менен, өз ара мындай катышты түзө албайт. Себеби булардын бири экинчисинен жасалган жок. Демек, туундулук катыштагы сөздөр алардын ичинен жеке бирөөнө гана маани жана турпат жактан милдеттүү түрдө баш ийип турушу зарыл.

§ 20. Негиз жана анын түрлөрү

Сөз жасоодогу негизги бирдиктер — негиз, анын түрлөрү жана куранды мүчө. Булардын ичинен куранды мүчөнүн бир сөздөн экинчи бир сөздү жасап, ошол жасалган сөздүн тутумунда атоо кызматын аткарууга жөндөмдүү боло тургандыгы өйдөдө белгиленди. Мисалы, кой, уй деген төрт түлүктүн бирин

билдирген сөздөргө кесиптик маанидеги *-чы* курандысын жалгоо аркылуу буларды асырап баккан адам маанисиндеги *уйчу* жана *койчу* деген туунду сөздөр жасалат.

Сөздү жасалышы боюнча талдоодо уңгу деген түшүнүк эч качан колдонулбайт, анын зарылдыгы да жок. Уланды мүчө да тике пайдаланылбайт. Анткени, жогоруда белгиленгендей, уңгу, мүчө деген түшүнүктөр сөздү тутуму боюнча талдоодо колдонула турган морфологиялык бирдиктерден болуп эсептелет. Ошондуктан сөздү жасалышы боюнча сыпаттоодо эң алды негиз деген түшүнүктү тактоо зарыл.

Негиз — сөздүк курамындагы сөз, лексикалык негизги бирдик. Сөз сөздүктөрдө сыпатталат. Ошондуктан сөздүктө камтылган сөздөрдүн баарын (айрымдарын эске албаганда) негиз деп кароого болот. Бул — негиз жөнүндө жалпы мүнөздөмө.

Сөз жасоодо **негиз** деп уланды мүчөнү алып таштагандан калган сөздүн бөлүгү аталат. Мисалы: *Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат*. (Макал). Бул макалдын тутумунда алты сөз камтылган: *билим, күчтүү, миңди, жыгат, билеги, бирди*. Ушул турпатында булар — сөз формасы, тактап айтканда, *билими, билеги* — III жактын *-ы* таандык уландылуу *билим, билек* сөздөрүнүн формалары; *күчтүү* — ушул эле сөздүн уландысыз формасы; *миңди, бирди* — *миң, бир* сөздөрүнүн *-ны* мүчөсү уланган табыш жөндөмөдөгү формалары; *жыгат* — учур-келер чак *-а*, III жак *-т* уландылуу *жык* деген этиш сөздүн формасы. Демек, жогорудагы уландыларды алып салсак, мындан калган сөз формаларынын бөлүктөрү сөздүн сөздүктөгү турпатына да, сөздүн негизине да дал келет. Алар төмөнкүлөр: *билим, күчтүү, миң, жык, билек, бир*. Мына ушинтип, тексттеги (сүйлөмдөгү) сөз формасынан уландыны алып салуу менен, сөз сөздүктөгү турпатына келет, алынган турпат ошол сөздүн негизин түзөт.

§ 21. Тубаса негиз

Негиз сөздүн уңгусуна дал келиши же дал келбей калышы да мүмкүн. Эгерде негиз башка сөздөн жасалбаса, сөздүн тубаса негизи деп аталат. Жогоруда аныкталган алты негиздин ичинен төртөө (*миң, жык, бир, билек*) тубаса негизге жатат, анткени булар башка бир сөздөн жасалган жок. Тубаса негиз дайыма сөздүн уңгусуна дал келет. Мисалы: *миң, жык, бир, билек* сыяктуу тубаса негиздер ушул эле сөздөрдүн уңгусу да болуп эсептелет.

§ 22. Туунду негиз

Эгерде негиз башка сөздөн жасалса жана тутумуна бир же бир нече куранды мүчөнү камтып турса, ал сөздүн туунду негизи деп аталат. Мисалы: *билим, күчтүү, басым* сөздөрү туунду негизге жатат, анткени булар *бил, бас, күч* сөздөрүнө *-ым, -луу* курандыларын жалгоо аркылуу жасалды.

Туунду негиздин мааниси тутумундагы бирдиктердин маанисинен келип чыгат, бирок алардын жөнөкөй кошундусу эмес. Мисалы: *тоолук, айылдык, шаардык* деген туундулардын мааниси *тоо, айыл, шаар* сөздөрү билдирген орундук маани менен *-лык* курандысы туюнткан «негиз аркылуу аталган жердин тургуну, анда жашаган адам» деген сөз жасоо маанисинин өз ара биригип, биринчиси экинчисин тактагандан кийин пайда болду. Муну төмөнкүчө көрсөтүүгө болот:

Негиз аркылуу аталган кайсы жердин тургуну?

1. *Тоолук* — **Тоонун тургуну.**
2. *Айылдык* — **Айылдын тургуну.**
3. *Шаардык* — **Шаардын тургуну.**

Демек, туунду негиздин тутумундагы курандынын абстракттуу мааниси өзү уланган сөздүн конкреттүү мааниси менен аныкталат. Мунсуз туунду негиздин лексикалык маанисин түзүү мүмкүн эмес. Ошону менен бирге туунду негиздин мааниси метафора, метонимия, синекдоха сыяктуу лексикалык кубулуштардын таасирине кабылып, түрдүү өзгөрүүлөргө кириптер боло берет.

Эскертүү: Туунду сөздүн лексикалык мааниси менен сөз жасоо маанисинин ортосундагы татаал алака-катыш, булардын түрдүү семантикалык кубулуштарга кабылышы жана тарыхый жактан өзгөрүшү күнү бүгүнкүгө чейин кыргыз тил илиминде али колго алына элек маселелерден болуп келет. Ушундан улам окуу китепте бул туурасында жетиштүү маалымат берилген жок.

Туунду негиздин тутумунда келген тубаса негиз айрым учурларда тыбыштык турпатын сактай албай, түрдүү морфологиялык кубулуштарга дуушар болушу мүмкүн. Мисалы: *ойно* деген туундунун тубаса негизи *ой* эмес, *оюн (ойун)*, курандысы *-на* эмес, *-а*. Демек, мында тубаса негиз соңку муундагы кууш үндүүсүн (*у* үндүүсүн) жоготуп, *ойн* турпатында айтылды: *ойун + а > ойн + а > ойн + о > ойно*.

§ 23. Түзүүчү негиз

Туунду сөз жасалган негиз ал сөздүн түзүүчү негизи деп аталат. Мисалы, *балыкчы, шыпыргы, илгич* сөздөрүнүн түзүүчү негизи *балык, шыпыр, ил*, анткени алар ушул сөздөрдөн *-чы, -гы, -гыч* курандыларын жалгоо аркылуу жасалды.

Ар кандай туунду негиздин түзүүчү негизи болот. Бирок түзүүчү негиз дайыма эле тубаса негизге дал келе бербейт. Мисалы, *балык, шыпыр, ил* сөздөрү *балыкчы, шыпыргы, илгич* туундуларына карата бир эле учурда түзүүчү негиз да, тубаса негиз да болот. Себеби алар башка бир сөздөн жасалган жок, бирок өздөрү аталган туундуларды жасоого негиз болуп кызмат аткарды. Бул — түзүүчү негиз менен тубаса негиздин дал келген учуру.

Эгерде түзүүчү негиз өзү да башка бир сөздөн жасалса, ал ошол сөзгө карата туунду негиз болот. Ошондуктан туунду негизден курандыны алып таштагандан кийин дайыма эле тубаса негиз алына бербейт. Мисалы, *башкарма, атак, жемде (жемдеп бак)* деген туунду негиздер *башкар, ата* (атын ата), *жем* (дан азык) деген түзүүчү негиздерден жасалган: *башкар+ма, жем+де, ата+к*. Бирок бул түзүүчү негиздердин өзү да туунду негиз болуп эсептелет, анткени алар *баш, ат* (ысым), *же* деген сөздөрдөн жасалды: *баш+кар, ат+а, же+м* (Сал.: *бас+ым > басым, тын+ым > тыным* ж. б.).

Туунду негизге түзүүчү болуп келген сөз, адатта, көп маанилүү келет. Мындай учурда түзүүчү негиздин бардык эле маанилери туунду сөздүн жасалышына тирек боло бербейт. Себеби туунду негиз түзүүчү негиздин зарыл болгон жана курандынын маанисине шайкеш келген маанисин гана өз ичине камтыйт. Мисалы, *тилчи* деген туунду негиз «тигил же бул тил боюнча адис болгон адам» маанисин билдирет. Ал эми анын түзүүчү негизи көп маанилүү сөз. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө (1969) *тил* деген сөздүн алты мааниси берилген. Бирок аталган туундуга тирек болуп «Коомдо байланыш-катыш жасоонун, пикир алмашуунун куралы болгон тыбыштык жана лексика-грамматикалык каражаттардын системасы» деген маани гана кызмат аткарды. Бул маани *-чы* курандысынын «негиз аркылуу туюнтулган нерсе боюнча адис болгон, аны кесип катары тутунган адам» мааниси менен биригип, аны тактап, *тилчи* деген туунду негиздин маанисин пайда кылды.

Мына ушинтип, тубаса негиз, туунду негиз жана түзүүчү негиз деген түшүнүктөр сөз жасоонун татаал жана көп баскычтуу кубулуш экендигин билдирет. Маселен, *атактуу* деген сөздүн жасалышы үч баскычтан турат:

$ат + а >^1 ата + ык >^2 атак + луу >^3 атактуу.$

Анын биринчи баскычында *ат* сөзүнөн *ата*, экинчисинде *ата*' дан *атак*, үчүнчүсүндө *атак*'тан *атактуу* туундулары жасалды.

§ 24. Сөз жасоо тиби

Сөз жасоодогу дагы бир негизги түшүнүк — сөз жасоонун тиби.

Сөз жасоонун тиби деп туунду сөздөрдү айрым-айрым топторго бириктирүү жолдорун аныктап турган эреже-шарт аталат. Мында эң кеми эки же андан көп туунду сөздү өз ара салыштыруу зарыл.

Сөз жасоонун тибин аныктоодо төмөнкүдөй үч шарттын бир эле учурда аткарылышы талап кылынат:

1) салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн түзүүчү негиздери сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей болушу зарыл;

2) салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанилери да бирдей болушу зарыл;

3) салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн бирдей куранды мүчө менен жасалышы зарыл. Ал эми татаал сөздөр болсо бирдей каражаттар аркылуу түзүлүшү шарт.

Эгерде ушул үч шарттын бирөө эле аткарылбай калса, салыштырылып жаткан туунду сөздөр да бир типке жатпай калат. Мисалы, *койчу*, *уйчу*, *арызчы*, *ушакчы*, *кансыра*, *алсыра*, *уйкусура* деген туунду сөздөрдүн түзүүчү негиздери (*кой*, *уй*, *арыз*, *ушак*, *кан*, *ал*, *уйку*) сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей, б. а., баары тең зат атооч. Мында жогорудагы үч шарттын биринчиси толук аткарылды. Демек, бул шарт аталган туундуларды сөз жасоо тиби боюнча топтоштурууда чечүүчү мааниге ээ эмес, анткени алар сөз түркүмдүк белгиси боюнча өз ара айырмаланган жок.

Экинчи шарт боюнча салыштырылып жаткан туундулар төмөнкүдөй төрт түрдүү сөз жасоо маанисине ээ:

1) *койчу*, *уйчу* — негиз аркылуу туюндурулган төрт түлүктүн бирин асырап баккан, мындай ишти кесип тутунган адам;

2) *арызчы*, *ушакчы* — негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракет жасоого көндүм болгон адам;

3) *кансыра*, *алсыра* — негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын жоголушу, солгундашы;

4) *уйкусура* — негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын пайда болушу, күчөшү.

Үчүнчү шартты текшерүүдөн улам келтирилген туундулар эки топко ажырайт, анткени биринчи топко кирген *койчу*, *уйчу*,

арызчы, ушакчы сөздөрү *-чы* курандысы аркылуу түзүлдү, экинчисине кирген *кансыра, алсыра, уйкусура* сөздөрү болсо *-сыра* курандысы аркылуу жасалды. Демек, салыштырылып жаткан туундуларды сөз жасоо тибин боюнча топтоштурууда бул шартка караганда мурунку шарт чечүүчү мааниге ээ, анткени ал аркылуу аталган туундулар төрт топко ажыраган эле.

Мына ушинтип, салыштырылып жаткан туунду сөздөр сөз жасоонун төмөнкүдөй төрт тибине ажырайт:

I тип — *койчу, уйчу*: негиз аркылуу туюндурулган төрт түлүктүн бирин асырап баккан, мындай ишти кесип тутунган адам;

II тип — *арызчы, ушакчы*: негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракет жасоого көндүм болгон адам;

III тип — *кансыра, алсыра*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын жоголушу, солгундашы;

IV тип — *уйкусура*: негиз аркылуу туюндурулган нерсенин, сапаттын пайда болушу, күчөшү.

Мында ар бир типке кирген сөздөр түзүүчү негизинин сөз түркүмдүк белгиси боюнча да, өздөрү билдирген сөз жасоо мааниси боюнча да, жасалган куранды мүчөсү боюнча да өз ара жалпылыкты түзүп турат.

Сөз жасоо типтеринин жалпы биримдиги сөз жасоо системасы деп аталат.

§ 25. Сөз жасоо жолдору

Тилдин сөздүк курамындагы сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү башка сөздөрдөн жасалган болот. Бирок булардын жасалыш жолдору тилдеги кандай каражаттардын жана амалдардын жардамы менен жасалгандыгына карай бөтөнчөлөнүп турат. Маселен, *майла, тамактан, байлык, илгич, ашказан, көзайнек, ата-эне, тоо-таш* деген сөздөрдүн алгачкы төртөө түзүүчү негизге куранды мүчө жалгоо аркылуу жасалса, калган төртөө эки сөздүн кошулуп, бир лексикалык маани билдириши аркылуу жасалды. Демек, булардын жасалыш жолдорунда да кескин айырмачылык бар.

Кыргыз тилинде сөз жасоодо негизинен эки жол колдонулат. Алар — морфологиялык жол жана синтаксистик жол.

Эгерде берилген сөз башка сөздөн куранды мүчө жалгоо аркылуу жасалса, мындай жол морфологиялык жол деп аталат. Кыргыз тилиндеги туунду сөздөрдүн көпчүлүгү ушул жол аркылуу жасалган. Буга мисал кылып төмөнкү сөздөрдү көрсөтүүгө болот:

1) заттын атын билдирген сөздөр: жылкычы, малчы, тилчи, пахтакер, ашпоз, балалык, чыгарма, басма, сүзмө, чыгым, өнүм, тарак, күрөк, ачыткы, сүргү, кесинди, үзүндү, сызгыч, сүргүч, куймак, оймок, чыгаша, киреше, жыйын, эгин ж. б.;

2) заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген сөздөр: балтала, күрөктө, сырда, тузда, ото, сына, сана, жаша, ачуулан, шаттан, суктан, агар, көгөр, карар, саргар, байы, жашы, тары, азай, көбөй, бирик, кечик, тынык, бышылда, күрсүлдө, лепилде, быркыра, чуркура, күркүрө ж. б.;

3) заттын белгисин билдирген сөздөр: акылдуу, акчалуу, белгисиз, түпсүз, кечки, түнкү, тоодой, баладай, айылдык, шаардык, эмгекчил, уйкучул, атчан, төөчөн, алгыр, өткүр, кызганчаак, таарынчаак ж. б.

Эгерде жаңы сөз эки же андан көп сөздү кошуу аркылуу жасалса, мындай жол синтаксистик жол деп аталат. Кыргыз тилинде бул жол менен жасалган сөздөр да сан жагынан дээрлик арбын. Мисалы:

1) заттын атын билдирген сөздөр: аткулак, аркарот, айбалта, аттиш, басмасөз, балчелек, бетмай, жибеккурт, итмурун, колчатыр, кумшекер, ташкөмүр, топташ, төөгүш, чымгөң, ж. б.; жер-суу, арыз-арман, кайгы-капа, ой-санаа, баш-аяк, курт-кумурска, бак-дарак, үй-жай, ата-бала, курал-жарак, идиш-аяк, күч-кубат, муң-зар ж. б.;

2) заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирген сөздөр: баш тарт, азап чек, көз сал, тил ал, өч ал, кол кой, көз арт, үн кош, жан талаш, өмүр сүр, жапа чек, сатып ал, алып бер, таап бер, издеп тап, бара кел; ойноп күлүп, отуруп туруп, тердеп кургап, жүрө-жүрө, сүйлөй-сүйлөй, көрө-көрө ж. б.;

3) заттын белгисин билдирген сөздөр: кара кочкул, ак саргыл, кара чаар, боз ала, сары ала, боз таргыл, ак боз, кара күрөң, ачык күрөң ж. б.

§ 26. Жөнөкөй жана татаал сөздөр

Сөздүк курамындагы сөздөр тутумунда бир же бир нече негизди камтыйт. Бул белгиси боюнча сөздөр жөнөкөй жана татаал болуп эки чоң топко бөлүнөт.

§ 27. Жөнөкөй сөздөр

Тутумунда бир гана негизди камтып турган сөздөр жөнөкөй сөз деп аталат. Жөнөкөй сөз башка сөздөн жасалышы да, жасалбашы да мүмкүн.

Башка сөздөр жасалбаган сөз тубаса (уңгу) сөз болот. Сан

жагынан булар чектелүү. Турпат жактан сөздүн уңгусуна дал келет. Сүйлөм тутумунда таза уңгу түрүндө да, уланды мүчө жалганган сөздүн грамматикалык формасы түрүндө да колдонула берет. Мисалы: *ат, от, ит, кара, ак, кел, кет, бала-нын, кыргыз-ды, кымыз-га, оку-ду, жаз-а-т ж. б.*

Башка сөздөн жасалган жөнөкөй сөз **туунду сөз** болот. Туунду сөз тутумунда уңгу сөздү жана бир же бир нече куранды мүчөнү камтып турат. Сүйлөм ичинде жөнөкөй сөз турпатында да, уланды мүчө уланган турпатында да келе берет. Мисалы: *балык-чы, дары-гер, тоо-лук, мекен-деш, май-луу, кыйн-а, ат-а, ойн-о, талаа-ла, сай-ма-ла, же-м-иш-түү, комуз-чу-лар-га, тилчи-лер-ибиз-ден, шуу-лда-ба-й-т, жардам-даш-па-ган-дык-тан, ыңгай-лаш-тыр-ыл-ды-бы ж. б.*

§ 28. Татаал сөздөр

Эки же андан көп сөздөн жасалган сөздөр **татаал сөздөр** деп аталат. Татаал сөздөр жөнөкөй сөздөрдөн эки же андан көп сөздөн жасалгандыгы менен айырмаланат. Бирок жөнөкөй сөз сыяктуу булар да лексикалык бир маанини билдирип, заттын атын, кыймыл-аракетин, ал-абалын, сын-сыпатын ж. б. белгилерин атап көрсөтөт. Ошондуктан татаал сөздөр тилибиздин сөздүк корун байытып турган негизги бирдиктерден болуп эсептелет. Буга мисал кылып төмөнкү зат атоочторду келтирүүгө болот.

1) **жалпы зат атоочтор:** *акылазуу, кашкатиш, ашкабак, балабакча, бакажалбырак, акчечек, аксокто, төөтикен, таштикен, кайната, каймене, көкжөтөл, сасыктумоо, көккытан, кыркаяк, башсөз, өмүр баян, күнтартип, ишсапар, эразамат, кыз-жигит, кайыр-садага, бай-манап, каш-кабак, баш-көз, сакал-мурут, туздаам, жин-шайтан, ээр-токум, дос-душман, кадыр-барк ж. б.;*

2) **энчилүү зат атоочтор:** *Жеңижок, Токтогул, Эртөштүк, Элмырза, Каныбек, Элтегин, Сатыбалды, Ырыскүл, Карабалта, Эркинтоо, Мырзаке, Чоңсарой, Сарчелек, Ысыккөл, Соңкөл, Аксуу, Аларча, Карашоро, Алайкуу, Кетментөбө ж. б.*

Эскертүү: Татаал сөздөрдүн бириктирилип адам аттарынын үлгүсүндө бирге жазылышы «Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин» Кыргыз Өкмөтү бекиткен жоболорунун негизинде берилди (1995-жылдын 7-марты, № 65 токтом).

Татаал сөздөр сүйлөм тутумунда келгенде сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат: *Сүйлөй-сүйлөй чечен болот, көрөкөрө көсөм болот (Макал). Илгери-илгери бир кемпир-чал бо-*

луптур (Жомок). Кабулга ишбилги, сырбилги, сөзбилги өкүлдөрүн жөнөттү («Нуска»). Ошол кезде Эне Сейденин боюна бүтүп, алпкаракуштун жүрөгүнө талгак болот (Ж. Мукамбаев).

Татаал сөздөрдүн жасалышына негиз болуп келген сөздөр алардын компоненттери же түгөйлөрү деп аталат. Алар сөз тутумундагы сөз мүчөлөрү сыяктуу туруктуу орун-тартип менен жайгашат. Ошондон улам татаал сөз тутумунда булардын ордун алмаштырып айтууга болбойт, компоненттеринин арасына башка бир сөздү да кошууга мүмкүн эмес. Ушул белгиси боюнча татаал сөздөр эркин сөз айкашынан айырмаланып турат. Мисалы: *балмуздак, көкташ, уукоргошун, орунбасар* сыяктуу татаал сөздөрдүн компоненттерин өз ара алмаштырып айтсак, *муздак бал, басар орун* сыяктуу сөз айкаштары, *таш көк, коргошун уу* шекилдүү сүйлөмдөр пайда болот да, татаал сөздөр лексикалык маанисин жоготуп коет. Ал эми эркин сөз айкашы, татаал сөздөн айырмаланып, компоненттеринин арасына башка сөздүн колдонулушуна чек койбойт. Мисалы: *муздак бал — муздак таттуу бал — муздак таттуу тоо гүлүнөн алынган бал* ж. б.

Татаал сөздөр туруктуу сөз айкаштарынан (фразеологизмдерден) да айырмаланып турат. Татаал сөздөр заттын, кыймыл-аракеттин аталышын же белгилерин билдирсе, туруктуу сөз айкаштары ушул эле аталыштарды, же болбосо баарлашуу учурунда пайда болгон кырдаал көрүнүштөрдү, кубулуштарды көркөм, элестүү, жандуу кылып көрсөтүү үчүн колдонулат. Ошондуктан туруктуу сөз айкаштардын маанисинде элестүүлүк, көркөмдүк, жандуулук басымдуу келет.

§ 29. Татаал сөздөрдүн бөлүнүшү

Тутумундагы түгөйлөрүнүн маанисине, сөз түркүмдүк белгисине, бири-бири менен болгон катышына, тыбыштык турпатына карай булар **кош сөздөр, кошмок сөздөр**¹ жана **кыскартылган сөздөр** болуп негизги үч топко бөлүнөт. Кыскартылган сөздөр сан жагынан өтө эле аз. Ошондуктан сөздүк курамындагы татаал сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү кош жана кошмок сөздөрдүн үлүшүнө туура келет.

Кош сөздөр менен кошмок сөздөрдүн ортосунда төмөнкүдөй айырмачылыктар бар:

¹ Кыргыз тил илиминде (туркологияда да) бириккен сөздөр деген аталыш менен каралып жүргөн бүгүн (бул+күн), сымбат (сын+бод<бой), ыштан (ич+тон), ычкыр (ич+кур) сыяктуу сөздөр тилибиздин азыркы абалында жөнөкөй сөз катары гана кабылданат. Ошондуктан алар татаал сөздөрдүн өзүнчө бир тобу катары берилбеди.

Кош сөздөр милдеттүү түрдө кош компоненттен турат, кош-моқ сөздөр болсо эки же андан көп компоненттерди өз ичине камтыйт: *тоо-тоо, дөбө-дөбө, этек-жең, узун-кыска, ак-кара, жүрүш-туруш, эрте-кеч* (кош сөздөр); *төрага* < *төр + ага, чегара* < *чек + ара, өнөржай* < *өнөр + жай, Чоңсарыбулак* < *Чоң + сары + булак, Чоңсарой* < *Чоң + сары + ой, Гүлсарат* < *Гүл + сары + ат, алпкаракуш* < *алп + кара + куш, саралачымчык* < *сары + ала + чымчык* (кошмоқ сөздөр).

Кош сөздөрдүн компоненттери сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей болот, кошмоқ сөздөрдүкү бирдей да, ар башка да боло берет. Мисалы: *ата-эне, күч-кубат, тоо-таш, курт-кумурска* сөздөрүнүн ар бир түгөйү зат атооч; *ак-кара, узун-кыска, жакшы-жаман, жоон-ичке* дегендердики бардыгы тең сын атооч; *ойноп-күлүп, кесип-бычып, талап-тоноп, жүрө-жүрө, көрө-көрө* сөздөрүнүкү ар бири этиш. Ал эми *таштикен, көзайнек, ашказан* деген кошмоқ сөздөрдүн эки түгөйү тең зат атооч, *ак саргыл, көк жашыл, кара ала* сөздөрүнүн эки түгөйү тең сын атооч, *алып бер, алып бар, көрүп кел* сөздөрүнүкү этиш, *орунбасар, бетачар, жардам бер, кулак сал, кол кой* сөздөрүнүн биринчи түгөйү зат атооч, экинчиси этиш ж. б.

Кош сөздөрдүн компоненттери маани жактан тектеш, кандайдыр бир белгиси боюнча окшош болушат. Ошондуктан булар кош сөздүн маанисин түзүүгө бирдей катышып, бири-бири менен тең байланышта болот. Мисалы, *курт-кумурска, чымын-чиркей* сөздөрүнүн эки түгөйү тең окшош маанини билдирсе, *ысык-суук, узун-кыска* сөздөрүнүкү карама-каршы, бирок өлчөм белгиси боюнча жалпылыгы бар маанини билдирди. Демек, компоненттеринин ортосундагы мындай өзгөчөлүгү жагынан кош сөздөр кошмоқ сөздөрдөн да, эркин сөз айкаштарынан да айырмаланып турат.

Кошмоқ сөздөрдүн компоненттеринин ортосундагы байланыш кош сөздөрдүкүндөй эмес, эркин сөз айкаштарынын түзүлүш үлгүсүнө окшош сезилип, бир түгөйү экинчи түгөйүн багындырып тургандай кабылданат. Бирок кошмоқ сөздөрдө мындай байланыш солгундап же жоюлуп, компоненттеринин маанилери бир лексикалык мааниге биригип кеткен.

Кошмоқ сөздөр энчилүү аттардын жасалышына өтө жыш колдонулат. Ал эми кош сөздөрдүн мындай учурда колдонулушу жокко эсе. Мисалы: *Сарчелек, Карабалта, Амангелди, Сатыбалды, Күнтегин, Элмырза, Чалкуйрук, Бөрүбасар* сыяктуу энчилүү аттар ылгый кошмоқ сөздөрдөн жасалды.

§ 30. Кош сөздөрдүн бөлүнүшү

● Сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей, тектеш, жакын же карама-каршы маанилеш сөздөрдөн жупташып, тең байланыш аркылуу тутумдашып жасалган татаал сөздөр кош сөздөр деп аталат.

Компоненттеринин маани жактан болгон өзгөчөлүктөрүнө карай кош сөздөр негизги үч топко бөлүнөт.

● **Эки түгөйү тең өз алдынча мааниге ээ болгон кош сөздөр.** Бул топко кош сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү кирет: *ата-эне, ата-бала, үй-жай, агайын-тууган, бак-дарак, жер-суу, азап-тозок, соода-сатык, арыз-муң, кайгы-капа, аң-сезим, өйдө-төмөн, баш-аяк, чоң-кичине, алыс-жакын, аркы-берки, күн-түн, дос-душман, келди-кетти, өйдө-төмөн, күлө-күлө, бара-бара, жүрө-жүрө ж. б.* Булардын түгөйлөрү маани жактан өз ара антонимдик (*ак-кара, узун-кыска, аз-көп ж. б.*), синонимдик (*курбу-курдаш, дос-жолдош, күч-кубат, уруш-талаш, кайгы-капа ж. б.*) катышта болот, же болбосо бир текке кирген, кандайдыр бир жалпылыкка ээ болгон затты, кыймыл-аракетти, ал-абалды, же алардын белгилерин билдирет (*кой-эчки, курт-кумурска, өзөн-суу, кыз-жигит, казан-аяк, чымын-чиркей, алма-өрүк, жашылча-жемиш ж. б.*).

● **Бир түгөйү өз алдынча мааниге ээ болбогон кош сөздөр.** Булар сан жагынан биринчи топко караганда дээрлик аз: *кыз-кыркын, бала-чака, азык-түлүк, будуң-чаң, оңой-олтоң, бирин-серин, жоон-жолпу, кең-кесири, киши-кара, кейип-кепчип, улуп-жулуп, эгин-тегин, эсеп-кысап, тон-тобур, жыт-жыбыр, кемпир-кесек ж. б.*

● **Эки түгөйү тең өз алдынча мааниге ээ болбогон кош сөздөр.** Булар сан жагынан өтө эле чектелүү: *уйгу-туйгу, ыйкы-тыйкы, алай-дүлөй, ымыр-чымыр, бөөт-чөөт, илең-салаң, оргу-баргы, балжа-булжа, бырын-чырын ж. б.*

● **Кош сөздөрдүн билдирген маанилери ар түрдүү.** Ошондой болсо да булар үчүн төмөнкүдөй маанилер басымдуулук кылат:

1) **Жамдоо, топтоштуруу, жалпылоо маанисин билдирген кош сөздөр:** *жан-жаныбар, курт-кумурска, чымын-чиркей, кой-козу, бак-дарак, акыр-чикир, дос-душман, кедей-кембагал, бей-бечера, бай-манап, азык-түлүк ж. б.;*

2) **Болжолдоо, чамалоо маанисин билдирген кош сөздөр:** *бүгүн-эртең, он-он беш, кырк-элүү, жарым-жарты ж. б.;*

3) **Жиктөө, тарамдоо, бөлүштүрүү маанисин билдирген кош сөздөр:** *чын-төгүн, ак-кара, алыс-жакын, теңме-тең, оозмо-ооз, башма-баш, жекеме-жеке, сай-сай, тарам-тарам ж. б.;*

4) Кайталоо, созулуу маанисин билдирген кош сөздөр: көрө-көрө, сүйлөй-сүйлөй, ыйлап-ыйлап, ойлоп-ойлоп, бара-бара, күлүп-күлүп, кайра-кайра, улам-улам ж. б.;

5) Күчөтүү маанисин билдирген кош сөздөр: короо-короо, үйүр-үйүр, саба-саба, чоң-чоң, таңгак-таңгак, кап-кап, түрмөк-түрмөк ж. б. у. с.

Кош сөздөр эки башка сөздөн да, бир эле сөздү кайталап эки жолу айтуу аркылуу да жасала берет. Кайталоо жолу менен жасалган сөздөр компоненттеринин турпат жактан болгон бөтөнчөлүктөрүнө карай өз ара төмөнкүдөй бөлүнөт:

1) түгөйлөрү толук кайталанган кош сөздөр: бат-бат, тез-тез, аз-аз, көп-көп, кесе-кесе, так-так, карс-карс, бырс-бырс, бур-бур, шак-шак, кайра-кайра, улам-улам, жыла-жыла, кызыга-кызыга ж. б.,

2) түгөйлөрүнүн бирөө морфологиялык же тыбыштык жактан өзгөрүү аркылуу кайталанган кош сөздөр: колмо-кол, үймө-үй, эптеп-септеп, улуп-жулуп, чай-пай, аз-маз, китеп-ситеп, нан-пан, эт-сет, сүт-пүт ж. б.

§ 31. Кошмок сөздөрдүн бөлүнүшү

● Компоненттери бирдей же ар башка түркүмдөгү сөздөрдөн куралып, баштапкы багыныңкы байланышын жоготкон жана алардын биригиши аркылуу бир лексикалык маанисин билдирген татаал сөздөр **кошмок сөздөр** деп аталат.

Кошмок сөздөрдүн табияты татаал, сан жагынан өтө эле арбын. Ошондуктан аларды бөлүштүрүүдө түрдүү белгилер колдонулат. Сөздүк курамындагы башка сөздөр кандай семантикалык топторго ажыраса, алар да ошондой эле топторго ажырайт.

Эскертүү: Кыргыз тил илиминде сөздүк курамындагы сөздөрдү лексикалык семантиканын тургусунан иликтөө, лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү, ал топтогу сөздөрдүн лексикалык мааниси менен грамматикалык маанисинин ортосундагы татаал алака-катышты аныктоо сыяктуу орчундуу маселелер күнү бүгүнкүгө чейин ыраттуу түрдө чечмеленбей келет. Сөздүн лексикалык мааниси анын грамматикалык мүмкүнчүлүктөрүн аныктай тургандыгын эске алуу менен, бул кенемтенин ордун толтуруу жагы болочок тилчи-окумуштууларга сунуш кылынат.

● Кошмок сөздөр компоненттеринин сөз түркүмдүк белгиси боюнча төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

1) Компоненттери бир эле сөз түркүмүнө жаткан кошмок сөздөр: *аткулак, айрыкуйрук, бакажалбырак, балабакча аттиш,*

айбалта, сүттүкөн, калемсап, белбоо, итмурун, айбалтыркан, аязгата, тыйынчычкан, айылчарба, өнөржай, ишсапар, оозкомуз, балчелек, кара сур, ак боз, кызыл ала, көк ала, сары жашыл, кырип чык, барып кел, озуп чык, сатып ал ж. б.,

2) Компоненттери ар башка сөз түркүмүнөн болгон кошмок сөздөр: бешатар, биртууган, кошаяк, бешилик, бирбоор, аккөңүл, алагөөдөн, акпейил, ачкөз, ачкүсөн, көкжал, изкубар, балтажуулар, кылжуугуч, кызгуумай, көстакмай, канталамай, күн-карама, колжазма, сыналгы, үналгы, ишбилги, баш тарт, касам ич, кол кой, кез кел, баш ий, жан талаш, таасир эт, өмүр сүр, жапа чек, сый көр ж. б.

Көрүнүп тургандай, бул эки топтун биринчисинде зат атооч+зат атооч, сын атооч+сын атооч, сан атооч+сан атооч, этиш+этиш үлгүсүндө жасалган кошмок сөздөр басымдуулук кылат. Ал эми экинчи топко, негизинен, сын атооч+зат атооч, сан атооч+зат атооч, зат атооч+этиш үлгүсүндө жасалган кошмок сөздөр кирет.

● Компоненттеринин ортосунда орун алган, бирок тилдин тарыхый жактан өркүндөп-өсүшүндө биротоло жок болуп кеткен, же дээрлик солгундоого учураган баштапкы синтаксистик байланышына карай кошмок сөздөр төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1) компоненттери толуктооч менен толукталгычтык катышты жоготуу аркылуу пайда болгон кошмок сөздөр: орунбасар, аткаминер, эшигачар, көз сал, дит бак, кол сал ж. б.;

2) компоненттери аныктооч менен аныкталгычтык катышты жоготуу аркылуу пайда болгон кошмок сөздөр: аккуу, алма-баш, жибеккурт, колгап, кумшекер, коногуй, көзайнек, өгөйене, кылгыяк, тилгат, жылкычычымчык, сасыкүпүр ж. б.,

3) компоненттери ээ менен баяндоочтук катышты жоготуу аркылуу пайда болгон кошмок сөздөр: Теңирберди, Кудайберди, Байгелди, Кудайберген, Баламгалды, Кузтууду, Кемпирөлдү, Сууктүштү ж. б.

Бул топко мүнөздүү түрдө энчилүү аттар кирет.

● Кошмок сөздөрдүн компоненттери тутуму жагынан бир өңчөй боло бербейт. Булардын ичинен айрымдарынын компоненттери же жалаң уңгу сөздөрдөн, же жалаң мүчө уланган сөздөрдөн болот: желбешик, көзмончок, колчанач, колчатыр, башкалаа, ташып келүүчү, ойлоп табуучу, атка минер, кийим илгич ж. б. Кээ бирөөлөрүнүн бир компоненти уңгу сөз, экинчи бир компоненти мүчөлүү сөз боло берет: эрсынар, эчкиемер, атбагар, чаңсоргуч, тишжуугуч, суусактагыч, демалыш, эрсайыш, көзгарап, шылкетме, чыпетме, ала кел, таап бер, окуу жылы, отук таш ж. б.

§ 32. Кыскартылган сөздөр

● Бир нече сөздүн айрым бөлүк же тыбыштарынан кыскартылып жасалган сөздөр **кыскартылган сөздөр** деп аталат. Мындай сөздөр кыргыз тили үчүн анчейин мүнөздүү эмес. Ошондой болсо да, кыскартылган сөздөр тилибизде аздыр-көптүр колдонулуп келет.

Кыскартылган сөздөр негизинен төмөнкүдөй жолдор аркылуу жасалат:

- 1) Башкы тыбыштарын сактоо аркылуу кыскартылган сөздөр: **ЖК** — *Жогорку Кеңеш*, **КР** — *Кыргыз Республикасы*, **ЖАК** — *Жогорку аттестациялык комиссия*, **УИА** — *Улуттук Илимдер академиясы*, **ТАИ** — *Тил жана адабият институту*, **БУУ** — *Бириккен улуттар уюму*, **БК** — *Борбордук комитет ж. б.*
- 2) Башкы муундарын сактоо аркылуу кыскартылган сөздөр: **колхоз**, **совхоз**, **облоно**, **районо**, **партком**, **профсоюз ж. б.**

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

- Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966.
- Аханов К. Тил билимінің негиздері. Алматы, 1993.
- Блумфилд Л. Язык. М., 1968.
- Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. М., 1979.
- Ганиев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань, 1974.
- Гарипов Т. М. Башкирское именное словообразование. Уфа. 1959.
- Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1971.
- Грамматика карачаева-балкарского языка. Нальчик, 1976.
- Грамматика современного башкирского литературного языка. М., 1981.
- Грамматика современного киргизского языка. Фрунзе, 1987.
- Грамматика современного якутского литературного языка. М., 1982.
- Гузев В. Г. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя. Л., 1987.
- Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Фрунзе, 1980.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1948.
- Иванов С. Н. Курс турецкой грамматики. Ч. 1, П. Л., 1975, 1977.
- Казіргі казак тілінің сөз жасам жүйесі. Алматы. 1989.
- Калыбаева, Оралбаева Н. Қазіргі казак тілінің морфемалар жүйесі. Алматы, 1986.

- Мукамбаев Ж., Осмонкулов А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. Фрунзе, 1979.
- Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, Мектеп, 1966.
- Кудайбергенев С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы. Фрунзе, Мектеп, 1979.
- Касевич В. Б. Семантика, синтаксис, морфология. М., 1988.
- Касевич В. Б. Элементы общей лингвистики. М., 1977.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.,—Л., 1960.
- Кудайбергенев С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1957.
- Кудайбергенев С. -са мүчөсү. — Китепте: Тюркологические исследования. Фрунзе, Илим, 1970.
- Кыргыз тили. Фрунзе, 1986.
- Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980.
- Мельников Г. П. Семантика и проблемы тюркологии. Советская тюркология. 1971. № 6.
- Мельников Г. П. Системология и языковые аспекты кибернетики. М., 1978.
- Орузбаева Б. О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1964.
- Ревзин И. И., Юлдашева Г. Д. Грамматика порядков и ее применение. Вопросы языкознания. 1969, № 1.
- Русская грамматика М., 1980.
- Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии. Фрунзе, 1977.
- Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. Бишкек, 1992.
- Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. Алматы, 1995 (Докт. дисс.).
- Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. АДД, Алматы, 1995.
- Севортян Э. В. Аффиксы глагольного словообразования в азербайджанском языке. М., 1962.
- Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966.
- Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. М., 1969.
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.
- Шүкүров Ж. Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Фрунзе. 1955.
- Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Имя, Л., 1977; Глагол, Л., 1981.
- Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1965.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

§ 33. Кыскача тарыхый маалымат

Морфологиянын милдети сөздөрдүн түзүлүшүн иликтөө экендиги тууралуу жогоруда сөз болду (§ 3).

Тилдин сөздүк курамындагы сөздөрдү лексико-грамматикалык топторго бөлүштүрүү байыркы окумуштуулардын эмгектеринен эле жолугат. Байыркы грек окумуштуусу Аристотель сөздөрдү үч топко бөлгөн: атооч, этиш, байланыштыруучу бөлүкчөлөр. Александрия грамматикачылары 8 сөз түркүмүн аныкташкан: атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук, байламта, предлог, мүчө (член). Сөздөрдүн колдонулуш маанисине жана синтаксистик кызматына карата: а) өзүнчө маани берүүчү же маанилүү сөздөр (атооч, ат атооч, этиш, тактооч, атоочтук), б) кызматчы сөздөр (байламта, предлог, член) деп эки чоң топко бөлүштүрүү да ошол мезгилдерден башталган. Грек тили үчүн түзүлгөн бул бөлүштүрүүлөрдүн үлгүсү латын грамматикачыларынын да эмгектерине өз таасирин тийгизген. Бирок римдиктер сөз түркүмдөрүнүн ичинен мүчө (член) дегенди алып салып, сырдык сөздү киргизишкен.

Сөздөрдүн түркүмдөргө мындайча бөлүштүрүлүшү орто кылымдар жана жаңы заман грамматикалары үчүн да бирден бир үлгү болуп жүрүп олтурду. Бара-бара буга тактоолор, толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилди. Сан атооч, сын атооч өз-өзүнчө сөз түркүмү катары таанылып, атоочтуктар этиштин тобуна ыйгарылды.

Мунун баары, көрүнүп тургандай, күн батыш өркөнют (цивилизация) жетишкендиктери. Ал эми грамматика боюнча байыркы Кытай, байыркы Индия, байыркы Чыгыштын жетишкендиктеринен, тилекке каршы, азырынча бизде так маалымат жок. Жазма маданияттын миңдеген жылдар тажрыйбасын баштап кечирген кытай, инди, араб, иран, түрк элдеринин да тилинин грамматикасынын, анын ичинен морфология бөлүмүнүн изилдениш, өнүгүш маселелерин иликтеп, үйрөнүү бүгүнкү күндө кыргыз тил илиминин күн тартибиндеги милдеттеринин бири экендигин белгилей кетүү ылаазым.

XVI — XVIII кылымдарда европалык грамматикачылар логикалык принципти колдонушуп, сөздөрдү негизинен маани жаты боюнча гана сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүшкөн. Мындай принциптин натыйжасында дүйнө жүзүндөгү тилдердин бардыгында сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бирдей кылып бөлүштүрүш керек деген көз караш да өкүм сүргөн. Логикалык принцип адам баласынын ойлоосу салыштырмалуу бирдей болгондуктан сөздөрдүн лексика-грамматикалык топтору да — сөз түркүмдөрү да бирдей болууга тийиш деген корутундуга алып келет.

М. В. Ломоносов түзгөн орус тилинин биринчи илимий грамматикасында да сөздөр сөз түркүмдөрүнө маанисине карата негизги (атооч, этиш) жана жардамчы (ат атооч, атоочтук, тактооч, предлог, байламта, сырдык сөз) сөздөр болуп эки топко бөлүштүрүлгөн.

XIX кылымдын экинчи жарымына чейин эле, башкача айтканда, профессор А. Потенбняга чейин эле орус тил илиминде логикалык принцип негизги болуп келген. Аталган окумуштуу сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздүн мааниси менен бирге формасына да көңүл бөлөт. Мына ошондон баштап орус тил илиминде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөздөрдүн форма жагы биринчи орунга чыга баштайт.

Түрк тилдеринде сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө алгачкылардан болуп И. Мегизер¹ бөлүштүргөн. Ал түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү тууралуу бир топ терең ой айткан. Негизинен латын грамматикаларынын үлгүсүндө болгону менен, И. Мегизердин эмгектеринде атоочтордун жөндөлүшү, сын атоочтун салыштырма даражалары, сөз жасоо, сан атооч, этиш, тактооч, жандооч, байламта, бөлүкчө жана сырдык сөздөр тууралуу сөз болгон. А. Курбановдун пикири боюнча, И. Мегизер түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн схемасын негиздеген. Ошентип, жаңы замандагы Европа грамматикачылары индоевропа тилдеринин жетишкендиктеринен туруп, түрк тилинин грамматикасын түзүүгө аракет жасашкан. Натыйжада жандоочтордун «предлогдорго» окшоштурулуп чечмелениши («препозышин») пайда болгон. Француз лингвисти И. Голдерманн 1730-жылы жарык көргөн эмгегинде² «препозышинды» «постпозышин» деген сөз менен алмаштырып, бир топ туура багытка түшкөн. Анын грамматикасынын орусчага которулушунда «постпозышин» «после положения» деген термин менен аталат. Ал эми

¹ Курбанов А. М. Роль арабской и греко-александрийской лингвистических школ в изучении грамматического строя тюркских языков. — Вопросы советской тюркологии: материалы IV Всесоюзной тюркологической конференции. Часть I. — Ашхабад: 1988, 87—93-б.

² Аталган эмгек. — 88-б.

муну «последлог» деген терминге алгачкы жолу Мухаммед Али Мирза Казем-Бек алмаштырган¹.

Түрк сөздөрүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүү маселесине белгилүү орус чыгыш таануучулары А. Н. Самойлович, В. А. Гордлевскийлер² да көңүл бөлүшкөн. Ушул маселеде алар биринчилерден болуп семантикалык жана синтаксистик принципке таянышкан. А. Боровков³ болсо сөздөрдү лексикалык маанисине, тышкы белгилерине жана сүйлөмдө башка сөздөр менен айкашуу жагына карап бөлүштүргөн. Түрк тилдериндеги сөз түркүмдөрү жөнүндөгү окууну андан ары Н. К. Дмитриев өнүктүргөн. Ал өз алдынча сөз түркүмү катары тактоочтордун бар экенин далилдеп, бөлүкчө, модалдуу сөздөр тууралуу алгачкылардан болуп өз оюн айткан.

Түрк тилдеринде сөз түркүмдөрү тууралуу окуунун андан ары өнүгүшү, тиешелүү деңгээлде такталышы А. Н. Кононов, Н. П. Дыренкова, В. М. Насилов, В. А. Баскаков, Э. В. Севортян, И. А. Батманов, А. М. Щербак ж. б. окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылат.

Кыргыз тилинде сөздөрдүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүлүшү 1930—40-жылдардагы түзүлгөн алгачкы грамматикалардан эле башталат. Буга белгилүү окумуштуу Касым Тыныстанов негиз салган. Ал сөз түркүмдөрүн эки чоң топко бөлгөн: «затты, буюмду, буюмдун жана заттын белгилерин, зат менен буюмдун сандарын жана аттарын көрсөткөн сөздөрдү атооч дейбиз». «Атоочтордун кыймылын, кыймылдык чагын жана атоочтордун эмне болуп жаткандыгын көрсөткөн сөздөрдү этиштер дейбиз»⁴. Андан ары «атоочтордун түрлөрү» деп, атооч сөздөрдү уңгу атоочтор (*китеп, такта*); курама атоочтор (*койчу, баскыч*), улама атоочторго (*малда, малчыда*) бөлүштүрөт. Мунун ичинен уңгу атоочтордун төрт топтон турарын аныктайт: 1) жалкы уңгу же жалкы сөз (*ат, китеп, кагаз*); 2) кош уңгу же кош сөздөр (*бала-бакыра, жылт-жулт, тору ала, барыш-келиш*); 3) кошмок уңгу же кошмок сөз (*жолбашчы, жел боо*); 4) кыскарган уңгу же кыскарган сөз (БАК — *Борбордук Аткаруу Комитети*).

Ошону менен бирге «атоочтордун түркүмдөрү» деп, атооч-

¹ Казем-Бек М. А. Общая грамматика турецко-татарского языка. СПб., 1846.— 312-б.

² Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка. — Л., 1925.

³ Боровков А. К. Учебник уйгурского языка. Изд. Ленинградского Восточного института. № 52, Л., 1935; О частях речи в языках тюркской системы. — Сб. «Революция и письменность», № 2, М., 1936, 90—97-б.

⁴ Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934, 23—24-б.

тордун зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч деген топтордон турарын белгилейт.

Көрүнүп тургандай, К. Тыныстановдун кыргыз сөздөрүн сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүсү типологиялык жактан агглютинация тобуна кирген тилдин ички түзүлүш өзгөчөлүгүнө негизделген. Ал флективдүү тилдердин грамматикасынын үлгүсүнөн, таасиринен алда канча алыс. Бирок, ошентсе да, кыргыз тилинин кыртышында жаралып, анын өзгөчөлүктөрүн чагылдырган окумуштуунун бул өңдүү илимий тыянактары, жакшы жөрөлгөлөрү өйдөдө белгиленгендей, ушул кезге чейин оозго алынбай, кыргыз грамматикасы бүгүнкү күнгө чейин Касым Тыныстановдун салып берген жолуна түшө албай келет. Албетте, мунун өзүнчө субъективдүү да, объективдүү да себептери бар. Аны бул жерде териштирип отуруунун кажаты деле жок, ал — өзүнчө маселе. Атайы белгилей кетчү бир гана жагдай: бүгүнкү, же эртеңки, айтор келечегинде кыргыз тилинин, ал гана эмес, жалпы түрк тилдеринин грамматикасы агглютинация тилдеринин чыныгы ички мыйзамченеминен туруп кайрадан түзүлөрүнө шек келтирүүгө болбойт. Муну турмуш чындыгы талап кылат, анткени бул жолду жөлөк тутпай туруп, кыргыз тилинин грамматикалык түзүлүшүн терең жана туура аныктоо мүмкүн эмес.

Ошентип, кыргыз тилинин сөздүк корун сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө Касым Тыныстановдун үлгүсүнө кайрылбай коюуга акыбыз жок. Ал үчүн, биринчиден, кийинки жетимиш (балким 150) жыл бою флективдүү тилдердин таасири (үлгүсү) астында түзүлүп, өнүгүп келген грамматикалардын ички түзүлүшүн кайрадан өтө тыкандык менен талдап, иликтеп, териштирип чыгуу, экинчиден, агглютинативдик топтогу тилдердин ички структуралык түзүлүшүн терең изилдеп чыгуу, улам бирине-бири чиркеше берчү сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү каражаттардын өз ара мамилелериндеги маанилерин жеткире талдап аныктоо, жана, үчүнчүдөн, агглютинативдик тилдердин грамматикасына агглютинативдик тилдер тууралуу түшүнүктөн туруп баа берүүгө жетишүү талап кылынат. Бул улуу максаттар, албетте, келечектин иши.

Педагогикалык окуу жайлар үчүн У. Асылбеков түзгөн окуу китепте сөздөр сөз түркүмдөрүнө семантикалык жана синтаксистик принциптин негизинде бөлүштүрүлгөн. 1950-жылдарда орто мектеп үчүн Д. Исаев тарабынан түзүлгөн китепте морфологиялык принцип да эске алынып, алда канча толукталган. Орто мектептин окуу курсуна алгачкы ирет тактооч өз алдынча сөз түркүмү катары киргизилген. Жардамчы сөздөр такталып, «жандоочтор» деген термин пайда болгон.

И. А. Батманов 1955-жылы жарык көргөн макаласында мо-

далдык сөздөрдүн өз алдынча сөз түркүмү катары каралышы тууралуу ой айткан. Кыргыз тилинде модалдык сөздөр тууралуу окуунун андан ары өнүгүшү доцент Н. Шаршеевдин¹ иликтөөсүнө таандык.

Жыйынтыктап айтканда, азыркы кезде жалпы билим берүүчү орто мектеп үчүн сунуш кылынган кыргыз тилинин грамматикасында сөз түркүмдөрүнүн 9 (11)² түрү белгиленип жүрөт. Алар: 1. Зат атооч. 2. Сын атооч. 3. Сан атооч. 4. Ат атооч. 5. Этиш. 6. Тактооч. 7. Тууранды сөз. 8. Сырдык сөз. 9. Кызматчы сөздөр: 1) Байламта. 2) Жандооч. 3) Бөлүкчө.

Академиялык грамматикада болсо сөз түркүмдөрү эки чон топко бөлүнөт:

Маани берүүчү же негизги сөздөр: 1. Зат атооч. 2. Сын атооч. 3. Сан атооч. 4. Ат атооч. 5. Этиш. 6. Тактооч.

Кызматчы сөздөр: 1. Жандоочтор. 2. Байламталар. 3. Бөлүкчөлөр.

Ал эми сырдык сөздөр менен тууранды сөздөр өзгөчө сөз түркүмү катары берилген жана кыргыз тилинде модалдык сөздөр да бар экендиги айтылган³.

Жогорку окуу жайлардын филология факультеттери менен педагогикалык факультеттерине арналган окуу китептерде да түз эле 11 сөз түркүмү көрсөтүлүп (зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч, тууранды сөз, байламта, жандооч, бөлүкчө, сырдык сөз), «булардан сырткары өзүнчө сөз түркүмү экендиги али такталып кете элек модалдык сөздөр бар»⁴ — деп жазылган.

Көрүнүп тургандай, модалдык сөздөрдү кошпогон күндө да кыргыз тилинин түрдүү деңгээлдеги грамматикаларынын баарында тең сөз түркүмдөрүнүн жалпы саны дээрлик бирдей экендиги белгиленген.

¹ Шаршеев Н. Азыркы кыргыз тилиндеги модалдык кээ бир бөлүкчөлөр. — Известия АН Кирг. ССР. 1967, № 2, 95—98-б.

² Исаев Д., Кудайбергенов С., Үсөналиев С. Кыргыз тили. I бөлүк. Морфология. V—VII класстар үчүн. Оңдолуп, толукталып 18-басылышы. — Фрунзе, Мектеп, 1990.

³ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. I бөлүм, фонетика жана морфология. — Фрунзе, Илим, 1980, 137-б.

⁴ Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. — Фрунзе, Мектеп, 1980. 39-б. Абдулдаев Э. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986, 128-б.

§ 34. Сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү принциптери

Тилдеги сөздөрдү лексикаграмматикалык белгилерине карай топтоштуруу сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн атайын принциптерине ылайык ишке ашат. Алар: **семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик** принциптер.

Кыргыз тилинин сөздүк кору да сөз түркүмдөргө мына ушул үч принциптин негизинде топтоштурулат.

1. **Семантикалык принцип.** Сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүнүн өтө байыркы жана эң негизги принциби болгон бул принцип кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүүдө да башкы ролду ойнойт.

Сөздөрдү жалпы категориялык маанилери боюнча топтоштуруу бул принциптин негизги мазмунун түзөт. Анткени жалпы категориялык маанилер сөздөрдүн лексикалык маанилерин абстракциялап, жалпылаштырып, аларды ошол категориялык маанилик окшоштук белгилери боюнча топтоштурат. Башкача айтканда жалпы категориялык заттык маани ар кандай нерселердин, жаныбарлардын, кишилердин, жер-суу объектилеринин, асман телолорунун, абстракттуу түшүнүктөрдүн аттарын жалпылаштырып, аларды өзүнчө бир түркүмгө бириктирет. Айталы, *киши, кой, катмен, жер* ж. б. сөздөрдүн чоң тобу, лексикалык маанилери боюнча өз ара айырмаланарына карабастан, зат атооч деген түркүмгө кирет. Анткени булардын баары заттык маанини, б. а. заттын атын билдирет. Ушул сыяктуу эле жалпы категориялык **кыймыл-аракет мааниси** сөздөрдөгү кыймылдоо, аракеттенүү, кандайдыр абалда болуу, кыймылдык процесстерди абстракциялап, жалпылаштырып, аларды өзүнчө бир түркүмгө бириктирет.

Бирок сөздөрдө маанилик белгилери менен кошо сырткы материалдык жагындагы өзгөчөлүктөр да болот. Мына ошол бөтөнчөлүктөрү да аларды тиешелүү топторго бөлүштүрүүдө көмөчү мааниге ээ. Ошондуктан сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө ажыратып топтоштурууда дагы эки принцип (морфологиялык жана синтаксистик) колдонулат.

2. **Морфологиялык принцип.** Бул принцип сөздөрдү сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрүүдө сөз өзгөртүү системасын жетекчиликке алат. Тагыраак айтканда, сөздөр жөндөмө, жак, таандык, чак, мамиле, ыңгай, даража, сан ж. б. грамматикалык категориялар боюнча өзгөрүү же өзгөргөө өзгөчөлүктөрүнө жараша түркүмдөргө бөлүнөт. Мисалы, *жаңы үй, жаңырган үй* деген айкалыштарда *жаңы, жаңырган* деген сөздөр экөө тең белгини,

касиетти билдирип турат, б. а. жалпы категориялык маанилери боюнча алганда алар бир топко жатыш керек. Бирок булардын морфологиялык түзүлүшүндө олуттуу айырмачылыктар бар. Биринчиси белгинин, касиеттин түрдүүчө даражаларын билгизе алат: *жаңы үй, жаңыраак үй, жапжаңы үй, эң жаңы үй*, ал эми экинчиси белгинин, касиеттин мындай даражаларын көрсөтө албайт. Ошондуктан, *жаңы* сын атооч болот дагы, *жаңырган* этиштин атоочтук формасы болуп эсептелет.

3. **Синтаксистик принцип.** Бул принцип сөздөрдүн синтаксистик кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ылайык сөз түркүмдөрүнө тактык, аныктык киргизет. Мисалы, зат атооч сөздөрдүн сөз айкашындагы, сүйлөмдөгү аткарган кызматтары, этиш сөздөрдүн сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү аткарган кызматы менен дал келбейт. Кыскасы, бул принципте сөздөрдүн синтаксистик кызматы, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү, айкашуунун жолдору (башкаруу, ыкташуу ж. б.), алган орду көңүл чордонунда турган болот.

§ 35. Маани берүүчү жана кызматчы сөз түркүмдөрү

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн бир бөлүгү жеке өз алдынча туруп эле лексикалык толук маанилерди билгизет, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара алат. Ал эми бир бөлүгү жеке өз алдынча туруп лексикалык маани билгизе албайт, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин да аткара албайт. Мына ушундай өзгөчөлүктөргө жараша биз сөз түркүмдөрүн эки чоң топко бөлөбүз: **маани берүүчү сөз түркүмдөрү**, **кызматчы сөз түркүмдөрү**. Тууранды сөздөр менен сырдык сөздөр бул эки топко тең кирбей өзүнчө өзгөчөлөнүп турат.

1. **Маани берүүчү сөздөргө** зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактоочтор кирет. Булар өз алдынча лексикалык мааниге ээ болуп, сүйлөм мүчөсүнүн кызматын аткарып, кээде өз алдынча сүйлөм да боло ала турган сөздөр болуп саналат.

Маани берүүчү (кээде негизги сөздөр деп да айтышат) сөздөрдүн ичинен ат атоочтор өзгөчө касиетке ээ. Анткени, мисалы, зат атоочтор заттын атын, сын атоочтор заттын касиетин, сан атоочтор — санын, иретин, этиштер — кыймыл-аракетин, ал-абалын, ал эми тактоочтор кыймылдык кырдаалдарды билгизсе, ат атоочтордо андай касиет жок. Алар кайсы сөз түркүмүнүн ордуна колдонулса, ошол сөз түркүмү билдирген мааниге ээ болот, б. а., атын аты катары колдонулат.

2. **Кызматчы сөз түркүмдөрү.** Булар өз алдынча лексикалык толук мааниге ээ болбойт. Сүйлөмдө сөз менен сөздү, же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып, алардын ортосундагы ар түрдүү карым-катнаштарды шарттап турат. Башкача айтканда, лексикалык толук маанилүү сөздөргө кошумча маани киргизип, ар түрдүү грамматикалык маанилерди жаратат. Кызматчы сөз түркүмдөрү кыргыз тилинде булар: байламталар, бөлүкчөлөр, жандоочтор, кыялий — мамиле (модаль) сөздөр.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Профессор Касым Тыныстан уулу жана сөз түркүмдөрүнүн бөлүнүш маселелери. К. Тыныстан уулунун 90 жылдыгына арналган конференция тезистери, 17—18-октябрь, 1991-ж., — Бишкек, 1991.

2. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе: Мектеп, 1986.

3. Азыркы кыргыз тили. Сөз түркүмдөрү. 2-бөлүм. — Фрунзе; Кыргызмамбас, 1958.

4. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Тил илимине киришүү. — Фрунзе: Мектеп, 1980.

5. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. — Фрунзе: Кыргызгосиздат, 1936.

6. Батманов И. А. Части речи в кыргызском языке. — «Вопросы языкознания», 1955. № 2.

7. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе: Мектеп, 1980.

8. Дыйканов К. Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрү жөнүндө. «Мугалимдерге жардам», 1955. № 11.

9. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. — Фрунзе: Илим, 1980.

10. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. — Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964.

11. Сартбаев К. К. Классификация частей речи в киргизском языке. — Фрунзе: Илим, 1975.

12. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе: Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).

ЗАТ АТООЧ

§ 36. Жалпы маалымат

Заттардын, буюмдардын, жан-жаныбарлардын, абстракттуу түшүнүктөрдүн, ар кандай көрүнүштөрдүн, кубулуштардын аттарын билдирип, ким? жана эмне? деген суроолорго жооп берген сөздөр **зат атоочтор** деп аталат. Мисалы: *тоо, топурак, кумуш, үй, кийиз, кол, бут, кийик, аюу, бөдөнө, кумурска, жүрүш, мелдеш, сүйүү, чагылган, козголоң, мөндүр, шамал ж. б.*

Зат атоочтор маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн ичинен эң орчундуусу. Анын өзүнө тиешелүү төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар:

1. Ар кандай нерселердин, жандуу жана жансыз заттардын, түрдүү түшүнүктөрдүн аталыштарын билдирип, заттык маанини билдирет.

2. Өзүнө тиешелүү сөз өзгөртүү системасына ээ, б. а., анын зат атоочко гана тиешелүү болгон *жөндөмө, таандык* категориялары бар. Мындан тышкары, алар *сан* жана *жак* категориялары боюнча да өзгөрөт, болгондо да *сан* жана *жак* боюнча зат атоочко гана ылайык өзгөрүү өзгөчөлүктөргө ээ. Зат атоочтордун сан, жак категориялары менен өзгөрүшү сүйлөм ичиндеги башка сөздөрдүн таасиринен келип чыкпастан, заттардын өзүлөрүнүн эсебинен жана тигил же бул жакка эгедер экендигинен улам пайда болот.

3. Өзүнө гана тиешелүү куранды мүчөлөрү бар. Мисалы: *-чы: малчы, окуучу, жазуучу, айдоочу; -ма: сүзмө, түймө, керме, сайма; -ым: басым, билим, чечим, келишим ж. б.* (§ 49 караңыз).

4. Сүйлөмдө башка сөздөр менен синтаксистик байланышка түшпөй келип, карата сөз да болуп кызмат кылат. Мисалы: — *Ханым, сакалдуу десеңиз мында теке турат, теке менен сүйлөшүңүз, — деп элчи бала текени агыта берди.* (Жомок).

5. Жеке өзүнчө туруп, кандайдыр тыянактуу ойду туюндуруп, атама сүйлөмдүн милдетин аткарат. Мисалы: *Түн... Асман ачык... Мончоктой тизилип көк деңизинде сүзүп жүргөн сансыз*

жылдыздар бири-бирине ым кагышып жымыңдашат. (К. Баялинов)

6. Сүйлөмдө эч бир сөзгө багынбай келгенде ээлик милдетти аткарып, баяндоочту өз ыгына карата ээрчитет. Мисалы: *Өз ара маектеше жумушчулар иштеп жатышкан эле.* (Т. Сыдыкбеков) *Дүйшөнкүл баласынын, кызынын бетинен өөп, тууган эл, өскөн жери менен коштошту.* (Ж. Бөкөнбаев).

7. Сүйлөмдө башка сөздөр менен байланышып, багыныңкы абалда келгенде сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнүн милдетин да аткарат. Мисалы: *Анын колу баласына жетпей калды.* (Б. Усубалиев) *Көрсө, биз ал аттын сырын таятамдан сурабай калыпыз.* (Д. Сулайманов)

§ 37. Зат атооч сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору

Кыргыз тилинде зат атооч сөздөр берген маанилерине карата төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топтордон турат:

1) Кишинин аты, атысмы, бүлөяты (фамилиясы): *Айгүл, Чолпон, Калыбек, Чынар, Эрмек, Адыл уулу, Сапар кызы, Асанов, Айтмамбетова* ж. б.

2) Айбандардын, канаттуулардын, курт-кумурскалардын жана сууда жашаган жаныбарлардын аттары: *арстан, суур, момолой, чымын, аары, көгүчкөн, ителги, кекилик, улар, жагалмай, бака, жылан, топоз, уй, жылкы*, ж. б.

3) Адамдын жана жаныбарлардын дене түзүлүш аттары: *кол, манжа, чыканак, далы, бут, ашык, шыйрак, баш, кулак, мээ, арка, омуртка, жамбаш, канат, куйрук, согончок, өпкөбоор, мүйүз, туяк*, ж. б.

4) Өсүмдүктөрдүн, дарактардын бадалдардын аттары: *бетеге, жоогазын, байчечекей, арпа, буудай, таруу, кызылча, пахта, тамеки, четин, кайың, арча, табылгы, ыргай, жүзүм, алма, өрүк, жаңгак* ж. б.

5) Металл, металл эмес заттардын аттары: *алтын, коргошун, жез, кычкылтек, суутек, коло, темир, болот, күмүш, көмүр, нефть, газ, натрий, калий, фосфор* ж. б.

6) Буюмдардын, машинелердин, алардын тетиктеринин, эмгек куралдарынын аттары: *чака, чыны, бычак, үстөл, жууркан, араа, найза, түпөк, соку, трактор, самолет, паровоз, троллейбус, дөңгөлөк, поршен, автомат, затвор, сүмбө, сеп, болот, гайка, шайба, педаль, күлүч, дамкрат* ж. б.

7) Тамак-аш, азык заттардын аттары: *нан, май, чай, сүт,*

жуурат, каймак, паллоо, сорпо, чучук, казы, жарма, боорсок, кесме, бала, кант, шоколад ж. б.

8) Илим билим жана чыгармалардын аттары: адабият, физика, химия, математика, астрономия, биология, дене тарбия, гистология, экология, морфология, «Манас», «Курманбек», «Келкел», «Кыямат» ж. б.

9) Мезгил ченем аттары: жаз, күз, кыш, жай, көктөм, ай, жыл, кылым, түш, бешим, ишемби, жума, күн, түн, мөөнөт, мүнөт, мүчөл, кеч, таң, шашке ж. б.

10) Географиялык жана астрономиялык объектилердин аттары: Бишкек, Ош, Каракол, Нарын, Көкөмерен, Суусамыр, Талас, Баткен, шаар, кыштак, деңиз, ойдуң, көл, жарым арал, куйма, Ай, Чолпон (жылдыз), Үркөр, Жетиген, Көнөк, Тараза ж. б.

11) Жаратылыш кубулуштарынын аттары: бороон, шамал, куюн, жаан, керимсел, бурганак, мөндүр, чагылган, добул, туман, кар ж. б.

12) Коомдук көрүнүш, окуя, мекеме, уюм аттары: майрам, парад, той, аш, революция, митинг, репрессия, институт, мектеп, китепкана, завод, курултай, кеңешме, Билим берүү жана илим министрлиги Кыргыз улуттук илимдер академиясы, чогулуш ж. б.

13) Абстракттуу түшүнүктөрдүн, сапат, белгилердин аттары: бакыт, ырыс, таалай, кут, баам, ырым, ой, акыл, эс, мүнөз, уйку, кыял, элес муң, азап, сулуулук, тазалык, жакшылык, жалкоолук, сүйүнүч, кубаныч, өкүнүч ж. б.

14) Кыймыл-аракет аттары: жүрүш, туруш, күрөш, ойлоо, туюу, сезим, кабыл алуу (псих. термин), согуш, басым, чыгым, чалгын, секирүү, көтөрүлүш ж. б.

§ 38. Тубаса жана туунду зат атоочтор

Зат атооч сөздөр морфологиялык түзүлүшүнө карата тубаса жана туунду болуп экиге бөлүнөт. Андан ары морфемаларга ажыратууга мүмкүн болбогон зат атооч сөздөр тубаса зат атооч болот. Мисалы: бел, көз, кол, баш, бут, Адыл, Чубай, Сайкал ж. б. Бул зат атоочтор андан ары мүчөлөнбөйт.

Туунду уңгу же бириккен уңгулардан турган зат атоочтор туунду зат атооч болот. Булар курандылар же уңгу бирикмелер аркылуу жасалган сөздөр болуп эсептелет. Мисалы: уйчу, койчу, окуучу, чалгы, орок, келин, эгин, жорго, куурдак, басым, кийим, сүйүү деген сыяктуу туунду зат атоочтор куран-

дылардын жардамы менен жасалган. Айрым энчилүү аттардын (§ 40) курамында да куранды мүчөлөр бар: *Карагаты, Алматы, Чырпыкты, Көңдүк, Жиптик, Жолчу, Тойчу, Алгыр ж. б.* Ал эми таята, чоңата, бешбармак, күнкарама, ашказан, аткулак, ташбака, бал-чака, кыз-кыркын өндүү туунду зат атоочтор уңгу бирикмелеринен турат. Уңгу бирикмелерден турган энчилүү аттар бир топ арбын: *Ысыккөл, Кызылкыя, Канышкыя, Бээсий-бас, Сарыжаз, Кумтөр, Аларча, Карабалта, Айтманбет, Эдилбек, Таттыбүбү, Тайбуурул, Арчатору ж. б.*

§ 39. Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор

Тутумуна (составына) карай зат атооч сөздөр жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй зат атоочтор бир уңгудан туруп, өз алдынча толук лексикалык маани берет: *кымыз, сүт, айран, курут, шаар, тоо, туюу, парад, мөндүр, канат, жүзүм, жагалмай ж. б.*

Татаал зат атоочтор эки же андан көп уңгудан туруп, лексикалык толук бир маанини билдирет: *быйыл, өгүнү, оозеки, көз караш, басма сөз, ташбака, атене, бала-бакыра, кыз-кыркын, тогуз коргоол, улак тартыш, эр эңиш ж. б.*

Жөнөкөй зат атоочтор да, татаал зат атоочтор да сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: — *Баягы «Жолборс терисин кийген баатырды» которуп жүргөнүмдө ден соолугум азыркыга караганда кыйла мыкты экен,* — деди. (К. Сактанов). Мисалдагы «Жолборс терисин кийген баатырды» деген татаал зат атооч толуктоочтун, ал эми *ден соолугум* деген татаал зат атооч ээнин милдетин аткалды.

§ 40. Энчилүү жана жалпы аттар

Жаратылыштагы заттар, жаныбарлар жалпы жонунан алган аталыштарынан тышкары өзүлөрүнө окшош же бир өңчөй башка заттардан, жаныбарлардан өзгөчөлөнгөн аталыштарга муктаж болот. Антпегенде биз, мисалы, кайсы бир кишини миңдеген башка адамдардан, кандайдыр бир жаныбарды (итти, аты) башка ошол типтеги жаныбарлардан ажыратып чакыра албайбыз. Мына ушундай зарылчылыктардан улам бирөөчөй заттардын ичинен кандайдыр бирине өзгөчө ат берип, башкаларынан ажыратып түшүнөбүз, көрсөтөбүз. Ошентип, бардык зат атооч сөздөр заттарды атоо касиети боюнча энчилүү жана жалпы аттар болуп эки топко бөлүнөт.

Жалпы аттар бир тектеги заттарды, жан-жаныбарларды

жалпы жонунан айтат: *ата, эне, киши, бала, небере, таята, жазуучу, мерген, тоо, токой, элик, карышкыр, китеп, ыр, жол, кыштак, шаар, дан, көмүр, кыял, ой, сүрөт, килем ж. б.*

Мисалы, *бала* же *мерген* дегенде биз бир гана баланы же мергенди эмес, миндеген кишилерди түшүнө беребиз. Балдар да, мергендер да көп. Алардын бардыгын ушул сөздөр менен атайбыз. Демек, *бала, мерген* деген зат атоочтор — жалпы аттар. Анткени *бала, мерген* деген сөздөр тигил же бул заттын өзүнө гана мүнөздүү болгон жекече өзгөчөлүгүнө жараша берилген ат эмес. *Бала* жаш адамга же кээде жаш жаныбарга тиешелүү жалпы аталыш болуп эсептелет, *мерген* болсо аңчылык кылган адамдардын бардыгын атай турган сөз.

Жалпы аттар сүйлөмдүн башына келсе гана баш тамга менен жазылып, калган учурларда дайыма кичине тамга менен жазылат.

Энчилүү аттар кандайдыр бир тектеги заттардын, жан-жаныбарлардын ичинен бирөөн бөлүп көрсөтөт. Башкача айтканда, затка же жаныбарга, көбүнчө адамга энчиленип коюлат: *Асан, Асанов, Назима, Чолпонбаева, Култегин, Аккула, Арчатору, Бөрүбасар, Ысыккөл, Кыргызстан, Базаркоргон, Үркөр, Алтаркар, Көнөк, «Асаба», «Зарыгам», «Сынган кылыч», «Илбирс»* акционердик коому ж. б.

Энчилүү аттар көптүк санда айтылбайт. Эгерде аларга көптүк сандын *-лар* мүчөсү жалганса, ошол заттын көптүк мааниде экендигин эмес, аны менен бирге башка заттардын да кошо экендигин түшүндүрөт: *Асандар түш оой кайтып келишти*. Бул жерде төрт-беш Асандын эмес, Асан жана аны менен бирге дагы башка кишилердин кайтып келиши жөнүндө сөз болду. Демек, энчилүү аттарга *-лар* мүчөсү жалганганда ошол энчилүү аттын теги болгон жалпы аттын көптүк сан маанисинде айтылгандыгын түшүнөбүз.

Энчилүү аттар төмөнкүдөй тематикалык топтордон турат:

1. Кишилердин аттары: *Айсалкын, Базарбай, Жамийла, Анар, Данияр, Айнур, Жаныбек, Мастура, Венера, Тамара, Чынара, Ташполот, Гүлнара, Токтокан ж. б.* Бул топко бүлөяттар (фамилия) да (*Табышалиев, Шыгаева, Бакир уулу, Чоротегин*), кээ бир кишилерге энчиленип калган ылакап аттар да кирет: *Тоголок Молдо, Балка ж. б.*

2. Жаныбарларга энчиленип коюлган аттар: *Чалкуйрук, Арчатору, Алгыр, Карткүрөң, Кумайык, Жолборс, Тайгара, Тайбас, Аккула, Тайтору ж. б.*

3. Жер-суу аттары: *Аксай, Аларча, Арпа, Бишкек, Жазы, Кеңкол, Жергетал, Сөңкөл, Талас, Улуучат, Узунакмат, Үчдөбө, Чоңташ, Чүй ж. б.*

4. Астрономиялык аттар: *Алтынказык, Күн, Ай, Сатурн, Уран, Марс, Жетиген, Үркөр* ж. б.

5. Китеп, газет, журналдардын, чыгармалардын аттары: *«Келкел», «Манас», «Курманбек», «Көк асаба», «Бишкек шамы», «Мурас», «Кош, Алатоо, уулуң кетти майданга», «Зарыгам»* ж. б.

6. Тарыхый окуя, мамлекет, мекеме, пароход, орден, медаль аттары: *Үркүн, Улуу Ата Мекендик согуш, Кыргыз Республикасы, Түркия, Италия, Айыл чарба министрлиги, «Эмгектеги каармандыгы үчүн»* медалы ж. б.

Жазууда энчилүү аттар менен жалпы аттар бири-биринен айырмаланышат. Энчилүү аттар сүйлөмдүн кайсы жерине келбесин (башына, ортосуна, аягына) дайыма баш тамга менен жазылат. Ал эми жалпы аттар болсо, сүйлөмдүн башында келсе гана баш тамга менен жазылып, калган учурда кичине тамга менен жазылат.

Тилде энчилүү аттардан жалпы атка жана, тескерисинче, жалпы аттан энчилүү атка айланган кубулуштар да арбын. Мисалы, кишиге ысым катары коюлган *Анар, Тилек, Кеңеш, Сейил, Үмүт* деген сөздөр жалпы аттардан энчилүү атка айланган. Ал эми бүткүл дүйнөлүк мааниге ээ болгон *ом, ампер, кулон, вольт, рентген, боткин, август* сыяктуу сөздөр энчилүү аттардан ошол жалпыланган түшүнүккө ээ болуп калышкан.

Энчилүү аттар жекелик санда гана айтылат, жалпы аттар болсо, жекелик жана көптүк санда айтыла берет. Мисалы: *Кеңеш, Нарын, Каракол, Тайбас*. Булар жекелик санда гана айтылат. Ал эми *окуучу, тоо, көйнөк, кекилик* деген жалпы аттар *окуучулар, тоолор, көйнөктөр, кекиликтер* болуп көптүк санда да айтылат. (§ 43 караңыз).

Энчилүү аттарга да көптүктүн мүчөсү (-лар) уланышы мүмкүн. Бирок бул учурда, өйдөдө белгилегендей, көптүк сан эмес, жалпылоо мааниси туюнтулат. Мисалы: *Чолпондор сынак тапшырып чыгышты*. Бул жерде бир нече Чолпон эмес, Чолпон жана башка бир нече студент тууралуу жалпылоо иретинде сөз болду.

§ 41. Адамзаттык жана адамзаттык эмес заттар

Кыргыз тилинде адамзатты билдирген заттар *ким?* деген суроого жооп берет: *бала, аба, карындаш, сиңди, чоңата, чоңэне, куда, бөлө, келин, кемпир, мугалим, комузчу, капитан, курдаш, дос, жолдош, жоро, Акмат, Айдай, Гүлбарчын* ж. б.

Адамзаттык эмес заттар *эмне?* деген суроого жооп берет:

арыстан, жолборс, төө, кумурска, чымын, каз, бүркүт, булут, кум, шаар, дептер, калем, көйнөк, калпак, кылым, сүйүү, бо-роон, чагылган, ой, санаа, кубаныч, Тайбуурул, Бөрүбасар, Тел-тору ж. б.

Кээде адамзаттык заттарга да эмне? деген суроо берилет. Мисалы: «Аалынын аялы төрөдү дейт. Эмне тааптыр?» «Уул тааптыр». Бул жерде уул деген адамзаттык зат атоочко карата эмне? деген суроо берилди. «Кечээ бир абышка менен баратыпсыз. Ал киши эмнең болот?» — «Таятам болот». Бул жерде таятам деген адамзаттык зат атооч эмне? деген суроого жооп болуп турат. Бирок, уул, таята деген сөздөр адамзаттык касиети-нен ажыраган жок.

Зат атоочторду адамзаттык жана адамзаттык эмес деп ким?, эмне? деген суроолорго жооп берүү, бербөө өзгөчөлүктөрү менен гана бөлүштүрбөйбүз. Булар баарыдан мурда, бири-биринен грамматикалык жак категориясы боюнча өзгөрүү, өзгөрбөө бөтөнчөлүктөрүнө карай айырмаланышат.

Адамзаттык заттар этиштин жак категориясы менен өзгөрүүгө жөндөмдүү. Ал эми адамзаттык эмес зат атоочтор жак боюнча өзгөрбөйт. (§ 47 караңыз).

§ 42. Конкреттүү жана абстракттуу заттар

Зат атоочтор табияты боюнча бардыгы бирдей болбойт. Алардын бир тобу көз менен көрүүгө же кармоого мүмкүн болгон заттардын жана кубулуштардын аттарын билдирсе, бир тобу акылга сала баамдап-байкап, оюбузда жана эсибизде гана тутта алчу түшүнүктөрдүн аттарын да билдирет. Башкача айтканда, бир тобунда материалдуулук бар болсо, экинчи тобунда идеялуулук бар. Мына ушундай өзгөчөлүктөрүнөн улам зат атоочторду биз конкреттүү жана абстракттуу заттар деп экиге бөлөбүз.

Конкреттүү заттар деп көз менен көрүп элестетүүгө, кол менен кармап саноого мүмкүн болгон заттарды айтабыз: *Жамийла, жеңе, чапан, калпак, китеп, коон, улак, козу, таш, жалбырак ж. б.* Буларды, биринчиден, көз менен көрүп, кадимкидей элестетүүгө, экинчиден, кармалап сезип, кабыл алууга болот. Үчүнчүдөн, мындай заттарды санай да алабыз. Конкреттүү заттар сан атооч сөздөр менен айкаша алат, бул учурда алардагы конкреттүүлүк андан бетер артат: *үч бала, он коон, кырк улак, экинчи үй, жетинчи кабат ж. б.* Конкреттүү заттар сапаттык сан атоочтор менен да айкашып келе берет: *чоң бала, жашыл жалбырак, тору бээ, кара улак, бийик үй ж. б.*

Абстракттуу заттар деп көрүүгө, элестетүүгө, кар-

малап сезип туюуга мүмкүн болбогон заттарды айтабыз. Аларды акыл-эсибизде, баамыбызда, оюбузда гана тутабыз: *акыл, кыял, санаа, укук, өкүнүч, сүйүнүч, мамиле, жаңылык, дыйканчылык, жаштык* ж. б. Буларды кармалап сезип туюуга болбойт, эсептелбейт. Абстракттуу зат атоочтор сан атооч сөздөр менен да айкаша бербейт.

Айрым учурда абстракттуу зат атоочтор конкреттүү зат атоочторго таандык жогоркудай касиетке да ээ болуп калышы ыктымал, мындай жагдайда абстракттуу заттарда ошол абстракттуулуктун натыйжасы катары кандайдыр бир предметтүүлүк жаралат. Мисалы: *Ошол учурда башыма эки ой келди. Өтүлгөн тема боюнча терең түшүнүк алдык.* Көрүнүп тургандай, мындай учурда предметтүүлүк конкреттүү шарт-кырдаалдан улам пайда болот. Айталы, жалпы эле *ой* эмес, а *эки ой* келди; жалпы эле *түшүнүк* эмес, а *өтүлгөн тема боюнча терең түшүнүк* алдык, демек, кырдаалга ылайык жалпы түшүнүктөр конкреттештирилди.

§ 43. Зат атоочтун сан категориясы

Зат атооч сөздөр жекелик жана көптүк санды туюндурат. Анткени заттар, буюмдар жалгыз да, көп да болушу мүмкүн: Кыргыз тилинде жекелик, көптүк санды бири-биринен айырмалап турган грамматикалык каражат көптүктүн *-лар* мүчөсү болуп эсептелет.

Зат, буюм, нерсе, кубулуш, окуя аттарынын жеке, жалгыз экендигин билдирген учуру жекелик сан, ал эми эки же андан көп экенин туюндурган учуру көптүк сан болот. Көптүк санды билдирген зат атооч сөздөргө *-лар* мүчөсү дайыма жалганып турат. Кыргыз тилинде бул мүчө уңгудагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карата өзгөрүп, *-лар, -лер, -лор, -лөр, -дар, -дер, -дор, -дөр, -тар, -тер, -тор, -төр* болуп 12 вариантта колдонулат. Алтай тилинде болсо *-нар, -нер, -нор, -нер* түрлөрү да колдонулуп, бардыгы 16 вариантка ээ. Өзбек тилинде бул мүчө бир гана вариантта айтылат: *-лар*.

Кыргыз тилинде жалаң гана жекелик түрдө жана жалаң гана көптүк түрдө айтыла турган зат атооч сөздөр да учурайт. Жалаң гана жекелик санда гана айтылуучу сөздөр:

1) Жаратылыш кубулуштары: *жаан, бурганак, чагылган, жарык, караңгы, асман, Ай, Көк, уя, суук, түш, таң, шоокум, шамал, жел, сыдырым, керимсел, бороон* ж. б.

2) Жыл мезгилдери: *жаз, жай, күз, кыш, январь, апрель, чын куран, бугу, теке, дүйшөмбү, жума, ишемби* ж. б.

3) Абстракттуу маанидеги сөздөр: *чыгармачылык, балалык,*

дүйкөнчүлүк, малчылык, актык, каралык, аталык, энелик, атак, акыл, эс, акыйкат, айып, күнөм, түш, тилек, кааруу, кайгы, капа, даңк, азап, бакыт, каармандык, тазалык, сулуулук, адамгерчилик, адилетсиздик, караңгылык, урмат, кенендик, марттык ж. б.

4) Эңчилүү аттар: Бээжин, Алматы, Ташкен, Нарын, Көкөмерен, Карадеңиз, Шамшы, Узакбай, Сайрагүл, Арчатору, Чынара ж. б.

5) Металл, металл эмес заттардын, тамак-аш азык заттарынын аттары: алтын, күмүш, коргошун, жез, калай, сүт, талкан, кымыз, май, каймак, ун, кум, жуурат, айран, жем ж. б.

6) Жалгыз экендиги анык болгон дене мүчөлөрдүн аттары: колко, омууроо, төш, көкүрөк, ооз, сакал, мурут ж. б.

Бул топтордогу зат атоочторго көптүк сандын -лар мүчөсү жалганышы мүмкүн. Бирок мындай учурда -лар көптүк санды эмес, жалпылоо маанисин билдирет: Дүйшөмбүлөргө карап келип калабыз. Аттардын алды Нарындарга жетип калды.

Көптүк сан зат атоочтор эки же андан көп бир өңчөй заттарды атайт. Грамматикалык каражаты -лар мүчөсү: козу — козулар, чал — чалдар, уни — инилер, бала — балдар, тай — тайлар, көл — көлдөр, талаа — талаалар, тайаке — тайакелер, карындаш — карындаштар, китеп — китептер, жолдош — жолдоштор ж. б.

Кыргыз тилинде зат атоочтун көптүк сан маанилери морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик жолдор менен уюшулат. -лар мүчөсүнүн сөздөргө жалганышы аркылуу көптүк маанисин берилиши морфологиялык жол болот. Бул тууралуу жогоруда айтылды.

Зат атоочтун көптүк мааниси лексикалык жол менен да берилет. Грамматикалык атайын каражаты (-лар мүчөсү) жок туруп эле, айрым зат атооч сөздөр лексикалык маанилери боюнча көптүк санды түшүндүрөт. Көптүк сан маанисинин берилишинин бул ыгы өтө байыркы, б. а., -лар мүчөсүнө чейинки кубулуш.

Кыргыз тилинде жалпылама маани берүүчү сөздөр ошол турушу менен -лар мүчө уланбай туруп эле көптүк санды туюндурат: мал, куш, журт, калк, кой, эчки, жылкы, таш, кум ж. б. Мисалы: Эртеси ойгонсо кар жаап жатыптыр. (А. Мырзаев) Качкын аба бармактайынан мал менен өскөн адам эле. (О. Айтымбетов).

Жаратылышынан эле кош буюмду түшүндүргөн зат атооч сөздөр да көптүк мааниде колдонулат: кайчы, тизе, бут, кол, көз, ийин, кабак, кулак, маасы, өтүк, көлөч, чокой, мээлей, ж. б.

Зат атоочтордун көптүк мааниси синтаксистик жол менен да берилет:

1) Кош сөздөр аркылуу: идиш-аяк, эрди-катын, жууркан-

төшөк, ит-куш, улуу-кичүү, кары-жаш, үймөк-үймөк, машина-машина, эт-мет, коңшу-колоң, көйнөк-көнчөк, кыз-кыркын, катын-калач ж. б.

2) Сан атооч менен зат атоочтун айкалышы аркылуу: *он кой, үч бала, беш китеп* ж. б. Сан атоочтор менен айкалышып келген зат атооч сөздөр -лар мүчөсүн кабыл албайт.

Кыргыз тилинде грамматикалык род категориясы жок. Бирок зат атооч сөздөрдүн бир бөлүгү жыныска жараша айырмачылыкты так ажыратып түшүндүрөт.

1) Жыныска карата: *эркек-ургаачы, уул-кыз, бий-бийкеч, эр-аял, абышка-байбиче, күйөө-келин, айгыр-бээ, ат-байтал, атан-инген, нар-каймал, дөбөт-канчык, короз-мекия* ж. б.

2) Тууганчылыкка карата: *ата-эне (апа), аба-эже, таята-таене, ага-жеңе, таяке-таажеңе, ини-карындаш (сиңди), кайни-балдыз, кайнага-кайын жеңе, бажа-абысын* ж. б.

Аталган топтордогу сөздөр жыныстык ажырымдыкты сактап, айрымдары эркектерге гана, ал эми айрымдары, тескерисинче, аялдарга (ургаачыларга) гана карата колдонулганы менен, бири-биринен айырмаланган өзгөчө грамматикалык белгилерге ээ эмес. Башкача айтканда, алардын жөндөлүшүндө да, таандык болуп айтылышында да, сан категориясы боюнча өзгөрүшүндө да, жак мүчөлөрдү кабыл алууларында да айырмачылык жок. Ошондуктан кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн тобу род категориясын түзө албайт.

§ 44. Зат атоочтун таандык категориясы

Кыргыз тилинде зат атооч сөздөр жекелик санда да, көптүк санда да үч жактын бирине тиешелүү, б. а., таандык болуп айтылыш мүмкүнчүлүгүнө ээ. Мисалы, уулум деген сөздөгү *-ум (-ым)* мүчөсү ошол сөздү сүйлөп жаткан жакка (1 жакка) таандык экенин билдирсе, *уулуң* деген сөздөгү *-уң (-ың)* мүчөсү ал сөздүн экинчи жакка таандык экенин билдирет. Ал эми *уулу* деген сөздөгү *-у (-ы)* мүчөсү ал сөздүн үчүнчү жакка — сөзгө аралашпаган жакка таандык экенин билдирет. (Биринчи, экинчи, үчүнчү жактар тууралуу § 47 караңыз).

Кыргыз тилинде зат атоочтордун таандык маанилери эки жол менен туюндурулат: морфологиялык жол (таандык мүчөлөр аркылуу) жана синтаксистик жол (таандык мүчөлөрсүз эле).

Морфологиялык жолдо сөзгө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу таандык маанилер уюшулат. Таандык категориясынын грамматикалык каражаттары болуп таандык мүчөлөр кызмат кылат. Кыргыз тилинде таандык мүчөлөр маанисине

карай эки топко бөлүнөт: **жакчыл таандык мүчөлөр**, жалпы таандык мүчө.

Жакчыл таандык мүчөлөр зат атооч сөздөргө жалганып, аларды тиешелүү бир жакка таандык кылып көрсөтөт. Ар бир жактын өзүнүн жекелик жана көптүк сандагы таандык мүчөлөрү бар.

Биринчи жак — сүйлөп жаткан тараптын өзү, мен (көптүк санда *-биз*) деген жактама ат атооч аркылуу берилет. Таандык мүчөлөрү: *-ым (-м)*, *-ыбыз (-быз)*.

Экинчи жак — сүйлөп жаткан кишинин сөзү багытталып, аны угуп, сөзгө аралашып турган тарап. Жөнөкөй түрүндө *сен* (көптүк санда — *силер*) жана сылык түрүндө *сиз* (көптүк санда — *сиздер*) деген жактама ат атоочтор аркылуу берилет. Таандык мүчөлөрү: *-ың (-ң)*, *-ыңыз (-ңыз)*, *-ыңар (-ңар)*, *ыңыздар (-ңыздар)*.

Үчүнчү жак — сөз, ой багытталып, бирок сөзгө катышпаган, аралашпаган тарап. Үчүнчү жак *ал* (көптүк санда — *алар*) деген жактама ат атооч менен берилет. Таандык мүчөсү: *ы (-сы)*.

Жакчыл таандык мүчөлөр

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>-ым (-м)</i>	<i>-ыбыз (-быз)</i>
II жак	<i>-ың (-ң)</i>	<i>-ыңар (-ңар)</i>
III жак	<i>-ыңыз (-ңыз)</i>	<i>-ыңыздар (-ңыздар)</i>
	<i>-ы (-сы)</i>	<i>-ы (сы)</i>

Аягы үнсүз тыбыш менен аяктаган зат атоочтордун жакчыл таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү.

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>кыз-ым, көйнөг-үм</i>	<i>кыз-ыбыз, көйнөг-үбүз</i>
II жак	<i>кыз-ың, көйнөг-үң</i>	<i>кыз-ыңар, көйнөг-үңөр</i>
III жак	<i>кыз-ыңыз, көйнөг-үңүз</i>	<i>кыз-ыңыздар, көйнөг-үңүздөр</i>
	<i>кыз-ы, көйнөг-ү</i>	<i>кыз-ы, көйнөг-ү, (кыз-дары, көйнөг-төрү).</i>

Аягы үндүү тыбыш менен аяктаган зат атоочтордун жакчыл таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү:

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>эне-м, топчу-м</i>	<i>эне-биз, топчу-буз</i>
II жак	<i>эне-ң, топчу-ң</i> <i>эне-ңиз, топчу-ңуз</i>	<i>эне-ңер, топчу-ңар</i> <i>эне-ңиздер, топчу-ңуздар</i>
III жак	<i>эне-си, топчу-су</i>	<i>эне-си, топчу-су (эне-лери, топчу-лары)</i>

Жалпы таандык мүчө бирөө эле: *-ныкы*. Ал зат атооч сөздөргө жалганып, кандайдыр башка затты же кимдир-бирөөнү ошол затка таандык кылып көрсөтөт: *Быйыл Базарбайдыкына кыштап чыгышы да кыйынга түштү.* (М. Элебаев) Жалпы таандык мүчө жак менен санды көрсөтпөйт. Ошондуктан анын мааниси абстракттуу болот. Жалпы таандык мүчө жакчыл таандык мүчөдөн кийин да жалгана берет.

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>бала-м-дыкы</i>	<i>бала-быз-дыкы</i>
II жак	<i>бала-ң-дыкы</i> <i>бала-ңыз-дыкы</i>	<i>бала-ңар-дыкы</i> <i>бала-ңыз-дардыкы</i>
III жак	<i>бала-сы-ныкы</i>	<i>бала-сы-ныкы (балдар-ы-ныкы)</i>

Таандык маанилердин берилишинин экинчи жолу — синтаксистик жол. Таандык маанилер таандык мүчөлөрсүз эле сөз айкаштары аркылуу да уюшулат. Мындай учурда сөз айкашынын экинчи түгөйү ээленүүчү, б. а., таандык болуучу зат болуп, биринчи түгөйү ээлөөчү, б. а., өзүнө таандык кылуучу түгөйү болот. Бул жол төмөнкүдөй ыкмалар менен ишке ашат.

Сөз айкашынын биринчи түгөйү илик жөндөмөсүндөгү ат атооч сөз болуп келет: *биздин ой, биздин максат, силердин кызыкчылык, сиздердин айыл, сиздин тилек* ж. б.

Сөз айкашынын биринчи түгөйү *-лык* мүчөсү аркылуу уюшулган катыштык сын атооч болуп келет: *шаардык кыз, айылдык бала, студенттик күндөр, жаштык өмүр* ж. б.

Таандык мааниге ээ болуп турган зат атооч сөз сүйлөмгө катышкан-катышпаганына жана грамматикалык белгилерине жараша аныктык-тактык, жалпылык маанилерге ээ болот.

Ээлөөчүсү (башкача айтканда, аныктагычы) катышпай турганда, жакчыл таандык зат атоочтордо кандайдыр жалпылык маани болот да, ээлөөчүсү (аныктагычы) конкреттүү, анык болбойт. Мисалы: — *Апам келатат! Бир маалда чыйылдап ийди.*

(Б. Усубалиев) — *Жүрөгү түшкөн турбайбы!* — *Апасынын азалуу үнү угулду.* (О. Айтымбетов) Бул мисалдардагы *апам, жүрөгү, апасынын* деген зат атоочтор ээлөөчүлөрү катышпай туруп, таандык болуп айтылды. Ошондуктан аларда жалпылык маани басымдуулук кылып, конкреттүүлүк жок.

Бардык жактар боюнча өзгөрүүлөрдү (ээлөөчүлөрү көмүскөдө) таблица түрүндө төмөнкүдөй берсе болот.

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>үйүм, агам</i>	<i>үйүбүз, агабыз</i>
II жак	<i>үйүң, агаң</i>	<i>үйүңөр, агаңар</i>
III жак	<i>үйүңүз, агаңыз</i> <i>үйү, агасы</i>	<i>үйүңүздөр, агаңыздар</i> <i>үйү, агасы (үйлөрү, агалары)</i>

Ээлөөчүсү (аныктагычы) катышып турганда жакчыл таандык мүчөлүү зат атоочтор өзүлөрү да конкреттүүлүккө ээ болуп, ээлөөчүсү (аныктагычы) да конкреттүү жак (киши же кандайдыр бир зат) экени көрүнүп турат:

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>Менин үйүм, агам</i>	<i>Биздин үйүбүз, агабыз</i>
II жак	<i>Сенин үйүң, агаң</i> <i>Сиздин үйүңүз, агаңыз</i>	<i>Силердин үйүңөр, агаңар</i> <i>Сиздердин үйүңүздөр, агаңыздар</i>
III жак	<i>Анын үйү, агасы</i>	<i>Алардын үйү, агасы</i>

Үчүнчү жактын ээлөөчүсү (аныктагычы) катары адамзаттык эмес заттар да келе берет. Эгерде алар жактама ат атоочтордон турса, конкреттүүлүк контексте гана белгилүү болот: *Кой короого келди. Алардын маараганы дегеле басылчудай эмес.* Эгерде ээлөөчү (аныктагыч) биринчи жактын өзү болсо, анда жакчыл таандык мүчөлүү зат атоочтун өзүндө да, аныктагычында да конкреттүүлүк байкалат: *Уулумдун мектебине барып, чогулушка катыштым.*

Ээлөөчүдөгү илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп калган учурда эки компонент бири-бири менен өтө тыгыз байланышат. Көпчүлүк учурда мындай айкалыштар татаал сөзгө өтүп кетет. Анткени ээлөөчү дайыма атооч сөз же атоочтук болуп келет: *Эркиндик багы, Бишкек шаары, балдар дүйнөсү, казак талаасы, эр таалайы, чак категориясы ж. б.* Ал эми *кор башы, миң башы, Атбашы* деген өңдүү татаал сөздөр биротоло лексикализацияланып кеткен.

§ 45. Жөндөмө категориясы

Жөндөмө категориясы — зат атоочтун эң негизги грамматикалык категориясы. Ал зат атооч жана заттык маанидеги сөздөрдү сүйлөм ичиндеги же сөз айкашындагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарат. Муну төмөнкү мисал аркылуу көрсөтүүгө болот: *Асан Үсөндү атка мингизди.*

Көрүнүп тургандай, бул сүйлөм *Асан, Үсөн, ат* зат атоочтору жана *мингиз* этиши аркылуу уюшулду. Тактап айтканда, аталган үч зат атооч атооч, табыш жана барыш жөндөмөлөрүндө туруп, баары тең айкын өткөн чактагы *мингизди* этиши менен байланышып, сүйлөмдө ээлик (*Ким мингизди? — Асан*), тике толуктоочтук (*Кимди мингизди? — Үсөндү*) жана кыйыр толуктоочтук (*Эмнеге мингизди? — атка*) милдеттерди аткарышты. Ошентип, берилген сүйлөм аркылуу Үсөндүн атка мингендиги, аны Асан мингизгендиги жөнүндө кабарланган сүйлөөчүнүн ою билдирилди. Эгерде бул сүйлөмдөгү *Үсөндү, атка* сөздөрүнөн *-дү* жана *-ка* уландыларын алып таштап, аларды мүчө уланбаган уңгу сөз турпатында колдонсок, анда өйдөкү сүйлөм бузулуп, Асан Үсөн ат мингизди сөздөрүнүн синтаксистик жактан өз ара байланышпаган жөнөкөй гана тизмегине айланып кетмек. Натыйжада мындай тизмек кандайдыр бир тыянактуу ойду (кабарды) билдирүү касиетинен ажырап калмак да, төмөндөгүдөй баш аламан суроолорду жаратмак: Ким кимди атка мингизди — Асан Үсөндүбү, же Үсөн Асандыбы? Же экөө биригип, башка бирөөгө ат мингиздиби (тартууладыбы)?

Ошондой эле Асан, Үсөн, ат зат атоочторун ыңгайына карай ар башка жөндөмөдө колдонуу аркылуу да алардын *мингиз* этиши менен болгон байланышын сактоого болот. Бирок мындай учурда өйдөкү сүйлөм сакталбай, анын тутумундагы сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик жана семантикалык катыштын өзгөрүп кетишине байланыштуу ар башка маанилерди билдирген төмөнкүдөй жаңы сүйлөмдөргө өтүп кетет. С а л.:

АСАНДЫ ҮСӨН АТКА МИНГИЗДИ.

АСАН ҮСӨНГӨ АТТЫ МИНГИЗДИ.

АСАНГА ҮСӨН АТТЫ МИНГИЗДИ,

АСАН ҮСӨНГӨ АТ МИНГИЗДИ ж. б.

Ошентип, зат атооч жана заттык маанидеги сөздөрдү сүйлөм ичиндеги же сөз айкашындагы башка сөздөр менен байланыштырып, алардын ортосундагы синтаксистик катышты жөнгө салып туруучу категория жөндөмө категориясы деп аталат.

Кыргыз тилинде жөндөмө категориясы алты жөндөмөдөн турат: *атооч жөндөмө, илик жөндөмө, табыш жөндөмө, барыш жөндөмө, жатыш жөндөмө жана чыгыш жөндөмө*. Булардын ичинен илик жөндөмө таандык байланыштагы сөз айкашынын багынынкы түгөйүн уюштуруп, аны багындыруучу түгөй менен байланыштырат: *тоонун жели, гүлдүн жыты, жигиттин зайыбы, маңдайдын тери, тандырдын наны, Өзгөндүн күрүчү, Баткендин өрүгү, дүкөндүн ачылышы, карыянын айтканы, баланын кылганы* ж. б. Иликтеги сөздүн колдонулушу сүйлөм ичинде баяндоочтук милдетти аткарып турган жакчыл этиштин мааниси менен шартталбагандыктан жана ал мүнөздүү түрдө зат атооч, заттык маанидеги башка түркүмдөгү сөздөр менен байланышта айтылгандыктан, илик жөндөмөнү сүйлөмдүн жалпы тутумуна эмес, сөз айкашына кызмат кылат деп кароого болот. Ал эми калган жөндөмөлөр болсо өзү жалганган сөзүн көбүнчө этиш сөздөр менен байланыштырат: *Эжекем бээни саады. Капар жылкыны тоодон түзгө айдап түштү. Жыпар шаарда окуйт* ж. б. Ошондуктан бул жөндөмөлөрдү сүйлөм уюштуруучу жөндөмөлөр деп айтууга болот.

Жөндөмөлөр билдирген маанисине карай төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

1) Грамматикалык жөндөмөлөр: атооч, илик, табыш жөндөмөлөр.

2) Мейкиндик жөндөмөлөр: барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөр.

Булардын ичинен грамматикалык жөндөмөлөр көбүнчө сүйлөмдүн ээсин (атооч), аныктоочун (илик) жана тике толуктоочун (табыш) билдирет. Ал эми мейкиндик жөндөмөлөр кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мейкиндигин, мезгилин, багытын белгилейт. Бирок жөндөмөлөрдүн минтип эки топко бөлүнүшү шарттуу гана мүнөзгө ээ, анткени сүйлөм ичинде бул эки топ бири-биринин маанисинде да колдонула берет.

Атооч жөндөмө

Бул жөндөмө заттын аталышын билдирип, *ким? эмне?* деген суроолорго жооп берет. Анын өзүнчө мүчөсү жок. Ошондуктан төмөнкүдөй турпаттагы сөздөрдүн баары атооч жөндөмөнүн формасын түзөт.

1) Тубаса сөздөр: *ат, ата, бала, таш, тоо, суу, шаар, асман, жылдыз, шамал, бороон, өлкө, мамлекет* ж. б.

2) Туунду сөздөр: *жылкычы, койчу, уйчу, балыкчы, күрөк, орок, илгич, кескич, тырмак, чийин, билим, өндүрүш, курулуш* ж. б.

3) Татаал сөздөр: *бала-чака, келин-кыз, ата-эне, бак-дарак, айыл-кыштак, тоо-таш, жер-суу, алабакан, ашказан, бакажал-бырак, колгап, көзайнек* ж. б.

4) Жогорудагы зат атоочтун бардык түрлөрүнүн көптүк жана таандык мүчөлөрү уланган турпаттары: *теректер, бак-дарактар, кыштагыбыз, тоолорубуз, көзайнегиң, колгабы, ишсапары (командировкасы, визити)* ж. б.

Атооч жөндөмөдөгү сөз төмөнкүдөй синтаксистик милдеттерди аткарат.

1) Ээлик милдетти: *Окуучулар гүл теришти. Үкү бий бүркүт салды.*

2) Баяндоочтук милдетти: *Ачуу — душман, акыл — дос* (Макал). *Орозумбеттин баласы — илимпоз, Токтомбеттин баласы — дарыгер.*

3) Аныктоочтук милдетти: *арча бешик, алтын саат, күмүш билерик, темир сандык, акак мончок, таш дубал, жез зым, калай кашык, карышкыр ичик, суусар тебетей, кулун тон, жибек жоолук, шайы көйнөк, албарс кылыч, өрүк комуз* ж. б. *Хан атынан алтын, күмүш теңге чыгарылып, ... бийлик бир колго чозултулду.* (Т. Касымбеков). *Ынак кымыз, козунун эти жана жүгөрүнүн дүмбүлү — Тыныбектин каалаганы жана ырака-ты.* (К. Каимов)

4) Атама сүйлөмдүн милдетин: *Жайлоо. Терebel тып-тын. Түн. Коктудан суунун шоокуму угулат* ж. б.

5) Каратма сөздүн милдетин: *Балам, келгеңиң ырас болду. Рахат, китепти алып берчи! Жаштар, эне тилиңерди эмитен барктагыла!* ж. б.

Илик жөндөмө

Заттын кимге жана эмнеге таандык экендигин билдирип, *кимдин? эмненин? кайсы?* деген суроолорго жооп берет.

Илик жөндөмө -нын мүчөсү менен уюшулат. Ал төмөнкүдөй 16 түрдө өзгөрүп айтылат.

1) толук түрү: *-нын, -нин, -нун, -нүн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -тын, -тин, -тун, -түн;*

2) кыскартылган түрү: *-ын, -ин, -ун, -үн.*
Булардын толук түрү жөнөкөй жөндөлүштө, кыскартылган түрү татаал жөндөлүштө келет. (Караңыз: § 46).

Синтаксистик жактан иликтеги сөз мүнөздүү түрдө сүйлөмдүн аныктоочунун милдетин аткарат: *Түштүктүн пахтачыларына окуучулар жардамга келишти. Чайдын мыктысы булактын суусунан кайнатылат. Гүлдүн көркү булбулдур, Куштун көркү туйгундур, Жылкынын көркү дулдулдур...* (Барпы)

Илик жөндөмөсүндөгү сөз өзүнүн жана өзүнөн кийинки аныкталгычтын лексикалык маанисине карай төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Аныкталгыч заттын кимге, эмнеге таандык экендигин билдирет: **Шаардын көчөлөрү кым-куут. Сабырдын үйүнөн жарык чыкпайт. Жазуучунун китеби сатыкка түштү.**

2) Аныкталгычтын тууган-туушкандык, жолдоштук, жакындык жактан кандай катышта тургандыгын билдирет: **досумун келини, инимин кайнатасы, Аскардын уулу, Баатырбектин балдары ж. б.**

3) Аныкталгычты бүтүндүн бөлүгү кылып көрсөтөт: **гүлдүн жалбырагы, (гүл — бүтүн нерсе, жалбырагы — анын бөлүгү), анардын кабыгы, үйдүн чатыры, кымыздыктын тамыры, ыргайдын ашы ж. б.**

4) Аныкталгычтын тегзатын, жасалган материалын билдирет: **ак буудайдын наны, пахтанын майы, таруунун бозосу, жүгөрүнүн талканы ж. б.**

5) Аныкталгычтын орун, мейкиндик, мезгилдик жактан болгон өзгөчөлүгүн билдирет: **Сары Өзөндүн эли, түштүктүн пахтачылары, Таластын тамекичилери, көлдүн балыкчылары, кыштын ызгаары, саратандын ысыгы, ж. б. Жаздын көркү жылдагыдан башкачараак... (Ч. Айтматов)**

6) Аныкталгыч билдирген сапаттын, касиеттин, белгинин кимге, эмнеге тиешелүү экендигин билдирет: **Жамийланын ошондогу сулуулугу ай! (Ч. Айтматов) Чоң кишинин ыйлаганы жарашпайт. Алыстан карышкырдын улуганы угула баштады. (К. Баялинов)**

7) Күчөтүү маанисин билдирет: **күлүктүн күлүгү, мыктынын мыктысы, сулуунун сулуусу ж. б.**

8) Окшоштуруу маанисин билдирет: **Аккуланын өзү, Каныбектин өзү, атасынын өзү ж. б.**

9) Аныкталгычы сын атооч, сан атооч, же атоочтук болсо, айырмалоо, жиктөө, бөлүп көрсөтүү маанисин билдирет: **балдардын акылдуусу, кыздардын сулуусу, китептин кызыктуусу, коондун ширини, ышкындын солкулдагы, айылдын улуусу, карагаттын бышкандары, көпчүлүк элдин бири ж. б.**

10) Аныкталгычы жаксыз этиштерден болсо, иликтеги сөз аныкталгыч аркылуу белгиленген кыймыл-аракеттин логикалык субъектин билдирет: **булбулдун сайраганы, карышкырдын улуганы, иттин үргөнү, музоонун мөөрөгөнү, козунун маароганы, селдин жүрүшү, жердин көчүшү, жоргонун желиши ж. б.**

11) Аныкталгычы туюк мамиледеги сөз болсо, иликтеги сөз аныкталгыч аркылуу белгиленген кыймыл-аракеттин логикалык объектин билдирет: **кыңыр иштин билиниши, эстеликтин тургузу-**

лушу, сөздүн жасалышы, паhtанын терилиши, түшүмдүн жыйналышы, коноктун чакырылышы ж. б.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү сүйлөм ичинде же сөз айкашын да сакталып да, түшүрүлүп да айтылышы мүмкүн. Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүк байкалат:

1) Эгерде кандайдыр бир заттын, сапаттын, белгинин кимге, эмнеге таандык экендиги ачык, так жана баса көрсөтүлсө, же болбосо өзү жалганган сөз энчилүү аттардан, заттык маанидеги башка түркүмдөгү сөздөрдөн болсо, иликтин мүчөсү, негизинен, сакталып айтылат: *Бакайдын жайыты, Манастын чоролору, Жаныбек казынын кыштоосу, Элмырзанын дептери, Рахаттын китеби, Менин өмүр баяным, сенин мүнөзүң, тигинин сүрү, президенттин ишсапары, жакшынын шарапаты, жамандын кесепети, билгендин күлгөнү ж. б.*

2) Эгерде кандайдыр бир заттын, сапаттын, белгинин кимге, эмнеге тиешелүү экендиги баса белгиленбей, өзү уланган сөзгө логикалык басым жасалбай, жалпы мүнөздө көрсөтүлсө, иликтин мүчөсү түшүрүлүп, көмүскөдө калтырылып айтылат. Сал.: *кыргыздын тоолору — кыргыз тоолору, комуздун күүсү — комуз күүсү, элеттин жигиттери — элет жигиттери, коноктун каадасы — конок каадасы, мектептин багы — мектеп багы, шаардын калкы — шаар калкы, тоонун этеги — тоо этеги ж. б.*

Мындан сырткары, кээде стилдик муктаждыктан улам, б. а., уйкаштык ыргакка байланыштуу да илик жөндөмөсүнүн мүчөсү көркөм чыгармаларда, өзгөчө поэзияда атайын түшүрүлүп айтыла берет: *Күн нуру бизге төгүлдү, күмүшүм, аччы көңүлдү.*

Барыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин кимге, эмнеге багытталгандыгын, кайсы жерде аткарыларын, канча мезгилге созуларын билдирип, *-га* мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат. Ал 12 түрдө өзгөрүп айтылат:

1) Толук түрү: *-га, -ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө.*

2) Кыскартылган түрү: *-а, -е, -о, -ө.*

Толук түрү жөнөкөй жөндөлүштө келет. Ал эми кыскартылган түрү татаал жөндөлүштө колдонулат. (Караңыз: § 46)

Барыш жөндөмө мүчөсү өзү жалганган сөздүн жана ал сөздү багындырып турган этиштин лексикалык маанисине карай төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1) Кыймыл-аракет багытталган объектти билдирет, бул — барыштын негизги мааниси. Мындай учурда барыштагы сөз *кимге, эмнеге?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөмдө кыйыр толуктоочтук милдетти аткарат: *Биздин баатырларга диттеп*

киши чыга албады. (Т. Касымбеков) *Мен бир күнү ушул кепти Алиманга айттым.* (Ч. Айтматов) *Кызга кырк үйдөн кыйкым табылат. Бөтөн элге султан болгуча, өз элиңе ултан бол. Жакшыга жанаш, жамандан адаш.* (Макалдар) *Атам атка така какты, энем тоокко жем чачты ж. б.*

2) Барыштагы сөз орундук мааниде болсо, кыймыл-аракеттин багытталган ордун, жете турган чегин билдирет. Бул учурда барыштагы сөз *кайда, каякка?* деген суроолорго жооп болуп түшөт да, орун бышыктоочтук милдетти аткарат: *Атам үйгө токтобойт. Сарыбай байдын үйүнө кирип барып, босогого токтой калды.* (Т. Касымбеков) *Памирге мындан бир нече жыл мурун бардык эле.* (Ж. Мукамбаев) *Эл быйыл жайлоого эрте көчтү. Темир шаарга бат-бат келип турат. Апенди түз эле барзгарга барды.* (Жомок) *Талаага таруу чачтым.* (Табышмак)

Ушул эле шартта барыштагы сөз кыймыл-аракеттин жеткен чегин билдирсе, барыштын мүчөсү жатыштын мүчөсүнө маанилеш болуп колдонулушу да мүмкүн. С а л.: *Койду короого бактым — Койду короодо бактым. Жылкыны талаага жайдым — Жылкыны талаада жайдым ж. б.*

3) Барыштагы сөз мезгилдик мааниде болсо, кыймыл-аракеттин канча мезгилде аткарыларын, канча убакытка чейин созуларын билдирет. Мындай учурда барыштагы сөз *канчага? канча мезгилге? канча убакытка чейин?* сыяктуу суроолорго жооп берип, сүйлөмдө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат: *Той кечке созулду. Кеңеш беш күнгө уруксат алды. Таңга жуук азан чакырылды. Жумуш беш мүнөткө токтотулду. Бүгүнкү ишти эртеңкиге калтырба.* (Макал)

4) Барыштагы сөз абстракттуу маанидеги этишке багынса, кыймыл-аракеттин кандай максатта, эмне үчүн аткарыларын билдирет: *Бирөө кечүүгө кечүү таппай жүрсө, бирөө ичүүгө суу таппай жүрөт.* (Макал) *Айылдык жаштар шаарга же окууга, же иштөөгө, же соода кылууга келет. Аны көрүүгө зар болдум. Биз жардамга келдик ж. б.* Мындай учурда барыштагы сөз көбүнчө кыймыл атоочко туура келип, *эмнеге, эмне үчүн? кандай максатта?* сыяктуу суроолорго жооп берет, сүйлөмдө максат бышыктоочтук милдетти аткарат.

5) Барыштагы сөз жандуу затты билдирип, аны менен айкашкан өтмө этиш аркылуу мамиле мүчөсүн кабыл алса, кыймыл-аракеттин субъектин билдирет: *Апам Апалга кир жуудурду. Атам конокко тон кийгизди. Карала мерген тайганга кийик тиштетти ж. б.*

6) Барыштагы сөз конкреттүү маанини билдирип, ал эми аны багындырган этиш туюк мамиледе келсе, кыймыл-аракеттин (кыйыр толуктоочту) объектин көрсөтөт: *Эт дасторконго*

оролду. Бала ак мамыкка бөлөндү. Кекилик тузакка илинди. Ат арканга чалынды. Шуру жипке тизилди. Таманым ташка тилинди ж. б.

7) Барыштагы сөз сан атооч болсо, же сан атоочко айкашып айтылса, кыймыл-аракеттин, абалдын, белгинин, заттын сан-өлчөмдүк өзгөчөлүгүн билдирет. Мындай учурда ал канчага? деген суроого жооп берип, сүйлөмдө сан-өлчөм бышыктоочтук милдетти аткарат: *Жергебизде калктын саны 5 миллионго жууктады. Быйылкы төл жүз бешке жетти. Карыя жүз жашка келиптир. Нандын баасы үч сомго чыкты. Пахтанын түшүмүн жыйноо жүз он пайызга аткарылды. Нарын — Бишкек жолу кырк-элүү чакырымга кыскартылды ж. б.*

Барыш жөндөмдөгү бир катар сөздөр сүйлөм ичинде *чейин, карай, карата, караганда, дейре* сыяктуу жандоочтор менен айкашып да айтылат. Мында бул жөндөмөнүн багыттык, даректик, мезгилдик, орундук ж. б. маанилери чектөө, салыштыруу, багыттоо сыяктуу кошумча маанилер менен коштолот: *мектепке чейин, кышка чейин, шаарга карай, демалышка карай, жылдагыга караганда ж. б.*

Табыш жөндөмө

Кыймыл-аракет тике, түздөн-түз багытталган объектини көрсөтүп, *кимди? эмнени?* деген суроолорго жооп берет да, сүйлөмдө тике толуктоочтук милдетти аткарат: *Атын атаса, куту сүйүнөт. Уруну каракчы тонойт. Айбанды өзүнөн тааны, адамды сөзүнөн тааны.* (Макалдар) *Тик турган аюудай чаначты булкуп-булкуп, буркураган кымыздан улуулата сунуп отурду.* (Т. Касымбеков) *Таякты өлгөн кишиге тийгизип койсо, ал тирилет экен.* (Жомок) *Токойду, сазды аралап Токтолбой Ажал чуркады.* (Ж. Бөкөнбаев)

Табыш жөндөмө -ны мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат да, төмөнкүдөй 17 түрдө өзгөрүп айтылат:

- 1) Толук түрү: *-ны, -ни, -ну, -нү, -ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү;*
- 2) Кыскартылган түрү: *-ы, -и, -у, -ү;*
- 3) Толук кыскартылган түрү (нөл мүчө): \emptyset .

Табыштын толук мүчөсү жөнөкөй жөндөлүштө, калган түрлөрү татаал жөндөлүштө колдонулат. (Караңыз: § 46)

Табыш жөндөмөдөгү сөз мүнөздүү түрдө өтмө этиштер менен багынынкы байланышта айтылат: *этти туура, нанды сындыр, чучукту кес, шорпону ич, отунду жар, отту жак, койду кайтар, жылкыны айда, уйду сугар, короону тазала, чөптү чап, китепти ал, сабакты оку ж. б.*

Табыш жөндөмөнүн мүчөсү өзү жалганган сөздүн жана аны багындырып турган этиштин лексикалык маанисине карай төмөнкүдөй маанилерде колдонулат:

1. Кыймыл-аракет тике багытталган объектини билдирет: *Аганы көрүп, уни өсөт; эжени көрүп, сиңди өсөт. Ала кушту атынан чакыр. Жоого сырыңды бергиче, жаныңды бер.* (Макалдар) *Кыргыздар тойду да, ашты да ушундай учурда өткөрөт.* (А. Үсөнбаев). *Күлүктү, сулууну, баатырды, марттыкты, адилеттикти, чечендикти те илгертен барктап көнгөн эл дуулдап жиберешти.* (Т. Касымбеков) *Көздөрүн акшыңдатып, кулактарын кыймылдатып чертип жатты.* (Т. Үмөталиев)

Табыш жөндөмөнүн бул мааниси — негизги маани, ал өзү жалганган сөздүн өтмө маанидеги төмөнкүдөй топтогу этиштерге багыныңкы байланышта болушу менен шартталып турат:

а) күч-аракетин билдирген этиштер менен: *эгинди сеп, көйнөктү тик, душманды өлтүр, үйдү кур, нанды же, кымызды ич, малды бак, улчуну сор, чөптү чап, сууну сеп, короону шыпыр* ж. б.

б) акыл-эс аракетин билдирген этиштер менен: *өткөндү эсте, кайгы-капаны унут, сабакты бил, ата-энени ойло* ж. б.

в) сүйлөө этиштери менен: *жомокту айт, сөздү сүйлө, оюңду билдир* ж. б.

г) туюм-сезим аракетин билдирген этиштер менен: *кепти ук, ишти байка, баланы кара, көптү көр, окууну каала* ж. б.

д) белгилүү бир нерседен өтүү маанисин билдирген кыймыл этиштер менен: *ашууну аш, сууну кеч* ж. б.

Өтпөс этиштер, адатта, сүйлөм ичинде табыштагы сөздүн болушун талап кылбайт. Бирок алар аркылуу мамиледе айтылса, этиштин өйдөкү семантикалык топтору сыяктуу эле табыштагы сөздү багындырып, багыныңкы сөз аркылуу объектилик маанинин туюнтулушун шарттап турат. Сал.: *Бала уктады — баланы уктатты, кыз ойноду — кызды ойнотту, конок кетти — конокту кетирди, эне сүйүндү — энени сүйүнттү, жумушчу чарчады — жумушчуну чарчатты, алма түштү — алманы түшүрдү, келин келди — келинди келтирди, от күйдү — отту күйгүздү, учкуч учту — учкучту учурду* ж. б.

2. Бөтөн сөз катышкан айрым сүйлөмдөрдө логикалык субъектини билдирет: *Капарды бүгүн шаарга келет дешти. Элтегинди быйыл мектептин алдыңкы окуучусу болду дешти* ж. б.

3. Кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бөлүгүнө тике багытталгандыгын билдирет: *Жаш баланын башын айланта бербегиле. Теректин бутагын сындырды. Өрүктүн данегин чактым* ж. б.

4. Мезгилдик, мейкиндик, орун-аралык, сан-өлчөмдүк маанидеги объектини билдирет: *Малчылар быйылкы кышты күңгөйдө*

өткөрдү. *Корукчу токойду аралап чыкты. Жүз сомду китепке жумшадым. Беш чакырымды жөө бастык ж. б.*

Кээде табыш жөндөмөдөгү сөз барыш жана чыгыш жөндөмөдөгү сөзгө синоним болуп келиши да мүмкүн. Мындай учурда табыш жөндөмө кыймыл-аракеттин объектиге толук таралгандыгын, ал эми барыш жана чыгыш жөндөмөлөрү кыймыл-аракеттин объектиге толук эмес, жарым-жартылай гана таралгандыгын билдирет. Сал: *атты мин — атка мин, нанды же — нандан же, кымызды ич — кымыздан ич ж. б.*

Табыш жөндөмөдөгү сөз *карай, көздөй* жандоочтору менен да бирге айтылат. Бул учурда барыш жөндөмөдөгү сөзгө синонимдеш болуп келип, кыймыл-аракеттин багытын көрсөтөт да, сүйлөм ичинде бышыктоочтук милдетти аткарат: *Атчан киши түз эле биздин үйдү көздөй бастырды. Каркыралар көлдү карай учуп барат. Котологон эл базарды карай агылууда ж. б.*

Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү сакталып да, түшүрүлүп да айтылат:

1) Табыштагы сөз ат атоочтордон, таандык мүчө уланган сөздөн, энчилүү аттан, заттык маанидеги сын атооч же сан атоочтордон, кыймыл атоочтордон болсо, же логикалык басым менен айтылса, табыштын мүчөсү сакталат: *мени көрдү, аны сурады, бизди чакырды, окууңду оку, сабагыңды даярда, Рахатты изде, Султанды сыйла. ж. б. Коёнду камыш өлтүрөт, баатырды намыс өлтүрөт. Жакшыны жатым дебе, жаманды өзүм дебе. Күлүктү сынчы билет, сүлүктү канчы билет.* (Макалдар) ж. б.

2) Табыштагы сөз менен аны башкарган этиштин ортосунда башка сөз катышып айтылса, табыштын мүчөсү дайыма сакталат: *катты бат-бат жазды, сууну шимирип ичти, тамакты азыр эле бышыр, эгинди коромжусуз жыйна ж. б.*

3) Табыштагы сөз өзүн башкарган этишке жанаша жайгашса жана логикалык басым этишке түшсө, табыштын мүчөсү түшүрүлүп айтылат: *акча тап, акыл сура, кат жаз, жүк ташы, тамак ич ж. б.*

4) Табыштын мүчөсү бирөөңчөй толуктоочтордун эң соңкусуна гана жалганып, калгандары стилдик максатта мүчөсүз айтылат: *Асан, Үсөн, Сапар, Капар, Жыпар, Кундуздарды мектепке чакырышты. Кетмен, күрөк, орок, чалгы, айрыларын эртеңки ишембиликке камдашты.*

5) Табыштагы сөз өзүн башкарган этишке жанаша туруп, кандайдыр бир затты, нерсени жалпылаштырып, конкреттештирбей көрсөтсө, табыштын мүчөсү түшүрүлүп айтылат: *Аксакалга ат мингизди, тон кийгизди. Базардан өтүк сатып алдым. Ал китеп окуду. Мен кат жаздым. Сен макала жаз ж. б.*

Жатыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мезгилин, кандайдыр бир заттын же анын белгисинин кимде, эмнеде экендигин билдирип, кимде? эмнеде? качан? кайда? кайсы жерде? деген суроолорго жооп берет: *Жакып баш болуп жаңы журтга жаткан кыргыздар чоң шашкеде өзөрүп ойгонду.* (А. Жакыпбеков) *Даныч болсо ородо, малың болот короодо.* (Макал) *Эгиздин түгөйү Энесайда жүз чайса, түгөйү Бийыккөлдө жүз чайып ыйлап калды.* (А. Жакыпбеков).

Жатыш жөндөмө -да мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат жана ал төмөнкүдөй 8 түрдө өзгөрүп айтылат:

1) каткал аң үнсүз менен аяктаган сөздөн кийин: -та, -те, -то, -тө;

2) калган бардык учурда: -да, -де, -до, -дө.

Жатыш жөндөмөнүн мүчөсү өзү айкашкан сөздүн лексикалык маанисине жана ал сөздүн сүйлөм ичиндеги ордуна карай төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1. Жатыштагы сөз буюмдук мааниде болсо, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, белгинин, же болбосо заттын кимде, эмнеде экендигин билдирет: *Балада кут бар, жылкыда жыт бар, козуда эт бар, уйда сүт бар, нарда күч бар, кырда чөп бар.* (Макал) *Бет алдынан шырыктай болушкан эки азамат чыга түштү. Колдорунда мылтык, белдеринде кылыч...* (Т. Касымбеков) *Алымбекте кандай иши бар экен?* (К. Осмоналиев) ж. б.

2. Жатыштагы сөз мейкиндик мааниде болсо, кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, мейкиндиктеги абалын билдирет: *Эртеси күнү кең талаада уйпаланган чөп, аттардын ным тезектери, көк чымындар калды.* (Т. Касымбеков) *Ак мөңгүлүү төрдө, күмүш карагай черде, агын суулуу жерде өскөн Манас бейтааныш чөлгө чыкты...* (А. Жакыпбеков) *Балыгы сууда чалкыган, Куулары көлдө калкыган.* (Токтогул) ж. б.

3. Жатыштагы сөз мезгилдик мааниде болсо, кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгилин билдирет: *Түш оой Акбалта келди. Келгенде жөн келбеди.* (А. Жакыпбеков) *Иңирде тамагын ичип, Танабай жылкыга кетти.* (Ч. Айтматов) *Түндө бир баатырошолорду өлтүрүп, бир-бирден кулактарын кесип алып келиптир.* (Жомок) ж. б.

Жатыш жөндөмөдө келген сөздөрдүн сүйлөм ичинде аткарган кызматы да ар түрдүү:

1) эгерде жатыштагы сөз кимде? эмнеде? деген суроолорго жооп берсе, толуктоочтук милдетти аткарат: *Жаманда достук жок, жакшыда кастык жок.* (Макал) *Каныбекте күнөө жок*

эле. (К. Жантөшев) *Тамашаны башкарган ханзаадада Насирдин бектин эрки ушу!* (Т. Касымбеков) ж. б.

2) эгерде жатыштагы сөз кайсы жерде? кайда? деген суроолорго жооп берсе, орун бышыктоочтук милдетти аткарат: *Болду-болбоду Энесайда, Энесай менен Миңсууда биздин эзелки туугандарыбыз жашайт.* (А. Жакыпбеков) *Ошол бойдон көп жылга дейре кабар албай, кабар билдирбей, жат болуп Таласта жүрүп калды.* (Т. Касымбеков) ж. б.

3) эгерде жатыштагы сөз качан? деген суроого жооп болуп түшсө, мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат: *Кичинемде, орок маалында ата-энем мени жетелеп келишип, чөмөлөнүн түбүнө отургузуп коюшчу эле.* (Ч. Айтматов) *Айна күүгүмдө гана кайтты.* (К. Канмов) *Манас кымыздан ооз тиер алдында Тайбуурулдун ыйык жалына аз бөксөртө тамызды да, анан өзү ичти.* (А. Жакыпбеков) ж. б.

4) эгерде жатыштагы сөз сүйлөмдүн ээсинин мезгил, мейкиндик, орун, аралык жактан белгисин билдирип, баяндоочтук позицияда келсе, баяндоочтук милдетти аткарат: *Баланын көркү энеде, Жылкынын көркү желеде, Дайранын көркү кемеде, Акыл айтсаң тыңшабайт, Акмактын көркү жемеде.* (Токтогул) *Жолго чыгып баратып, кайрылып учурашканыңарга төбөм көктө.* (А. Жакыпбеков) *Тулпар тушунда, күлүк күнүндө.* (Макал) *Кеп анын жолду билбегендигинде эмес, анын кулдугунда.* (К. Жантөшев)

Чыгыш жөндөмө

Кыймыл-аракеттин башталыш ордун, мезгилин, заттын же анын белгисинин пайда болуш булагын билдирип, кимден? эмнеден? кайдан? кайсы жактан? качантан? кайсы мезгилден? сыяктуу суроолорго жооп берет. *Тоодон топ түштү, буту колу жок түштү.* (Табышмак) *Букардан келген дүрүйдөн кийгизип, Алмамбеттин бир сыйра кийимин жаңыртты.* (А. Жакыпбеков) *Көчтүн алды капкачан жайыктан өтүп, андан нары кабатталып көрүнгөн жашыл адырлардын ичине кирип кетип жатыптыр.* (Т. Касымбеков) *Эки күндөн бери карай жолдон жол арытып бел ашып...* (Ө. Даникеев)

Чыгыш жөндөмө -дан мүчөсүнүн жардамы менен уюшулуп, төмөнкүдөй 12 вариантта айтылат:

1) толук түрү: -дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн. Булар жөнөкөй жөндөлүштө айтылат.

2) кыскартылган түрү: -ан, -ен, -он, -өн.

Булар татаал жөндөлүштө таандыктан -ым, -ың, -ы(-сы),

-ныкы, жамдама сан атоочтун -оо мүчөлөрү уланган сөздөн кийин келет. (Караңыз: § 46)

Чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү өзү уланган сөздүн жана аны менен байланышта айтылган этиштин лексикалык маанисине карай төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Кыймыл-аракеттин башталыш ордун, чыккан булагын, өткөн жерин билдирип, *кайдан? кайсы жерден?* деген суроолорго жооп берет да, сүйлөмдө орун бышыктоочтук милдетти аткарат: *Аңгыча болгон жок, Кескенбелден топ жылкынын алды атып чыгып, Чоң кыяга салды.* (Ө. Даникеев) *Кичинекей кол чаначка тоонун кара көз булагынан суу апкелип, куду кумгандан шоргологондой бүрүлдөтүп Мусулманкулдун колуна суу куйду.* (Т. Касымбеков). *Кошуун Суусамырдан түшүп, Кордой ашып, ары кең Илеге багыт алган.* (А. Жакыпбеков) *Өткөрмөлүү даркандан өттү, Өгүзкечүү, Калкандан, Жүгүрүктүн Жүгөнташынан, Жүйүрмөнүн Карасазынан, жүлүндөй Сарыкыядан ашты.* (А. Жакыпбеков)

2) Кыймыл-аракеттин башталыш мезгилин билдирип, *качантан? кайсы мезгилден?* деген суроолорго жооп берип, сүйлөмдө мезгил бышыктоочтук милдетти аткарат: *Кечээтен берки жүрөк өйүгөндүн баарын буркурап туруп алдына төгүп, өксөп-өксөп жардам сурагын баарым келип кетти.* (Т. Касымбеков) *Түш оогондон аттанып, түнкүсүн жылдыз толгончо жүрөт.* (А. Жакыпбеков) *Темир жашынан турмуштун ысык-суугуна бышты ж. б.*

3) Заттын тегзатын, эмнеден жасалгандыгын билдирет: *Алтындан сөйкө такканбыз, Бийкечти ай чыккан жерге бакканбыз.* (Элдик ыр)... *Такасынын кыюусун тасма менен куратып, сары алтындан сулатып кырк чорого кырк өтүк камдаткан.* (А. Жакыпбеков) *Акбалтанын астына алкынган тулпар тартып, белине курчтан чабылып, ууга сугарылган кылыч байлады.* (А. Жакыпбеков) ж. б.

4) Кыймыл-аракеттин бүтүн нерсенин бөлүгүнө таралгандыгын, же болбосо бүтүн нерсеге анын бөлүгү аркылуу таасир эткендигин билдирет: *Нандан алыңыз, кымыздан ичиңиз. Коондон бир тилим, жүзүмдөн бир шиңгил жедим. Карыяны колдон кармап, колтуктан жөлөдү. Буттан мүдүрүлгөн турат, ооздон жаңылган турбайт.* (Макал)

5) Кыймыл-аракеттин аткарылыш себебин билдирет. Мындай учурда чыгыштагы сөз эмнеликтен? эмне болгондуктан? деген суроолорго жооп берип, сүйлөмдө себеп бышыктоочтук милдетти аткарат: *Күн суук болгондуктан жылуу кийиндик. Конок кечиккендиктен дасторкон жайылбады. Кыз уялгандан сөз катпады ж. б.*

6) Чыгыштагы сөз заттын сан жана сапат жактан болгон өз-

гөчөлүктөрүн билдирген сөзгө багынып, салыштыруу маанисин туюнтат: *Балаң балдан таттуу, неберең жандан таттуу.* (Макал) *Аттан бийик, иттен пас.* (Табышмак). *Анын мобу турган турушу, зоболосу, баарынан, а түгүл, алда береги Кызылзоокадан да бийик эле, улуу эле.* (Ө. Даникеев) ж. б.

7) Кайталанып айтылган татаал сөздүн биринчи түгөйү чыгыш жөндөмөдө келип, күчөтүү маанисин билдирет: *көптөн көп, тикеден тике, бирден бир, ачыктан ачык, түздөн түз* ж. б.

8) Бөлчөк сандын бөлүмүн билдирет: *бештен бир, экиден бир, үчтөн эки, ондон жети, ондон үч* ж. б.

9) Чыгыштагы сөз кээде туюк мамиледеги этишке багынып, кыймыл-аракеттин логикалык субъектин билдирет: *Кабар чабармандан айтылды, жардам элден чогултулду.* ж. б.

§ 46. Жөндөлүш жана анын типтери

Жөндөлүш деген термин төмөнкүдөй эки маанини: 1) зат атооч сөздүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүп айтылышын, 2) жалпы эле атооч жана айрым затташкан жаксыз этиш сөздөрдүн жөндөмө мүчө менен өзгөрүү өзгөчөлүгүн билдирет.

Кыргыз тилинде да, башка бардык түрк тилдеринде да жөндөлүштүн эки түрү бар: 1) жөнөкөй жөндөлүш, 2) татаал жөндөлүш.

Жөндөлүштүн минтип бардык түрк тилдери үчүн бирдей эки топко бөлүнүшү алардын бир булактан тарап, бир бабатилден (праязык) келип чыккандыгы менен шартталат. Тыбыштык турпат жактан бул эки тип өз ара жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзүнүн түшүрүлүшү же түшүрүлбөй сакталып айтылышы менен айырмаланат. Колдонулушу жактан жөнөкөй жөндөлүш жалгыз гана фонетикалык контекст аркылуу жөнгө салынса, татаал жөндөлүш бир эле учурда фонетикалык да, морфологиялык же лексикалык контекст аркылуу жөнгө салынат.

Эгерде илик, барыш жана табыш жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзү сакталып айтылса, мындай учурдагы сөздөрдүн жөндөлүшү жөнөкөй жөндөлүшкө жатат.

Эгерде жөндөлүүчү сөздөн кийин келген жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзү түшүп калса, мындай учур татаал жөндөлүштү түзөт.

Демек, жөндөлүштүн тибин аныктоочу негизги чен-өлчөм (критерий) болуп илик, барыш жана табыш жөндөмө мүчөлөрдүн башкы үнсүзүнүн сакталышы же түшүрүлүп айтылышы эсептелет.

Сөз жөндөлгөндө жогорудагыдан башка да тыбыштык өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Маселен, *жолунан чыкпа, акылы-*

қан адашпа, досуман алдым деген айкаштарда чыгыш жөндөмүн башкы үнсүзү түшүп калды. Ал эми *муну бил, анын аты, мага кара* десек, мында ат атоочтук уңгу *мун, аң, маг* түрүндө өзгөрүлүп айтылды. Мындай өзгөрүүлөр жалпы мүнөзгө ээ эмес, жекече өзгөчөлүккө ээ. Ошондуктан буларды жогоруда келтирилген жөндөлүштүн типтерин аныктоочу негизги чен-өлчөм менен бир катарга коюп, бирдей кароого болбойт. Бирок мындай жекече өзгөрүүлөр жөндөлүштүн ар бир тибин андан ары дагы майда типтерге бөлүү үчүн кызмат аткарат. Ошентип, жөндөлүштүн типтерин төмөнкүдөй кеште (таблица) аркылуу көрсөтүүгө болот:

Жөндөмө мүчө	Жөндөлүштүн тибин	
	жөнөкөй жөндөлүш	татаал жөндөлүш
Атооч	∅	∅
Илик	-нын	-ын
Барыш	-га	-а
Табыш	-ны	-ы (>∅)
Жатыш	-да	-да
Чыгыш	-дан	-(д)ан

Көрүнүп тургандай, жөнөкөй жөндөлүштө илик, барыш жана табыш жөндөмөлөрдүн толук мүчөсү колдонулат. Татаал жөндөлүштө болсо булардын башкы үнсүзү кыскартылып айтылат. Ал эми калган жөндөмө мүчөлөр эки жөндөлүштө тең, негизинен бири-бирине дал келип, өз ара жалпылыкты түзүп турат (булардын айырмачылыктары төмөндө көрсөтүлдү).

Ошентип, кыргыз тилинде жөндөлүш жөнөкөй жана татаал болуп эки типке бөлүнөт.

Жөнөкөй жөндөлүш. Бул типке зат атооч сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү кирет. Алар төмөнкүлөр:

1) Тубаса (унгу), туунду жана татаал зат атоочтордун уланды мүчөсүз айтылган бардык тобу: *ат, от, ит, атак, билим, байлык, жүрөк, сурак, койчу, малчы, ашказан, аткулак, аксокто, айбалта, балмуздак, белбоо, итмурун, колгап, кумшекер, ташкөмүр, күч-кубат, акыл-эс, ата-эне, үй-жай, келин-кесек, кемпирчал ж. б.*

2) *-ыңыз, -ыбыз, -ыңар, -ыңыздар, -лар* сыяктуу таандык, көптүк мүчө жалганган атооч сөздөрдүн бардыгы: *атаңыз, атыбыз, атагыңар, үй-бүлөңүздөр, күч-кубатыңыздар, байлыгыбыз, ашказаныңыз ж. б.*

3) Кош үнсүз менен аяктаган айрым чет сөздөр: *Минск, Курск, фонд, танк ж. б.*

Эскертүү: Орус тилинен же ал аркылуу башка тилдерден кирген чет сөздөрдүн калган бөлүгү төл сөздөрдүн үлгүсүндө жөнөкөй жөндөлүштүн эрежесине ылайык жөндөлөт.

Булардын ичинен биринчи топтогулар жөндөлгөндө жөндөлүүчү сөз өзгөрбөстөн толук сакталат да, ага уланган мүчө үндөштүк күүсүнө, үнсүздөрдүн алмашуу эрежесине баш ийип, түрдүү вариантта айтыла берет:

УҢГУ СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. ата	кан	жаз	балык
И. ата-нын	кан-дын	жаз-дын	балык-тын
Б. ата-га	кан-га	жаз-га	балык-ка
Т. ата-ны	кан-ды	жаз-ды	балык-ты
Ж. ата-да	кан-да	жаз-да	балык-та
Ч. ата-дан	кан-дан	жаз-дан	балык-тан

ТУУНДУ СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. малчы	билим	ачкыч
И. малчы-нын	билим-дин	ачкыч-тын
Б. малчы-га	билим-ге	ачкыч-ка
Т. малчы-ны	билим-ди	ачкыч-ты
Ж. малчы-да	билим-де	ачкыч-та
Ч. малчы-дан	билим-ден	ачкыч-тан

КОШ СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. ата-эне	кемпир-чал	күч-кубат
И. ата-эне-нин	кемпир-чал-дын	күч-кубат-тын
Б. ата-эне-ге	кемпир-чал-га	күч-кубат-ка
Т. ата-эне-ни	кемпир-чал-ды	күч-кубат-ты
Ж. ата-эне-де	кемпир-чал-да	күч-кубат-та
Ч. ата-эне-ден	кемпир-чал-дан	күч-кубат-тан

КОШМОК СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. айбалта	ташкөмүр	балмуздак
И. айбалта-нын	ташкөмүр-дүн	балмуздак-тын
Б. айбалта-га	ташкөмүр-гө	балмуздак-ка
Т. айбалта-ны	ташкөмүр-дү	балмуздак-ты
Ж. айбалта-да	ташкөмүр-дө	балмуздак-та
Ч. айбалта-дан	ташкөмүр-дөн	балмуздак-тан

Экинчи топтогулар жөндөлгөндө жөндөлүүчү сөздөн кийин жөндөмө мүчө дайыма жумшак үнсүздөн башталып айтылат:

А. балабыз	элиңер	малчылар
И. балабыз-дын	элиңер-дин	малчылар-дын
Б. балабыз-га	элиңер-ге	малчылар-га
Т. балабыз-ды	элиңер-ди	малчылар-ды
Ж. балабыз-да	элиңер-де	малчылар-да
Ч. балабыз-дан	элиңер-ден	малчылар-дан

Кабыл алынган сөздөр ушул эле үлгүдө жөндөлөт. Бирок булардын ичинен кош үнсүз менен аяктаган Омск, фонд, пакт, факт сыяктуу сөздөрдөн кийин кыргыз тилинин айтым эрежесине ылайык үндүү тыбыш кошулуп айтылат.

КОШ ҮНСҮЗ МЕНЕН АЯКТАГАН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. танк	фонд	факт	Минск
И. танка-нын	фонду-нун	факты-нын	Мински-нин
Б. танка-га	фонду-га	факты-га	Мински-ге
Т. танка-ны	фонду-ну	факты-ны	Мински-ни
Ж. танка-да	фонду-да	факты-да	Мински-де
Ч. танка-дан	фонду-дан	факты-дан	Мински-ден

Татаал жөндөлүш. Жөндөлүштүн бул тиби төмөнкүдөй төрт топко бөлүнөт:

- 1) **-ым, -ың** таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү;
- 2) таандыктын **-ы(-сы)** жана **-ныкы** мүчөлөрү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү;
- 3) жамдама сан атоочтун **-оо** мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү;
- 4) негизги ат атоочтордун жөндөлүшү.

-ЫМ, -ЫҢ МҮЧӨЛӨРҮ УЛАНГАН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. атам	атаң	атым	атың
И. атам-(д)ын	атаң-(д)ын	атым-(д)-ын	атың-(д)ын
Б. атам-а	атаң-а	атым-а	атың-а
Т. атам-(д)ы	атаң-(д)ы	атым-(д)ы	атың-(д)ы
Ж. атам-да	атаң-да	атым-да	атың-да
Ч. атам-(д)ан	атаң-(д)ан	атым-(д)ан	атың-(д)ан

Мындай сөздөрдүн жөндөлүшү жөнөкөй жөндөлүшкө да, татаал жөндөлүшкө да туура келип тургандай сезилет. Ошентсе

да, булардын татаал жөндөлүшкө көбүрөөк ыктап тургандыгы байкалат. Ал барыш жөндөмөнүн башкы үнсүзү бул топтогу сөздөрдөн кийин дайыма түшүрүлүп айтыла тургандыгы менен шартталат. Мисалы: *атам-а*, бирок *атам-га* эмес, *атың-а*, бирок *атың-га* эмес.

Ошентип, бул топтогу сөздөрдөн кийин илик жана табыштын башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылса, булар татаал жөндөлүшкө жатат. Мисалы: *атам-ын*, *атаң-ын*, *атам-ы*, *атаң-ы* ж. б.

Ал эми ушул эле шартта аталган жөндөмөлөр башкы үнсүзүн сактап калса, мындай жөндөлүш жөнөкөй жөндөлүшкө ыктайт. Мисалы: *атам-дын*, *атаң-дын*, *атым-дын*, *атың-дын* ж. б.

Бул жөндөлүштө чыгыш жөндөмөсү да кыскартылып, *-ан* түрүндө жана толук *-дан* түрүндө айтыла берет: *атам-ан* (*атам-дан*, *атаң-ан*) *атаң-дан* ж. б. Бирок мындан бул жөндөлүш өзүнчө бир типти түзүп турат деп жыйынтык чыгарууга болбойт, анткени чыгыш жөндөмө үч жактын жекелик таандык мүчөлүү сөздөрдөн кийин гана башкы үнсүзү жок айтылат. Ал эми илик, барыш жана табыштын кыскартылып айтылган түрү таандыктын жогоруда белгиленген мүчөлөрү уланган сөздөрдөн кийин да, татаал жөндөлүштүн өзөгүн түзүп турган жекелик сандагы жактама жана шилтеме ат атоочтордон кийин да келе берет. Ошондуктан чыгыш жөндөмөнүн кыскартылып *-ан* түрүндө келишин чектелген мүнөздөгү жекече кубулуш катары кароо зарыл.

Ы (-СЫ) -НЫКЫ МҮЧӨЛҮҮ СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. <i>атасы</i>	<i>аты</i>	<i>атаныкы</i>
И. <i>атасын-ын</i>	<i>атын-ын</i>	<i>атаныкын-ын</i>
Б. <i>атасын-а</i>	<i>атын-а</i>	<i>атаныкын-а</i>
Т. <i>атасын-Ø</i>	<i>атын-Ø</i>	<i>атаныкын-Ø</i>
Ж. <i>атасын-да</i>	<i>атын-да</i>	<i>атаныкын-да</i>
Ч. <i>атасын-ан</i>	<i>атын-ан</i>	<i>атаныкын-ан</i>

Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1. Кыйыр жөндөмөдө *-ы/-сы* мүчөсү *-ын/-сын* түрүндөгү өзүнүн баштапкы формасын калыбына келтирет¹ да, жөндөлүүчү негиз болуп ошол соңку *н-* тыбышы кошулуп айтылган форма

¹ Караяз: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М: Наука, 1988, 204-б. Т. Садыков. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. АДД. Алматы, 1995, 25—29-б.

эсептелет: *атасын-, атын-*. Жалпы таандыктын *-ныкы* мүчөсү да ушундай эле жол менен баштапкы формасына келет, бирок *н* тыбышы метатеза аркылуу мүчөнүн аягына келет: *-ныкы < -нын + кы < ны + кын < -ныкын*. Сал.: түркчө *баба-нынкы, сен-инки, он-унку, Орхан-ынкы* ж. б.

2. Илик, барыш жана табыш мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: *атасын-ын, атасын-а, атаныкын-ын, атаныкын-а*. Бирок табышта үнсүздөн кийин мүчөдөгү үндүү да кыскартылып, натыйжада бул жөндөмө \emptyset (нөл) мүчө аркылуу берилип калат: *атасын-ы > атасын- \emptyset > атасын, атаныкын-ы > атаныкын- \emptyset > атаныкын* ж. б.

3. Чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы үнсүзүнүн түшүп калышы сөз ичинде кош- *нн-* тыбышынын колдонулушуна кыргыз тили жол бербей тургандыгы менен шартталат. Сал.: *атасын-дан > ата-сын-нан > ата-сын-ан > атасынан, атам-дан > атам-дан > атаман* ж. б.

ЖАМДАМА САН АТООЧТУН -ОО МҮЧӨСҮ УЛАНГАН СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ:

А. алтоо	бешөө	үчөө
И. алтоон-ун	бешөөн-үн	үчөөн-үн
Б. алтоон-о	бешөөн-ө	үчөөн-ө
Т. алтоон-у	бешөөн-ү	үчөөн-ү
Ж. алтоон-до	бешөөн-дө	үчөөн-дө
Ч. алтоон-он	бешөөн-өн	үчөөн-өн

Көрүнүп тургандай, өйдөкү сөздөрдүн жөндөлүшү да татаал жөндөлүштүн эрежесине баш ийип, 3-жактын таандык мүчөсү *-ы/-сы* сыяктуу жөндөлөт. Мында тек гана табыштын мүчөсү \emptyset болбостон, башкы үнсүзү кыскартылып айтылган *-у/-ү* түрүндө колдонулат: *алтоон-у, бешөөн-ү, үчөөн-ү* ж. б. Ал эми кыйыр жөндөмөдө жөндөлүүчү негиз болуп *н* тыбышы кошулуп айтылган турпат эсептелет: *алтоон-, бешөөн-, үчөөн-* ж. б. Мындай көрүнүш тектеш тилдердин ичинен якут тилинин материалында тастыкталат, тактап айтканда, бул тилдин батыш ареалдарында¹ жамдама сан атоочтун мүчөсү атооч жөндөмөдө да, калган бардык кыйыр жөндөмөлөрдө да *-оон/-өөн* түрүндө колдонулат. Сал.: якут. *иккиэн, үһүөн* — кырг. *экөө, үчөө*.

Ат атоочтун жөндөлүш өзгөчөлүктөрү жөнүндө ат атооч бөлүмүндө айтылды. (Караңыз: § 72—77)

¹ Воронкин И. С. Диалектная система якутского языка: образования, взаимодействия с литературным языком и структура. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Якутск, 1987, 29-б.

§ 47. Жакталыш

Сөздөрдүн жак мүчөлөрү менен өзгөрүү процесси жакталыш деп аталат. Бул жерде атооч сөздөрдүн гана жакталышы тууралуу сөз кылабыз. Этиш сөздөрдүн жакталышы менен жак категориясы тууралуу кеңири маалымат этиш сөз түркүмүндө берилди (Караңыз: § 109—113)

Кыргыз тилинде жак мүчөлөрдүн толук жана кыскарган түрлөрү бар. Атооч сөздөргө анын толук түрү гана мүнөздүү болгондуктан, бул жерде жак мүчөлөрдүн толук түрү жөнүндө гана сөз болмокчу. Жак мүчөлөрдүн толук түрү төмөнкүлөр:

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	-мын	быз
II жак	-сың	-сыңар
	-сыз	-сыздар
III жак ¹	∅	∅

Биз жогоруда белгилегендей (§ 41), адамзатты билдирип, адамзатка тиешелүү болгон зат атоочтор гана жак боюнча өзгөрөт. Адамзаттык эмес зат атоочтор жакталбайт. Кыргыздар *төөмүн, атсың, жыгачсың, топуракмын, союлсуң* деп айтпайт².

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	адаммын, учкучмун	адамбыз, учкучпуз
II жак	адамсың, учкучсуң	адамсыңар, учкучсуңар
	адамсыз, учкучсуз	адамсыздар, учкучсуздар
III жак	адам, учкуч	адам (дар), учкуч (тар)

Жак мүчөлөрү төмөнкүдөй формадагы адамзаттык же адамзатка карата айтылган атооч сөздөргө жалганат:

1) Уңгу зат атоочторго: *Атамын, энесиң, баласың, баатырсыздар, молдосуң ж. б.*

2) Туунду зат атоочторго: *атчанмын, тончонсуң, күйөрманбыз, ишкерсиз, жылкычымын, уялашсыңар, сырдашмын, илимпозбуз ж. б.*

¹ Атооч сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүшүндө үчүнчү жактын жекелик санда да, көптүк санда да грамматикалык көрсөткүчү жок.

² Айрым учурда *итсиң, пилмиң, карышкырың ж. б.* деп да айтыла берет. Бирок мындай учурда сөз өтмө мааниде колдонулат.

3) Адамдардын ысымы, бүлөят (фамилия) атысмыларына (атасынын аты): *Эсенмин, Калыйсың, Чолпонбаевасың, Адыловсуң, Таабалдиевичсиз, Бакыт кызымын* ж. б.

4) Жатыш жөндөмөсүндөгү атооч сөздөргө: *үйдөмүн, шаардамын, жайлоодосуңар, тыштамын* ж. б.

5) Чыгыш жөндөмөсүндөгү атооч сөздөргө: *шаарданмын, айылданмын, мыктыларданбыз, үчүнчү курстанмын* ж. б.

6) Адамзаттык мааниде затташкансын атооч, тактоочторго: *мыктысың, коркокосуң, аюудайсың, атсызымын, тилектешимин, азбыз, көпсүңөр, айылдыксыз* ж. б.

7) Көптүк сандагы атооч сөздөргө: *куруучуларбыз, малчыларбыз, сугатчыларбыз* ж. б.

8) Адамзаттык мааниде затташкан атоочтуктарга: *багарымсың, билгенимин, күлбөсүмсүң, издеп табуучусуз* ж. б.

9) Адамзаттык мааниде затташып айтылган айрым сан атооч сөздөргө: *биринчисиң, төртүнчүмүн, бешөөсүздөр, алтообуз, үч-үчтөнсүңөр, он чактыбыз* ж. б.

10) Орундук жана орунду тактоо маанилерин билдирген татаал -дагы мүчөсүнөн кийин дагы жалгана берет: *тоодогумун, шаардагысыз, оюмдагысың* ж. б.

11) Атооч сөздөргө таандык мүчөлөрдөн кийин да жак мүчөлөр жалганат: *баламсың, шаарымсың, жакшыларыбыз, мыктыларысыңар, сүйгөнүмсүң, апамдыкымын* ж. б.

Зат атоочтордун (адамзаттык) жана башка атооч сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүшү атоочтордун жакталышы деп аталат. Бул этиштердин жакталышынан дайыма жак мүчөлөрдүн толук гана түрүн кабыл алуусу менен айырмаланат. Жак боюнча адамзаттык гана зат атоочтордун өзгөрүшү жана ал өзгөрүштө жак мүчөлөрдүн толук түрүнүн гана колдонулушу жак мүчөлөрдүн маанилик табияты менен да шартталат. Анткени жак мүчөлөр биринчи жана экинчи жактарда эле болот. Үчүнчү жакта тейлөөчү жак мүчө жок. Биринчи жак менен экинчи жак кишини гана билдирери белгилүү (§ 44 караңыз): биринчиси — сүйлөп жаткан жакты, экинчиси — аны тындап, жооп берип жаткан жакты. Демек, бул эки жактын мүчөлөрү жалганган атооч сөздөр кишини жана кишиге тиешелүү болгон затты же заттык түшүнүктү гана билдирет. Маанилик жагын алып карасак да, биринчи жактын мүчөсү (-мын) менен экинчи жактын мүчөсү (-сың) тиешелүү жактама ат атоочтордон келип чыккан.

Жак боюнча өзгөргөн атооч сөздөрдө чак маанилери болбойт, бул жагынан да атоочтордун жакталышы этиштердин жакталышынан айырмаланып турат.

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	<i>аспирант-мын</i>	<i>аспирант-ңыз</i>
II жак	<i>аспирант-сың</i> <i>аспирант-сыз</i>	<i>аспирант-сыңар</i> <i>аспирант-сыздар</i>
III жак	<i>аспирант</i>	<i>аспирант</i>

Атооч сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүшүнүн терс формасы дайыма атооч сөздөн кийин эмес (э~эр «бол» деген мааниде жана -бас~-мес) деген сөздүн кошо айтылышы менен туюндурулат. Мындай учурда атоочко жалгануучу жак мүчө да ошол эмес деген сөзгө өтүп кетет.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>бала эмес-мин</i>	<i>бала эмес-пиз</i>
2.	<i>бала эмес-сиң</i> <i>бала эмес-сиз</i>	<i>бала эмес-сиңер</i> <i>бала эмес-сиздер</i>
3.	<i>бала эмес</i>	<i>бала эмес</i>

Ат атоочтордун жакталышында тиешелүү өзгөчөлүктөр бар. Бул өзгөчөлүк айрыкча жактама ат атоочтордун жак боюнча өзгөрүшүнөн көрүнөт. Анткени жактама ат атоочтордун өздөрү үч жактын өз көрсөткүчтөрү болуп эсептелет. Айталы, «мен» (көптүк санда «биз») ат атоочу биринчи жакты көрсөткөндүктөн экинчи жана үчүнчү жак мүчөлөрүн кабыл албайт. Биринчи жактын мүчөсү менен гана өзгөрө алат: *менмин*. Ал эми «сен» (көптүк санда «силер», сылык түрү «сиз», «сиздер») деген ат атооч экинчи жактын мүчөсү менен гана өзгөрөт: *сенсиң*, *сизсиз*, *силерсиңер*. Мисалы: *Ак туйгун менмин талпынган, ак пери сенсиң калкымдан* (А. Токомбаев). *Көзүңө көрүнгөндүн баары менмин. Жалдырап сени тилсиз карап турган* (О. Султанов)

Ал эми үчүнчү жактын ат атоочу («ал», «алар») жак мүчөлөрүн кабыл албайт.

Атооч сөздөгү жак мүчөлөр жакчыл таандык мүчөлөрдөн төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

1. Таандык мүчөлөр сөздөрдү үч жактын бирине таандык, тиешелүү кылып көрсөтсө (*атам*, *атаң*, *атаңыз*, *атасы*), жак мү-

чөлөр сөздөрдү ошол жактардын тигил же мунусунун өзү катары көрсөтөт (*атамын, атасың, атасыз, ата*).

2. Таандык мүчөлөр атооч сөздөргө гана жалганат, ал эми жак мүчөлөр атооч сөздөргө да, этиш сөздөргө да жалгана берет.

3. Таандык мүчөлөргө дайыма басым түшүп турат, ал эми атооч сөздөргө жалганган жак мүчөлөргө басым түшпөйт: *биздин энебиз, сиздин энеңиз; биз кишибиз, сен — окуучусуң, сиз — мыктысыз*. Мында таандык мүчөлөр уланган сөздөргө басым салт катары сөздүн аяккы муунуна түшүп, таандык уландысы басым менен айтылды (*биздин энебиз*) ал эми жак мүчөлөр менен келген сөздөргө басым уңгунун акыркы муунунда кала берди (*биз кишибиз*).

4. Таандык категориясындагы атооч сөздөр дайыма илик жөндөмөсү менен байланышып, синтаксистик жактан таандык байланышты, ал эми жак категориясындагы атооч сөздөр дайыма атооч жөндөмөсү менен байланышып, ээрчишүү байланышын уюштурат: *мен баламын, менин балам; сен энесиң, сенин энең, сиздин энеңиз*.

5. Таандык категориясындагы атооч сөздөрдө заттык атоо маани толук сакталып, алар жөндөлөт. Ал эми жак категориясындагы атооч сөздөрдө заттык атоо мааниси менен предикаттык (баяндоо) маани да кошо берилгендиктен, алар жөндөлбөйт.

6. Таандык категориясындагы атооч сөздөр сүйлөмдө көбүнчө ээ, толуктооч, кээде бышыктоочтун милдетин аткарат, жак категориясындагы атооч сөздөр сүйлөмдө көбүнчө баяндоочтук милдетти аткарат.

§ 48. Зат атоочтун жасалышы

Кыргыз тилинин сөздүк курамындагы сөздөрдүн орчундуу бөлүгүн зат атоочтор түзөт. Айрым илимий маалыматтар боюнча сөздүк курамындагы ар бир жүз сөздүн 30дан 50гө чейинкиси зат атоочтордун үлүшүнө туура келет. Ушундай эле үлүш зат атоочтун байланыштуу кеп же текстте колдонулушуна мүнөздүү. Демек, бул маалыматтар зат атоочтун этиш менен катар сөз түркүмдөрүнүн негизин түзүп тургандыгын тастыктайт.

Тилде пайда болгон жаңы аталыштардын басымдуу көпчүлүгү да зат атоочтордон болот. Алардын эсебинен тилибиздин сөздүк курамы улам байып, дайыма толукталып турат. Мунун өзү зат атоочтун сөз жасоо касиети кенен да, өнүмдүү да экендигинен, мында түрдүү каражаттардын жана жолдордун пайдаланыла тургандыгынан кабар берет.

Кыргыз тилинде зат атоочтор төмөнкүдөй негизги эки жол аркылуу жасалат:

1) Морфологиялык жол. Мында туунду зат атооч түзүүчү сөзгө куранды мүчө жалгоо аркылуу жасалат.

2) Синтаксистик жол. Мында татаал зат атооч эки же андан көп сөздүн кошулуп, бир бүтүндүккө биригип, лексикалык бир маанини туюнтушу аркылуу жасалат.

§ 49. Морфологиялык жол менен жасалышы

Бул жол — зат атоочтор үчүн (ошондой эле сан атоочтон башка бардык негизги сөз түркүмдөрү үчүн да) эң өнүмдүү жол. Зат атооч жасоочу курандылар тилибизде дээрлик арбын. Алардын колдонулуш өзгөчөлүктөрү да бирдей эмес. Булардын ичинен айрымдары жыш колдонулуп, көпчүлүк туунду зат атоочторду жасоого катышса, айрымдары сейрегирээк колдонулуп, саналуу гана зат атоочторду жасоого катышат. Демек, мындай курандылардын өнүмдүүлүк даражасы да бирдей эмес. Бул жагынан алар өнүмдүү курандылар жана өнүмсүз курандылар болуп эки топко бөлүнөт.

Өнүмдүү курандыларга *-чы, -лык, -чылык, -лаш, -ык, -ым, -ма, -гыч, -гы, -ынды, -гын* сыяктуу мүчөлөр кирет. Ал эми өнүмсүз курандылар жогорудагыларга караганда сан жагынан көбүрөөк келет: *-кер, -кеч, -поз, -кор, -стан, -кана, -чар, -ын, -ыт, -гак, -чык, -оо, -мыш, -мак, -ылга, -ымча* ж. б.

Зат атоочтор негизги сөз түркүмдөрүнүн дээрлик бардыгынан жасалат. Ал эми мындан алынган туунду зат атоочтордун мааниси түзүүчү негиздин сөз түркүмдүк белгиси, лексикалык мааниси менен куранды мүчөнүн сөз жасоо маанисинин өз ара биримдигинен келип чыгат.

Туунду зат атоочтордун кайсы түркүмдөгү сөздөн жана кандай куранды мүчөнүн жардамы менен жасалгандыгына карай курандылар төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

1) Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу курандылар;

2) Этиш сөздөрдөн зат атооч жасоочу курандылар.

Атооч сөздөрдөн зат атооч жасоочу курандылар

-чы курандысы — морфонологиялык жактан *-чы, -чи, -чу, -чу* болуп төрт түрдө айтылат, негизинен зат атооч сөздөргө уланат. Өзү жалганган зат атоочтун кайсы лексика-семантикалык топ-

ко таандык экендигине карай төмөнкүдөй сөз жасоо маанилерин билдирет:

1) Төрт түлүктү же үй айбандарын билдирген негизге жалганып, аларды баккан, асыраган адам маанисин туюнтат: *жылкычы, уйчу, койчу, эчкичи, малчы, төөчү, топозчу, тоокчу, чочкочу, торпокчу* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган нерсе менен кесипчилик кылган, адистик алган адам маанисин билдирет: *тилчи, тарыхчы, бедизчи, сынчы, жазуучу, жумушчу, сүрөтчү, саясатчы, тоочу, кенчи, кызматчы, адабиятчы, балыкчы* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган эмгек куралдары менен эмгектенген турмуш-тиричиликке байланыштуу буюм-тайымдарды жасаган адам маанисин билдирет: *орокчу, чалгычы, кетменчи, балтачы, балкачы, ээрчи, кашыкчы, окчу, көнчү, карапачы* ж. б.

4) Негиз аркылуу туюндурулган өсүмдүктөрдү өстүргөн адам маанисин билдирет: *тамекичи, пахтачы, кызылчачы, токойчу, дарбызчы, коончу* ж. б.

5) Негиз аркылуу туюндурулган музыкалык аспапта ойноого, жоокерчилик өнөрдү ж. б. ларды аткарууга маш болгон, мындай өнөрдү тутунган адам маанисин билдирет: *комузчу, найчы, сурнайчы, чоорчу, оозгомузчу, добулбасчы, кернейчи, кыякчы, гитарчы, аңчы, уучу, жаачы, найзачы, сакчы, күзөтчү, замбирекчи, кушчу, бүркүтчү, ырчы, бийчи* ж. б.

6) Элдик дарыгерлик өнөрдүн же сыйкырдуу күчтүн ээсин билдирет: *эмчи, эмчи-домчу, канчы, тамырчы, сөөкчү, жайчы, зерчи, мээрчи* ж. б.

7) Негиз билдирген нерсе боюнча коомго жат терс иш-аракеттерди жасаган, ага көндүм болгон адам маанисин туюнтат: *арызчы, кошоматчы, жалганчы, ушакчы* ж. б.

8) Негиз билдирген нерсе боюнча элдик каада-салт, үрп-адат, диний ырым-жырымдар менен шугулданган адам маанисин туюнтат: *жуучу, доочу, ыйчы, азанчы, зикирчи, зыяратчы, саламчы, жарамазанчы, кайырчы, ырымчы* ж. б.

9) Негиз аркылуу аты аталган адамдардын, коомдук-саясий, илимий ишмерлердин жолун жолдогон, идеясын ишке ашырган, дастандарды элге жеткирип даңазалаган адам маанисин билдирет: *манасчы, семетейчи, гегелчи, дарвинчи, мичуринчи* ж. б.

10) Негиз билдирген коомдун, уюмдун мүчөсү болгон адам маанисин туюнтат: *спартакчы, динамочу, думачы, парламентчи, нефтичи, өкүлчү, мыйзамчы* ж. б.

11) Негиз билдирген мекемеде, ишканада, тармакта иштеген адам маанисин туюнтат: *транспортчу, китепканачы, куруучу, архивчи, музейчи* ж. б.

-чы курандысынын маанилери муну менен чектелбейт. Ал адамдын кесибине, адистигине, шык-жөндөмүнө, кулк-мүнөзүнө, сапатына, тутунган нерсесине, убактылуу же туруктуу аткарган иш-аракетине ж. б. белгилерине байланыштуу маанилерден башка идиш-аяк, буюм-тайым, орун-жай, айбанат, уруу-урук аталыштарынын да сөз жасоо маанилерин билдирет: *боочу, топчу, такчы, эпчи, журтчу, жойчу, бокчу, жаачы, төөчү* (карабагыш), *тайчы* (басыз), *кушчу* (сол канат), *койчу* (баргы) ж. б. Мындай сөздөрдүн айрым уңгулары (*эп* < бай. түркчө *эб* — үй маани-синде) салыштырма-тарыхый ыкма аркылуу гана аныкталат.

-лык курандысы — эң өнүмдүү куранды, тыбыштык жактан көп варианттуу, маани жактан көп маанилүү. Бардык варианттарынын саны — 24, Сөз соңунда жана каткалан үнсүз менен башталган мүчөнүн алдында келгендери: *лык, -лик, -лук, -лук, -дык, -дик, -дук, -дук, -тык, -тик, -тук, -тук*; үндүүдөн башталган мүчөнүн алдында колдонулгандары *-лыг, -лиг, -луг, -лүг, -дыг, -диг, -дүг, -тыг, -тиг, -туг, -түг*.

-лык курандысынын жардамы менен көбүнчө зат атооч жана сын атоочтон, кээде сан атооч, ат атооч, этиш, тактооч жана кызматчы сөздөрдөн туунду зат атоочтор жасалат. Мындай туундулардын тутумунда төмөнкүдөй сөз жасоо маанилери камтылган:

1) Негиз аркылуу туюндурулган нерсеге арналган, багышталган, ыңгайлаштырылган белгилүү заттын атын билдирет: *ооздук, орундук, тердик, суулук, белдик, төштүк, туштук, баштык, оттук (таш), ичимдик, суусундук, аштык, сөздүк, жандык* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган сапат, өң-түс, турпат, көрүнүш, өлчөм сыяктуу белгилер менен абстракттуу заттык түшүнүктөрдү билдирет: *алыстык, жакындык, жылуулук, тазалык, дүлөйлүк, сокурлук, аксактык, калыңдык, тегиздик, кеңдик, тардык, бийиктик, пастык, жапыздык, тереңдик, оордук, жеңилдик, коюулук, суюктук, актык, сактык, кызуулук, көркөмдүк, сулуулук, акылдуулук, акылсыздык, билимдүүлүк, билимсиздик* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган туушкандык, алыс-жакындык мамилелердин жалпылаштырылган аталышын билдирет: *туугандык, аталык, энелик, балалык, коңшулук, достук, кастык, теңтуштук, курбулук, душмандык* ж. б.

4) Негиз билдирген маани аркылуу адамдын жаш-курагына, же кандайдыр бир мезгилге байланыштуу түшүнүктөрдү туюнтат: *жаштык, карылык, өспүрүмдүк, айлык, жылдык, күздүк, жаздык, бейшембилик* ж. б.

5) Негиз билдирген маани аркылуу адамдын ар кыл кесибин, аткарган иш-аракетин, шык-жөндөмүн, тутунган өнөрүн,

же мындай кесипке, адистикке, өнөргө байланыштуу мекемелерди, ишканаларды ж. б. ларды туюнтат: *министрлик, башкармалык, элчилик, пахтачылык, жумушчулук, кенчилик, сынчылык, сатуучулук, куруучулук, жазуучулук, токуучулук* ж. б.

Эскертүү: *-чы* жана *-лык* курандыларынын бул типтеги маанилери сырттан караганда окшош болгондой сезилет. Бирок булардын ортосунда кескин айырма бар. *-чы* курандысынын мындай маанисинин пайда болушунда зат аркылуу ага байланыштуу кесиптеги адам белгиленет. Мисалы: *өтүк* — бут кийимдин түрү, *өтүкчү* — бут кийим жасаган же ондогон адам. Демек, *-чы* курандысы аркылуу *өтүк* деген жансыз затты билдирген сөздөн *өтүкчү* деген жандуу затты, адамды билдирген сөз жасалды. Ал эми *-лык* курандынын бул маанисинде жогоркудай зат боюнча адам белгиленбестен, тескерисинче, адам боюнча ошол адамдын тутунган кесипи, адистиги, өнөрү ж. б. белгилери белгиленет.

6) Негиз билдирген сан аркылуу ошол сан менен өлчөм, разряд жагынан бирдей болгон сан деген маанини туюнтат: *бирдик* — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 сандарынын ар бири, *ондук* — 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 сандарынын ар бири, *жүздүк* — 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 сандарынын ар бири, *миңдик* — 1000, 2000, 3000, 4000, 5000, 6000, 7000, 8000, 9000 сандарынын ар бири ж. б.

Эскертүү: Бул туундулардын ичинен *бирдик* сөзү терминдик мааниде да колдонулат. Мисалы: *тилдик бирдиктер* — сөз, уңгу, мүчө, морфема, фонема ж. б., *физикалык бирдиктер* — кг., г., м., см., сек. ж. б.

7) Айрым тактооч, ат атооч, модалдык сөздөргө жалганып, абстракттуу маанидеги зат атоочторду жасайт: *ыкчамдык, тездик, өзгөчөлүк, бөтөнчөлүк, кимдик, эмнелик, мендик, өздүк, бардык, жоктук, аздык, көптүк зарылдык, мүмкүндүк, керектик* ж. б.

-чылык курандысы *-чы* жана *-лык* курандыларынын айкашын пайда болгон, бирок тилибиздин азыркы абалында бир мүчө катары колдонулат. Сөздүктө *-чылык, -чилик, -чулук, -чүлүк* турпатында; текстте *-чылыг, -чилиг, -чулуг, -чүлүг* турпатында да келет. Соңкулары үндүүдөн башталган мүчө алдында колдонулат.

-чылык курандысынын бир мүчө экендигин шарттуу түрдө төмөнкүдөй жол аркылуу билүүгө болот. Эгерде туунду сөз *-чы* курандылуу сөздөн жасалса, мындай туундунун тутумунда *-чылык* эки мүчөгө ажырайт да, *-чы* жана *-лык* курандыларынын айкашын түзөт. Мисалы: *сугатчылык, тамекичилик* сөздөрү

сугатчы, тамекичи сөздөрүнөн жасалган, андыктан мында *-чылык* турпаты *-чы* жана *-лык* мүчөлөрүнө ажырайт.

Эгерде туунду сөздүн соңку *-лык* турпатын алып таштагандан кийинки калган бөлүгү өз алдынча сөз катары касиетин сактай албаса, ал бөлүк ошол туундуга түзүүчү негиз болуп келбесе, мындай сөздүн тутумунда *-чылык* бир бүтүн куранды деп табылат. Мисалы: *мусулманчылык, сопучулук* сөздөрүнүн аягында келген *-лык, -лук* турпаттарын алып таштасак, андан калган *мусулманчы, сопучу* бөлүктөрү өзүнчө сөз катары колдонулбайт жана аталган туундуларга түзүүчү негиз да боло албайт. Себеби алар *мусулман, сопучу* сөздөрүнө *-чылык* курандысын жалгоо аркылуу жасалды. Демек, мында — *чылык* бир бүтүн мүчө.

Эскертүү: Айрым учурда *-чылык* тутумдуу туунду сөздүн түзүүчү негизин аныктоодо аталган жол жетишсиздик кылышы мүмкүн. Маселен, мергенчилик сөзүн мерген сөзүнөн да, мергенчи сөзүнөн да жасалган деп айтууга болот. Бирок анын «кесиптин, өнөрдүн түрү» маанисин билдирип тургандыгына карай ушул эле маанидеги бүркүтчүлүк сөзү менен салыштыруу зарыл. Соңку сөздүн түзүүчү негизи — бүркүт эмес, бүркүтчү. Демек, мергенчилик сөзүнүн түзүүчү негизи — мергенчи сөзү, анткени анда мерген сөзүнө караганда кесиптик маани күчтүүрөөк берилген. Жыйынтыктап айтканда, *-чылык* сыяктуу татаал мүчөлөрдүн бир же бир нече мүчө экендигин териштирүүдө көңүл чордонунда туунду жана түзүүчү сөздөрдүн маанисин турууга тийиш.

-чылык курандысы көбүнчө зат атооч, сын атоочторго, сейре-гирээк башка түркүмдөгү сөздөргө жалганып, кесиптин, иш-аракеттин түрүн, сапаттын, мүнөздүн, шык-жөндөмдүн, ар түрдүү белгилердин өзгөчөлүктөрүн жалпылаштырып туюнтуучу абстракттуу маанидеги туунду зат атоочторду жасайт: *дыйканчылык, талаачылык, багбанчылык, жоокерчилик, соодагерчилик, баатырчылык, тууганчылык, кыргызчылык, уруучулук, жердешчилик, кулчулук, жигитчилик, пендечилик, акимчилик, карыпчылык, тынчылык, арзанчылык, кымбатчылык, токчулук, ачкачылык, барчылык, жокчулук, көпчүлүк, азчылык, мүмкүнчүлүк, зарылчылык* ж. б.

-лаш курандысынын өнүмдүүлүк даражасы өйдөкү мүчөлөрдөн төмөн. *-лаш, -леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш* болуп, 12 түрдө колдонулат.

Бул курандынын жардамы менен зат атоочтук негизден туунду сөздөр жасалат. Мындай сөздөр негиз аркылуу туюндурулган заттык белги боюнча башка бир жак менен жалпылыгы, окшоштугу бар, бирдей болгон адам маанисин билдирет. Негиз

туюндурган заттык белгилердин конкреттүү маанисине карай аталган туундуларды төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1) Орун-жай, аймак-мейкиндик жактан болгон жалпылыкты билдирген сөздөр: *айылдаш, жердеш, мекендеш, короолош, көчөлөш, конушташ, коңшулаш, чектеш* ж. б.

2) Мезгилдик жактан жалпылыкты билдирген сөздөр: *жашташ, күндөш, айлаш, замандаш, доорлош, курдаш, курбалдаш* ж. б.

3) Иш-кызмат, окуу, кесип, өнөр жактан жалпылыкты көрсөткөн сөздөр: *кесиптеш, кызматташ, калемдеш, классташ, курсташ, цехтеш, авторлош* ж. б.

4) Максат-тилек, ой-пикир, алака-мамиле жактан жалпылыкты билдирген сөздөр: *тилектеш сырдаш, пикирлеш, (жакшы) санаалаш, жолдош, бөтөлкөлөш* ж. б.

5) тууган-туушкан, уруу-улуттук жактан жалпылыкты билдирген сөздөр: *улутташ, кандаш, карындаш, эмчектеш, уялаш, аталаш, уялаш, аталаш, энелеш* ж. б. **Аталаштан алтоо болгончо, энелештен экөө бол.** (Макал)

-лаш курандысы менен жасалган туундулар турпат жактан **-ла** курандылуу этиштин **-ыш** мүчөлүү кош мамиле формасына окшоштой сезилет. Бирок мунун бир мүчө экендиги **-чылык** курандысы сыяктуу эле төмөнкүчө аныкталат. Мисалы: *кесиптеш* туундусунан **-ш** элементин алып таштасак, андан калган *кесипте* бөлүгү тилибиздеги эч бир сөзгө туура келбейт. Ошондуктан **-төш** курандысы — бир бүтүн мүчө. Ал аркылуу *кесип* сөзүнөн *кесиптеш* туундусу жасалды.

Зат атоочтон зат атооч жасоочу өнүмсүз курандылар төмөнкүлөр:

1. **-кана курандысы** кыргыз тилиндеги үндөштүк күүсүнө, үнсүздөрдүн алмашуу эрежелерине баш ийбей, ушул турпатында өзгөрүүсүз колдонулат. Негиз аркылуу туюндурулган затты жайгаштыруу, таратуу, даярдоо, сактоо, пайдалануу үчүн арналган орун-жайды, мекемени билдирген туунду зат атоочторду жасайт: *китепкана, мураскана (музей) дарскана (аудитория), ишкана, даараткана, мейманкана, жатакана, басмакана, малкана, чочкоккана, аткана, уйкана, тооккана, эмкана (больница), бейтапкана (поликлиника), бажыкана (таможня), ашкана, чайкана* ж. б.

2. **-стан курандысы** башка турпаты жок, өзгөрүүсүз айтылат. Негиз билдирген улуттун аты аркылуу ал улут жашаган, мекендеген өлкө маанисиндеги зат атоочторду жасайт: *Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан, Ооганстан, Пакистан, Индустан, Чеченстан, Түркмөнстан, Дагстан, Татарстан, Башкырыстан, Мажарстан* (Венгрия), *Алманстан* (Германия).

3. *-кер, -кеч, -поз* курандылары да ээрчибес мүчөлөр. Негиз аркылуу туюнтулган нерсе боюнча кесип кылган, иш-аракет жасаган, буга жөндөмдүү келген адам маанисин билдирген зат атоочторду жасайт: *жоокер, зергер, жоопкер, талапкер, кызматкер, ишкер, соодагер, найзакер, себепкер, данакер, дарыгер, кийипкер, айыпкер, кайраткер, кесипкер (профессионал), күнөөкөр, айлакер, кылмышкер, ардагер, (ветеран), калемгер ж. б.; арабакеч, акылкеч, пайдакеч, зыянкеч, мээнеткеч, аракеч, кирекеч, ж. б.; ашпоз, өнөрпоз, маскарапоз, катынпоз, кумарпоз, илимпоз ж. б.*

Этиштен зат атооч жасоочу курандылар

-ым курандысы -ым, -им, -ум, -үм, -м түрүндө колдонулат.

1) Негиз аркылуу туюнтулган кыймыл-аракеттин, процесстин натыйжасын абстракттуу зат катары билдирет: *өлүм, билим, өнүм (продукция), терим, чечим, бөлүм, тилим, каттам (маршрут), агым сүйлөм, басым, тыным, айтым (орфоэпия), чыгым, кысым, чыдам, курам, тутум ж. б.*

2) Негиз туюндурган кыймыл-аракеттин, процесстин аткарылышына багышталган, арналган затты билдирет: *кийим; жем.*

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин бир жолку аткарылыш өлчөмүн билдирет да, мындай маанидеги туунду сөздөр мүнөздүү түрдө төмөнкүдөй айкаштардын тутумунда колдонулат: *бир жутум кымыз, бир саптам жип, бир ууртам суу, бир кайнатым чай, бир атым дары, бир кесим эт, бир сындырым нан, бир тай чабым жер, бир саам убакыт ж. б.*

-гыч курандысы -гыч, -гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч болуп, 8 түрдүү айтылат.

Бул мүчө төмөнкүдөй маанилерге ээ:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетти аткарууга арналган курал-жабдык, шайман же башка каражаттар маанисин билдирет: *кыргыч, кескич, кергич, ачкыч, тамызгыч, чаңсоргуч, киржуугуч, эттарткыч, тешкич, сызгыч, сузгуч, өчүргүч, желдеткич, туткуч, илгич, тиштеткич ж. б.*

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аткарылышына ыңгайлаштырылган, арналган орун маанисин билдирет: *отургуч, тепкич.*

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетти аткаруучу жандуу зат (адам же айбан) маанисин билдирет: *учкуч, жырткыч ж. б.*

-ма курандысынын варианттары: -ма, -ме, -мо, -мө.

Этиштен жасалган зат атоочтордун тутумунда бул куранды төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасынан пайда болгон конкреттүү зат маанисин билдирет: *жарма, сүзмө, тундурма, оромо, көчүрмө, эритме, каттама, калама, катырма, колжазма, кесме, тиркеме* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин бөтөнчөлүгү менен мүнөздөлгөн абстракттуу зат маанисин билдирет: *мүнөздөмө, маалымдама* (справка), *баяндама, тапшырма, түшүндүрмө, кыстырма, кепилдеме* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет менен мүнөздөлгөн илдет-дарттын маанисин билдирет: *ысытма, кычытма, талма, басма, кыйма, тердетме* ж. б.

4) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүнө байланыштуу орун-жай, курулуш, мекеме маанисин билдирет: *бөлмө, көтөрмө, бастырма, башкарма, көргөзмө, үйүрмө* (студия), *сүйрөтмө, буктурма*, ж. б.

5) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгү менен мүнөздөлгөн турмуш-тиричилик буюмдары, кийим-кечек маанисин билдирет: *сызма, түймө, чалма, тартма, бүйүрмө, кездеме* ж. б.

-ык курандысы этиштен жасалган зат атоочтордун тутумунда -ык, -ик, -ук, -үк, -к түрүндө колдонулат да, төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетти аткарууга арналган эмгек шаймандары, турмуш-тиричилик буюмдары маанисин билдирет: *күрөк, калак, элек, кайрак, тарак, төшөк, жаздык* (<жазда+ык), *дөңгөлөк, ийик, казык* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аткарылыш мүнөзүнө, натыйжасына байланыштуу абстракттуу түшүнүктөрдү билдирет: *тилек, салык, буйрук, санак, сынак* (экзамен), *өксүк, ыргак, жазык* (күнөө), *түшүнүк* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасынан пайда болгон заттык белги маанисин билдирет: *тешик, сынык, кесик, жамак, курак, күйүк, тилик, кыйык* ж. б.

4) Негиз билдирген кыймыл-аракет аткарылуучу орун, мейкиндик маанисин туюнтат: *кыштак, корук* (заповедник).

5) Тууранды этиштерге жалганып, алар аркылуу туюнтулган кыймыл-аракет, элес-абалдын натыйжасына, өтүш өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанилерди билдирген зат атоочторду жасайт: *тарсылдак, ышкырык, какырык, түкүрүк, өкүрүк, үшкүрүк, кыйкырык* ж. б.

Эскертүү: Кыргыз тилинде ушул эле курандыга көп жагынан окшош келген **-ак** курандысы бар. Ал *бычак, турак, жатак, жүрөк* сыяктуу сөздөрдүн тутумунда колдонулат деп так айтууга болот. Бирок *күрөк, элек,*

тарак, тилек сыяктуу сөздөрдүн ушул *-ык, -ак* мүчөлөрүнүн кайсынысынын жардамы менен жасалгандыгын жогорудагыдай так билүү кыйын. Анткени бул сөздөр *-ык* курандысы менен да, *-ак* курандысы менен да жасалды деп бүтүм чыгарууга негиз бар. Бул маселенин чечмелениши боюнча илимде бирдиктүү пикир жок, ошондуктан аты аталган ж. б. туундулар өйдө жакта шарттуу түрдө *-ык* курандылуу сөздөр катары каралгандыгын белгилөө менен гана чектелмекчибиз.

-ынды курандысы үнсүз менен аяктаган сөздөрдөн кийин *-ынды, -инди, -унду, -үндү* түрүндө, үндүү менен аяктаган сөздөрдөн кийин *-нды, -нди, -нду, -ндү* түрүндө келет.

Бул куранды этиштен жасалган зат атоочтордун тутумунда төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон конкреттүү зат маанисин билдирет: *жугунду, агынды, таштанды, күрөндү, кырынды, кыркынды, кыйынды* ж. б. Ушул эле типке *асыранды* сөзүн жаткырууга болот, бирок анда өйдөкү маани менен кошо «адам, жак» мааниси да чогуу туюнтулат.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасы менен мүнөздөлгөн абстракттуу заттык түшүнүктү билдирет: *корутунду, көбөйтүндү, кошунду, туунду, куранды, уланды, тийинди* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аткарылган ордун билдирет: *чабынды, күрөндү, таштанды* ж. б. Мында *күрөндү, таштанды* сөздөрү орундук да, натыйжалык да маанилер менен мүнөздөлөт, бирок контексте булардын ичинен бирөө гана белгиленет. Мисалы: *Таштандыны сыртка чыгар десек, таштанды сөзү натыйжалык, заттык мааниде колдонулду. Күрөндүгө ойнобо десек, күрөндү сөзү аркылуу орундук маани туюндурулду.*

-гы курандысы *-гы, -ги, -гу, -гү, -кы, -ки, -ку, -кү* турпатында колдонулат.

Этиштен жасалган туунду зат атоочтордун тутумунда бул мүчө үчүн төмөнкүдөй маанилер мүнөздүү:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетти аткарууга арналган курал-жабдык, шайман, түрдүү каражаттар маанисин билдирет: *чалгы, сүргү, шыпыргы, керги* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында пайда болгон зат маанисин билдирет: *көчкү, сасыткы, уютку* ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракет менен мүнөздөлгөн абстракттуу заттык түшүнүктү билдирет: *сокку, каккы, күлкү, тепки, уйгу-туйгу, уйку* (<уйу+кы) ж. б.

-гын курандысы *-гын, -гин, -гун, -гүн, -кын, -кин, -кун, -күн* болуп, 8 түрдүү колдонулат, этиштен бир катар зат атоочту жасайт.

Бул мүчө төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Негиз аркылуу туюнтулган кыймыл-аракет менен байланышкан жаратылыш кубулуштарынын маанисин билдирет: *ташкын* (<*ташы*+*гын*, сал. ашып-ташып), *өткүн*, *толкун*, *бороончапкын* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин субъектисин (адам же айбан) билдирет: *качкын*, *куугун*, *келгин*, *туткун*, *тургун* ж. б.

3) Негиз аркылуу кыймыл-аракеттин, процесстин атын билдирет: *кыргын*, *сүргүн*, *чачкын*, *бүлгүн* ж. б.

-ыш курандысы *-ыш, -иш, -уш, -үш -ш* түрүндө этишке жалганып, бир катар зат атоочту жасайт.

Бул куранды төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракетин, процесстин атын билдирет: *согуш*, *уруш*, *отурушу*, *чогулуш*, *жарыш*, *күрөш*, *айтыш*, *талаш* ж. б.

2) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирет: *көрүнүш*, *жеңиш*, *утуш*, *каргыш* (<*карга*+*ыш*), *алкыш* (<*алка*+*ыш*) ж. б.

3) Негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аткарылган ордун билдирет: *конуш*, *өрдөш*, *өрүш*, *батыш*, *чыгыш*, *курулуш*, *бурулуш* (жол) ж. б.

-ман курандысы — ээрчибес жана өнүмсүз мүчө.

Бул куранды арсар келер *-ар* атоочтугуна жалганат да, негиз аркылуу туюндурулган иш-аракетти аткарган адам маанисин билдирет: *аларман*, *билерман*, *көрөрман*, *окурман*, *чабарман*, *берерман*, *күйөрман*, *иштерман* ж. б.

Этиштен зат атооч жасоочу өйдөкүдөн башка да итабар өнүмсүз курандылар бар. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1) **-ыч курандысы:** *кубаныч*, *сагыныч*, *өкүнүч*, *сүйүнүч*, *коркунуч* ж. б.

2) **-оо/-уу курандысы:** *жайлоо*, *шайлоо*, *айдоо*, *кыштоо*, *жазуу*, *сүйүү*, *шыбоо*, *аштоо* ж. б.

3) **-ылга курандысы:** *камылга*, *демилге*, *жөрөлгө*, *жасалга*, *табылга* ж. б.

4) **-мак курандысы:** *оймок*, *куймак*, *чакмак*, *чертмек*, *салмак*, *сыйыртмак*, *табышмак* ж. б.

5) **-мыш курандысы:** *жазмыш*, *болмуш*, *турмуш*, *Төлөмүш*, *Токтомуш*, *жөргөмүш* ж. б.

6) **-ыт курандысы:** *күйүт*, *кийит*, *куут*, *бөгөт*, *куут*, ж. б.

- 7) **-ын курандысы:** эгин, агын, түйүн, келин, чийин ж. б.
 8) **-ооч курандысы:** тырмооч, атооч, баяндооч ж. б.
 9) **-гак курандысы:** жапкак, таңгак, капкак ж. б.
 10) **-аша курандысы:** киреше, чыгаша.

§ 50. Синтаксистик жол менен жасалышы

Бул жол аркылуу татаал зат атоочтор жасалат. Алар төмөнкүдөй белгилери менен мүнөздөлөт:

1) эки же андан көп сөздүн бир бүтүн сөзгө биригишинен жасалат,

2) лексикалык жактан бир гана маанини билдирет,

3) морфологиялык жактан бир гана сөз түркүмүнө таандык болот,

4) синтаксистик жактан сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат,

5) ички түзүлүшү жактан түгөйлөрүнүн ордун алмаштырууга же болбосо алардын ортосуна сөз айкашы сыяктуу башка бир сөздү кошуп айтууга болбойт.

Татаал зат атоочтордун дээрлик көпчүлүгү өйдөкү белгилер менен аныкталат. Бирок алар, жөнөкөй сөздөн айырмаланып, дайым эле баштан аягына чейин бирдей үндөштүк күүсү боюнча айтыла бербейт. Мисалы, *ашказан*, *ташкөмүр* деген татаал зат атоочтордун биринчиси *аш* + *казан* сөздөрүнөн жасалып, толугу менен көмөкөйлөшүп жоон айтылса, экинчиси *таш* + *көмүр* сөздөрүнөн жасалып, анын биринчи түгөйү көмөкөйлөшүп жоон, кийинкиси эрин күүсүнүн коштоосу менен тандайлашып ичке айтылды.

Ошентип, татаал зат атоочтор жалпы татаал сөздөр сыяктуу **кошмок зат атоочтор**, **кош зат атоочтор** жана **кыскартылган зат атоочтор** болуп негизги үч топко бөлүнөт.

Кошмок зат атоочтор

Булар тутумундагы түгөйлөрүнүн сөз түркүмдүк белгиси боюнча төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. **Зат атооч + зат атооч** үлгүсүндө жасалган татаал зат атоочтор: *айбалта*, *итмурун*, *бакажалбырак*, *аркарот*, *аткулак*, *көзайнек*, *таштикен*, *кумшекер*, *басмасөз*, *ташбака*, *айрыгуйрук*, *козугарын*, *айбалтыркан* ж. б.

2. **Сын атооч + зат атооч** үлгүсүндө жасалган татаал зат атоочтор: *аксакал*, *сарайгыр*, (*сары* + *айгыр*), *сармай* (*сары* +

май), сокуртеке, аккайың, карасөз, босторгой (боз+торгой), ачкүзөн, Алабел, Алабука, Кеңкол, Каракол, Карасуу ж. б.

3. Сан атооч+зат атооч үлгүсүндө жасалган татаал зат атоочтор: бирбоор, кыркаяк, кошаяк, миңтамыр, кыркмуун, Миңбулак, Миңтеке, Жетисуу, Кырказык ж. б.

4. Этиш+зат атооч үлгүсүндө жасалган татаал зат атоочтор: жанарзат, жанартоо, Кескенбел, Толгонай, Келдибек ж. б.

5. Зат атооч+этиш үлгүсүндө жасылган татаал зат атоочтор: изкубар, балтажутар, башкесер, канталамай, күнкарама, Баламкалды, Теңирберди, Жолболду, Айтол, Кудайберген ж. б.

6. Этиш+этиш үлгүсүндө жасалган татаал зат атоочтор: Сатыбалды (сатып+алды), Таабалды (таап+алды), Тилебалды (тилеп+алды) ж. б.

Аталган топтордун ичинен өнүмдүүлүк даражасы боюнча алгачкы эки үлгүдөгү татаал зат атоочтордун жасалышы негизги орунду ээлейт. Ал эми калган төрт үлгү боюнча жасалган зат атоочтордун жалпы саны чектелүү.

Кош зат атоочтор

Түгөйлөрүнүн туунду же тубаса сөз экендигине карай кош зат атоочтор төмөнкүдөй негизги үч топко бөлүнөт:

1. Эки түгөйү тең тубаса сөз түрүндөгү кош зат атоочтор: ата-эне, тоо-таш, күч-кубат, бак-дарак, үй-жай, жер-суу, дос-душман, ата-бала, ага-уни, аш-той, кыз-жигит, жем-чөп ж. б.

2. Эки түгөйүнүн бири тубаса, экинчиси туунду сөз турпатындагы кош зат атоочтор: соода-сатык, келин-кыз, аң-сезим, атак-даңк, дос-жолдош ж. б.

3. Эки түгөйү тең туунду сөз турпатындагы кош зат атоочтор: уруш-талаш, жыртык-тешик, жыйым-терим, киреше-чыгаша ж. б.

Мындан сырткары кош зат атоочтор биринчи түгөйүнүн тыбыштык турпатын өзгөртүп, кайталоо аркылуу да жасалат: нан-пан, чай-пай, эт-сет, сүт-мүт ж. б. Бул үлгүдө жасалган кош зат атоочтор, негизинен, жамдоо маанисин билдирет (Кош зат атоочтордун маани жактан бөлүнүшү кош сөздөрдүн бөлүнүшүндө берилди. Караңыз: § 30).

Кыскартылган зат атоочтор

Кыскартылган сөздөр толугу менен зат атоочтордун үлүшүнө туура келет (Караңыз: § 32).

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986.
2. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Кыргызский язык. Учебник для русских групп вузов Кыргызской ССР. — Фрунзе, Мектеп, 1975.
3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / структура слова и механизм агглютинации. / — М., Наука, 1979.
4. Батманов И. А. Употребление падежей в киргизском языке. Фрунзе — Казань, 1938.
5. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Ч. 3. — Фрунзе, 1940.
6. Батманов И. А. Принципы построения описательной грамматики киргизского языка. — Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР, 1956.
7. Благова Г. Ф. К теории тюркского склонения. — «Советская тюркология». 1978, № 5.
8. Благова Г. Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении (юго-восточный регион). — М., Наука, 1982.
9. Богородицкий В. А. Эволюция окончаний родительного падежа в тюркских диалектах. — Вестник научн. общества татароведения. 1925, № 3.
10. Грамматика киргизского литературного языка. Ч. 1. Фонетика и морфология. Фрунзе, Илим, 1987.
11. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, Мектеп, 1980.
12. Дмитриев Н. К. К истории аффиксов сказуемости. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. — М., 1956.
13. Дмитриев Н. К. Категория числа. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. — М., 1956.
14. Дмитриев Н. К. Категория принадлежности. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. — М., 1956.
15. Дыйканов К. Имя существительное в киргизском языке. Фрунзе, 1955.
16. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. — Фрунзе, Мектеп, 1971.
17. Закиев М. К вопросу о категории падежа в тюркских языках. — Китепте: Проблемы тюркологии и истории востоковедения. — Казань. 1964.
18. Захарова О. В. Дательно-направительный падеж в языке «Куталду билг». — Ученые записки филологич. фак-та КГУ. Вып. 8. Фрунзе, 1957.
19. Ибрагимов С. Кыргыз тилиндеги жөнөмөлөр жөнүндө айрым статистикалык маалыматтар. — Китепте: Первая межвузовская конференция. Тезисы докладов. — Фрунзе, 1966.

20. Ибраев Т. Зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшү жөнүндө кээ бир пикирлер. — «Мугалимдер газетасы», 17-июль, 1965.
21. Иванов С. Н. К истолкованию категории принадлежности. — «Советская тюркология», 1973. № 1.
22. Иманалиев С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. Фрунзе. Мектеп, 1983.
23. Исхаков В. Г. Имя существительное. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. М., 1956.
24. Кажибеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). — Алма-Ата: Наука, 1986.
21. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. — Труды ИЯЛ КирФАН ССР. Вып 1. 1944.
26. Карасаев Х. Азыркы кыргыз тили. Педагогика жана эки жылдык мугалимдер институттары, тил факультеттеринин кыргыз группалары үчүн. — Фрунзе, 1951.
27. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого языка. — М., — Л., 1956.
28. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — М., — Л., 1960.
29. Кононов А. Н. Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. — Л., 1969.
30. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. — Л., Наука, 1980.
31. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. — Фрунзе, 1957.
32. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги таандык категориясы: Тарыхый грамматиканын материалдарынан. — Фрунзе, 1961.
33. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. — Фрунзе, 1964.
34. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк, Фонетика жана морфология. — Фрунзе. Илим, 1980.
35. Левитская Л. С. Историческая морфология чувашского языка. — М., 1976.
36. Майрыков Д. Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн сүйлөмдө аткарган милдеттери. — «Мугалимдер газетасы». 25-апрель, 1960.
37. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии /аспект порождения киргизской именной словоформы/. — Фрунзе: Илим, 1987.
38. Севортян Э. В. Категория падежа. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. — М., 1956.
39. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. — Баку: Маариф, 1979.
40. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. — М., Наука, 1988.
41. Токтосунов М. Зат атоочтун лексикалык мааниси жана грамма-

тикалык белгиси. — Китепте: Кыргыз мектептериндеги мугалимдердин тажрыйбаларынан. — Фрунзе, 1960.

42. Турдукулов С. Заттардын аттарын билдирүүчү сөздөр. — Китепте: Кыргыз башталгыч класстарында сабактын эффективдүүлүгүн көтөрөлү: Алдыңкы мугалимдердин иш тажрыйбасынан. — Фрунзе, 1968.

43. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги грамматикалык жөндөмөлөр. — Китепте: Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери. — Фрунзе, 1965.

44. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. — Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).

45. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя). — Л., Наука, 1977.

46. Юнусалиев Б. М. Киргизский язык. — Китепте: Языки мира. Т. 2. Тюркские языки. — М., Наука, 1966.

47. Юнусалиев Б. М. Проблемы формирования общенародного киргизского языка. — «Вопросы языкознания», 1955, № 2.

48. Юнусалиев Б. М. К вопросу формирования общенародного киргизского языка. — Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. Вып. 6, 1956.

49. Юнусалиев Б. М. Синтаксический способ образования корневых слов. — Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР. Вып. 6. — Фрунзе, 1956.

СЫН АТООЧ

§ 51. Жалпы маалымат

Заттардын, буюмдардын, нерселердин, ар түрдүү заттык түшүнүктөрдүн сын-сыпатын, өнү-түсүн, даамын, тулкусун, кебетесин, көлөмүн, ченемин же башка бир белгисин көрсөтүп, *кандай? кайсы?* деген суроолорго жооп берген сөздөрдү сын атооч дейбиз. Мисалы: *Оромол салган башы — алтын, олоңдой кара чачы — алтын.* (Барпы) *1286-жылы Хайду хан Монголияга чоң жортуул жасаган.* («Кыргыздар». 1. 227-б.) *Байкасам, байым, түш көрдүм, башкача сонун иш көрдүм.* («Манас»)

Сын атоочтор лексика-грамматикалык маанилери жагынан да, морфологиялык курулуш өзгөчөлүгү, б. а. сөз өзгөртүү, сөз жасоо жагынан да, сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы жагынан да өзүнө тиешелүү белгилери бар сөздөр болуп эсептелет.

Сын атооч сөздөр накта сын атоочтук мааниде туруп, эч бир өзгөрбөстөн атооч сөздөргө айкаша келет да, алардын түрдүү касиеттерин, сын-сыпат белгилерин аныктап көрсөтөт. Буга байланыштуу сын атоочторду аныктагыч, ал эми аларга айкашкан атооч сөздөрдү аныкталгыч катары кароо абзел. Мисалы: *Эски үлгүдө жасалган оор үстөл, калың айнек үстөлдүн бетинде.* (М. Макенбаев) Бул жерде *эски, оор, калың* деген сын атоочтор *үлгү, үстөл, айнек* деген зат атооч сөздөр менен айкаша келип, алардын тиешелүү касиеттерин аныктады. Ал эми зат атоочтор аныкталгычтар болуп турат.

Сын атоочторду өзүнчө сөз түркүм катары кароого өбөлгө түзгөн башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалап турган төмөнкүдөй мүнөздүү белгилери бар:

1. Сын атооч сөздөр заттагы, буюмдагы, нерседеги, ар түрдүү заттык түшүнүктөгү сапаттын, касиеттин, белгинин аз же көп, күчтүү же начар, чоң же кичине экенин билдирген даража категориясы боюнча өзгөрөт: *көк — көгүш, көгүрөөк, көпкөк, көкмөк, көгүлтүр, өтө көк; кызыл — кызылыраак, кызгылт, кызгыч, кызгылтым, өтө кызыл, кыпкызыл; кара — карамтыл, кара-раак, каралжын, капкара, чым кара; сонун — сонунураак, сон-*

сонун, сонун-сонун, эң сонун; эттүү — эттүүрөөк; акылсыз — акылсызыраак, өтө акылсыз, өтө эле акылсыз, акылсыздын акылсызы ж. б.

2. Сын атоочтун өзүнө гана тиешелүү куранды мүчөлөрү бар. Мисалы: *-луу: ойлуу, билимдүү, келбеттүү, кылкандуу; -сыз: күчсүз, пайдасыз, адилетсиз, малсыз, капсыз; -дай: суудай, оттой, тоодой, жыландай, Чубактай; -гыч: сезгич, ташыгыч, билгич, тапкыч, күрөгүч ж. б.* (Курандылар тууралуу караныз: § 13, 60)

3. Накта өз маанисинде турганда сын атоочко сан, жөндөмө, жак жана таандык категориялар мүнөздүү эмес;

4. Сүйлөмдө сын атооч сөздөр көбүнчө аныктоочтун милдетин аткарат: *Жалындуу жаштардын колунан баары келет.* Кээде баяндоочтун милдетин да аткарат: *Бешенең чолпон жангандай, беш үркөр чыга калгандай; Биз эски, балдар жаңы, шаар жаңы.* (А. Осмонов) Ал эми этиштер менен айкаша келгенде бышыктоочтун милдетин да аткарат: *Таалайга дилгир элимдин, тарыхын кенен жазбасам.* (А. Токомбаев)

§ 52. Сын атооч сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору

Сын атооч сөздөр лексикалык маанилерине карай төмөндөгүдөй тематикалык топтордон турат:

1) Өң-түстү билдирген сөздөр: *көк, ак, кызыл, сары, кара, күрөң, жээрге, тору, куба, кочкул ж. б.*

2) Заттын ички, сырткы көрүнүш белгилерин билдирген сөздөр: *түз, ийри, тоголок, сүйрү, бийик, узун, чоң, тар, кууш, бүкүр, жантык, кыйшык, кыңыр, чалыр, терең, калың, кең, кырдач, жапыз, жука, тайыз, жумуру, жалпак, аксак ж. б.*

3) Кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген сөздөр: *акылдуу, акмак, жоош, тентек, сылык, сылаңкороз, көйрөң, коркок, өткүр, момун, чатак, курч, шок, жалкоо, эпкиндүү, асыл, жакшы, жаман, сыпайы, кырс ж. б.*

4) Даам, жыт өзгөчөлүк белгилерин билдирген сөздөр: *татуу, даамдуу, ачуу, ширин, жыттуу, кыйгыл, кермек, кычкыл ж. б.*

5) Жылуулук өзгөчөлүктөрүн билдирген сөздөр: *суук, жылуу, ысык, муздак, салкын, мэлүүн, жылымык, жайнак ж. б.*

6) Заттагы катуу, жумшак, салмак сапаттарды билдирген сөздөр: *катуу, борпоң, жумшак, орто, семиз, арык, толук, бош, оор, жеңил ж. б.*

7) Заттардын эмнеден жасалгандыгын, келип чыккандыгын,

материалын, тегин белги катары билдирген сөздөр: *токойлуу, балалуу, оттуу, малдуу, бактылуу, суусуз, акылсыз, бактысыз, таштак, баткак, ылайка, айылдык, шаардык, классташ, жердеш, сырдаш, акылдаш, санаалаш, уялаш* ж. б.

8) Мезгилдик, мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси катары көрсөткөн сөздөр: *кышкы, түнкү, жазгы, жазындагы, ошондогу, эртеңки, быйылкы, былтыркы, кечки, сырткы, үйдөгү, мындагы, тигиндеги, шаардагы* ж. б.

§ 53. Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор

Сын атооч сөздөр тутумуна карата жөнөкөй жана татаал сын атоочтор болуп бөлүнөт. **Жөнөкөй сын атоочтор** бир гана уңгудан турат: *ак, жашыл, кара, адилеттүү, тоодой, белгисиз* ж. б. **Татаал сын атоочтор** болсо эки же андан көп уңгудан туруп, заттагы, нерседеги бир гана белгини, касиетти, сапатты билдирет: *көк ала, сары тору, мала кызыл, бүркүт кабак, ынды кара, улуу-кичүү, кызыл-тазыл, ысык-суук, бийик-бийик, коомдук-саясий* ж. б. Татаал сын атоочтор сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Таңдын үлбүрөгөн аппак шооласы да түрү суук темирлерден айбыккандай, араңжан жылжыган тейден көзөнөктөрдөн төгүлүп турат.* (М. Макенбаев) *Анын кара тору жүзүнөн тер тыпылдап кетип жатты.* (Б. Усубалиев) Мисалдардагы татаал сын атоочтордун (түрү суук, кара тору) экөө тең аныктоочтун милдетин аткарыды.

§ 54. Сын атоочтун түрлөрү

Сын атооч сөздөр тутумдук түзүлүшү, морфологиялык жактан өзгөрүшү боюнча өз ара айырмаланат. Кээ бир сын атоочтор затка тиешелүү белгини, касиетти, сапатты анын мазмунуна, келбетине карата эле билдирсе: *кызыл алма, көк көйнөк*, кээ бирөөлөрү мындай касиеттерди башка заттар же башка белгилер аркылуу туюндурат: *таштак жол, сырдаш курбу* ж. б. Кээ бир сын атоочтор заттагы сын сыпаттын ар түрдүү деңгээлин да билдире бере тургандай өзгөрүүлөргө дуушар болсо алса: *жашыл, жашылыраак, жапжашыл*, кээ бир сын атоочтор мындай өзгөрүүлөргө дуушар боло албайт: *айлуу түн, айсыз караңгы* ж. б.

Кыргыз тилинде сын атооч сөздөр, ошентип, маанилик жана грамматикалык түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча эки түргө бөлүнөт: 1) сапаттык сын атоочтор, 2) катыштык сын атоочтор.

§ 55. Сапаттык сын атоочтор

Сапаттык сын атоочтор заттардагы табигый белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди түздөн-түз билдирет. Ошондуктан алардын мындай мүмкүнчүлүгү башка сөздөрдүн жардамысыз эле ишке ашат. Сапаттык сын атоочтор дээрлик тубаса сын атоочтор болуп эсептелет. Мисалы: *кызыл, сары, ак, түз, кең, тар, чоң, курч, шок, бош, көк ж. б.*

Сапаттык сындар — сын атоочтордун негизги уюткусу. Анткени сын атоочторго сөз түркүмү катары тиешелүү болгон өзгөчөлүктөр, биринчи кезекте, ушул сапаттык сындардын табиятынан табылат. Булар көпчүлүк туунду сын атоочторго жана даража формаларынын жасалышына негиз болот. Сапаттык сын атоочтор тубаса сын атоочтор экендигин жогоруда белгиледик. Бирок муну алардын баарына карата эле айта берүүгө болбойт. Анткени, тарыхый жагынан алып караганыбызда, кээ бир сапаттык сындар туунду сөздөр болуп чыгат. Мисалы: *ала* деген сапаттык сын *ал, ак* деген эки сөздүн биригишинен келип чыккан. Буга алардын монгол тилиндеги толук формасы күбө: *алаг морь* — *ала ат*; *узун* деген сын атооч сөздүн да туунду экенин ага уңгулаш *узак, узар* деген сөздөр менен салыштырып баамдайбыз. Ошентсе да, тилибиздин азыркы абалынан караганыбызда, булар тубаса уңгу катары кабыл алынат.

Сапаттык сын атоочтор катыштык сын атоочтордон төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

1. Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү уңгу сөздөр, ал эми катыштык сын атоочтордун бардыгы туунду сөздөр болуп саналат.

2. Сапаттык сын атоочтордун көпчүлүгү өз ара антонимдик катыштарды түзөт: *чоң* — *кичине*, *ак* — *кара*, *жоон* — *ичке*, *тар* — *кең ж. б.*

3. Сапаттык сын атоочтордун дээрлик бардыгы заттардагы касиеттин, белгинин деңгээлин көрсөтүп, даража көрсөткүчтөргө ээ болот. Мындай көрсөткүчтөргө катыштык сын атоочтордун да айрымдары ээ. (Бул маселе боюнча § 57 караңыз).

§ 56. Катыштык сын атоочтор

Катыштык сын атоочтор заттардагы белгилерди, өзгөчөлүктөрдү, касиеттерди башка заттар, нерселер, түшүнүктөр аркылуу билдирет. Башкача айтканда, заттардагы сапат, белгилер башка сөздөрдүн катыштыгы менен түшүндүрүлөт. Катыштык сын атоочтор башка сөздөрдөн жасалат да, түп уңгусу сын-сыпаттын, касиеттин, белгинин эмнеден келип чыккандыгын бил-

дирет. Мисалы: *кыска* (кыс-), *ийри* (ий-), *акылдуу* (акыл), *татуу* (таты-), *жыттуу* (жыт), *ысык* (ысы-), *толук* (тол-), *катуу* (каты-), *оттуу* (от), *баткак* (бат-), *ылайка* (ылай), *суусуз* (суу), *сырдаш* (сыр), *эртеңки* (эртең), *сырткы* (сырт), *бактысыз* (бакты-бакыт), *таштак* (таш) ж. б.

Катыштык сын атоочтордун маанилери ар түрдүү келет. Алар билдирген заттагы сапат, белги, касиет маанилер тиешелүү унгулардын маанилерине жараша болот. Ошондуктан катыштык сын атоочтор маанилик белгилери боюнча төмөнкүдөй топторду түзөт:

1) Заттын белгиси, касиети катары мезгилдик түшүнүктү билдирген катыштык сын атоочтор: *түнкү сугат*, *кышкы сессия*, *бүгүнкү лекция*, *күзүндөгү окуя*. *Эртеңки куйруктан бүгүнкү өлкө артык*. (Макал)

2) Орун-мейкиндик түшүнүктөрдү заттын белгиси, касиети катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: *жайлоодогу мал*, *үйдөгү буюм*, *айылдагы мектеп* ж. б.

3) Кандайдыр заттын же абстракттуу түшүнүктүн бар же жок экендигин белги, касиет катары туюндуруучу катыштык сын атоочтор: *тондуу бала*, *бактылуу кыз*, *айсыз түн*, *суусуз талаа*, *жыттуу самын* ж. б.

4) Кандайдыр топ, пикирдештик, аймак боюнча жалпылыкты заттын белгиси катары көрсөткөн катыштык сын атоочтор: *айылдык кыз*, *сырдаш курбу*, *курсташ балдар*, *классташ бала* ж. б.

§ 57. Сын атоочтун даражалары

Заттар, буюмдар, нерселер, ар түрдүү заттык түшүнүктөр сын-сыпат, өң-түс, даам, тулку, кебете, көлөм, ченем же башка бир белгилери боюнча дайым эле бирдей боло бербейт. Мына ушул ар түрдүүлүк, бирдей эместик, б. а. сын-сыпат, касиеттердин салыштырмалуулук белгилери даража категориясы аркылуу туюндурулат.

Кыргыз тилинде сын атоочтун төрт даражасы бар: жай, басаңдатма, салыштырма, күчөтмө.

1. **Жай даража** заттардын сын-сыпат белгилерин жайынча атайт. Мисалы: *Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат*. (Макал) *Түндө түшүмдө эски кыштак киринтир*. (М. Гапаров) *Эки көзү чөкчөйгөн, кара сакалы уйпаланып кеткен, үрөйү учуп, оозу жарым ачыла акактап алган*. (Б. Усубалнев)

Жай даражаны уюштуруучу грамматикалык каражат жок.

2. **Салыштырма даража** заттын сын-сыпат белгисин башка белгиге же башка заттын сын-сыпат белгисине салыштыра бил-

гизет. Салыштырма даражада заттагы белги, сапат же касиет өздөрүнүн демейдеги абалынан ашыгыраак же кемирээк, көбүрөөк же азыраак экендиги көрсөтүлөт.

Салыштырма даража төмөнкү жолдор аркылуу уюштурулат:

а) *-ыраак (-раак)* мүчөсүнүн сын атооч сөздөргө жалганышы аркылуу: *агыраак, көгүрөөк, көбүрөөк, таттуураак, сулуураак, бийигирээк, жапысыраак, таштуураак, күчтүүрөөк, чөптүүрөөк, эттүүрөөк* ж. б.

Ал баятан бери обдула көбүрөөк сүйлөп, өкүмүрөөк сүйлөп, өз жигиттерине опурула да калат. (А. Стамов) *Андан ары биз куушураак жолго түштүк.* («Ала-Тоо»)

б) Салыштырылуучу зат чыгыш жөндөмөдө турат да, сын атоочко *ыраак (-раак)* мүчөсү жалганат: *менден чоңураак, иттен жапызыраак, Асандан кичирээк* ж. б.

Аркы суудан берки суу улуураак турбайбы, аркы кыздан берки кыз сулуураак турбайбы. (Фольк.) *Мындан чоңураак киши деп элестетчүмүн.* (К. Жантөшев).

Кыргыз тилинде *-ыраак (-раак)* мүчөсүнүн мааниси негиздерге жараша бири-бири менен антонимдик мүнөзгө ээ болот, б. а. негиздердин өздөрү карама-каршы мааниси билдирет. Демек, салыштырма даража, өзү уланып турган сөздөрдүн маанилерине ылайык салыштырылып жаткан белгини, касиетти, сапатты көбөйтүп же азайтып, ашырып же кемитип, күчөтүп же басаңдатып, чоңойтуп же кичирейтип, катуулатып же жумшартып көрсөтөт: *чоңураак — кичүүрөөк, сулуураак — сертирээк, узунураак — кыскараак, семизирээк — арыгыраак, катуураак — жумшагыраак, акылдуураак — акылсызыраак, таттуураак — ачуураак* ж. б.

Кээ бир сын атоочтордо жогоркудай антонимдик түгөй кездешпейт: *тентегирээк, таштагыраак, жыттуураак, баткагыраак.*

-ыраак мүчөсүнүн мындай антонимдик маанилери көбүнчө чыгыш жөндөмөсүндөгү атооч сөз менен коштолуп келет: *менден чоңураак, Айнурадан сулуураак, мындан узунураак, канттан таттуураак, боюмдан кыскараак* ж. б.

3. **Басаңдатма даража** заттын сын-сыпат белгисинин демейдегиден төмөн, демейдегиге жете бербегендигин көрсөтөт. Булар өң-түс маанидеги сын атоочтордон төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат:

-ыш: *агыш, көгүш;*

-гыл: *киргил;*

-ылжым: (-ылжын): *көгүлжүм (көгүлжүн), каралжын;*

-ылтыр: *көгүлтүр;*

-гыч: *саргыч;*

-гылт: *кызгылт, сургулт;*

-гылтым: кызгылтым, көгүлтүм;

-омук: бозомук;

-мтыл: карамтыл, көгүмтүл.

Эскертүү: Салыштырма даражанын -ыраак мүчөсү аркылуу да ба-
бадатма маани берилери жогоруда айтылды.

4. Күчөтмө даража заттын сын-сыпат белгисинин демейде-
гиден арбын, жогорку, күчтүү деңгээлде экенин билдирет да,
төмөндөгүдөй жолдор менен уюшулат:

1) Сын атооч сөздөрдүн биринчи муунунун кайталанып ай-
тылышы аркылуу: *кыпкызыл, кыпкыска, жапжашыл, таптаттуу,
бопбош, супсулуу, сапсары, жупжумшак, жапжакшы, капкара*
ж. б. Мисалы: *Жүрөктө турду жаңырып, ыпысык сүйүү обону.*
(С. Тургунбаев)

2) Кайталанып айтылган сын атоочтун биринчиси илик жөн-
дөмөдө, экинчиси 3-жак таандыкта айтылышы аркылуу: *көктүн
көгү, бийиктин бийиги, тереңдин тереңи, акылдуунун акылдуу-
су, ысыктын ысыгы, баткактын баткагы, ылайканын ылайка-
сы* ж. б.

3) *Эң, аябай, өтө, абдан, эбегейсиз, ашкан, мүлдө, чым, чым-
кый, чылк, эпсиз* деген күчөткүч сөздөрдүн жардамы менен:
*эң сонун, аябай кызык, өтө жаман, абдан чоң, эбегейсиз бийик,
ашкан айлакер, чымкый кызыл, чым кара* ж. б. Мисалы:
*Өтө жаман өзүн мактайт. (Макал) Чымкый кызыл көйнөгү сы-
дырымга желбиреп турат. (Б. Усубалнев)*

4) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтун жардамы аркылуу:
*коёндон жапыз, бүркүттөн алгыр, аттан да күлүк, сүттөн ак,
көмүрдөн да кара, үйдөн да чоң* ж. б. Мисалы: *Мен коендон
жапыз болоюн, сен бүркүттөн алгыр бол. («Эр Төштүк»)*

5) Кээ бир сын атоочтордун кайталанып айтылышы ар-
кылуу: *бийик-бийик, терең-терең, ширин-ширин, узун-узун, се-
миз-семиз, чоң-чоң, арык-арык* ж. б. Мисалы: *Ээ, уулум,
мен өмүрүмдө чеги жок бастым, эчен узак-узак жолдорду...*
(К. Сабыров) *Узун-узун уз келет, узун бойлуу кыз келет.*
(Фольк.)

6) *Жаман, иттей, өлгүдөй* деген сөздөрдүн өтмө мааниде
колдонулуп, сын атоочтор менен бирге айтылышы аркылуу: *жа-
ман катуу, жаман жеңил, жаман сулуу, иттей жоош, иттей тат-
туу, иттей акылсыз, өлгүдөй сонун* ж. б.

§ 58. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу

Сын атоочтор аныкталгычтын ордуна колдонулганда заттанып кетет да, зат атоочтун категориялары боюнча өзгөрө берет. Мындай учурда сын атоочтор жөнделөт, таандык мүчөлөрдү кабыл алат, жакталат, көптүк сан көрсөткүчүн да кабыл алат.

1. Заттанган сын атоочтор жакчыл таандык мүчөлөрдү да, жалпы таандык мүчөнү да кабыл ала берет: *Бир кездеги жаароокер ырысташым Шайыргүлдүн атын булгагым келбеди.* (А. Абдумомунов). *Керемет бар сенде, кышты жай кылар. Келчи, келчи, кыш чилдеде, кымбатым.* (С. Жусуев) *Кызарып бышкан алмасың, кызылың өчүп калбасын.* (Эл ыры) *Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт* (Макал) *Жакшы кишиден сурасаң сура, асти жамандыкын сураба.* (Макал)

2. Заттанган сын атоочтор жөнөкөй жөнделүштө да, татаал жөнделүштө да зат атоочтордой эле өзгөрөт:

ЖӨНӨКӨЙ ЖӨНДӨЛҮШ

А. жашыл	тоголок	айылдык
И. жашылдын	тоголоктун	айылдыктын
Б. жашылга	тоголокко	айылдыкка
Т. жашылды	тоголокту	айылдыкты
Ж. жашылда	тоголокто	айылдыкта
Ч. жашылдан	тоголоктон	айылдыктан

ТАТААЛ ЖӨНДӨЛҮШ

А. жашылым	тогологу	сырдаштыкы
И. жашылымдын	тогологунун	сырдаштыкынын
Б. жашылыма	тогологуна	сырдаштыкына
Т. жашылымды	тогологун	сырдаштыкын
Ж. жашылымда	тогологунда	сырдаштыкында
Ч. жашылымдан	тогологунан	сырдаштыкынан

3. Заттанган сын атоочторго көптүк сан көрсөтүүчү зат атоочтордой эле жалгана берет: *Атайын кезек күткөн күрсүчөндөр, найзачандар айкырык салды.* (Т. Сыдыкбеков) *Актар караларга мат койду.* («Мурас»)

4. Сын атоочтор адамзаттык зат атоочторду алмаштырып заттанса, жак мүчөлөрүн кабыл ала берет:

1 — жак жакшымын	балалуумун	шаардыкпыз
2 — жак жакшысың жакшысыз	балалуусуң балалуусуз	шаардыксыңар шаардыксыздар
3 — жак жакшы	балалуу	шаардык

5. Сын атоочтор илик жөндөмөсүндөгү атооч сөздөрдүн касиетин билдирген учурда да, б. а. илик жөндөмөсүндөгү атооч сөз менен айкашып келип да заттанып кетет: *Өтүктүн жылуусун алдым. Көйнөктүн кызылынан ал. Китептин кызыктуусун танда.*

§ 59. Сын атоочтун жасалышы

Сын атооч сөздөрдүн морфологиялык курамы өтө ар түрдүү. Уңгу сын атоочтор сан жагынан анча көп эмес: *көк, боз, чоң, бош, ак ж. б.* Сын атоочтордун көпчүлүгү туунду сын атоочтор, алар сөз жасоонун морфологиялык жана синтаксистик жолдору менен жасалат.

Сын атоочтордун морфологиялык жол менен жасалышы атооч уңгуларга сын атоочтун курандыларынын жалганышы аркылуу жүзөгө ашат.

Сын атоочту жасоочу курандылардын бир тобу (мисалы: *-лык, -чыл, -чан, -дар, -кор, -кер, -ма, -ынды, -гыч ж. б.*) зат атоочту жасоочу курандылардын катарында да бар. Бул көрүнүш сын атооч сөздөрдүн көбүнчө затташып кетип, зат атооч катары колдонулуш өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт.

Мындай курандылар менен жасалган сөздөрдүн зат атооч, же сын атооч экендигин дайыма контекст аркылуу айырмалайбыз. Адатта, зат атоочтор өзүнчө туруп, затты атап көрсөтсө, сын атоочтор дайыма өз аныкталгычы менен кошо келет да, затты атабастан, анын кайсы бир белгисин, касиетин, сын-сыпатын аныктайт. Мисалы: *Атам жакшы иштеп, сыйлык алды.* («Кырчын») Мында *сыйлык* деген сөз атоо маанисин билдирет, заттын атын атады, демек, зат атооч. *Эми кыштык отунубузду тамдын бир жагына жыйып салабыз да, жерге самандан калыңыраак төшөп таштап, окууну баштай бербиз.* (Ч. Айтматов) Бул жерде *кыштык* деген сөз аныктоо маанисин билдирип, аныкталгыч сөздүн (отун) кандай (кайсы?) экендигин көрсөтү да, сын атоочтук кызмат аткарды.

Ошентип, сын атооч жасоочу курандыларга аяр мамиле кылып, аларды дайыма контекст аркылуу аныктап түшүнүү зарыл.

§ 60. Морфологиялык жол менен жасалышы

Морфологиялык ык боюнча сын атоочтор куранды мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат. Мындай курандылар *атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу* жана *этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу* курандылар деп эки топко бөлүнөт.

1. Атооч сөздөрдөн сын атооч жасоочу курандылар (Өнүмдүү курандылар)

-луу (-луу, -туу, -түү, -дуу, -дүү; байыркы формасы -лык, -лыг) мүчөсү эң өнүмдүү куранды катары төмөнкүдөй маанилердеги сын атоочторду жасайт:

1) Заттагы кандайдыр бир нерсенин бар экендигине байланыштуу касиетти билдирет: *канаттуу куш, токойлуу талаа, кумдуу жер, дарактуу кыштак* ж. б.

2) Аныкталгыч сөздүн өзүндө кандайдыр бир сапаттын, касиеттин бар экендигин билдирет: *акылдуу кыз, эстүү бала, таланттуу жаштар, тартиптүү окуучу, билимдүү студент* ж. б.

3) Аныкталгыч сөздөгү сапаттык белги болуп эсептелген нерсенин арбын, мол, же көп экендигин билдирет: *оттуу жер, таштуу жол, чөптүү аянт, сүттүү уй, кылкандуу дан* ж. б.

-сыз (-сиз, -суз, -сүз) курандысы -луу курандысынын антониими. Ошондуктан бул курандылар аркылуу жасалган сын атоочтор маанилери боюнча бири-бирине карама-каршы келет: *алсыз — алдуу, адепсиз — адептүү, кызыктуу — кызыксыз* ж. б.

-сыз курандысы аркылуу атооч сөздөрдөн жасалган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди билгизет:

1) Аныкталгыч сөздөгү кандайдыр бир нерсенин жок экендигине байланыштуу касиетти билдирет: *суусуз жер, китепсиз окуучу, үйсүз киши, кантсыз чай* ж. б.

2) Аныкталгычтагы кандайдыр бир сапаттын, касиеттин аз экендигин, жетиштүү эместигин билгизет: *алсыз адам, эссиз кыз, акылсыз бала* ж. б.

3) Аныкталгыч сөздөгү кандайдыр бир сапаттын, касиеттин жок экендигин, таптакыр жетишпегендигин билгизет: *тартипсиз окуучу, адилетсиз иш, даамсыз тамак, түссүз өң* ж. б.

4. Бул куранды *сан, эсеп* деген сөздөргө жалганып, аныкталгычтагы ошол касиеттин молдугун, көптүгүн билдирет: *сансыз дүйнө, эсепсиз мал* ж. б. Ушул сыяктуу эле *эпсиз — (көп)* деген сөз да «арбын» же «өтө эле мол» маанилерин берет.

-дай (-дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй; байыркы формасы -так, -тек, -даг) курандысы атооч сөздөрдүн дээрлик барды-

гына жалганып, сын атоочту жасайт. Анын жардамы менен жасалган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Аныкталгычтагы сапаттык белгинин кандайдыр башка затка окшоштук касиетин билгизет: *балдай таттуу, калемпирдей ачуу, булактай тунук, суудай таза* ж. б.

2) Аныкталгычтын форма, көлөм, чоңдук белгилеринин кандайдыр башка затка окшоштук касиетин билдирет: *мончоктой жаш, кенедей акыл, карышкырдай сүр, аюудай айбат, кылдай ичке* ж. б.

3) Кыймыл-аракеттин аткарылыш окшоштугун билгизет: *оттой күйөт, балыктай сүзөт, чоң кишидей сүйлөйт, кишидей бас* ж. б.

4) Аныкталгыч болуп келген сын атоочтогу касиеттин молдугун, арбындыгын, көптүгүн билдирет: *сүттөй ак, темирдей катуу, үйдөй чоң* ж. б.

-лык (-лик, -лук, -лук, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -түк, -тук; теги боюнча байыркы -лык, -лыг мүчөсү менен байланышат) курандысы аркылуу жасалган сын атоочтор бир топ арбын. Алар төмөнкүдөй маанилерди берет:

1) Аныкталгычтын мезгилдик ченем касиетин билдирет: *кыштык отун, жылдык киреше, айлык маяна; Күндүк өмүрүң болсо, түшкүсүнө жорго мин.*

2) Аныкталгычка арналуу касиетти билдирет: *күздүк буудай, жемдик арпа, комуздук жыгач, көйнөктүк кездеме* ж. б.

3) Аныкталгычтын көлөмдүк, өлчөмдүк ченем касиетин билгизет: *бир чакалык бал, беш сомдук акча, литрлик идиш, үч арабалык чөп* ж. б. Көрүнүп тургандай, мындай учурда -лык курандысы сан атоочтор менен айкашып келген сөздөргө да жалганат.

4) Аныкталгычтын башка затка тиешелүүлүк касиетин билгизет: *тармактык илим, студенттик күндөр, класстык чогулуш, окумуштуулук даража* ж. б.

5) Аныкталгычтын тегине карата орундук касиет белгисин түшүндүрөт: *айылдык врач, шаардык кыз, бишкектик окумуштуу, элеттик балдар, суусамырлык чабан* ж. б.

-лаш (-леш, -лош, -лөш, -даш, -дош, -деш, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш) курандысы этиш жасоочу -ла жана мезгилдик -ыш мүчөлөрүнүн биригишинен келип чыккан. Бул куранды менен жасалган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерге ээ:

1) Тууганчылык тек-жай касиетти билгизет: *аталаш ини, жатындаш бир тууган, эмчектеш балдар, энелеш эки бир тууган* ж. б.

2) Аныкталгычтын орундук тек-жай касиет белгисин аныктайт: *айылдаш кыздар, жердеш киши* ж. б.

3) Аныкталгычтын жашташ, куракташ касиетин билдирет: *курсташ балдар, классташ кыздар, замандаш курбу, курбалдаш бала* ж. б.

4) Аныкталгычтын кимдир бирөө менен кандайдыр пикирдештик касиеттерин билдирет: *санаалаш теңтуштар, тилектеш дос, кесиптеш курбу, кызматташ киши* ж. б.

5) Аныкталгычтагы белгиге ортоктоштук, биргелештик белгилерди көрсөтөт: *сырдаш курбу, өңдөш балдар, акылдаш теңтуш* ж. б.

-чыл (-чил, -чул, -чүл) курандысы аркылуу уюшулган сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Аныкталгычтагы жөндөм, шык белгилерди көрсөтөт: *ойчул киши, баамчыл бала* ж. б.

2) Аныкталгычтын көндүм, адат болуп кеткен белгилерин билгизет: *эмгекчил киши, уйкучул адам, суучул жигит* ж. б.

3) Аныкталгычтагы кандайдыр башка затка жакындык касиетти билдирет: *тууганчыл бий, жердешчил жетекчи* ж. б.

-чан (-чен, -чон, -чөн) курандысын да биз өнүмдүүлөрдүн катарына кошобуз, анткени ал кийинки кездерде кабыл алынган жаңы сөздөрдүн көпчүлүгүнө жалганууга жөндөмдүү. Мындай сын атоочтор төмөнкүдөй маанилерге ээ:

1) Аныкталгычтын кийген киймине карата касиетин билгизет: *кийимчен бала, жемпирчен киши, майкечен спортсмен, тончон абышка, жынсычан кыз, курткачан жигит* ж. б.

2) Аныкталгычтын унаасынын, улоосунун түрүнө байланыштуу өзгөчөлөнгөн белгисин билдирет: *атчан аксакал, төөчөн киши, велосипедчен бала, спортсмен, мотоциклчен жигит* ж. б.

3) Аныкталгычтын көтөргөн буюму боюнча башкалардан айырмаланган белгисин көрсөтөт: *мылтыкчан мерген, жаачан спортсмен, калканчан, найзачан желдет, сумкачан бала, баштыкчан аял* ж. б.

Аз өнүмдүү курандылар

-кы (-ки, -ку, -кү, -гы, -ги, -гу, -гү) курандысынын сын атооч жасоочу мүмкүнчүлүгү чектелүү (бул мүчө тактоочторду жасоочу куранды катары каралат, караңыз § 136). Мындай сын атоочтор да маанилик жактан өз ара айырмачылыктарга ээ:

1) Аныкталгычтын мүнөзүнө, сапатына карата кандайдыр бир белгисин көрсөтөт: *боорукер адам, айыпкер киши, кылмышкер адам* ж. б.

2) Аныкталгычтын кандайдыр бир буюмду мыкты пайдаланган, өнөрдү жакшы өздөштүргөн касиеттерин билдирет: *найза-кер желдет, пахтакер келин, ишкер адам* ж. б.

-кор курандысы аныкталгычтын кандайдыр бир нерсеге жакындыгын, аны өзүнө өнөкөт адат катары пайдаланган белгисин көрсөтөт: *камкор жигит, мансапкор адам, канкор душман, дүйнөкор киши, күнкор бала* ж. б.

Келип чыгышы боюнча бул куранды иран тилдерине таандык *-кер* мүчөсү менен тектеш.

-поз (-боз) курандысы да чыгыш теги боюнча иран тилдеринен өздөштүрүлгөн. Аныкталгычтын кандайдыр ишти, өнөрдү, адатты, кесип катары өздөштүрүү белгисин көрсөтөт: *илимпоз киши, өнөрпоз жигит, ышкыбоз адам, кумарпоз бала* ж. б.

Өнүмсүз курандылар

-көй курандысы аныкталгычта кандайдыр өнөкөт сапаттык белгини билдирет: *намыскөй бала, тамашакөй жигит, амалкөй адам*.

-дар курандысы жалганган заттын аныкталгычта бар экендигин көрсөтөт: *карыздар киши, кабарлар адам, жарадар жоокер, кусадар жүрөк, өкүмдар улук*.

-ий курандысы аныкталгычта кээ бир абстракттуу түшүнүктөрдүн бар экендигин түшүндүрөт: *илимий даража, тарыхый окуя, саясий портрет, табигый көрүнүш, рухий (руханий) дүйнө, диний китеп*.

-дак курандысы аныкталгычта кайсы бир заттын мол экендигин билдирет: *таштак жол, кумдак жер, саздак токой, муздак жел*.

-мер (-мөр) курандысы аныкталгычта кандайдыр заттын арбын экендигине байланыштуу касиетти билдирет: *ишмер жигит, сөзмөр киши*.

-аң (-өң, -оң) курандысы аныкталгычтагы касиеттин салыштырмалуу төмөн, аз же кичирээк экенин билдирет: *түзөң жер, жашаң чөп, кыраң жер*.

-саак (-сөөк) курандысы аныкталгычтагы берилгендик касиетин көрсөтөт: *баласаак киши, үйүрсөөк айгыр*.

-караак курандысы аныкталгычтын бир нерсеге берилгендик касиетин көрсөтөт: *оюнкараак бала*.

-кел курандысы кандайдыр бир заттын аныкталгычтын сапатында мол экендигин билгизет: *эткел жигит*.

-дач курандысы аныкталгычтын тулкусундагы өзгөчөлүк касиетти билдирет: *кырдач мурун*.

-өм курандысы кайсы бир затты аныкталгычтын белгиси катары көрсөтөт: *көркөм сөз*.

-кыл (-гил) курандысы аныкталгычтын тутумунда тигил же бул заттын бар экендигин көрсөтөт: *киргил суу, кычкыл зат*.

-ымтал курандысы аныкталгычтагы белгинин өтө назик экенин билдирет: *сезимтал жүрөк*.

2. Этиш сөздөрдөн сын атооч жасоочу курандылар (Өнүмдүү курандылар)

-ма (-ме, -мо, -мө) курандысы этиш сөздөргө жалганып, төмөнкүдөй маанилердеги сын атоочторду жасайт:

1) Аныкталгычтын башка бирөө аркылуу дуушар болгон касиетин билдирет: *дүүлүктүрмө дары, ууктурма газ, ээликтирме адат*.

2) Аныкталгычтын кандайдыр бир кыймыл-аракеттен улам ашуучу касиеттерин көрсөтөт: *ачылма эшик, эзилме боёк, эшилме кум, асынма сумка*.

3) Аныкталгычтын кандайдыр бир кыймыл-аракеттин натыйжасында бир нерсеге окшошкондук белгисин билгизет: *чийме каш, өрмө камчы, тордомо буюм, бүкмө бычак, оомо чал* ж. б.

-ык (-ак, -ок, -өк, -ек, -ук, -үк, -к) курандысы жалганган кыймыл-аракет аныкталгычтын убактылуу белгисин, касиетин бар экендигин билдирет: *бузук дубал, сынык отургууч, ачык дүкөн, күйүк жыгач, какшык сөз, ыйлаак бала (ыйла+ык), туйлаак жылыкы (туйла+ык), ойноок бала (ойно+ык), жылтырак көйнөк (жылтыра+к), калтырак кол (калтыра+к)* ж. б.

-ынды (-инди, -нду, -нды) курандысы этиш сөз билдирген кыймыл-аракеттин натыйжасында аныкталгыч ээ болгон касиетти билгизет: *уланды мүчө, асыранды бала, туунду сөз, кесинди сызык, таштанды буюм* ж. б.

-гыс (-гис, -гус, -гүс, -кыс, -кис, -кус, -күс) курандысы аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин аныкталгычтын табиятына карама-каршы келээрин заттын белгиси катары көрсөтөт: *унутулгус күндөр, ажырагыс жолдош, кеткис так, (кол) жеткис жай* ж. б.

Аз өнүмдүү курандылар

-чаак (-чээк) этиш сөз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин кишиде өнөкөт адат болуп калгандык белгисин көрсөтөт: *таарынчаак киши, мактанчаак бала, эринчээк адам, кызганчаак аял, урушчаак кошуна*.

-ыңкы курандысы аныкталгычтын кандайдыр бир кыймыл-

аракеттик абалга дуушар болгондук белгисин билдирет: *бозоруңку өң, салыңкы кабак, жүдөңкү өң, көтөрүңкү үн, кубарыңкы жүз, азыңкы абал.*

-гыч курандысы аныкталгычтын кайсы бир кыймыл-аракетке жөндөмдүү, шыктуу экендигин билгизет: *сезгич орган, көрсөткүч курал, соргуч кагаз, көрөгөч көз, жазгыч акын, байкагыч оюнчу ж. б.*

-анак (-анаак) курандысы жаныбарларга тиешелүү өнөкөт белгилерди билдирет: *сүзөнөк (сүзөнөөк) уй, кабанак ит, тебенек жылкы, качанаак ат.*

-ыш курандысы аныкталгычтын кандайдыр башка зат же түшүнүк менен жалпылыгы бар экендик касиетин билдирет: *окшош киши, тааныш бала, бураш жыгач.*

Өнүмсүз курандылар

-гыр курандысы кайсы бир кыймыл-аракетке жөндөмдүүлүктү аныкталгычтын белгиси катары көрсөтөт: *алгыр куш, өткүр жигит.*

-калак (-калаң) курандысы аныкталгычка мүнөздүү болгон кыймыл-аракетти белги катары көрсөтөт: *шашкалак (шашкалаң) киши, күйкөлөк адам.*

-гак курандысы аныкталгычтын ошол кыймыл-аракет менен мүнөздөлөр белгисин билдирет: *соргок адам, тайгак жер.*

-ым: *ажырым иш, бышырым (эт).*

-кыл: (-гыл): *киргил суу, ачкыл даам, быткыл, кычкыл даам, ачкыл зат, кочкул түс.*

-коол: *москоол киши, ургаал нерсе.*

-ыл: *батыл киши, жашыл чөп, жеңил жүк.*

-чүк: *үйрөнчүк бала.*

-гач: *кыйгач кесинди.*

-ын: *агын суу, бүтүн жумуртка, жашырын сыр, саан уй, узун сызык, жоон жыгач.*

-ар: *жанар тоо, кекээр сөз.*

-ка: *кыска жол*

-шы: *жакшы бала*

-кыс: *таңкыс буюм*

-тык: *жантык жер*

-шык: *кыйшык көз (кый)*

-ыз: *семиз эт (семир), тыгыз (тыкыс)*

-гай: *ыңгай жер (ың~оң), жалакай мүнөз (жалкоо)*

-каак: *жабышкаак чөп, илешкээк кыям.*

§ 61. Синтаксистик жол менен жасалышы

Синтаксистик жол менен татаал сын атоочтор жасалат. Мында эки же андан көп унгу биригип заттагы бир гана белгини, бир эле сапатты же касиетти билдирип калат. (Қараңыз: § 53) Мындай сын атоочтор кош же кош мок сөздөр тибинде болот.

Кош сын атоочтор ар бир түгөйлөрүнүн өз алдынча маанисин сактаган, сактабаганына жараша төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

1) Ар бир түгөйү өз алдынча маанисин сактаган кош сын атоочтор: *кара-кочкул, улуу-кичүү, жылуу-жумшак, жакшы-жаман* ж. б.

2) Ар бир түгөйү өз маанилерин сактоо менен кайталанып айтылуу аркылуу уюшулган кош сын атоочтор: *чоң-чоң, бийик-бийик, аппак-аппак, түркүн-түркүн, узун-узун* ж. б.

3) Бир түгөйү өз алдынча маанисин сактап, экинчиси өз алдынча мааниге ээ болбогон сын атоочтор: *жоон-жолпу, кызылтазыл, оңой-олтоң, майда-чүйдө, таттуу-маттуу, жаман-жуман, тааныш-мааныш* ж. б.

4) Эки түгөйү тең өз алдынча мааниге ээ болбогон кош сын атоочтор: *үрөң-бараң, уйгу-туйгу, илең-салаң, одур-бодур, оргу-баргы* ж. б.

Кошмок сын атоочтор түгөйлөрүнүн мүнөзү боюнча төмөнкүдөй топтордон турат:

1) Бардык түгөйлөрү сын атоочтон турган кошмок сын атоочтор: *кара кер, кара кашка, кара тору, кара ала, кара көк, кара күрөң, жээрде кашка, жашыл ала, кызыл ала, ак сары, узун бойлуу, кең далылуу* ж. б.

2) Түгөйлөрү сын атооч менен зат атоочтон турган кошмок сын атоочтор: *көк көз, ак көңүл, кара каш, кымча бел, ак пейил* ж. б.

3) **-лык** мүчөсү уланган сөз менен эсептик сан атоочтун жана кээ бир зат атоочтун айкашынан уюшулган кошмок сын атоочтор: *үч күндүк, он жылдык, беш айлык, эл аралык* ж. б.

4) Зат атоочтордун айкашынан да кошмок сын атоочтор уюшулат: *бүркүт кабак, жолборс жүрөк, жылкы мүнөз* ж. б.

СУНУШ ҚЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Педагогика институттарынын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. Фрунзе, Мектеп. 1986.

2. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов. Фрунзе, Мектеп, 1975.

3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). — М. Наука, 1979.
4. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
5. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. Фрунзе, Илим, 1987.
6. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология, Фрунзе, Мектеп, 1980.
7. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. — Фрунзе, Мектеп, 1982.
8. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. Фрунзе, Мектеп, 1971.
9. Иманалиев С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. Фрунзе, Мектеп, 1983.
10. Кудайбергенов С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу. Фрунзе, Мектеп, 1960.
11. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. Фрунзе, Илим, 1980.
12. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. — Фрунзе, 1964.
13. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде талдоонун жолдору. Фрунзе, Мектеп, 1982.
14. Садыков Т. Проблемы моделирования тюркской морфологии (аспект порождения киргизской именной словоформы). Фрунзе, Илим, 1987.
15. Сартбаев К. К. Классификация частей речи в киргизском языке. Фрунзе, Илим, 1975.
16. Сейдакматов К. Күчөтмө даражанын жасалышы. — «Мугалимдер газетасы», 29-ноябрь, 1969.
17. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. — М., Наука, 1988.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).
19. Үмөталиев Б. Степени сравнения прилагательных в киргизском языке. — Ученые записки филологического фак-та КГУ. Вып. 3. 1957.
20. Үмөталиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. Фрунзе, 1965.
21. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). — Л., Наука. 1977.

САН АТООЧ

§ 62. Жалпы маалымат

Заттардын, буюмдардын, кубулуштардын санын, эсебин, иретин, катарын билдирген сөздөрдү — сан атооч дейбиз. Сан атоочтор *канча? нече? канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Ушул жерде биз төрт киши болуп уйларды бир бөлөк, музоолорду бир бөлөк кылып имерип турабыз.* (М. Элебаев) *Сага айткандарым башымдан өткөргөндөрдүн жүздөн, балким миңден бири болор дебедимби жана.* (Т. Сыдыкбеков) *Отуз сегизинчи жылдын аяк чени айрыкча оор болуп турду.* (К. Сактанов)

Сан атооч, сөздөрдүн лексикалык маанилери абстракттуу болот. Мисалы, *беш, он, жети, төртүнчү, үчөө, үчтөн эки, беш-алты* деген сан атоочтордо конкреттүү маани жок. Анткени алар кандайдыр бир нерсенин санын, иретин, эсебин билдирип турат. Адатта, сан атоочтор ошол өзүлөрү санын, эсебин, иретин, катарын билдирген нерсе менен бирге айтылат да, конкреттүүлүк мааниге ээ болот. Мисалы: *беш алма, алты кыз, төртүнчү курс, беш-алты киши* ж. б. Мында аныкталган зат атоочтор аркылуу сан атооч сөздөрдүн абстракттуу маанилери такталды, лексикалык маанилер конкреттештирилди.

Кыргыз тилинде сандык түшүнүктү билдирген *жарым, жарты, эгиз, жуп, кош, сыңар, жалкы, чейрек* деген сыяктуу сөздөр да бар. Булар чыныгы сан атоочтордой болуп бардык эле заттар, буюмдар, түшүнүктөр менен айкаша бербейт. Өзүлөрүнө тиешелүү сөздөр менен гана айкашып келип, алардын сандык, эсептик касиеттерин билдирет. Мисалы: *жарым сом, жарты коон, эгиз козу, жуп коргол, кош жылдыз, сыңар эмчек, жалкы төл, чейрек кылым.* Ал эми өз алдынча колдонулганда, аларда заттык атоо мааниси басымдуулук кылат: *Жармы жалган, жармы чын. Жакшылардын көөнү үчүн.* («Манас») *Абыл биринчи чейректи жалаң «беш» менен аяктады.* («Ала-Тоо»)

Сан атооч сөздөр чылгый сан атоочтук мааниде турганда өзгөрбөйт. Алар заттык мааниге өткөндө, б. а. өзүлөрү санын эсебин, иретин, же катарын билдирген атооч сөздөр сүйлөмдө

түшүрүлүп айтылганда гана, сөз өзгөртүү кубулушуна дуушар болот. Мындай учурда сан атооч сөздөр ошол түшүп калган заттын, нерсенин же башка түшүнүктүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин өзүнө кабыл алып, затташат. Натыйжада, сүйлөмдө түшүрүлүп калган зат, нерсе, буюм же кандайдыр түшүнүк кандай грамматикалык формаларда айтылууга жөндөмдүү болсо, анын ордуна колдонулган сан атооч ошондой формаларда өзгөрүп айтылууга жөндөмдүү болот. Мисалы: *Он тогузга берет, отуз жалманга тапшырат, жалман жардан нары ашырат.* (Табышмак) *Быйыл тупатуура кырк сегизге чыкты.* («Ала-Тоо») *Менин бешим кыпкызыл.* (Ж. Жангазиев)

Сан атоочтор башка сөздөрдөн жасалбайт. Ошондой эле башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышына да база болуп кызмат аткарбайт. Кээ бир учурда гана башка сөз түркүмдөрү айрым сан атоочтордон жасалышы мүмкүн: *үчүлүк, жетилик, бешилик, үчилтик.* Мындай учурда ошол башка сөз түркүмдөрүндө сандык маани кошо болот.

§ 63. Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор

Сан атооч түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт.

Бир сөздөн (унгудан) турган сан атоочтор жөнөкөй сан атоочтор деп аталат. Мисалы: *бир, үч, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, жүз, миң ж. б.*

Сексен, токсон деген сан атоочтор азыр тутумдарга ажырабаганы менен тарыхый жактан эки уңгунун биригишинен келип чыккан: *сексен — сегиз он; токсон — тогуз он.* Тува тилинде отуздан баштап (*ужен, дөртөн, бежен, алдан, чеден, сезен, тазан*), якут (*түөртуон, биесуон, алтауон, сеттеуон, агысуон, тогузуон*), алтай (*төртөн, бежен, алтан, жетен, сегизен, тогузон*) тилдеринде кырктан баштап, ал эми хакас, шор, тилдеринде алтымыштан баштап (*алтон, читон — четтон, сигизон — сегизон, тогузон — тогызон*) ушундай тутумда айтылат.

Эки же андан көп сөздөрдөн (унгудан) туруп бир гана санды билдирсе татаал сан атооч дейбиз. Кыргыз тилинде сан атооч сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгүн татаал сан атоочтор түзөт. Алардын айрымдары гана уңгу бирикмелерден туруп, бирге жазылат: *сексен — сегиз, он; токсон — тогуз, он;* калгандары айрым-айрым уңгулардан туруп, тутумундагы ар бир сөз бөлөк-бөлөк жазылат.

Татаал сан атоочтордун куралышы туруктуу мүнөзгө ээ. Ар дайым жогортон төмөн карай айтылат. Башкача айтканда, адегенде миңдик, анан жүздүк, анан ондук, анан бирдик айтылат.

Мисалы: 1344 — бир миң үч жүз кырк төрт; 17652 — он жети миң алты жүз элүү эки.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде татаал сан атоочтордун башкача түрү жолугат: үч йегирми — он үч, тогуз элиг — кырк тогуз ж. б. Мындай байыркы эсеп системасы азыр Кытайдагы сары уйгурлар тилинде сакталган¹.

Кыргыз тилинде кем деген сөз айкашып келип уюшулган татаал сан атоочтор байыркы сан атоочторго окшош айтылат. Мисалы: *Бирин кем отуз* (жыйырма тогуз маанисинде). *Быыйл, кудаа кааласа, үчү кем сексенге чыктым, балам.* («Кыргыз маданияты»).

Татаал сан атоочтор өзгөрүүгө дуушар болгондо, алардын эң акыркы түгөйү гана өзгөрүп, калган түгөйлөрү өзгөрүлбөстөн айтылат. Мисалы: *Кырк үч окуучу музейге барууну чешишти, бирок музейге отуз тогузу гана барды.*

Сан атоочтор синтаксистик жактан көбүнчө аныктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Найзачылардын экинчи тобуна — Теке баатыр менен Бука баатыр түштү.* (К. Каимов) *Адыл беш китеп колтуктап алыптыр.*

Этиш сөздөр менен айкашып келет да, бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Кичирээк жылкыга минсе, үч бүктөлөт.* (Т. Сыдыкбеков) *Аңгыча мылтык эки жолу атылды.*

Кээде ээлик милдетти да аткарат. Мындай учурда сан атооч заттык мааниде колдонулат. Мисалы: *Экөөбүз анын артынан сая түшүп алдык.* («Ала-Тоо»)

Толуктоочтук милдет аткарганда да заттык мааниде болот. Мисалы: *Бешөөнө бирдей-бирдей кылып бөлүп бергиле. Керимбек — кырктарга барып калган ак куба жигит. Төөнүн эки өркөчүнүн бирин кессе, биринин күчү жок, эки эмчегинин бирин кессе, биринин сүтү жок.* (Макал)

Айрым учурларда сүйлөмдүн аягына келип, баяндоочтук милдетти да аткарат. Мисалы: *Биз үчөөбүз. Беш жерде беш — жыйырма беш.*

§ 64. Сан атоочтун маанилик топтору

Азыркы кыргыз тилинде сан атооч сөздөр маанисине карай алты топко бөлүнөт: эсептик сан, иреттик сан, жамдама сан, топ сан, чамалама сан, бөлчөк сан. Булар маанилери боюнча гана эмес, өзгөрүү өзгөчөлүктөрү, сүйлөмдө аткарган кызматтары жагынан да өз ара айырмаланат.

¹ Малов С. Е. Лобнорский язык. — Фрунзе, 1956; Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.

§ 65. Эсептик сандар

Заттардын, буюмдардын, кубулуштардын эсебин, санын жайынча гана билдирген сан атоочтор эсептик сан атоочтор деп аталат. Эсептик сандар канча? нече? деген суроолорго жооп берет. Мисалы: **Бир чака сүткө бир чака суу кошо-буз, ал эки чака айран болот.** (М. Элебаев) **Эмденип чыгып, он беш күн иштеп, эс алууга кетти.** (К. Жусупов)

Эсептик сандар өзүлөрү эсебин, санын билдирген сөздөр менен дайыма ыкташуу байланышы аркылуу байланышат. Жогоруда белгиленгендей, мына ушул учурда сан атооч сөздөрдүн лексикалык маанилери конкреттүү болот.

Эсептик сан атоочтор морфологиялык жактан уңгу сөздөр болуп эсептелет. Аларда курандылар жок. Биз жогоруда сан атоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбай турганын айтканбыз. Эсептик сандар сан атоочтун башка түрлөрүн уюштурууда база болуп кызмат кылат. Жөнөкөй эсептик сандар аз эле санда: *бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он, жыйырма, отуз, кырк, элүү, алтымыш, жетимиш, жүз, миң, түмөн.* Калгандарынын дээрлик бардыгы татаал сан атоочтор: *он бир, он эки, отуз беш, сексен, токсон, бир жүз, элүү үч, эки миң, тогуз жүз алтымыш беш ж. б.*

Эсептик сан атоочтор затташууга жөндөмдүү болот. Сүйлөмдө дайым эле биз сан атоочторду алардын аныкталгычтары менен кошо айта бербейбиз. Мындай учурларда, б. а. эсептик сан атоочтордун өзү эле айтылып, аныкталгыч сөз көмүскөдө калганда, алар ошол көмүскөдө калган заттын, буюмдун же кандайдыр бир түшүнүктүн грамматикалык белгилерин өзүнө кабыл алат да, затташып кетет. Мисалы: **Бириң — кыздын нурдуусу, бириң — кыздын сулуусу.** (Барпы) **Жетинин бири — Кыдыр.** (Макал)

Эсептик сандар затташып жөндөмө категориясы боюнча өзгөргөндө, жөндөлүштүн жөнөкөй формасын кабыл алат. Мисалы:

А. беш	отуз үч	токсон алты
И. бештин	отуз үчтүн	токсон алтынын
Б. бешке	отуз үчкө	токсон алтыга
Т. бешти	отуз үчтү	токсон алтыны
Ж. беште	отуз үчтө	токсон алтыда
Ч. бештен	отуз үчтөн	токсон алтыдан

Кээде затташып кеткен эсептик сандын өзү да үч жактын бирине таандык болуп айтыла берет. Мисалы: **Кырк элең,**

бириң келдиң. (Жомок) *Ондун бири болуп мен да Москвага жөнөп калдым.* («Ала-Тоо»)

Таандык мүчөлөр менен келип затташканда жөндөлүштүн татаал түрүн кабыл алат. Мисалы:

А. бирим	учу	отуз алтысы
И. биримдин	үчүнүн	отуз алтысынын
Б. бириме	үчүнө	отуз алтысына
Т. биримди	үчүн	отуз алтысын
Ж. биримде	үчүндө	отуз алтысында
Ч. биримден (-ен)	үчүнөн	отуз алтысынан

Жак мүчөлөр менен эсептик сан атоочтордун өзгөрүшү бирдей эмес. Тактап айтканда, жекелик санда анча өзгөрбөйт да (үчмүн, бешсин деп айтылбайт), көптүк санда жак боюнча өзгөрүлүүгө жөндөмдүү келет. Мисалы: *Бир курста кырк алтыбыз. Силер он төртсүңөр.*

Азыркы кыргыз тилинде эсептик сан атоочтордун бардыгы эле бирдей колдонулушка ээ эмес. Айталы, *бир* деген сан атооч ар кандай кырдаалдарга жараша ар кандай маанилерге эгедер болот.

а) Зат атоочтор менен айкашып келип, алардын санын, эсебин билдирет: *А т а б а е в. Эки аял алдыңыз беле? М а л а б а й. Ооба.* (Т. Абдумомунов) *Асты жагын караса, Алты жасоол жол баштап...* («Манас»)

б) *Бала, киши, күнү* деген сыяктуу сөздөр менен айкашып келип, санды эмес, абстракттуулук маанисин билдирет. Мисалы: *Илгери-илгери бир бала болуптур.* (Жомок) *Бир киши келип кетти. Экөөбүз бүгүн бир иш кылабыз.* Бул үч мисалда тең «*бир*» сөзү санды билдирген жок: биринчисинде ал — «кандайдыр бир сырдуу, өзгөчөлөнгөн», экинчисинде — «чоочун бирөө», үчүнчүсүндө — «сырдуу, маанилүү» деген маанилерде колдонулду.

в) *Бир* сан атоочунун жатыш жөндөмө формасы кээде мезгилдик маани билдирет. Мисалы: *Бирде жигит төө минет, бирде жигит жөө жүрөт.* (Макал) *Көздөрү бирде жумулуп, бирде ачылар эле.* (К. Юдахин)

г) Этиш сөздөр менен айкашып келип, абстракттуулук маани берип, кыймыл-аракеттин кыска мөөнөттүүлүгүн жана курч мүнөздө өткөндүгүн билдирет. Мисалы: *Таңдын атканын ошондо бир билдир.* (К. Юдахин) *Чаргын ачуусу менен келип бир тийди.* (Т. Сыдыкбеков)

д) Кээ бир учурларда *бир* деген эсептик сандын ордуна *жалгыз, жалкы, жеке, сыңар* деген сөздөр колдонулат. Мисалы:

лы: *Жалгыз дарак токой болбойт.* (Макал) *Жеке таз жети тазды ошентип, дагы бир жолу алдады.* (Жомок) — *Биринчи төл эгиз болдубу? — Жок, жалкы.* («Ала-Тоо»)

е) *Бир* деген эсептик сан башка сөз түркүмдөрүнүн жасалышына база боло алат:

-га: *бирге (бирге жүрдүк);*

-гала: (га+ла): *биргелешип иштейли;*

-гээр: (диал): *биргээр-биргээр (кээ-кээде деген мааниде);*

-дай: *бирдей (бирдей иштейли);*

-деме: *бирдеме деш керек;*

-дык: *бирдик: Эл бирдик болгон жерде тирдик.* (Макал);

-ер: *бирер минутадан кийин;*

-ык: *бирик (Бириккен Улуттар Уюму);*

-өө: *бирөө (Бирөө билбегенди бирөө билет);*

-ын: *бирин: бирин-серин (бул мүчө моңгол тилдеринде активдүү колдонулат)*

Эсептик сан атооч сөздөр, алардын татаал формаларын эске албаганда, саналуу гана. Бирдик сандардын аталышы тектеш түрк тилдеринин бардыгында бирдей, айрым тилдерде гана тыбыштык өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Азыркы кыргыз тилиндеги аталыштар байыркы түрк уңгуларын сактап калгандыгын көрөбүз.

Ондуктар аталышы боюнча тектеш түрк тилдеринин бардыгында бирдей эмес. *Жыйырма, сексен, токсон* деген сан атоочтор гана бардык түрк тилдеринде бирдей аталат. Қалган ондуктардын аталышы ар башка. *Отуз* ондугу тува тилинде гана *ужен (үч+он)* формасына ээ. *Кырк, элүү* болсо, алтай, тува, якут тилдеринде *төртөн (төрт+он), бежен (беш+он)* болуп айтылат. Алтымыш, жетимиш ондуктарынын мындай формада айтылышынын ареалы алда канча кең. Ал т.: *алтан, жетен*; Шор: *алтон, четтен*; Хак: *алтон, читон*; Тув: *алдан, чеден*; Якут: *алтауон, сеттеуон.*

Эсептик сандар көптүк санда айтылбайт. Анткени бирден башка сан атоочтордун бардыгы өзүнөн өзү эле көптүктү билдирип турат. Ал эми башка сөздөр менен айкашып келгенде, өзүлөрүнүн аныкталгычтарынын санынын көп экендигин сандык конкреттүүлүк менен так билдирет.

Эсептик сан атоочторго көптүк сандын **-лар** мүчөсүнүн жалгана бериши мүмкүн. Бирок мындай учурда алар көптүк санды эмес, божомол, чамалоо маанилерин билдирет. Мисалы: *Мен көргөндө, Алтынай Сулайманова чачына ак кирип, толмоч тартып, элүүлөргө таяп калган киши экен.* (Ч. Айтматов)

§ 66. Иреттик сандар

Иреттик сандарды уюштуруучу атайын грамматикалык каражаты бар. Ал **-ынчы (-нчы)**, байыркы түркчө **-нч** мүчөсү. Бул куранды мүчө бардык эсептик сан атоочторго жалгана берет. Ал жалганганда эсеп же санды билдирген сөздөр катарды, иретти билдирип калат.

Ошентип, иреттик сан атоочтор заттын, нерсенин, окуялардын абстракттуу түшүнүктөрдүн ирет-тартибин, катарын билдирип *канчанчы? неченчи?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *бир — биринчи, эки — экинчи, алты — алтынчы, жыйырма — жыйырманчы, токсон — токсонунчу, үч миң алты жүз сексен — үч миң алты жүз сексенинчи* ж. б.

Иреттик сандар, адатта, атооч сөздөр менен гана айкашат. *Аалы Токомбаев бир миң тогуз жүз төртүнчү жылы туулган. Назима быйыл үчүнчү курста окуйт.* Бирок кээде этиш сөздөр менен да айкашышы ыктымал. Бул учурда кыймыл-аракет процессинин ирети, катары же ошол кыймыл-аракетке субъектинин канканчы болуп жеткендиги (жетүү катары) билдирилет. Мисалы: *«Манас» эпосунун миң жылдыгына арналган тойдогу ат чабышта Кыргызстандын күлүгү биринчи келди.*

Көрүнүп тургандай, айкашкан иреттик сан менен этиш сөздүн ортосуна кандайдыр бир жардамчы сөздүн (тактап айтканда, жардамчы этиштин) кошулуп айтылышы дайыма зарыл болуп турат. Мисалы: *«Манас» эпосунун миң жылдыгына арналган тойдо Кыргызстандын күлүгү супер ат чабышта биринчи болуп келди.*

Сүйлөмдө иреттик сан атоочтор көбүнчө аныктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Касым Тыныстанов отуз жетинчи жылы биринчи августта камакка алынды.* (К. Сактанов) *Биринчи колум — бармагым, кат жазып сага арнадым.* (Фольк.)

Бул белгиси боюнча эсептик сан атоочторго окшош болгону менен, алардан сандык идеяны конкреттүү билдиргени жагынан айырмаланат. Кээде эсептик сан атоочтор менен иреттик сан атоочтор бири-бирине аныктооч катары кызмат кылышат, муну алардын дагы бир жалпылыгы катары караса болот. Мисалы: *Мектебибизде эки жетинчи, үч алтынчы жана төрт биринчи класстар бар. Биринчи беш студент сынакты ийгиликтүү тапшырышы эле, экинчи беш кишинин экөө «кулап» калды.*

Эсептик сан атоочтордой эле иреттик сан атоочтор да заттанышат. Заттык мааниде колдонулганда ээ менен толуктоочтун да милдетин аткара берет. Мисалы: *Биринчилерди лекциядан бошоткула* (биринчи курстун студенттерин деген мааниде). *Төртүнчүлөр келе жатышат, төртүнчүлөр.* (Ж. Бөкөмбаев)

Чыгыш жөндөмөдө айтылган иреттик сан атоочтор кээде сене формага айланып, сүйлөмдө кинринди сөз катары колдонулат: Мисалы: **Биринчиден, колунду жуу, экинчиден, курсаныңды тойгуз, анан сени менен сүйлөшөм.** («Мурас»)

Затташкан иреттик сан атоочтор зат атоочтун категориялары менен өзгөрүүгө жөндөмдүү келет:

ЖАК ТААНДЫКТА ӨЗГӨРӨТ:

1. биринчи-м	он алты-нчы-быз
2. биринчи-ң	он алты-нчы-ңар
биринчи-ңиз	он алты-нчы-ңыздар
3. биринчи-си	он алты-нчы-сы

Жалпы таандык мүчөнү да кабыл алат: *биринчи-ники, экинчи-ники, он алты-нчы-ныкы.*

ЖӨНДӨЛӨТ:

А. үчүнчү	экинчим	алтынчысы
И. үчүнчү-нүн	экинчим-дин	алтынчысы-нын
Б. үчүнчү-гө	экинчим-е	алтынчысы-на
Т. үчүнчү-нү	экинчим-ди	алтынчысы-н
Ж. үчүнчү-дө	экинчим-де	алтынчысы-нда
Ч. үчүнчү-дөн	экинчим-ден	алтынчысы-нан

ЖАК МҮЧӨЛӨРДҮ ДА КАБЫЛ АЛАТ:

1. биринчи-мин	тогузунчу-буз
2. биринчи-сиң	тогузунчу-суңар
биринчи-сиз	тогузунчу-суздар
3. биринчи	тогузунчу

§ 67. Жамдама сандар

Жамдама сан заттардын, нерселердин сандык касиеттерин, эсептик белгилерин жамдап, бириктире жалпылаштырып көрсөтөт. Кыргыз тилинде жамдама сан атоочторду уюштуруучу грамматикалык каражат -оо мүчөсү бар. А. Н. Кононов бул мүчөнүн тарыхый өнүгүшүн -гун, -гу, -ву, -ви, -в, -у, -ү түрүндө түшүндүрөт.

Жамдама сан атооч сөздөрдө (бирөөдөн башка) сандык маани менен катар жалпылоо, бириктирүү, көптүк жана заттык (затташуу) маанилери да кошо болот. Мисалы: **Төртөөң төп болсоң, дөбөдөгүңү аласың, алтооң ала болсоң, алдыңдагыны алдырасың.** (Макал). **Айла алтоо, акыл жетөө.** (Макал)

Кайда барсаң да казандын кулагы төртөө. (К. Юдахин) Ошондуктан алар сүйлөмдө эсептик, иреттик сан атоочтордой аныкталгыч менен кошо айтылбайт. Заттык мааниси басымдуулук кылган учурда, тескерисинче, жамдама сан атоочтордун өзүлөрү аныкталгыч катары кызмат кылып калат. Мисалы: *Алдыда келаткандар дагы эле баягы үчөө.*

Бирөө деген жамдама сан атоочто көптүк, биргелешүү маанилери болбойт. Мында айырмалоо, бөлүп көрсөтүү, өзгөчөлөнтүү жана заттык (затташуу) маанилери сандык маани менен бирге жүрөт. Мисалы: *Жанаша бүткөн алмаңдын бирөөн бер деп жалынсам.* (Барпы) *Бирөө ичерге суу таппай жүрсө, бирөө кечерге кечүү таппай жүрүптүр.* (Макал)

Көпчүлүк учурларда бирөө сандык эмес, кандайдыр бир абстракттуу заттык мааниде колдонулат. Мисалы: — *Токтогуул! — деп жиберди бирөө.* — *Токтогулдан башка ким сүймөнчүк эки журтка?! Токтогул!* (Т. Касымбеков) *Эртеси бирөө барып түндө болгон окуяны аскердин бир чоңуна жеткириптир.* (М. Элебаев) Мында *бирөө* сөзү санды эмес, белгисиздикти билдирди, б. а., «белгисиз бирөө» деген мааниде колдонулду.

Кимдир бирөө деген айкалышта айтылып, белгисиз ат атоочтун тутуму катары кызмат кылат. Көптүк сан мүчөсү жалганса, абстракттуу заттык мааниси күчөйт. Мисалы: *Бирөөлөр маа окшоп ноопаз бордосо, дагы бирөөлөр ээр чаап, тери ийлеп, шырдак шырып... бу да болсо жардам.* (Т. Абдумомунов).

Жамдама сан атоочтор биринчи жана экинчи жактардын жекелик түрү менен өзгөрбөйт. Көптүк сан боюнча да бул эки жакта дайыма эле өзгөрүүлөргө дуушар боло бербейт. Субъектилердин аракеттеринде биргелешүү, субъектилердин өзүлөрүн бириктирүү маанилери басымдуу болгон учурларда гана өзгөрөт. Мисалы: *Барган сайын Арзымат экөөбүздүн ортобуздагы көз караш жылуу тартат.* (К. Жантөшев) *Жанымда жок Орган кары чоң атам. Жанымда жок Эмрайн өз атам. Жанымда жок Мылгун аке, карасаң. Ал үчөөнүн жайын айтам сурасаң.* (Ч. Айтматов)

Жалпы таандык мүчө менен да жамдама сан атоочтор өзгөрө берет: *Ал экөөнүкүн мага бергиле, менде береселери бар.* («Ала-Тоо»)

Адабий тилде жамдама сан атоочторго үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганбайт. Аныктоочу ат атоочтон болсо да, аныкталгыч — жамдама сан таандык мүчөсүз колдонулат. Мисалы: *Алардын бешөө тең келген жок.* Бирок адабий тилдеги созулма менен берилүүчү жамдама сан атоочтун ордуна дифтонг түрүндө колдонулуучу говордук формаларга үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалгана берет. Мисалы: *Шумкар-Уя төрүн-*

дө Көксулуусу экөөбү үзөңгү кагыша Жеңижок түз эле Субан болуштун үйүнө келип түшүп калды. (Т. Касымбеков).

Жамдама сан атоочтор заттык маанини ала жүрөт дедик. Ошондуктан алар жөндөлөт. Жөндөлүштө алар татаал жөндөлүш формаларын кабыл алышат.

А. бирөө	алтоо	үчөөнүкү
И. бирөө-нүн	алтоо-нун	үчөөнүкү-нүн
Б. бирөө-нө	алтоо-но	үчөөнүкү-нө
Т. бирөө-нү	алтоо-ну	үчөөнүкү-н
Ж. бирөө-ндө	алтоо-ндө	үчөөнүкү-ндө
Ч. бирөө-нөн	алтоо-нон	үчөөнүкү-нөн

Кээде бирөө, экөө деген жамдама сан атоочтор барыш жөндөмөсүндө -га болуп да аяктай берет. Мисалы: Бул китептерди бирөөгө берүүгө болбойт. Экөөгө бирөө бата албайт, Аттууга жөө жете албайт. (Токтогул) Бүлөөгө бергис өгөө бар, экөөгө бергис бирөө бар (Макал) Албетте, бул стилдик муктаждыктан келип чыгат.

Жамдама сан атоочтор кыргыз тилинде жетөө гана. Башкача айтканда, -оо мүчөсү адабий тилде жетиге чейинки сандарга гана жалганат: бир — бирөө, эки — экөө, үч — үчөө, төрт — төртөө, беш — бешөө, алты — алтоо, жети — жетөө.

Кээ бир аймактарда (Ысык-Көлдүн түштүк тарабы менен Нарын өрөөнүндө) сегиз, тогуз, он сан атоочторуна да жамдама сан атоочтун мүчөсү жалганып айтыла берет: оноо, сегизөө, тогузоо. Мындай көрүнүштү кээде оозеки кептен да байкоого болот.

Синтаксистик кызматы боюнча жамдама сан атоочтор зат атоочторго жакын келет да, сүйлөмдүн төмөнкүдөй мүчөлөрүнүн милдетин аткарат:

Ээ: — Токтогула, — деп үн катты бирөө.

Баяндооч: Кайда барсаң да, казандын кулагы төртөө. (К. Юдахин).

Толуктооч: Бегайым экөөңө көптөн көп салам айтып, өгүзүнүн күчүнө кошуп, бир козу карын май берди. (К. Жантөшев)

Аныктооч: Үчөөнүн аты биринчилерден болуп аталды. («Кыргыз Туусу»)

§ 68. Топ сан

Бир өңчөй заттарды же нерселерди бөлүп-бөлүп топтоштуруу, чогултуу маанисинде айтылып, алардын так эмес санын билдирген сан атоочтор топ сан деп аталат. Топ сандар чыгыш

жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн эсептик сан атоочторго жалгануусу аркылуу уюшулат. Ошондуктан аларга сан атоочтун чыгыш жөндөмөдөгү суроосу (**канчадан?**) берилет. Мисалы: *Залга ондон, ондон болуп, көрүүчүлөр кирип жатты.* («Кыргыз Туусу») *Эң болбосо экиден эгиз тууйт улагың.* (Токтогул) *Студенттерди беш-бештен ар бир аудиторияга бөлүштүрдүк.*

Заттарды сан жагынан топ-топко бөлүштүрүп айтуу эки түрдүү мааниде жүргүзүлөт:

1) **Тепетек, барабар бөлүү:** Мындай учурда топ сандар бир эле эсептик сандын экөөнү тең чыгыш жөндөмөдө кайталап айтуу аркылуу уюшулат: *үчтөн-үчтөн, ондон-ондон ж. б.* Бир эле сан атоочтун экинчисин чыгыш жөндөмөдө кайталап айтуу аркылуу да тепетек, барабар бөлүштүрүүчү топ сандар уюшулат: *үч-үчтөн, төрт-төрттөн, беш-бештен ж. б.*

2) **Чамалап, божомолдоп бөлүү.** Мындай учурда топ сандар эки башка эсептик сандын жупташып, экөөнүн тең чыгыш жөндөмөдө айтылышы аркылуу түзүлөт: *үчтөн-төрттөн отурушту.* Ошондой эле эки башка эсептик сандын жупташып, биринчисинин атооч, экинчисинин чыгыш жөндөмөдө айтылышы аркылуу да топ сан уюшулат: *он-он бештен, жети-сегизден ж. б.*

Кээ бир учурларда эсептик сандын айкындоочунун милдетин килограмм, грамм, тонна, метр, чакырым өндүү өлчөм сөздөр аткарып да, топ сандар уюшулат. Мисалы: *Түшүмдү үчөөбүз үч тоннадан бөлүп алдык. Он килодон эмгек алдым дегенге Кубанычка кучагымды толтурдум.* (Фольк.)

Топ сандарда сандык маанилер заттык маанилер менен тыгыз байланышта болот. Ошондуктан алар көбүнчө аныкталгычтарсыз айтылат. Өзгөрүүлөргө дуушар боло бербейт.

Сүйлөмдө көбүнчө бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Ал быйыл ар бир ириктен алты килограммдан жүн алууга милдеттенген.* (А. Убукеев).

Кээде баяндоочтун да милдетин аткарат: *Биз үчтөнбүз, силер экиденсиңер.*

§ 69. Чамалама сан

Заттардын, нерселердин санын, эсебин, иретин чамалап, божомолдоп так эмес көрсөткөн сан атоочтор чамалама сан атоочтор деп аталат. Мисалы: *Он чакты күндөн бери бир да тамчы тама элек.*

Чамалама сандар көбүнчө аныкталгычтары менен кошо айтылат, анткени аларда так болбосо да сандык маани басымдуулук кылат: *Жыйырма чакты кой; үч-төрт окуучу; жүзчө жаз; отуздай эчки; жүздөн ашуун китеп ж. б.*

Кыргыз тилиндеги чамалама сандардын дээрлик бардыгы — туунду унгулар. Алар морфологиялык ык менен да, синтаксистик ык менен да жасалат.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛГАН ЧАМАЛАМА САНДАР.

а) Курандылар аркылуу жасалат:

-ча курандысы эсептик сандарга жалганып, чамалама сан атоочторду уюштурат: *он бешче киши, алтымышча окуучу, жүзчө тоок ж. б.*

-дай курандысы эсептик сандарга жалганып, чамалама сандарды уюштурат: *жыйырмадай бала, отуздай дарак, элүүдөй жылкы ж. б.* Бул мүчө сан атоочтун аныкталгычы болгон сан-өлчөм сөздөргө да жалганып, чамалама сандарды жасайт: *он сомдой акчам бар эле, төрт километрдей жол жүрдүк, он тоннадай жүк, беш барактай окуду, кырк кадамдай жер ж. б.*

-даган (-ла+ган) курандысы да эсептик санга жалганып, божомол маанидеги сан атоочту жасайт: *ондогон дептер алдык, жүздөгөн кишилерди башкарат ж. б.*

-ын (-ин) деген курандынын бир, эки эсептик сан атоочторуна жалганышынан да чамалама сан жасалат. Бул учурда дайыма татаал сан атооч уюшулат: *Айдаган бирин-экин малы да бар.* (М. Элебаев) *Бирин-серин шыбактын башы желге эрбеңдейт.* (К. Баялинов) *Бирин* деген сан атооч жөнөкөй сан формасында келсе, сөзсүз этиш формаларына өтүп кетет: *Таң атып, жылдыздар бириндей баштады.* А. М. Щербак бул мүчөгө байыркы түрк, эски өзбек, түркмөн тилдеринин материалдарын мисалга келтирип, топ сан маанисин ыйгарат¹.

б) Кээ бир уландылар менен да чамалама сан атоочтор жасалат:

-лар мүчөсү сан атоочторго жалганса, көптүк мааннин билдирбестен, божомол, чамалоо маанилерин билдирет. Мисалы: *Бабай өзү жетимиштерге келип калган, карылыгы жетсе дагы, анчалык күчтөн кала элек чал.* (М. Элебаев). *Ал кечээ түнкү саат он экилерде келди.* («Ала-Тоо»)

Мындай чамалама сандар кээде таандык жана жөндөмө мүчөлөрүн да кабыл ала берет: *Ар айдын он бештеринде стипендия тийет.*

Жаш куракты билдирген эсептик санга жаш деген сөз көп-

¹ Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). — Л.: Наука. 1977. — 155-б.

түк санда келип уланса да чамалоо маанисин билдирет: *алтымыш жаштарда, жыйырма жети жаштар куракта эле ж. б.*

-лар мүчөсү иреттик сан атоочтордун мезгил маанисиндеги аныкталгычына жалганып да, чамалама санды уюштурат: *отузунчу жылдар, онунчу-он бешинчи кылымдар ж. б.*

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛГАН ЧАМАЛАМА САНДАР

а) Уңгу түрүндөгү эсептик сандарга *чакты, чамалуу* деген сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу жасалат: *он беш чакты студент, эки миң чамалуу китеп ж. б.*

б) Чыгыш жөндөмөсүндөгү эсептик сандар *аз, ашуун, ашык, кем, көп, ашар-ашпас* деген сөздөр менен айкашып келип, чамалама сандарды уюштурат: *студенттер жүздөн аз, ондон ашуун бала, кырктан ашык китеп, отуздан кем мал, үчтөн көп киши келди, жыйырмадан ашар-ашпас эмгек жазган ж. б.*

в) Барыш жөндөмөсүндөгү эсептик сандардын *жакын, жуук, жетпеген, жетер-жетпес* өңдүү сөздөр менен айкашып келишинен да чамалама сандар уюшулат. Мисалы: *Отузга жакын эмгек жазган. Алтымышка жуук алма көчөтүн олтургузду. Жүзгө жетпеген студенттер лекция угушту. Жыйырмага жетер-жетпес китеп калды.*

г) Эсептик сандардын катарлашып айтылышы аркылуу да чамалама сандар жасалат. Мисалы: *Бамбук бир сутканын ичинде элүү-алтымыш сантиметр өсө алат. Чагылгандын узундугу эки-үч километрге жетет* («Советтик Кыргызстан») Мындай жол менен жасалган чамалама сандарда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар:

1) Онго чейинки сандардын катар келүүчүлөрүнүн биринен кийин экинчисинин жупталып айтылышы да божомолду билдирет: *Бир-эки күн күтө турсаңар болмок. Эки-үч сааттан кийин келип калышат. Төрт-беш айда торолуп калат.*

2) Ондон жүзгө чейинки сандарды билгизген сөздөрдөн чамалама санды түзүүдө биринен кийин экинчиси катар (жана-ша) келбеген сандар да жупталышат: *Он-он беш гезит колуктап алыптыр. Жетимиш-сексен вагон тарткан поезд өтүп жатат. Кырк-кырк беш окуучу экскурсияга жөнөп жатат.*

3) *Жүз, миң* сөздөрү экинчи компонент катары колдонулган татаал сан атоочтордон чамалама сандын жасалышында алардын биринчи түгөйлөрүнүн катар келиши эле жетиштүү болот: *төрт жүз-беш жүз, үч миң-төрт миң, он миң-он беш миң ж. б.*

д) Чамалама сандар жамдама сан атоочтордон да жасалат. Мындай учурда алардын биринчи түгөйү эсептик сан атоочтун,

кээде жамдама сан атоочтун формасында турат: *төрт-бешөө, алты-жетөө, үчөө-төртөө, алтоо-жетөө* ж. б.

е) *Сан* деген сөздүн *миң, түмөн* деген сан атоочтор менен айкалышып келишинен да божомол маанидеги сан атоочтор жасалат: *Башым катат, миң-сан ойдон дал болом.* (К. Сабыров). *Сан-миң гүлдүн мекени жаз кайда деп, Сапарымды улам карайм кылчактап.* (Т. Байзаков) *Сан-түмөн колу менен хан да кошо калды.* (Фольк.)

Чамалама сан атоочтор заттык мааниге ээ болбосо (затташпаса), сөз өзгөртүүчү грамматикалык каражаттар менен өзгөрбөйт. Бирок кош сөздөр тибиндеги жамдама сан атоочтон жасалса, алардын жөндөлүү мүмкүнчүлүгү сакталат: *Эки-үчөөн чакырып келишти. Бул сөздү мен да төрт-бешөөнөн уктум.*

§ 70. Бөлчөк сан

Бөлчөк сандар бүтүндүн бөлүктөрүнүн санын, эсебин билдирет. Мисалы: *Күндүн энергиясынын алты миллиарддан бир бөлүгү гана жерге жетет.* («Советтик Кыргызстан») *Он эки төө, он жылкы, тогуз уй, беш эчки, бир жарым коен, үч түлкү, таба албасаң чоң күлкү.* (Фольк.)

Азыркы кыргыз тилинде бөлчөк сандардын алымы бөлүмүнөн кийин айтылат. Жазууда ошол тартип сакталат: *үчтөн эки, ондон беш, сегизден бир* ж. б.

Алым менен бөлүмдүн тутумдашуусу төмөнкүдөй ыкмаларда ишке ашат:

1) Бөлүм чыгыш жөндөмөдө, алым атооч жөндөмөдө айтылуу аркылуу тутумдашышат: *экиден бир, төрттөн үч, ондон жети* ж. б.

Эгерде аныкталгычты илик жөндөмөсүнө келтирип, бөлчөк сандан мурда колдонсок, бөлчөк сан затташып кетет да, алымы үчүнчү жакка таандык болуп айтылат: *Студенттердин үчтөн бири жумушка барган жок.* Бул учурда бөлчөк сан атоочтор жөндөлөт:

А. (студенттердин) үчтөн бири

И. (студенттердин) үчтөн бири-нин

Б. (студенттердин) үчтөн бири-не

Т. (студенттердин) үчтөн бири-н

Ж. (студенттердин) үчтөн бири-нде

Ч. (студенттердин) үчтөн бири-нен

2) Бөлүм илик жөндөмөдө, алым үчүнчү жакка таандык болуп да тутумдашышат: *үчтүн экиси, ондун үчү, миңдин бири* ж. б. Бул учурда бөлчөк сандар заттык мааниге ээ болот да, жөндөлүү мүмкүнчүлүгүнө жетишет.

Эгерде бөлчөк сан атоочтордон кийин бөлүгү, үлүшү деген сөздөр колдонулса, бөлчөк сандар заттык маанини туюндуруу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт да, таандык эмес формада айтылат. Экинчи бир бөлүгү, миңдин сегиз үлүшү ж. б.

Кыргыз тилинде бүтүндүн бөлүктөрүн билдирген жарым, жарты, чейрек деген сөздөр да бар. Булар эсептик сандар сыяктуу касиетке ээ: жарым бет, жарты нан, чейрек кылым ж. б.

§ 71. Сан атоочтордун жасалышы

Сан атооч сөздөр морфологиялык жол менен дээрлик жасалбайт. Сан атоочтордун айрым түрлөрү (иреттик, жамдама, чамалама сандар) гана курандылар (-ынчы; -оо; -ча; -дай; -даган) аркылуу жасалат. Булар тууралуу тиешелү бөлүмдөрдө сөз болду.

Синтаксистик жол менен татаал сан атоочтор жасалат. Булар жөнүндө да жогоруда, сан атоочтордун түрлөрүндө айтылды.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986.
2. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. — Фрунзе, Илим, 1987.
3. Гордлевский В. А. Числительное 50 в турецком языке: К вопросу о счете в турецких языках. — Известия АН СССР, Вып. 3—4. № 4, 1945.
4. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. — Фрунзе, Мектеп, 1980.
5. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. — Фрунзе, Мектеп, 1971.
6. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. — Л., Наука, 1980.
7. Кудайбергенев С. Сын атооч, сан атооч жана буларды мектепте окутуу. — Фрунзе, 1960.
8. Кудайбергенев С. Способы образования сложных числительных в тюркских языках. — Известия АН Кирг. ССР, № 6, 1979.
9. Кудайбергенев С. Наименование единиц числительных в тюркских языках. — Китепте: Вопросы киргизской терминологии. Фрунзе, Илим, 1981.
10. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. Фрунзе, Илим, 1980.
11. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, 1964.

12. Малов С. Е. К изучению турецких числительных. Китепте: XV-летию научной деятельности академика Н. Я. Марра. Л., 1935.

13. Матвеев Т. М. Некоторые особенности чувашских числительных. — Китепте: Вопросы чувашского языка, литературы и искусства. Чебоксары, 1960.

14. Оралбаева Н. Словообразование числительных в казахском языке. — Алма-Ата, Гылым, 1974.

15. Самойлович А. Н. Турецкие числительные количественные и обзор попыток их толкования. Китепте: Языковедные проблемы по числительным. Т. 1. — Л., 1927.

16. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Учебное пособие для вузов. — Баку. Маариф, 1979.

17. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, 1988.

18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).

19. Чечейбаева Н. Сан атооч. «Мугалимдер газетасы». 15-июнь, 1969.

20. Чечейбаева Н. Жамдама субстантивдешкен сан атоочтор. Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: Жаш окумуштуулардын макалалар жыйнагы. Фрунзе, 1970.

21. Чечейбаева Н. Сан атоочтор катышкан фразеологиялык бирдиктер. Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр: Жаш окумуштуулардын макалалар жыйнагы. Фрунзе, 1970.

22. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (иня). Л., Наука, 1977.

АТ АТООЧ

§ 72. Жалпы маалымат

1. Атооч сөздөрдүн ордуна колдонулуп, затты же анын белгилерин тике атабай, аларды шилтөө аркылуу көрсөткөн сөздөр **ат атооч** деп аталат. Ат атоочту башка атооч сөздөрдөн айырмалап турган башкы белги — анын маанисинин жалпылыгы же абстракттуулугу. Айталы, **Ал муну сизге берип кой деди эле** десек, мындагы ат атоочтордун (*ал, муну, сизге*) конкреттүү түрдө кимди, эмнени белгилегендигин билүүгө болбойт. Бирок бул ат атоочтун мааниси такталбай белгисиз кала берет дегендик эмес. Анткени алардын мааниси, б. а., кайсы ат атоочтун кайсы сөздүн ордуна колдонулуп жаткандыгы кеп кырдаалына же контекстке карата аныкталат: **Мен кызыл айгырга минип, камчымды мойнума салып, бир киши коштоп, элден бата алып балбанга беттешкени көздөй жөнөдүм.** («Эл куудулдары») **Айдын жарыгы терезеден кыйгач түшүп, баланы уктатпады. Ал көзүн жумуп-ачып, чабалактай берди.** (Ч. Айтматов) Биринчи мисалдагы мен деген ат атооч жалпы мааниси боюнча сүйлөөчү жакты көрсөтөт, бирок анын конкрет мааниси кеп кырдаалында баяндалып жаткан окуянын объектиси аркылуу аныкталат. Экинчи мисалдагы ал ат атоочу өзүнчө турганда кепке катышпаган үчүнчү жакты же кепке алынып жаткан объектини билдирет, ал эми өйдөкү сүйлөмдө анын толук (конкрет) мааниси мурунку сүйлөмдүн тутумунда турган **баланы** деген зат атооч аркылуу айкын болду.

Шилтөө маанисинин багытына карай ат атоочтор эки топко бөлүнөт: дейксистик жана анафоралык. Дейксистик ат атоочторго шилтөө мааниси кеп кырдаалына же кеп өнөктөштүгүнө катышуучу жакка багытталган ат атоочтор кирет. Бул жактама ат атоочтун 1—2-жагына жана шилтеме ат атоочторго мүнөздүү: **Мен бул китепти окуп чыктым. Мен сүйлөөчү жакты, бул ошол сүйлөөчү жакка жакын турган затты (китепти) көрсөтөт.** Анафоралык ат атоочторго шилтөө мааниси кеп кырдаалына эмес, текстке багытталган ат атоочтор кирет. Бул негизинен, жактама ат атоочтун 3-жагы

жана сурама ат атоочтор үчүн мүнөздүү: **Адамдар бир пикир-леш болушу мүмкүн. Бирок алар сыдыргыга салгандай бир өңчөй ой жүгүртө алышпайт...** (К. Ибраимов). Мында алар деген ат атооч жалпы мааниси боюнча кепке катышпаган үчүнчү жактагы нерсени, жандыкты ж. б. көрсөтөт, бирок анын так, конкреттүү мааниси биринчи сүйлөмдөгү адамдар деген зат атооч мааниси аркылуу аныкталат.

Ат атооч менен атооч сөздүн же сөз айкаштын ортосундагы катыш анафоралык байланыш деп аталат. Ал эми мындай байланышты түзүүгө данакер болгон атооч сөз же сөз айкашы ат атооч үчүн маанилик булак болуп эсептелет. Маселен, жогоруда келтирилген мисалда **адамдар** деген зат атооч — **алар** деген ат атоочтун маанилик булагы. Кээде маанилик булактын милдетин сөз айкашы да аткарышы мүмкүн: **Чынарбай кырк канаттуу ат минген кыз келип, чынар теректин башына конгонун көрөт... Арадан эки-үч күн өткөндөн кийин Чынарбай аны издеп жолго чыгат.** (Жомок) Мисалда **аны** ат атоочунун маанилик булагы болуп **кырк канаттуу ат минген кыз** деген айкаш кызмат кылды.

Ат атоочтун маанилик булагы бүтүндөй бир текст же анын үзүндүсү да болушу мүмкүн: **...Айжан чыдабай барат. Буга чейин деле ушинтип дене бою талмоорсун ичи сызыла тартчу. Бу жолу деле башкача. Бирде басыла калып, кайра эле сөөгүнөн бери сыздап, жан айласын таппай кара тер басат. Ал толгоо болчу.** (Ө. Даникеев) Мында ал деген ат атоочтун конкрет мааниси анын маанилик булагы болуп эсептелген үзүндүнүн мазмуну Айжандын толгоосуна байланыштуу кырдаал аркылуу берилди.

Маанилик булак көпчүлүк учурда ат атоочтон мурда келет: **Илгери-илгери бир эне жашаптыр. Ал күн нуруна күндө жуунуп, таза жүргөн сулуу эне болуптур.** (Жомок) Маанилик булак кээде ат атоочтон кийин да келип калышы мүмкүн: **Аны карылуу кол булкуп ойготту: — Кечке дейре уктайсыйбы? Тур, согуш чыгып жатса... Согуш! Калыйнур карайлап, көзү көзүнө жабыша калып, кайрадан уйкуга кирет...** (К. Ашымбаев) **Калыйнур** зат атоочу — **аны** ат атоочунун маанилик булагы. Маанилик булактын ат атоочтон кийин келиши жактама атоочтун 3-жагынан башка сурама жана белгисиз ат атоочторго да мүнөздүү: — **Эң ким? — деди Бакай. — Теңир, — деди Манас. — Тегин ким? — Тегим кыргыз. — Жетен ким? — Жетем Каракан. — Жотоң ким? — Жотом Огуз кан. — Бабаң ким? — Бабам Көбөй. — Атаң ким? — Атам Ногой. — Чоң атаң ким? — Чоң атам Орозду. — Өз атаң ким? — Өз атам Жакып...** (А. Жакыпбеков)

Ат атоочтордун атооч сөздөрдүн ордуна колдонулушу — бул анафоралык ат атоочтор үчүн мүнөздүү көрүнүш. Бул жагынан алганда, ат атоочтор бир эле атооч сөздү улам-улам кайталап колдоно берүүдөн кутултат жана тексттин кыска, стилдик жактан ийкемдүү болушуна шарт түзөт: *Илгери өткөн заманда Мендирман деген жигит Каракандын шаарына тентип барат. Ал (Мендирман) адегенде ашпозчулукка өтөт.* (Жомок)

Ат атоочтордун ортосундагы жалпылык — бул алардын маанисинин өзгөрүлмөлүүлүгү. Бир эле ат атооч аркылуу контекстке же кеп кырдаалына карата түрдүү объектилер көрсөтүлүшү мүмкүн, же мындай шартта бир эле объект түрдүү ат атооч аркылуу белгилениши ыктымал. Маселен, сүйлөөчү жак өзүн мен деп, тындоочу жакты *сен* деп, кепке катышпаган жакты, адам болсо да, адамдан башка зат болсо да баары бир *ал* деп, өзүнө жакын турган затты *бул* деп, өзүнөн окчун турган затты тигил деп белгилейт. Бул жагынан ат атоочтор жалпы атка да, энчилүү атка да карама-каршы турат. Ат атооч менен анын маанилик булагынын ортосундагы байланыш ар бир учурда жаңыдан түзүлөт. Ошондуктан тутумунда ат атооч келген сүйлөм өзүнчө турганда синтаксистик жактан кынтыксыз уюшулушу мүмкүн, бирок семантикалык жактан сүйлөмдүн толук мааниси кеп кырдаалынын шартында же контекстте гана белгилүү болот.

Ат атоочтор үчүн маанилик компонент болуп шилтөө мааниси менен ажырагыс биримдикти түзүп турган атооч сөздөрдүн жалпы категориялык мааниси да кызмат кылат. Бул категориялардын сүйлөм тутумунда аткарган башкы милдетине карай ат атоочтор төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт:

1) Зат атоочтордун ордуна колдонулуучу же аларды шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор: *мен, сен, сиз, ал, биз, силер, сиздер, алар, ким, эмне, ар ким, эч ким, алда ким, кимдир бирөө ж. б.*

2) Сын атоочтордун ордуна колдонулуучу же аларды шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор: *бул, ошол, баары, бардык, ар бир, эч бир, өз, кай бир ж. б.*

3) Сан атоочтордун ордуна колдонулуучу же аларды шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор: *канча, нече, канчанчы, неченчи, канчоо, нечөө.*

Ат атоочтор кайсы түркүмдөгү сөздүн ордуна колдонулса, ошол сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон синтаксистик милдетти аткарат: *Мен (ээ) өзүмдү (толуктооч) үй сыртынан тыңшасам. Курс, курс эткен оор жөтөл үн чыгат. Бүткөн экен кайран өмүр, кайран жан... деп жалооруп, көңүлүм шондо (бышыктооч) бир сынат.* (А. Осмонов) *Шуулдаба, терегим, теректерим. Шуулдасаң, ачышып каректерим. Шуу үшкүрүп ыйлагым*

келет менин (аныктооч). (С. Жигитов) — *Ай, бул мен* (баяндооч), *Сейде, ач, ач эшикти*. (Ч. Айтматов)

Ат атоочтор кайсы сөз түркүмдөгү сөздүн ордуна колдонулса, негизинен, ошол сөз түркүмүнө мүнөздүү болгон уланды мүчөлөрдү кабыл алат. Зат атоочтун ордуна колдонулуучу ат атоочтор жөндөлөт, кээде таандык, көптүк же жак мүчөлөрү менен өзгөрөт: *Кимиң мурун келсең, ошонуңар* таякты алгыла... (Жомок) — *Ырас, адамдын жаманы менмин, бул чычырканак менен кыргоолуңар эмнеңер?* (Жомок)

Ат атоочтор зат атооч сыяктуу жөндөлүштүн татаал да, жөнөкөй да түрү менен жөндөлөт (Караңыз: § 46)

	Жөнөкөй жөндөлүш	Татаал жөндөлүш
Атооч	Ø	Ø
Илик	-нын	-ын
Барыш	-га	-а
Табыш	-ны	-ы
Жатыш	-да	-да
Чыгыш	-дан	-дан

Кештеден көрүнүп тургандай, жөнөкөй жөндөлүштө ат атоочтон кийин жөндөмө мүчөнүн толук түрү, ал эми татаал жөндөлүштө жөндөмө мүчөнүн кыскарган түрү колдонулат.

Ат атоочтор морфологиялык жол менен башка сөз түркүмдөрүнөн жасалбайт. Бирок кыргыз тилинде *ар, бир, кай, эч* сөздөрү менен ат атоочтун тутумунан куралган айрым ат атоочтор бар. Буга аныктама, тангыч, белгисиз ат атоочтордун ичинен төмөнкүлөр кирет: *ар ким, ар бир, эч ким, эч нерсе, бир нерсе, кээ бир, кай бир, кимдир бирөө, алда кандай* ж. б.

Ат атоочтон куранды мүчөнүн жардамы менен башка түркүмдөгү бир катар сөз жасалат: *менчик, мендик, менсиң, менменсин, өзүмчүл, өздүк, өзүмдүк, андыктан, ошондуктан, аксыз, мындай, тигиндей, ошондой, менимче, кандайча* ж. б. Ат атоочтон синтаксистик жол менен айрым этиш сөздөр да жасалат: *ант-, ошент-, минт-, ушинт-, нет-*.

Ат атоочтор жеке өзүнө таандык болгон грамматикалык өзгөчөлүккө ээ эмес. Алар маани жактан төмөнкү алты топко бөлүнөт: 1) жактама ат атоочтор; 2) шилтеме ат атоочтор; 3) сурама ат атоочтор; 4) аныктама ат атоочтор, 5) тангыч ат атоочтор, 6) белгисиз ат атоочтор.

§ 73. Жактама ат атооч

Кыргыз тилинде ат атоочтун бул тобуна төмөнкү сөздөр кирет.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1-жак	мен	биз
2-жак	сен	силер
сылык түрү:	сиз	сиздер
3-жак	ал	алар

Жактама ат атооч көп кырдаалында өнөктөш болуп турган эки жакты же кепке алынып жаткан үчүнчү жакты шилтеп көрсөтөт. Кеп кырдаалынын чордонунда дайыма сүйлөөчү турат жана сүйлөөчү жак *мен* деген ат атооч аркылуу белгиленет: *Мен сөз да, үн да кайтарбадым.* (Ч. Айтматов) Сүйлөөчүгө өнөктөш болуп келген жак тыңдоочу болуп эсептелет. Тыңдоочу жакты белгилөө үчүн *сен* деген ат атооч колдонулат: *Сен ок куя турган май сурап келчи.* (А. Токомбаев). Эгерде сүйлөөчү жак тыңдоочу жакка сылык маанайда кайрылса, анда тыңдоочу жак *сиз* деген ат атооч аркылуу белгиленет: *Сиздин ордуңузда болсом, мен дагы ушу сиз айткан сөздү айтмакмын. Сиз койгон талапты коймокмун.* (Т. Касымбеков).

Мен, сен, сиз деген ат атоочтор кеп өнөктөштүгүнө тике катышкан жактарды көрсөтөт. Ошондуктан булар мүнөздүү түрдө адамга карата колдонулат. Бирок көркөм чыгармаларда, өзгөчө, жомок же дастандарда аталган ат атоочтор адамдан башка ар кандай жандуу, жансыз заттарды көрсөтүү үчүн да колдонулат: — *Сен кимсиң? Адамча сүйлөп кубулган кандай жансың?... — Мен Бугу эне болом.* (Ч. Айтматов) «Түлкү, сен кайда чаап баратасың? — деп сурады аюу. (Жомок)

Айрым учурларда, маселен, өздүк эмес автордук кепте *мен* деген ат атоочтун ордуна *сен* деген ат атоочтун колдонулушу да мүмкүн: *Бүгүнкү жыйналыштагы сөздөрдүн баары ооздун куру жели болуп калды. Сен эмне иштеп, эмне кылуу керек экендигин айтып турсаң да, аны менен эч кимдин иши жок.*

Кепке өнөктөш болуп келбеген жак сүйлөөчү тарабынан ал атооч аркылуу белгиленет. Бул ат атооч аркылуу белгиленүүчү жак адам да, адамдан башка бардык жандуу же жансыз зат да болушу мүмкүн: *Ал далысын эшикке жөлөп кайкая турган экен.* (Ч. Айтматов) *Бар экен, жок экен, бир түлкү бар экен, ал тоодо жашоочу экен.* (Жомок) Ал деген ат атооч жактамадан

башка шилтеме ат атоочтук мааниде да колдонулушу мүмкүн. Анын кайсы мааниде колдонулгандыгы контекстке карата аныкталат. Эгерде ал сүйлөм тутумунда аныктоочтук позицияда келип, аныкталгыч сөз менен тутумдашып турса, анда ал ат атоочу шилтеме ат атооч болот: *Ал жарыктыктын касиети көп, төрө-бөгөн катынды төрөтөт. Ал урууда Калдыбай деген киши жашай турган.* Эгерде ал заттык мааниде колдонулуп, белгилүү бир жакты же затты көрсөтсө, анда ал ат атоочу жактама ат атоочко жатат: *Ал мойнуна салган сүлөөсүндү жая кармады.* (Т. Касымбеков). *Ал кичинекей сөөмөйү менен өөдөкү ак тамды көрсөттү.* (Ө. Даникеев).

Жактама ат атоочтордун ичинен ал атоочунун колдонулуш чөйрөсү өтө эле кеңири. Мындай өзгөчөлүк ал ат атоочунун жандуу затты да, жансыз затты да — экөөнү тең бирдей белгилей бере тургандыгы менен шартталат.

Жактама ат атоочтун биринчи эки жагы **мен, сен, сиз**, үчүнчү жагы **ал** бири-биринен маани жактан кескин айрымаланат. Булардын ичинен **мен, сен, сиз** кепке катышкан эки жакты тике шилтеп көрсөткөндүктөн, алардын конкрет мааниси ошол кеп жүрүп жаткан кырдаалдын өзүнөн эле айкын болот. Сүйлөөчү же тындоочу жактын атын атоо мындай шартта талап кылынбайт. Бул жагынан аталган ат атоочтор зат атоочко жакындап кетет, бирок зат атоочтор затты тике атап көрсөтсө, **мен, сен, сиз** жакты тике шилтеп көрсөтөт. Ал эми жактама ат атоочтун үчүнчү жагы **ал** шилтеме мааниси боюнча кеп кырдаалына эмес, көбүнчө ошол кеп кырдаалын туюнткан текстке багытталгандыктан, бул ат атооч өзү белгилей турган жактын же заттын текст тутумунда берилген аталышын шилтеп көрсөтөт: *Мен эртең бир чоң кара нар болоюн, сен мени базарга алып барып саткын.* (Жомок) *Ал өзүн кара тоодон чыккан, кара дөө насиленин мин деген дөө киши.* (Т. Сыдыкбеков) Келтирилген эки сүйлөмдүн биринчисинде **мен** сүйлөөчү, **сен** тындоочу жакты шилтеп көрсөтөт, бирок аталган сүйлөмдөрдө аларды эч бир зат атооч сөздөр менен алмаштырууга болбойт. Эгер алмаштырсак, сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү бузулат. Тескерисинче, экинчи сүйлөмдүн тутумунда турган **ал** ат атоочу *Сапар, Капар, Алым* сыяктуу энчилүү заттар менен же *балбан, баатыр* сыяктуу жалпы аттар менен алмаштырылышы мүмкүн, бирок мында сүйлөм түзүлүшү өзгөрүүсүз сакталат.

Жактама ат атоочтор үчүн көптүк категориясынын туюнтулушу өзгөчө мүнөзгө ээ. Биринчи жактын көптүк түрү *биз*, экинчи жактын көптүк түрүнүн жөнөкөй формасы көптүк *-лар* мүчөсү жалганган *силер*, сылык формасы *сиздер*, үчүнчү жактын көптүк түрү *алар* деген ат атоочтор аркылуу берилет. Булар-

дын ичинен биз маани жактан 1-жактын жекелик түрү мен деген ат атоочтун көптүк түрү болуп эсептелбейт, анткени биз аркылуу бир эле учурда сүйлөөчү жак катышкан жамаат менен бирге сүйлөөчүнүн өзү да белгиленет. Ал күнү биз айылга күндөгүдөн эрте кайттык. (Ч. Айтматов). **Биз** кечке чейин тоону кыдырып, күүгүмдө ошол үңкүргө келип түнөйбүз. (Жомок) **Арзыкан, сизге биз** күйгөн, **Арманын айтып бир жүргөн.** (Барпы) **Мен** ат атоочунун ордуна биз ат атоочунун колдонулушу илимий же публицистикалык стилдеги автордук кепке дээрлик мүнөздүү: **Бу жолу биз** кыргыз элинин атактуу дагы бир акынынын көркөм мурасын окурмандарга сунуш кылып коюуну туура таптык. (Ч. Айтматов) Айрым учурларда сүйлөөчү катышкан жамаатты башка жамааттардан ажыратып көрсөтүү үчүн биз деген ат атоочтун ордуна **биздер** деген ат атооч колдонулат; **Бир, эки, үч, Биздерде күч.** (Ж. Турусбеков)

Экинчи жактын көптүк түрү **силер** сүйлөөчүгө өнөктөш болгон тыңдоочу жакты же тыңдоочу жак катышкан жамаатты көрсөтөт: — **Абил! Бекназар! Силер мен Кокондо турганда неге бир барбадыңар?** (Т. Касымбеков) — **А мен эмне... Силер иштеп, мен карап олтурмак белем?** (Ө. Даникеев)

Экинчи жактын көптүк түрүнүн сылык формасы **сиздер** шилтөө мааниси боюнча **силер** менен негизинен дал келет. Бирок булардын биринчиси көбүнчө бейтарап ыңгайда айтылса, экинчиси дээрлик сыйлоо, ызаат көрсөтүү маанайында колдонулат: — **Сиздер, урматтуу даткалар, бириң эл беги, бириң аскер башы, тандалма аскерден 5000, каракелтектен 15000 кошуп алып, мына ушул баарыбызга ыйык, баарыбызга кымбат Анжиян шаарын сактоого калгыла.** (Т. Касымбеков)

Үчүнчү жактын көптүк түрү **алар** жалпы мааниси боюнча кепке катышпаган же кепке алынып жаткан үчүнчү жактагы жамаатты көрсөтөт. Үчүнчү жактын жекелик түрүндөгү ал ат атоочунан айырмаланып, **алар** көбүнчө адамга карата колдонулат: **Оозеки тарыхта, эзелки аңызда, санжыра, уламышта, кыргыздардан нечен сынчы аялдар чыккан. Алар эл көзүнө көрүнбөй, ашка сын айткан.** (К. Жусупов). Кээде, маселен, көркөм чыгарма, жомок, дастандарда, **алар** аркылуу адамдан башка сүйлөө касиети ыйгарылган бардык жандуу же жансыз заттар да көрсөтүлүшү мүмкүн: **Улак, козу, музоо — үчөө идиштеги бозону таза калтырбай ичип, кетип калышат. Алар бир күнү жол жүрүп келе жатышса, жолунан бир терек көрүнөт.** (Жомок)

Жактама ат атоочтор жакчыл таандык уландылар менен дээрлик өзгөрбөйт. Бирок айрым учурда ат атоочтун 3-жагынын жекелик түрүнөн кийин таандык мүчөлөрдүн келишине

жол берилет: **Аным чындыкка да баштан-аяк дал келбейт.** (С. Жигитов). *Мен, сен* деген ат атоочтор кээде ат атоочтук мааниден тайып, зат атоочтук мааниде колдонулушу да мүмкүн. Мындай учурда булардан кийин жөндөмө таандык мүчө келе берет: — **Мендин аты жокпу?!** (Т. Сыдыкбеков)

Ат атоочтордун көпчүлүгү сыяктуу жактама ат атоочтор да жалпы таандыктын **-ныкы** мүчөсүн кабыл алып, *меники, сеники, аныкы, биздики, сиздики, силердики, сиздердики, алардыкы* деген таандык ат атоочторду уюштурат: *Өлгөн ат чын кашка болсо — меники, сыр кашка болсо — сиздики* (Жомок) *Чыныбек баатыр, мөөрөй сеники.* (Жомок)

Жактама ат атоочтор зат атоочтор сыяктуу эки түрдө жөн-дөлөт:

ЖӨНӨКӨЙ ЖӨНДӨЛҮШ

А. <i>сиз</i>	<i>биз</i>	<i>силер</i>	<i>сиздер</i>	<i>алар</i>
И. <i>сиздин</i>	<i>биздин</i>	<i>силердин</i>	<i>сиздердин</i>	<i>алардын</i>
Б. <i>сизге</i>	<i>бизге</i>	<i>силерге</i>	<i>сиздерге</i>	<i>аларга</i>
Т. <i>сизди</i>	<i>бизди</i>	<i>силерди</i>	<i>сиздерди</i>	<i>аларды</i>
Ж. <i>сизде</i>	<i>бизде</i>	<i>силерде</i>	<i>сиздерде</i>	<i>аларда</i>
Ч. <i>сизден</i>	<i>бизден</i>	<i>силерден</i>	<i>сиздерден</i>	<i>алардан</i>

Жөндөлүштүн жөнөкөй түрү жактама ат атоочтордун ичинен *сиз, биз, силер, сиздер, алар* үчүн мүнөздүү. Булар жөндөлгөндө ат атоочтук негиз өзгөрүүсүз сакталат, жөндөмө мүчө морфонологиялык жактан үндөштүк жана ээрчишүү эрежелерине ылайык өзгөрүүгө дуушар болот:

ТАТААЛ ЖӨНДӨЛҮШ

А. <i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ал</i>
И. <i>мен-ин</i>	<i>сен-ин</i>	<i>ан-ын</i>
Б. <i>маг-а</i>	<i>саг-а</i>	<i>аг-а</i>
Т. <i>мен-и</i>	<i>сен-и</i>	<i>ан-ы</i>
Ж. <i>мен-де</i>	<i>сен-де</i>	<i>ан-да</i>
Ч. <i>мен-ден</i>	<i>сен-ден</i>	<i>ан-дан</i>

Көрүнүп тургандай, татаал жөндөлүштө илик (**-ын, -ин**), барыш (**-а**), табыш (**-ы, -и**) жөндөмө мүчөлөрү башкы үнсүзүнөн ажырайт.

Барыш жөндөмөсүндө **-га** мүчөсүнүн башкы үнсүзүнүн таасири менен ат атоочтук уңгунун соңку тыбышы адегенде **-н** тыбышына (*мен+га>маң+га, сен+га>саң+га, ал+га>аң+га*; с а л.: уйг., түрк., түш. кырг. *мен+га>маң+га>маң+а, сен+га>саң+га>саң+а, ал+га>аң+га>аң+а* ж. б.), андан

соң г тыбышына өтөт. (С а л.: хакас. маң+га>маг+га>маг+аа, саг+га>саг+аа, ал+га>аг+аа ж. б.). Кыргыз тилинде морфонологиялык жактан уңгу менен мүчөнүн жигинде кош -г тыбышынын колдонулушуна чек коюлгандыктан, татаал жөндөлүштүн жалпы эрежесине ылайык -га мүчөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылат: маг+га>маг+а, саг+га>саг+а, аг+га>аг+а.

Жөндөлүштүн татаал түрүндө жалпы таандык мүчө уланган ат атоочтун жөндөлүшү да кирет:

А. мен-ики	сен-ики	ан-ыкы
И. мен-икин-ин	сен-икин-ин	ан-ыкын-ын
Б. мен-икин-е	сен-икин-е	ан-ыкын-а
Т. мен-икин-Ø	сен-икин-Ø	ан-ыкын-Ø
Ж. мен-икин-де	сен-икин-де	ан-ыкын-да
Ч. мен-икин-ден	сен-икин-ен	ан-ыкын-ан
А. биз-дики	сиз-дики	силер-дики
И. биз-дикин-ин	сиз-дикин-ин	силер-дикин-ин
Б. биз-дикин-е	сиз-дикин-е	силер-дикин-е
Т. биз-дикин-Ø	сиз-дикин-Ø	силер-дикин-Ø
Ж. биз-дикин-де	сиз-дикин-де	силер-дикин-де
Ч. биз-дикин-ен	сиз-дикин-ен	силер-дикин-ен
А. алар-дыкы	ан-ың	ан-ысы
И. алар-дыкын-ын	ан-ың-(д)ын	ан-ысын-ын
Б. алар-дыкын-а	ан-ың-а	ан-ысын-а
Т. алар-дыкын-Ø	ан-ың-(д)ы	ан-ысын-Ø
Ж. алар-дыкын-да	ан-ың-да	ан-ысын-да
Ч. алар-дыкын-ан	ан-ың-(д)ан	ан-ысын-ан ж. б.

Жактама ат атоочтордон **мен, сен, ал** жалпы таандыктын **-ныкы** мүчөсүн кабыл алганда бул уландынын башкы үнсүзү түшүп калат: мен+ныкы>мен+ыкы>меники, сен+ныкы>сен+ыкы>сеники, ал+ныкы>ан+ныкы>аныкы. Булардан башка ат атоочтордон кийин **-н** тыбышы **-д** тыбышына алмашат: биз+ныкы>биз+дики, сиз+ныкы>сиз+дики, силер+ныкы>силер+дики ж. б. Ал эми ал ат атоочунан кийин 3-жактын таандык мүчөсү **-ы+сы**>**ысы** түрүндө кабатталып жалганат: ал+ысы>ан+ысы>анысы.

Таандыктын жогорудагы эки мүчөсү уланган ат атоочтор жөндөлгөндө, бул мүчөлөрдөн кийин кыйыр жөндөмөдө **-н** тыбышы пайда болот, жөндөлүүчү негиз болуп ошол **-н** тыбышы менен аяктаган форма эсептелет: мен-икин, сен-икин, ал-аныкын, биз-дикин, сиз-дикин, ан-ысын ж. б.; ал эми илнк, барыш,

табыш жөндөмөлөрдүн мүчө башындагы үнсүз тыбыштын түшүп калышы татаал жөндөлүштүн жалпы эрежеси боюнча ишке ашырылат: *меникин-ин, сеникин-ин, аныкын-ын, анысын-ын, биздикин-е, сиздикин-е, алардыкын-а, меникин-Ø, аның-(д)ы ж. б.* Чыгыш жөндөмөсүнүн башкы үнсүзүнүн түшүп калышына фонетикалык төмөнкүдөй процесс себепкер болот: *меникин+дан меникин+нен <меникин+ен, анысын+дан <анысын+нан <анысын+ан ж. б.* Тыбыш жөндөмөдө жөндөлүштүн жалпы эрежесине ылайык адегенде мүчө башындагы үнсүз түшүрүлөт (*меникин+ны >меникин-и, сеникин+ны >сеникин+и, биздикин+ны <биздикин+и ж. б.*) жана бул эрежени коштоп жүргөн кошумча эреже аркылуу мүчөдө калган үндүү тыбыш да түшүрүлүп айтылат. Натыйжада табыш жөндөмөсүнүн мааниси Ø (нөл) мүчө аркылуу туюнтулат: *меникин-Ø, сеникин-Ø, биздикин-Ø, силердикин-Ø ж. б.*

1—2-жактын **-ым, -ың** таандык мүчөлөрү уланган сөздөр, негизинен, татаал жөндөлүштүн эрежеси боюнча жөндөлөт: *аның+нын >аның+ын >аныңын, аның+га >аның+а >аныңа, аның+ны >аның+ы >аныңы ж. б.* Бирок кыргыз тилинин бүгүнкү абалында мындай сөздөрдөн кийин илик жана табыш жөндөмө мүчөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталып да келе берет: *аның+нын >аның+дын >аныңдын, аның+ны >аның+ды >аныңды ж. б.*

Жактама ат атоочтор жак категориясын негизинен лексикалык жол менен туюндурат. Ошон үчүн булар көбүнесе жак мүчөлөрүн кабыл ала бербейт: *Бул баланын атасы да — мен, энеси да мен.* (Ч. Айтматов) Бирок баяндоочтук милдетти аткарып турган жактама ат атоочтун маанисин күчөтүү, аларды атайын бөлүп көрсөтүү үчүн ат атоочтук негизден кийин жак мүчөсү колдонулушу да мүмкүн: *Бул баланын атасы да менмин, энеси да менмин.*

§ 74. Шилтеме ат атооч

Бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү шилтөө аркылуу бөлүп көрсөткөн ат атоочтор шилтеме ат атоочтор деп аталат.

Кыргыз тилинде шилтеме ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бу — бул, ушу — ушул, ошо — ошол, тиги — тигил, тетиги — тетигил, тээтетиги — тээтетигил.* Сүйлөм тутумунда булардын кыскартылган түрүнүн да, толук түрүнүн да колдонулушуна жол берилет: *Будаңчаңдын Салкара ат Бу да келип калыптыр.* («Манас») *Биз дагы ушу тапта суудай тартылып сайыбызда жай агып калдык белем.* (С. Жигитов). *Ушул ай, урматтуу ай, биз күткөн май.* (С. Эралиев) *Ошол куш меники эле.* (Жомок) *Саал болсо тиги алоолонгон күндүн оозуна жутулуп кетчүдөй,*

кызыл түтүн булатып, кайып болчудай кетип барат. (Ч. Айтматов) **Тигил нур жүздүү Шамбет аттуу жигит корс-корс күлдү.** (Т. Сыдыкбеков) Шилтеме ат атоочтук мааниде үчүнчү жактын жактама ат атоочу ал(а) да колдонулат: **А киши ооз тийип, кайра берди.** (А. Жакыпбеков).

Шилтеме ат атоочтордун мааниси негизинен мейкиндик жана мезгилдик болгон эки компоненттен уюшулат. Мейкиндик маани заттын сүйлөөчүгө жакын же андан окчун тургандыгын көрсөтсө, мезгилдик маани заттын (окуянын, белгинин, кубулуштун ж. б.) кеп актысынан мурда же кийин, же кеп актысы учурунда болгондугун, болорлугун көрсөтөт. Заттын сүйлөөчүгө башта белгилүү же белгисиз болушу көбүнесе мезгилдик маани менен шартталат. Бирок аталган эки компоненттин шилтөө маанисин уюштуруудагы катышы же үлүшү шилтеме ат атоочтордун бардыгы үчүн эле бирдей боло бербейт. Булардын айрымдары үчүн (**бул, ал**) мейкиндик маани басымдуу келип, мезгилдик маани дээрлик солгундаса же бейтарап абалда болсо, айрымдарында (**ошол, ушул**) эки компонент тең бирдей болушу мүмкүн. Шилтеме ат атоочтордун үчүнчү бир тобу (**тигил, тетигил, тээтегил**) жалгыз гана мейкиндик маанини билдириши ыктымал.

Бул шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан сүйлөөчүгө жакын турган затты шилтеп көрсөтөт: **Бу түлкү ушул тарапка ачкалыктан аргасы түгөнгөн кездерде гана келчү...** (Ч. Айтматов) **Бул талаага таза чигит төгүлгөн, Таза өңсүн деп, далай чара көрүлгөн.** (Ж. Турусбеков) **«Бул көч Тынчмсейит деген элдин көчү» — деп жылкы айдаган балдар жооп беришти.** (Актан) **Бул** ат атоочу аркылуу көрсөтүлүүчү зат сүйлөөчүгө жакын тургандыктан, сүйлөөчү үчүн анын башта белгилүү же белгисиз болгондугу шилтөө маанисинде атайын көрсөтүлбөйт. Ошондуктан **бул** ат атоочунун мезгилдик мааниси, негизинен, көмүскө абалда болот. **Бул** шилтеме ат атоочунун мезгилдик мааниси **убак, мезгил, учур, ара, тап, кез** сыяктуу мезгилдик маанидеги сөздөрдүн аныктоочтук позициясында актуалдашат: **Бул убакта Карасакал, дагы бир жигит жатып алган.** (М. Элебаев) **Бул кезде жоокер кылычы кайра тартып качырып калган.** (Т. Сыдыкбеков).

Кээде шилтөө маанисине негиз кылынып заттын (кубулуштун, окуянын ж. б.) кеп актысында белгиленген учурун көрсөтүүчү мезгилдик маани да алынышы мүмкүн: **Бу тарых жазылды кыргыз үчүн, Кыргызды кыйла калктар билсин үчүн. Бу тарых билдирер бабабызды, эки жүз миң үйлүү кыргыздарды.** (О. Сыдык уулу) **Буруттун бизде бугу бар. Бу сөзүмдү угуңар!** («Манас») **Азимдин карегине бул элес тартылды.** (Ш. Бейшеналнев). **Бу жорук эл ынтымагын бузар.** (Т. Сыдыкбеков).

Бул шилтеме ат атоочу шилтөө маанисиндеги **мына** деген сөз менен бирге да колдонулушу мүмкүн. Мындай учурда ат атоочтун шилтөө мааниси күчөтүлөт: *Атаңдын көрү, каапыр кул. Ыйманы жок жакыр кул. Наадандыгың мына бул...* («Манас») *Үйүмдө мына бул турган чыккандай жалгыз кызымдан башка бүлөм жок.* (К. Баялинов) *Аттар жайкысын семирди, кышкысын этинен түшөөрү башта белгилүү, бирок мобулардын кайырмакка илинер эти жок, аркайган сөөгүнө жабышып териси калыптыр.* (Ч. Айтматов)

Бул шилтеме ат атоочу (башка шилтеме ат атоочтор да) сүйлөм менен сүйлөмдү семантикалык жактан тутумдаштыруу үчүн анафоралык кызматты да аткарат. Мындай учурда ат атооч аныкталгычы жок колдонулуп, белгилүү өлчөмдө затташууга дуушар болот. Ал эми ат атоочтун маанилик булагы сөз, сөз айкашы, сүйлөм же тексттин үзүндүсү болушу мүмкүн. *Чабышта кол ириткенче, ынтымак бузулганча, тынч кезде ушак сүйлөп, ууру кылганга, журт ыркын бузганга, өтүрүк таратып өз тукумуна капсалаң келтиргенге бир жаза — өлүм! Бул азыр мен айткан кеп эмес, эзелкиден келаткан баба жырымы!* (Т. Сыдыкбеков) *Көктөн арнап түшүргөн — бул теңирдин огу, көптөн арнап күтүнгөн — бул чоң эненин колу.* (А. Жакыпбеков) Анафоралык катыш таза түрүндө **бул** ат атоочунун көптүк түрү *булар* аркылуу түзүлөт: *Салынып турган кушка өпкө, бөөр, илбесиндин кол эттери жакшы. Булар куштун тула боюна бат тарап, бат сиңет.* (С. Рыскулов) *Азыр ажо ордосунда кырк уруудан киши олтурат. Булардын бири кол башчы баатыр, бири журт билги акылман, бири журт ичинде көп жашаган аксакал-карыя.* (Т. Сыдыкбеков)

Ушул шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан **бул** ат атоочуна жакындап, сүйлөөчүгө жакын турган затты шилтеп көрсөтөт. Бирок мезгилдик жактан булардын маанисинде кескин айырма бар: **Бул** ат атоочу аркылуу көрсөтүлгөн зат сүйлөөчүгө башта белгилүү да, белгисиз да боло берсе, **ушул** ат атоочу аркылуу сүйлөөчүгө жакын турган жана мурда белгилүү болгон зат берилет: *Көзүм өткөндө уулуң эресеге жеткенче сен олтурасың ушул такта.* (А. Жакыпбеков) *Ушул жерден кыз көрдүм Ноода-сындай чынардын.* (Ж. Мавлянов) *Дал ушул кабарды күтүп турган төрт жоокер мамыдагы аттарга шап-шап миништи.* (Т. Сыдыкбеков)

Ушул ат атоочу кээде шилтөө маанисиндеги **мына** деген сөз менен тутумдаш колдонулат да **бул** ат атооч сыяктуу эле шилтөө маанисин күчөтөт: — *Баатыр, мына ушул курал менден сыйлык болсун!* (Т. Касымбеков) *Мына ушул теректер турган жерди айылдагылар «Дүйшөндүн мектеби» — деп койчу.* (Ч. Айт-

матов) Менин караган жалгыз дөөлөтүм — мына ушул жыртык чепкеним, мына ушул самсаалаган боз дамбалым... эмгекке аябай бышкан мына ушул колдорум. (Т. Абдумомунов) Мына ушул жымжыртта түлкүнүн аяк кулагы жогортон кандайдыр сестене турган шоокум туют. (Ч. Айтматов)

Ушул ат атоочу дайым эле мейкиндик жактан сүйлөөчүгө жакын турган затты көрсөтө бербейт. Кээде ал кеп болуп жаткан учурду да билдириши мүмкүн. Мындай учурда кепке алынып жаткан заттын, көрүнүштүн, окуянын, фактынын ж. б.нын мезгилдик жактан кеп актысына жакын учурда болуп өткөндүгү көрсөтүлөт: **Ушул** кез, үшкүртөсүң улутунтуп. **Ушул** кез, түк кетпесин унутулуп. (М. Алыбаев) **Ушул** түнү канышанын уйкусу бөлүндү болду. (А. Жакыпбеков) **Ушул** оюна кысып кеткен Жаш-Тегин жоокердик салт менен сыңар бабасына жүгүндү. (Т. Сыдыкбеков) **Намыс!** **Ушул** сөз ортого ташталып калган кезде көчмөндөр көк мелжиген чеп болуп туруп беришет. **Ушул** бир сөз менен шаарларды жексен кылган өрттү чыгарышат, тайпа-тайпа элдин атын өчүргөн кандуу жаңжалды башташат. (Т. Касымбеков)

Ушул ат атоочу сүйлөм менен сүйлөмдү маани жактан тутумдаштырып, анафоралык кызматты да аткарат. Мындай учурда башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу эле **ушул** ат атоочу да затташууга дуушар болот: Чалгынга минген Чалкуйрук, **Ушундан** бөлөк буудан жок. Эңкейип кетсе эсил баш, **Ушундан** башка тууган жок. («Төштүк») Мына мобул куйруктун алдындагы үкүнүн жүнүндөй аппак саңоор жүндөрдүн ар бир талынын беттеринен ылдый карата жазы сызыкча болуп кара тактар түшүп турбайбы. Шумкар жүн деп **ушуну** айтат. (С. Рыскулов) Каныкей Бакай абасы менен кеңеш куруп, бир акылга келишти. Манастын абалынын начарлыгын жарыя кыла бербей курултай курабыз деген шылтоо менен айкөлдүн үзөңгүлөш жолдошторун, жолду бирге чалышкан, жоону бирге чабышкан жоолаш баатырларды чакырталы; кырк чоро... алар да ордого келсин; кырк чородо кырк миң кол... кол жыйнашсын,... Ордону кан таламай кылбасын, кошуун белең тургандай болсун... дешти, Акыл **ушул** болду. (А. Жакыпбеков)

Ошол шилтеме ат атоочу мейкиндик жагынан сүйлөөчүдөн окчунураак турган жана сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон затты шилтеп көрсөтөт: Тетиги тоонун нары жагында көп замандан бери бир ажыдаар жашайт. **Ошол** ажыдаарга жыл сайын бир кой, бир кыз салык төлөп турчу экен. (Жомок) «**Ошол** көлдүн башында бир дарак болуш керек... каухар көлдүн түбүндө эмес, **ошол** дарактын башында болуу керек», деп акыл айтты. (Т. Касымбеков) **Ошол** Торкашка тай он жети асый бол-

гончо сайышкан аты болду. (Актан) **Ошол** ат атоочу алысыраак турган затты шилтеп көрсөтүп, *бул, ушул* ат атоочторуна мейкиндик жактан каршы коюлат. **Ошол** ат атоочу аркылуу шилтеп көрсөтүлүүчү зат (окуя, кубулуш, көрүнүш, кырдаал ж. б.) сүйлөөчү менен тыңдоочуга кеп актысына чейин эле белгилүү болгондуктан, мезгилдик мааниси боюнча *ошол, ушул* ат атоочуна жакындайт, бирок аны менен дал келбейт. Көрсөтүлүүчү заттын белгилүүлүгү *ушул* ат атоочуна караганда *ошол* ат атоочунда күчтүрөөк туюнтулат: **Ошол сулуу кыз ушул Айзаада эле.** (Т. Касымбеков) *Кайран Нүзүп акебиз! Акылга дыйкан, көсөм адам эле. Ошонун түбүнө да ушу кара чапандар жетти го!* (Т. Касымбеков)

Ошол ат атоочу негизинен мезгилдик да, мейкиндик да маанилерди бирдей билдирет. Бирок булардын ичинен мезгилдик маани басымдуулук кылат.

Ошол ат атоочу мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашканда сүйлөөчүгө башта белгилүү болгон заттын (окуя көрүнүш ж. б.) кайсы мезгилде, учурда болгондугу, же болорлугу эске салынат: **Ошол кезде Куу өрдөк көлдөн учуп турду эле, Көтөрүлүп калганда Көк жалдын уулу чунагың Ак шумкарды урду эле** («Манас») **Ошол жылы Танабай текшерүү комиссиясына мүчө болуп шайланып калган.** (Ч. Айтматов) **Ошол түнү сүйүү менден күбүлдү, Ошол түнү гүлүн төктү өрүктөр.** (С. Жигитов) **Ошол бойдон, ошого кет-кет бойдон бүркүттүн карааны көрүнбөй калды.** (Т. Касымбеков)

Ошол ат атоочу мейкиндик маанидеги сөздөр менен айкашса, ошол мейкиндиктин ордун, жердин, аралыктын ж. б. сүйлөөчү менен тыңдоочуга башта белгилүү болгондугу, же сүйлөөчүгө башта белгилүү болуп, тыңдоочу сүйлөөчү аркылуу маалымдалгандыгы көрсөтүлөт: **Ошол жерде ээк алдындагы Ак-Чий баш-аягына чейин дап-даана көрүнөт.** — **Ошол жактан келатабыз, — деди жигиттердин бирөө. Ошол өңүрдүн этек жагын кыркып дагы бир кашка суу агып түшөт. Ошол чаңы асманга созулган түздө катар-катары, топ-тобу менен далай аттарды артка таштады.** (С. Рыскулов)

Ошол ат атооч текст тутумунда анафоралык кызматты да аткарат: *Абыке, Көбөш, Кан Жакып, Ошолорду жайласын!* («Манас») *Манас бул жолу үч баатырды өксүп жоктоду: Алманбет алдыда жүрсө, ак жолу болчу, Чубак артында жүрсө, сан колу болчу. Сыргак шукушурулган шумкары эле — ошолорду жоого алдырып ийгени жаман ат... Жеңиштин куну кымбатка турду.* (А. Жакыпбеков) — *Мен бир түш көрдүм... Мына ошону жоорутайын деп топтодум эле... деди.* (Т. Касымбеков)

Сүйлөөчүдөн алыс, бирок анын көзүнө көрүнүп турган затты

шилтеп көрсөтүү үчүн кыргыз тилинде *тигил*, *тээтигил*, *тээте-тигил* деген шилтеме ат атоочтор колдонулат. Мейкиндик мааниси боюнча бул ат атоочтор калган шилтеме ат атоочторго каршы коюлат. Булар үчүн мезгилдик маани дээрлик мүнөздүү эмес. *Тигил*, *тээтигил*, *тээтетигил* бири-биринен заттын сүйлөөчүдөн канчалык даражада алыс тургандыгын көрсөтүүчү белги аркылуу айырмаланат.

Тигил ат атоочу заттын сүйлөөчүдөн белгилүү даражада алыс, бирок анын көзүнө көрүнүп тургандыгын шилтеп көрсөтөт: *Тээ бийикте тигил бөзгө окшогон көктүн четинен кишинин башына окшогон көлөкө көрүндү.* (Т. Сыдыкбеков) *Тиги киши аттын үстүндөгү бейтап келинди көрдү.* (Т. Касымбеков)

Тигил жана бул ат атоочтору маани жактан бири-бирине карама-каршы турган антонимдик түгөйлөрдү түзүп, көбүнчө салыштыруу, карама-каршы коюу маанисиндеги сүйлөмдөрдүн тутумунда колдонулат: *Тигил же бул кыйырдан кездешкен жарым-жарым Баатырды колго түшүрүп, матап алыш Элтерес алтын жоокерлери үчүн тек кесип сыяктанды.* (Т. Сыдыкбеков). *Ошол жол менен күркүрөп-шаркырап кошулуп жаткан жерди оор солкулдатып, бир эсе бу тарапка, бир эсе тиги тарапка поезд өтүп турат...* (Ч. Айтматов) *Бардык пайгамбарлар тигил же бул кесип менен шугулданышкан: бири мал бакса, экинчиси тери иштетип, дагы бирөөлөрү соодагерчилик кылышкан. Дөөтү пайгамбар чоң темир уста болгон, Ибраим эгин эгип, кызыл бастырган.* («Заман»)

Тээтигил, *тетигил* ат атоочторунун негизи — *тигил* ат атоочу. Ал эми *те/тээ* компоненттери болсо, заттын алыстык даражасын белгилөөчү көрсөткүч катарында кызмат кылат. Ошондуктан *тетигил* аркылуу көрсөтүлүүчү зат *тигил* аркылуу көрсөтүлүүчү затка караганда алысыраак, бирок *тээтетигил* аркылуу көрсөтүлүүчү заттан жакыныраак турат: *Тээтетигил окшош том-соргон тоолордон алтын, күмүш, коргошун мис табылар.* (Ж. Турусбеков) *Тээтигинде кең аянтты айдап бүткөн трактор аркы бозоргон шүдүгөрдүн ортосун как жарып, жаңы бороз салып баратат.* (Ш. Абдраманов) *Тетиги чыгыштагы чоң коктуну — Демек деп коёбуз.* (К. Жантөшев)

Тигил, *тетигил*, *тээтетигил* ат атоочторунун алыстык даражасын көрсөтүүчү маанилери абсолюттуу эмес, салыштырма гана мүнөзгө ээ болгондуктан, кээде булардын ордуна шилтөө маанисиндеги *те/тээ* сөздөрү да колдонулушу мүмкүн: *Тээ ойдо-тоодо жылкы артынан жүргөн жылкычылар, төө артынан жүргөн төөчүлөр, андай коогалуу коймаарек калышка эч акылары жок.*

Тээ сөзү мезгилдик маанидеги сөздөр менен айкашып, көн-

дүм болгон көрүнүштөрдү (окуяларды, кубулуштарды ж. б.ды) эске салуу максатында да колдонулушу мүмкүн: *Тээ алмустактан эле теңирим ар адамдын үрөйүн, көңүлүн, көрөр күнүн ар башка кылып жараткан экен.* (Т. Сыдыкбеков) *Сүмөлөк кайнатуу — тээ атам замандан бери келаткан салт.* («Жаштык жарчысы»)

Айрым учурларда *тетигил* ат атоочунун ордуна шилтөө маанисиндеги *береги* деген сөз колдонулушу ыктымал. Мындай учурда шилтөө мааниси сүйлөөчүдөн затка карай багытталбастан, тескерисинче, көрсөтүлүүчү заттан сүйлөөчүгө карай багытталат: *Береги керилген күнгөйдөн берки кайкалаган көк ойдо жоолуктар делбиреп, чалгылар шыңгырайт.* (Т. Сыдыкбеков).

Башка шилтеме ат атоочтор сыяктуу эле *тигил*, *тетигил*, *тээтетигил* ат атоочторуна да анафоралык кызмат мүнөздүү: *Дабыш уламдан-улам жакындап, кобур-күбүр адамдын үнү чыкты... Калың коргонду аралап тигилер да коно турган болду... Тигилердин арасынан бирөө бакылдап сүйлөп чыкты...* (Жомок) *«Тишим!... Тишим!» — деп онтоду Сарыбай. «Кел, сууруп таштайын!» — деп, бир иреңи капкара, көзү аппак бирөө пайда боло калды. Маңдайында... Тиги ак көзү чоктой кызарып, оозун чоң ачып кыжырланып келип, Сарыбайдын тишин бир сермеп сууруп салды.* (Т. Касымбеков)

Шилтеме ат атоочтор сүйлөм тутумунда көбүнчө аныктоочтук позицияда колдонулуп, мүнөздүү түрдө зат атоочтун категориялары менен өзгөрө бербейт. Бирок алар затташкан учурда көптүктүн — *-лар*, жак таандыктын *-ым, -ың, -ы*, жалпы таандыктын *-ныкы*, жөндөмөнүн *-нын, -ны, -га, -да, -дан* уландыларын, ошондой эле сын атоочтун *-дай*, тактоочтун *-ча* сыяктуу курандыларын кабыл алат: *булар, ушулар, ошолор, тигилер, мунуку, ушунуку, ошонуку, тигиники, мунун, ушунун, ошонусу, мындай, тигиндей, ошончо, ушунча* ж. б.

Шилтеме ат атоочтор үчүн зат атоочтун жак категориясы мүнөздүү эмес.

ШИЛТЕМЕ АТ АТООЧТОР ТӨМӨНДӨГҮДӨЙ ЖӨНДӨЛӨТ:

Жөнөкөй жөндөлүш

А. булар	ошолор	тигилер
И. булар-дын	ошолор-дун	тигилер-дин
Б. булар-га	ошолор-го	тигилер-ге
Т. булар-ды	ошолор-ду	тигилер-ди
Ж. булар-да	ошолор-до	тигилер-де
Ч. булар-дан	ошолор-дон	тигилер-ден

А. бул	ошол	тигил
И. мун-ун	ошон-ун	тигин-ин
Б. буг-а	ошог-о	тигиг-е
Т. мун-у	ошон-у	тигин-и
Ж. мын-да	ошон-до	тигин-де
Ч. мын-дан	ошон-дон	тигин-ден
А. мунуку	ошонуку	тигиники
И. мунукун-ун	ошонукун-ун	тигиникин-ин
Б. мунукун-а	ошонукун-а	тигиникин-е
Т. мунукун-Ø	ошонукун	тигиникин-Ø
Ж. мунукун-да	ошонукун-да	тигиникин-де
Ч. мунукун-ан	ошонукун-ан	тигиникин-ен

Жөндөлүштүн жөнөкөй түрүнө шилтеме ат атоочтун көптүк түрү жана *-дай* мүчөсү уланган туунду формалар кирет. Зат атооч кандай жөндөлсө, булар да ошондой жөндөлөт.

Шилтеме ат атоочтун негизги түрлөрү (*бул, ушул, ошол, тигил, тетигил, тээтетигил*) жөндөлгөндө татаал жөндөлүштүн эрежесине баш ийип, төмөнкүдөй өзгөрүүгө дуушар болот.

1. Атоочтук негиздеги соңку *-л-* тыбышы кыйыр жөндөмөдө *н-* тыбышына өтүп, жөндөлүүчү негиз болуп ошол *-н-* тыбышы менен аяктаган форма эсептелет: *бул > мун/мын, ошол > ошон, ушул > ушун, тигил > тигин* ж. б. Бул ат атоочунун кош эринчил *б-* тыбышы илик жөндөмөсүнүн соңку *-н-* тыбышынын таасири менен артка карай өзгөрүп, мурунчул *-м-* тыбышына өтөт: *бул > мун*. Мындай өзгөрүү барыштан башка бардык кыйыр жөндөмөгө таралат. Бирок жатыш жана чыгыш жөндөмөдө мүчөдөгү *-а-* үндүүсүнүн таасири менен уңгудагы *-у-* эринчилик белгисин жоготуп, *-ы-* тыбышына алмаштырылат: *мун > мын*.

Барыш жөндөмөсүндө *бул > бун* уңгусунун соңку тыбышы мүчө башындагы *-г-* тыбышынын таасирине кабылып, оболу *-н-* тыбышына (*бул > бун > буң*), андан соң *-г-* тыбышына өтөт (*бул > бун > буң > буг*). Натыйжада, бардык шилтеме ат атоочтор үчүн уңгу менен мүчөнүн жиктешкен жеринде кош *-г г-* тыбышы пайда болуп, булардын ичинен кайсынысы түшүп калаары татаал жөндөлүштүн жалпы эрежесинин негизинде аныкталат.

2. Татаал жөндөлүштүн жалпы эрежеси боюнча жөндөлүүчү негизден кийин илик, барыш, табыш жөндөмөлөрүндө мүчө башында үнсүз түшүп калат: *мун-ун, ошон-ун, тигин-ин, мун-у, ошон-у, тигин-и, буг-а, тигиг-е, ошог-о* ж. б. Натыйжада, илик жөндөмөсү *-ын*, барыш жөндөмөсү *-а*, табыш жөндөмөсү *-ы* болуп, жөндөмө мүчөнүн кыскартылган түрү негизге уланат. Бул

эреженин негизинде барыш жөндөмөсүнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп, ал эми жөндөлүүчү негиз *буг-, ошог-, ушуг-, тигиг-* түрлөрүнө өтөт.

3. Ал эми *-ныкы* мүчөсү жалганган ат атоочтор жөндөлгөндө кыйыр жөндөмөдө бул мүчөдөн кийин *н-* тыбышы пайда болот. Татаал жөндөлүштүн эрежесинин негизинде жөндөлүүчү негизден кийин илик, барыш, табыштын кыскартылган мүчөсү колдонулат: *мун-укун-ун, ошон-укун-ун, тигин-икин-ин, мун-укун-а, ошон-укун-а, тигин-икин-е* ж. б. Бирок табыш жөндөмөсүндө бул учурда *мунукун-у, ошонукун-у, тигиникин-и* сыяктуу аралык формадагы түрк тилдеринде сакталып калган туундулар пайда болот. Булардын соңку үндүү тыбышы дагы бир кошумча эреженин негизинде түшүрүлүп айтылат. Натыйжада, тыбыштын формасы өзүнүн кадимки түрүнө келет: *мунукун — Ø, ошонукун — Ø, тигиникин — Ø* ж. б. Бирок мында табыш жөндөмөсү нөл форма аркылуу берилип, анын мааниси сөз формасынын толук контексти боюнча аныкталат. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчө башындагы *-д-* тыбышынын түшүп калышы кыргыз тилинде уңгу менен мүчөнүн чегинде кош *-нн-* айкашынын колдонулушуна жол берилбегендиги менен да шартталып, кыйыр жөндөмө парадигмасында жөндөлүүчү негизди бирдей түргө келтирүү максатында жөндөмө мүчө башындагы үнсүз тыбыш түшүрүлүп айтылат: *мунукун + дан > мунукун + нан > мунукун + ан, ошонукун — дан > ошонукун + нан > ошонукун + ан, тигиникин + ден > тигиникин + нен > тигиникин + ен* ж. б.

§ 75. Сурама ат атооч

Затты же анын белгилерин берилген суроонун жообу аркылуу шилтеп көрсөтүүчү ат атоочтор сурама ат атоочтор деп аталат.

Кыргыз тилинде сурама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *ким, эмне//не, кандай, кайсы//кай, канча, нече, кайдан, качан, кайда* ж. б.

Сурама ат атоочтордун негизин суроо мааниси түзгөндүктөн, булар көбүнчө суроолуу сүйлөмдү уюштуруучу каражат катарында колдонулат. Сурама ат атоочтордун маанилик булагы болуп берилген суроого жооп иретинде түшкөн сөз да, сөз айкашы да, кээде сүйлөм же тексттин үзүндүсү да кызмат кыла берет. Мындай учурда маанилик булак мүнөздүү түрдө ат атоочтон кийин келет: *Сырттан терезени бирөө черткендей болду... — Ким бу? — деди Сейде коркуп жатып. — Менмин... Эшикти ач, Сейде!.. Сен кимсиң? — деди Сейде кооптонуп... — Ой, бул менмин, Сейде ач, ач эшикти?..* (Ч. Айтматов) Шекер кыз: Ай-

тыш менен Бүбүшкө Ырчы өткөн ким экен? Айбанаттын баарына сынчы өткөн ким экен? Жеңижок: Айтыш менен Бүбүшкө Ырчы өткөн Токторбай. Айбанаттын баарына Сынчы өткөн Толубай. (Жеңижок). — Бул эмне?!.. Оку! — деди Шералы. Шады ынак окуган жок, жакын ийилип сүйлөдү: — Жарлык... (Т. Касымбеков)

Кээде сурама ат атоочтордун суроо мааниси солгундап, катыштык мааниси күчөйт да, алар татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштыруучу каражат катарында колдонулуп калат. Улуу кызымдын чачы канча болсо, ошончо жылкы, кой алып келсин. (Жомок) Ким иштебесе, ал тиштебейт. (Макал) Кайда кетсе, ошол жакка кетип, өз оокаттарын кылышсын. (Жомок) Той-тамаша кайда болсо, Ыйманбай Сараласы менен ошол жакта. (Т. Сыдыкбеков) Мындай учурда, ошондой эле айрым туруктуу сөз айкаштарында катыштык маани ат атоочтук төмөнкү түгөйлөр аркылуу берилет: ким — ошол/ал, эмне — ошол, кандай — ошондой, канча — ошончо, качан — ошондо, кайсы — ошол ж. б.

Ким сурама ат атоочу адамга гана карата колдонулат: — Ысмың ким? — Жаркынбай. (К. Осмоналиев) Көк өрдөк сүзүп өтпөгөн көлдүн пири ким экен? Көл жакалай куш салган эрдин пири ким экен? (Жеңижок) — Кимдин буйругу? — Жогору жактын буйругу. (Ч. Айтматов) — Сиз кимсиз? — Мен урматтуу Төрө... Баатыр башы Атакулмун... (Т. Касымбеков)

Эмне сурама ат атоочу адамдан башка бардык жандуу жана жансыз заттарга карата айтылат: — А бул эмне экен? — Момпосуй! (Ө. Даникеев) — Кушуң эмне алат? — Кыргоол алат. Анан эмне алат? — Коён алат. — Анан эмне алат? — «Анан эмне алат» — дейт тура. Кекилик, чил, өрдөк, кыргоол алат, каз алат, тоодак алат. (С. Рыскулов) Эмне ат атоочунун тыбыштык жактан кыскартылган түрү катарында не ат атоочу да колдонулат: Каракандын шаарында качып жүрүп не пайда? Темиркандын шаарында качып жүрүп не пайда? Темиркандын шаарында тентип жүрүп не пайда? («Манас») Теңтушумдан кем болдум, теңирим менде не жазык? Курдашымдан кем болдум, Кудайым менде не жазык? (Жеңижок)

Эмне ат атоочу туугандык, жакындык, мамилелерди сурап билүү үчүн кээде адамга карата да колдонулушу мүмкүн: — Байым, сүйүнчү, түлкү ичигиң кийинчи! — Болсун, эмне экен? — деди... Куйту сүйүнүп: — Байбичең алтын көкүлдүү бир эркек, күмүш көкүлдүү бир кыз тууду! — деп шаарга кирип кетти. (Жомок) — Бул бала эмнеңиз болот? — Уулум, аты — Күнтегин. (Актан)

Кандай сурама ат атоочу заттын же кеп кырдаалынын сын-

сыпаттык белгилерин сурап билүү үчүн колдонулат: *Арзуумду менин сезбеген Айсулуу кандай немесиң? (М. Элебаев) — Ал кандай иш, урматтуу таксыр? (Жомок)*

Кандай сурама ат атоочу айрым учурда стилдик жактан кепке алынып жаткан кырдаалга көркөм түс берүү, баа берүү, кеп кырдаалын сыпаттоо максатында да колдонулушу мүмкүн: *Сугат, отоо, апииймди суюлтуу. Кандай сонун, кандай кызык чөп чабык. (А. Осмонов) Жер соорусу экенсиң, Канча түмөн мал баткан Кашка-Суу деген мындай жер, Келишимдүү кандай жер. (Женижок)*

Кайсы деген сурама ат атооч бир өңчөй заттардын ичинен бирөөнү сурап бирүү үчүн колдонулат: — *Ким айтат жыксын деп? Кайт артыңа! — Жообун мен берем! — Жообуң кайсы? Бирөөнүн суусун жыгып алып, арыктарды аңдытканыңбы? (Ч. Айтматов) Кайсы уруктансың? Кимдин уулусуң? Жигит ызаат билгизип үн катты: — Бостон болобуз, датка ата. Молдо Асандын уулумун. (Т. Қасымбеков) — Эмне? Кайсыл атты? Кайсыл атты дейт тура. Алиги кирасин тарткан кара атты. (Ө. Даникеев)*

Кайда сурама ат атоочу мейкиндик жактан заттын алган ордун, кээде багытын сурап билүү максатында колдонулат: *Касиеттүү аккан суу, сенсиз бизге күн кайда? Ушул турган сулуулук жоголмок баары бей пайда! (Женижок) — Ой, байдын баласы, жети өгүздү кайда айдап барасың? — Кайтарып жүрөмүн, Жеке таз баатыр. (Жомок)*

Кайдан сурама ат атоочу кыймыл-аракеттин мейкиндик жактан сүйлөөчүгө карата болгон багытын сурап билүү үчүн колдонулат: *Бардык балээ кайдан? — Кызыл тилден. (Макал) — Ээ, балам, кайдан жүрөсүң, эрдиң кеберсиген, этегиң түрүлгөн, сен ыраак жерден келе жаткан баласың го? — Ооба, ата, ыраактан келе жатамын. Мен бир кандын баласы элем. (Жомок) — Толтуруш керек. — Кантин? — Акча таап. — Кайдан? — Ал менин ишим эмес... (Ө. Даникеев)*

Кана сурама ат атоочу кайда ат атоочуна маани жактан жакындайт, бирок кана аркылуу сурап билинүүчү зат багыттык белги боюнча аныкталбай, жалгыз гана сүйлөөчүгө жакындык белгиси боюнча аныкталат. Ошондуктан кана ат атоочу кыймыл-аракеттик маанидеги этиш сөздөр менен сүйлөм тутумунда айкашпайт: — *Минген атың кана? — Атканада байланып турат. — Белегиң кана, уулум? — Мына, ата. Теңин бөбөгүмө бердим.*

Качан сурама ат атоочу кепке алынып жаткан кырдаалдын мезгилдик белгисин сурап көрсөтөт: *Кана, сен качан барып, канча олжо алып келгениңди айтчы? (Акнан) — Ошондо бир өңшериле түштүм дейсиң... — Качан? — Сүрөттү тытып салган-*

дачи... (Б. Усубалиев) — *Кайдан тааныйсың, мурда көрбөсөң? — Көргөм. — Качан? — Айчубактагы ат чабышта ушул киши мени сүрөгөн...* (С. Рыскулов)

Канча, нече деген сурама ат атоочтор заттын санын, өлчөмүн, сурап билүү үчүн колдонулат: *Ой жагында тарса бар, Ондон берки парсы бар, Каптал жакта Калча бар, Олжо берген аларга Кыргыз уулу канча бар?* («Манас») — *Саны канча? — деп сурады, ордо аскеринин өңүтүнөн көзүн албай. — Беш миң ашуун көрүнгөн, Бекназар аке... — деп жооп кылды.* (Т. Касымбеков) *Мына, нечен жылдар бою суусун ичип, өздөрүнүн бүткүл тиричилиги менен байланышкан Жаңы-Арыктын көпүрөсүнөн өтүштү.* (М. Абдукаримов)

Маанилик булагынын өзгөчөлүгүнө карай сурама ат атоочту төмөнкү топторго бөлүүгө болот:

1) Маанилик булагы зат атооч болгон сурама ат атоочтор: *ким, эмне, не?* Булар зат атоочтун сан, таандык, жөндөмө жана жак категориясы боюнча өзгөрөт: *кимдер, эмнелер, кимим, эмнем, кимиң, эмнең, кимиси, эмнеси, кимибиз, эмнебиз, кимиңер, эмнеңер, кимдин, эмненин, кимге, эмнеге, кимди, эмнени, кимде, эмнеде, эмнеден, кимден* ж. б. Ошондой эле жөндөлүштүн жөнөкөй түрү боюнча жөндөлүп, ат атоочтук унгу жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталган толук түрүн кабыл алат.

2) Маанилик булагы сын атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: *кандай кайсы(л).* Булар нагыз сурама ат атоочтук мааниде колдонулганда уланды жана куранды мүчөлөрдү кабыл албайт, бирок затташып, катыштык мааниде колдонулганда, айрым мүчөлөр менен өзгөрөт: *кандайча, кандайынча, кайсынысы, кайсынысыныкы, кайсыныкынын, кайсыныкына, кайсыныкын, кайсыныкында, кайсыныкынаң* ж. б. Жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт.

3) Маанилик булагы сан атооч сөздөрдөн турган сурама ат атоочтор: *канча, нече.* Булар иреттик сандын **-ынчы**, жамдама сандын **-өө** мүчөлөрүн кабыл алып, сейрек болсо да таандык, жак, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөт: *канчанчы, неченчи, канчоо, нечөө, канчоонун, канчоого, канчоону, канчоондо, канчоонон* ж. б. Жөндөлүштүн түрү — татаал жөндөлүш.

4) Маанилик булагы тактоочтук маанидеги сөздөрдөн түзүлгөн сурама ат атоочтор: *кайда, кайдан, кана.* Булар негизинен морфологиялык жактан өзгөрбөйт. Сурама ат атоочтор өзүнүн маанилик булагына мүнөздүү болгон синтаксистик милдетти аткарат.

§ 76. Аныктама ат атооч

Бир өңчөй заттарды бир топко бириктирип, жалпылап, же ал топтон ажыратып, бөлүп айрым-айрым кылып көрсөткөн ат атоочтор аныктама ат атоочтор деп аталат.

Аныктама ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *бүт, бүткүл, бүтүн, бардык, баары, ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай, өз.*

Аныктама ат атоочтор маанисине карай үчкө бөлүнөт:

1) Жамдама ат атоочтор (*бүт, бүтүн, бүткүл, бардык, баары*);

2) Жиктеме ат атоочтор (*ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай*);

3) Өздүк ат атоочтор (*өз, өзүм, өзүң, өзү ж. б.*).

Жамдама ат атоочтор бир өңчөй заттарды бир топко, бүтүндүккө бириктирип, жалпылап, жамдап көрсөтөт: *Бүт Таластын кадырман карылары, жакшы чыкма мырзалары, он эки канат кең өргөөгө толук олтурушуптур.* (Т. Касымбеков) *Бүт жыйын дүрүлдөп коштоп, үндөрдүн аягы көпкө дейре үзүлбөй жаңырыктап турду.* (Т. Касымбеков) *Бардык эл сыйлап, баркташат Баамды, чалым, билбедиң... Калкымдын баары каалашат, Чалым кадырымды билбедиң.* (Жеңижок) *Манаска жолдош кырк баатыр Баары мылтык октоду. Баары милте чоттоду.* («Манас»)

Жамдама ат атоочтордун мааниси бири-бирине өтө жакын, синонимдеш болгону менен, булардын колдонулушунда белгилүү өлчөмдө айырмачылык бар. Алардын ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл* ат атоочторунун колдонулуу чөйрөсү өтө тар жана өтө сейрек да колдонулат. Ал эми *бардык, баары* ат атоочтору стилдин бардык түрлөрүндө кеңири колдонула берет.

Жамдама ат атоочтордун ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл, бардык* негизинен аныктоочтук позицияда колдонулуп, зат атоочту аныктайт: *Бүт эл, бүтүн дене-бою, бүткүл дүйнө, бардык жан ж. б. Баары* ат атоочу болсо мүнөздүү түрдө заттык мааниде колдонулгандыктан, өзүнчө турганда зат атоочко аныктооч болуп келбейт: *Учуктуу ийне же илме шибеге кармагандын баары эле саймачы атала бербейт.* («Кыргыз маданияты») *Тетиктерди дагы бир сыйра текшерип чыгып, баары жайында экенине көзүм жетти.* (Ж. Таштемиров)

Жамдама ат атоочтордун ичинен *бүт, бүтүн, бүткүл* затташпайт жана уланды мүчөлөр менен өзгөрбөйт. *Бардык* ат атоочу затташканда көбүнчө 3-жактын, кээде 1—2-жактын таандык мүчөсүнүн көптүк түрүн кабыл алат жана жөндөмө мүчө, таандык мүчө уланган негизден кийин келет: *Бардыгыңардын ал-*

дыңарга келип турам, эмне бүтүм кылсаңар, тагдырыма көнүп турам. (Ч. Айтматов) *Бириң эмес, бардыгыңарды кырамын.* (К. Жантөшев)

Баары ат атоочунун соңку тыбышы тарыхый жактан 3-жактын таандык мүчөсү болуп эсептелет. Бирок кыргыз тилинин азыркы абалында бул сөз бир сөз катары кызмат кылат. Ошондуктан **баары** ат атоочунан кийин 3-жактын таандык мүчөсүнүн дагы бир жолу кайталанып, уланышына жол берилет: *Урматташат баарысы, улуу-кичүү карысы. Ызат кылат баарысы, ырыстуу элдин карысы.* (Женижок)

Бардык сыяктуу эле **баары** да таандык мүчөнүн көптүк түрү менен өзгөрөт: *баарыбыз, баарыңыздар, баарыңар.*

Баары, бардыгы жөнделүштүн татаал түрү боюнча жөн-дөлөт:

А. баары	бардыгы
И. баарын-ын	бардыгын-ын
Б. баарын-а	бардыгын-а
Т. баарын-Ø	бардыгын-Ø
Ж. баарын-да	бардыгын-да
Ч. баарын-ан	бардыгын-ан

Мында татаал жөнделүштүн жалпы эрежесине ылайык илик, барыш жөндөмөлөрдүн мүчө башындагы үнсүзү түшүп калат. Ал эми табыш жөндөмөсүндө болсо үнсүзү да, үндүүсү да түшүрүлөт. Жөнделүүчү негиз болуп ат атоочтук негизге -н тыбышы кошулган форма эсептелет. Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчө башындагы -д тыбышынын түшүп калышы кыргыз тилинде морфемалар жигинде кош -нн- тыбышынын колдонулушуна жол берилбегендиги менен шартталат: *баарын+дан>баарын+нан>баарын+ан, бардыгын+дан>бардыгын+нан бардыгын+ан.*

Баары, бардык ат атоочторунун таандык мүчөсүнүн көптүк түрү уланган түрлөрүнүн жөнделүшү жөнделүштүн жөнөкөй түрү боюнча ишке ашырылат:

А. баарыбыз	бардыгыңар
И. баарыбыз-дын	бардыгыңар-дын
Б. баарыбыз-га	бардыгыңар-га
Т. баарыбыз-ды	бардыгыңар-ды
Ж. баарыбыз-да	бардыгыңар-да
Ч. баарыбыз-дан	бардыгыңар-дан ж. б.

Жамдама ат атоочтор көптүк маанини лексикалык жактан жамдоо аркылуу туюнткандыктан, буларга көптүктүн -лар мүчөсү жалганбайт.

Жиктеме ат атоочтор аналитикалык жол менен эки

сөздүн кошулушунан жасалат: *ар ким, ар нерсе, ар бир, ар кайсы, ар кандай*. Булардын биринчи түгөйүн фарсы тилинен өздөштүрүлгөн *ар (иранча хар)* ат атоочу түзсө, экинчи компонентин *ким, кайсы, кандай* деген сурама ат атоочтор, *нерсе* деген зат атооч, *бир* деген сан атооч түзөт.

Жиктеме ат атоочтор бир топко же бир бүтүндүккө кирген заттарды ажыратып, бөлүп, алардын ичинен бирөөнү же ар бирин өз-өзүнчө жиктеп көрсөтөт: *Жок, Эдигей... Кетип калыш эрдик эмес. Ар ким кете алат. Бирок ар ким өзүн жеңе албайт.* (Ч. Айтматов) *Ар кимде бар бир кыял, ал кыялды ким тыяр.* (Макал) *Атабыз Манас сыяктуу Аккуладай канаттуу ар нерсе өткөн асылдан.* (Жеңижок) *Өмүрдүн жолу ар түрдүү Бурула берет турбайбы. Ар нерсеге кезигип, Уруна берет турбайбы.* (Жеңижок)

Жиктеме ат атоочтордун ичинен *ар ким, ар нерсе* заттык мааниде колдонулат, зат атооч сыяктуу жөндөлүштүн жөнөкөй түрү менен өзгөрөт, кээде таандык мүчөсүн кабыл алат: *ар кимдин, ар кимге, ар кимди, ар кимде, ар кимден, ар кимиң, ар кимибиз, ар кимиңер, ар кимиңиздер, ар кими(си); ар нерсенин, ар нерсеге, ар нерсени, ар нерседе, ар нерседен, ар нерсеси ж. б.*

Булардын калгандары, негизинен, зат атооч сөз менен айкашат. Маани жактан зат атоочторду аныктайт: *ар бир адам, ар кайсы жер, ар кандай чыгарма ж. б.*

Ар бир ат атоочу затташууга да жөндөмдүү келет. Мындай учурда ат атоочтон кийин көбүнчө таандыктын 3-жагы колдонулат: *Жаңы тигилген көчөттөрдүн ар бири убагында сугарылып турушу зарыл. Окуучулардын ар бири кышкы сынакка жакшы даярданышты.* («Кырчын»)

Жиктеме ат атоочтордун ичинен *ар бири, ар кимиси, ар бириң, ар кимиң* сыяктуу формалары жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт:

А. <i>ар бири</i>	<i>ар кимиси</i>	<i>ар бириң</i>
И. <i>ар бирин-ин</i>	<i>ар кимисин-ин</i>	<i>ар бириң-(д)-ен</i>
Б. <i>ар бирин-е</i>	<i>ар кимисин-е</i>	<i>ар бириң-е</i>
Т. <i>ар бирин-Ø</i>	<i>ар кимисин-Ø</i>	<i>ар бириң-(д)-и</i>
Ж. <i>ар бирин-де</i>	<i>ар кимисин-де</i>	<i>ар бириң-де</i>
Ч. <i>ар бирин-ен</i>	<i>ар кимисин-ен</i>	<i>ар бириң-(д)-ен</i>

Мында *ар бири, ар кимиси* деген ат атоочтордун жөндөлүшү *баары, бардыгы* деген сөздөрдүн жөндөлүшүнө дал келет. Ал эми *ар бириң, ар кимиң* сыяктуу таандыктын **-ың** мүчөсү уланган зат атоочтордун жөндөлүшү, негизинен, жөндөлүштүн татаал түрү боюнча ишке ашырылат. Бирок илик, табыш, чы-

гыш жөндөмөлөрүндө жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзү түшүрүлбөй сакталып калышына да жол берилет.

Өздүк ат атоочко өз ат атоочу жана анын таандык мүчө уланган төмөнкү формалары кирет: өзүм, өзүң, өзүңүз, өзү, өзүбүз, өздөрү ж. б.

Өз ат атоочу жакты же затты башка бир жактан же заттан бөлүп, же болбосо башка бир жакка же затка таандык кылып көрсөтөт: *Аселди уулу экөөн өз үйүнө киргиздим да өзүм алиги бөлмөгө көчүп алдым.* (Ч. Айтматов) *Өркөчү бийик өр Кула, Өзү айбандан зор Кула.* («Манас») *Акыр-кийин угаарсың, Арманда болуп тураарсың. Сөзүм калып, өзүм жок, Ажайыпка каларсың.* (Калыгул) *Өзүң тирүү болгон менен, ичиң өлүк болсо, айткан акыл кулагыңа сиңбейт...* (Абай). *Тилекке каршы, өз элинин ичинде эле... өзүн өзү танган күчтөр жок эмес. Алар өздөрүн өздөрү сатышат.* (Ч. Айтматов)

Өз ат атоочу унгу түрүндө зат атоочтон мурда келип, аны аныктайт: *өз үйүм, өз элим, өз балдары ж. б.*

Өз ат атоочу затташып, аныкталгыч сөз менен айкашпай да колдонулушу мүмкүн: *Өз өлтүрбөйт, жат жарытпайт.* (Макал) *Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман.* (Макал)

Өз ат атоочу көбүнчө таандык мүчө уланган түрүндө колдонулат, анын алдында мүнөздүү түрдө жактама ат атоочтор келет: *мен өзүм, сен өзүң, сиз өзүңүз, ал өзү, биз өзүбүз, силер өзүңөр, сиздер өзүңүздөр, алар өздөрү.*

Өз ат атоочу унгу түрүндө жөндөмө мүчөнү кабыл албайт. Жөндөмө мүчө таандык мүчөдөн кийин гана уланат. Таандыктын жекелик түрү уланган зат атооч жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт:

А. өзүм	өзүң	өзү
И. өзүм-(д)-үн	өзүң-(д)-үн	өзүн-үн
Б. өзүм-ө	өзүң-ө	өзүн-ө
Т. өзүм-(д)-ү	өзүң-(д)-ү	өзүн-Ө
Ж. өзүм-дө	өзүң-дө	өзүн-дө
Ч. өзүм-(д)-өн	өзүң-(д)-өн	өзүн-өн

Өз ат атоочу жалпы таандыктын -ныкы мүчөсүнүн толук түрүн да, кыскартылган түрүн да кабыл алышы мүмкүн: *өзүм-дүкү // өзүмкү, өзүңдүкү // өзүңкү, өзүнүкү, өзүбүздүкү, өзүңөрдүкү ж. б. — Ата женики, эмне кылсам... — Ата го сеники, бирок сен өзүңкү болбой калыпсың го.* (Ч. Айтматов)

Булар жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт:

А. өзүм-дүкү	өзүн-үкү
И. өзүм-(д)күн-үн	өзүн-үкүн-үн

Б. өзүм-(дү)күн-ө	өзүн-үкүн-ө
Т. өзүм-(дү)күн-Ø	өзүн-үкүн-Ø
Ж. өзүм-(дү)күн-дө	өзүн-үкүн-дө
Ч. өзүм-(дү)күн-өн	өзүн-үкүн-өн ж. б.

Өз ат атоочу башка түркүмдөгү айрым сөздөрдүн жасалышына негиз болот: *өздүк, өзүмчүл, өзгө, өзгөчө, өзүндөй ж. б.*

§ 77. Белгисиз ат атооч

Заттын, кубулуштун, окуянын же алардын сан-сапаттык, орун-мезгилдик белгилеринин белгисиз экендигин көрсөтүүчү ат атоочтор белгисиз ат атоочтор деп аталат.

Белгисиз ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *алда ким, алда эмне, алда не, алда кандай, алда качан, алда канча, алда нече, алда кайда, алда кайдан, кимдир бирөө, кандайдыр бир, кай бир, кээ бир, кайсы бир, кандайдыр бир, качандыр бир, эмнегедир, негедир, бир нерсе, бир неме, бирдеме, бирдемке, бир канча, бир нече, бирөө ж. б.* Булардын тутумундагы эки компоненттин бирөө сурама ат атоочтук негиз же сурама ат атоочтук негизге *-дыр* мүчөсү уланган туунду негиз болсо, экинчиси *бир* сан атоочу, *алда жана нерсе* деген сөздөр болот.

Белгисиз ат атоочтор ат атоочтун башка түрлөрүнөн маани булагынын белгисиздиги же божомолдуулугу менен айырмаланат. Маанилик булактын (объектин) белгисиздиги субъективдүү же объективдүү мүнөздө болушу мүмкүн. Биринчи учурда объект сүйлөөчү үчүн башта белгилүү болгону менен, кандайдыр бир себептен улам сүйлөөчү тарабынан анын аты тике аталбай, кыйыр түрдө белгиленет, тыңдоочу үчүн объект белгисиз бойдон калат. Ал эми экинчи учурда объект сүйлөөчү менен тыңдоочу үчүн башта белгилүү болот, бирок кеп актысынын учурунда анын кайсы объект экендиги белгисиз болуп калат. Буга адамдын аң-сезими тарабынан али аңдап билинбеген, түшүнүк болуп калыптанбаган, аталышы белгисиз болгон объектилер да кирет. Белгисиз ат атоочтордун колдонуу өзгөчөлүгү өйдөгүдөй жагдайлар менен шартталат. Маанилик булакка карай белгисиз ат атоочтор төрт топко бөлүнөт:

а) Маанилик булагы белгисиз затты, кубулушту, окуяны билдирген ат атоочтор: *алда ким, алда эмне, алда не, кимдир бирөө, бир нерсе, бир деме, бир демке, бирөө ж. б.*

Бул топтогу ат атоочтор зат атоочтун айрым категориялары менен өзгөрүп, сүйлөм тутумунда зат атоочко мүнөздүү болгон милдеттерди аткарышы мүмкүн: *Алда кимден туулду — деп, Атасыз тексиз уулбу деп, Ар ким айтып артынан, Айыл ушак*

кеп кылат. Акыры сени жеп тынат. (Жеңижок) — Аке, айлана-йын аке! **Бирдемеңиз бар бекен?** — деди алсыз аял. (Т. Касымбеков) Ар башка, ар адамда, ар кыл кыял. **Бирөө — куу, бирөө — момун, бирөө — кыяр.** (А. Осмонов).

Кээде бирдеме деген ат атооч кандайдыр деген ат атооч менен тутумдашып колдонулушу да ыктымал. *Ошо уста абабыздын сөзүн көңүлүмө бекем түйүп калгандыктанбы, кандайдыр бирдемелерди жасоо жөнүндө көп ойлоно турганмын.* (Ж. Таштемиров)

Белгисиз ат атоочтун бул тобуна неме деген сөз да кирет: *Канкор да болсоң эр элең, Кайратың ашкан неме элең.* («Манас»)

Кээде неме ат атоочу кандай деген ат атоочтон кийин да колдонулат: *«Үч аяк бозону удаа тартып жиберген ачарчылыктан чыккандай болгон кандай неме? — деп олтургандырсың.* (Актан)

б) Маанилик булагы сын-сыпаттык катыштык белгилердин белгисиздигин, болжолдуу экендигин билдирген ат атоочтор: *алда кандай, кандайдыр бир, кайсы бир, кай бир, кээ бир ж. б. Кайсы бир айылдарда адам каза болгондо ошол адамдардын эң жакын эркек туугандары... уй мүйүз тартып, тегерек болуп, кандайдыр бир кошок ырларын кошуп, орундарында секирип-секирип тегеренип чайпалып бийлешет.* (Ж. Мукамбаев)

Кээде кандайдыр бир ат атоочу кыскарып, кандайдыр түрүндө да колдонулат: *Тоонун түпкүрүнөн кандайдыр дабыш чыгып, анан ал улам-улам мага жакындап келе жаткансыды.* (Ж. Таштемиров)

Бул топтогу ат атоочтун ичинен кайсы бир, кай бир, кээ бир сөздөрү көбүнчө затташып, үчүнчү жактын таандык мүчөсүн жана көптүктүн -лар уландысын кабыл алат: *Жайы-кышы жашыл түрүн өзгөртпөгөн арчалар... ар кайсы жерде борчук таштар. Кайсы биринин үстүнө чыгып төмөн жагына көз жүгүртөм.* (Ж. Таштемиров)

в) Маанилик булагы сан-өлчөмдүк белгилердин бүдөмүктүгүн, белгисиздигин, болжолдуулугун билдирген ат атоочтор: *алда канча, алда нече, бир канча, бир нече ж. б. Ал козунун төрт бутун бириктирип бууду да, бычагын жеңине жанып туруп: — Алда нече күн болду, алда нече түн болду, сенде жазык жок, менде азык жок, курсак жоо мага да кылды, сага да кылды... — деп ичинен шыбырап алды да, мууздап жиберди.* (Т. Касымбеков)

г) Маанилик булагы орундук, багыттык, мезгилдик белгилердин белгисиздигин, болжолдуулугун, алыстыгын билдирген ат атоочтор: *алда кайда, алда качан, алда кандай, кайдандыр*

бир, качандыр бир ж. б. Боз каймалдын муңканган үнү ааламга сиңип тээ алда кайдан үзүл-кесил кулакка чалынып, ...эки караан улам алыстап кетип баратты. (Т. Касымбеков)

Белгисиз ат атоочтун ичинен алда компоненти менен уюшулгандары белгисиздик, болжолдуулук маанини таза түрүндө көрсөтөт. Ал эми булардын ичинен *-дыр* мүчөсү аркылуу жасалгандары үчүн белгисиздик, болжолдуулук маани шектүүлүк, күмөндүүлүк маани менен бирге коштолуп көрсөтүлөт: *Тээ алда кайдан кекиликтин сайраган үнү угулат. Кайдандыр кекиликтин сайраган үнү угулгансыйт.*

Сурама ат атоочтордон эмне, не сөздөрүнө *-дыр* мүчөсү тике жалганбай, көбүнчө барыштын *-га* мүчөсүнөн кийин уланат: *Эмнегедир дүрбөшүп шыбыр-күбүр болуп жүрүшөт.* (Ч. Айтматов)

Бир сан атоочу айрым учурларда сан атоочтук мааниден тайып, белгисиз ат атоочтук мааниде да колдонулат: Күн алдында жүрөөрсүң, Күнүмдүк өмүр сүрөөрсүң, Күн тийбеген бир үй бар, Күнүң бүтсө кирерсиң. Эси жок пендем жүрөөрсүң, Эки түн дооран сүрөөрсүң. Эшиги жок бир үй бар, Эч айлаң жок кирээрсиң. (Жеңижок) *Илгери-илгери бир падыша болгон экен.* (Жомок) *Бир камчым бар, бирок колго алгандан корком.* (Табшмак)

Бир сан атоочу ат атоочтук мааниде колдонулганда затташууга кириптер болушу да мүмкүн. Мындай учурда 3-жактын таандык мүчөсү, андан соң, жөндөмө уландысы жалганат: Сарбаздар тунжурап, ойго жетеленди: бири атакелеп жүгүрүп чыкчу уулун сагынды, бири ат жалына жабышып артынан ээрчип калган жарын эстеди, биринин көз алдында камырдай ийилген кумарчы атасы тартылды, бири — кагылып-тегеренген эне мээримин сагынды, бири... (К. Кушубеков)

Белгисиз ат атооч аркылуу жөндөмө категориясынын туюнтулушу да өзгөчө мүнөзгө ээ. Булардын ичинен алда ким, алда эмне, алда не, бир нерсе, бирдеме сыяктуу маанилик булагы белгисиз зат атоочко дал келген ат атоочтор жөндөлүштүн жөнөкөй түрү боюнча жөндөлөт, жөндөмө мүчө үнсүздөрдүн алмашуу жана үндүүлөрдүн үндөштүк эрежеси менен өзгөрөт, бирок мүчө башындагы үнсүз тыбыш түшүрүлбөй сакталып калат.

ЖӨНӨКӨЙ ЖӨНДӨЛҮШ

А. алда ким	бир нерсе	бирдеме
И. алда кимдин	бир нерсенин	бирдеменин
Б. алда кимге	бир нерсеге	бирдемеге
Т. алда кимди	бир нерсени	бирдемени

Ж. алда кимде
Ч. алда кимден

бир нерседе
бир нерседен

бирдемеде
бирдемеден

Кай бири, кээ бири, кайсы бири сыяктуу заттык мааниде колдонулган ат атоочтор жөндөлүштүн татаал түрү боюнча жөндөлөт. Илик, барыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн мүчө башындагы үнсүзү, ал эми табыш жөндөмөсүндө үндүүсү да, үнсүзү да түшүп калат.

ТАТААЛ ЖӨНДӨЛҮШ

А. кай бири	кээ бири	кайсы бири
И. кай бирин-ин	кээ бирин-ин	кайсы бирин-ин
Б. кай бирин-е	кээ бирин-е	кайсы бирин-е
Т. кай бирин-Ø	кээ бирин-Ø	кайсы бирин-Ø
Ж. кай бирин-де	кээ бирин-де	кайсы бирин-де
Ч. кай бирин-ен	кээ бирин-ен	кайсы бирин-ен

Белгисиз ат атоочтук мааниде колдонулган бири деген сөздүн жөндөлүшү да татаал жөндөлүштүн эрежесине баш иет: **бири-бирин-ин, бирин-е, бирин-Ø, бирин-де, бирин-ен.**

Белгисиз ат атоочтордун ичинен кимдир бирөө, кээ бирөө, кайсы бирөө, бирөө, бирөөнүкү сыяктуулары негизинен татаал жөндөлүштүн эрежеси менен жөндөлөт, жөндөмө мүчө (илик, барыш, табыш, чыгыш) башкы үнсүзүн жоготот:

ТАТААЛ ЖӨНДӨЛҮШ

А. кимдир бирөө	кээ бирөө	бирөө
И. кимдир бирөөн-үн	кээ бирөөн-үн	бирөөн-үн
Б. кимдир бирөөн-ө	кээ бирөөн-ө	бирөөн-ө
Т. кимдир бирөөн-ү	кээ бирөөн-ү	бирөөн-ү
Ж. кимдир бирөөн-дө	кээ бирөөн-дө	бирөөн-дө
Ч. кимдир бирөөн-өн	кээ бирөөн-өн	бирөөн-өн ж. б.

ЖӨНӨКӨЙ ЖӨНДӨЛҮШ

А. кимдир бирөө	кээ бирөө	бирөө
И. кимдир бирөө-нүн	кээ бирөө-нүн	бирөө-нүн
Б. кимдир бирөө-гө	кээ бирөө-гө	бирөө-гө
Т. кимдир бирөө-нү	кээ бирөө-нү	бирөө-нү
Ж. кимдир бирөө-дө	кээ бирөө-дө	бирөө-дө
Ч. кимдир бирөө-дөн	кээ бирөө-дөн	бирөө-дөн ж. б.

§ 78. Тангыч ат атооч

Заттын же анын сын-сыпаттык, орун-мезгилдик, багыттык белгилеринин жок экендигин, танылгандыгын көрсөтүүчү ат атоочтор тангыч ат атоочтор деп аталат.

Тангыч ат атоочторго төмөнкү сөздөр кирет: *эч ким, эч нерсе, эчтеме, эч кандай, эч качан, эч кайда, эч кайдан, эч бир ж. б.* Белгисиз ат атоочтор сыяктуу тангыч ат атоочтор да эки сөздүн тизмегинен турат. Булардын биринчи түгөйү катары тануу, жокко чыгаруу маанисинин көрсөткүчү болгон *эч бөлүкчө-сү* кызмат кылса, экинчи компонент катары *ким, кандай, качан, кайдан* деген катыштык маанидеги сурама ат атоочтор, *нерсе* деген сөз, *теме* деген элемент, *бир* деген сан атооч кызмат кылат.

Тангыч ат атоочтор үчүн маанилик булак болуп экинчи компоненттин конкрет мааниси эсептелет жана бул маани тануу, жокко чыгаруу мааниси менен коштолот. Ошондуктан маанилик булактын кандай түркүмдөгү сөз менен дал келгендигине карата тангыч ат атоочтор төмөнкүдөй төрт топко бөлүнөт;

а) Маанилик булагы жакты, затты, кубулушту, окуяны ж. б. билдирген ат атоочтор: *эч ким, эч нерсе, эчтеме: Эч ким менин сындырбады шагымды, эч ким мени уруп-согуп ыйлатып, эч ким менин кейитпеди жанымды.* (Ж. Турусбеков) *Бул жайлоого чыгуу же коюуну Шамырбек даткадан башка эч ким бийлеген эмес.* (К. Жантөшев) *Бирдеме деп жубатышка эч ким сөз таппады.* (Ч. Айтматов) *Бирок эч ким биздин каалганы чертпеди...* (К. Бобулов) *Эрдигиң бар эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок.* (Жомок). *Султанмурат башка сөзгө келбеди, же өлүш, же жүзаарчыны кайтарып алыш гана оюнда болуп эчтемеден тартынбады.* (Ч. Айтматов)

Бул топтогу ат атоочтор жөндөлөт. Жөндөлүштүн тиби жөнөкөй жөндөлүш.

б) Маанилик булагы сын-сыпаттык белгиге дал келген ат атоочтор: *эч кандай. Бул адамдын оюнда эч кандай жашыруун сыр жок. Биздин достугубузду эч кандай күч буза албайт.*

Ат атоочтун бул тобу үчүн уланды мүчө аркылуу өзгөрүү мүнөздүү эмес.

в) Маанилик булагы сан-өлчөмдүк белгиге дал келген ат атоочтор: *Алжан карыянын үйүндө өзүнөн башка эч бир жан жок. Байлык менен мансаптын түбүнө эч бир адам жеткен эмес.*

г) Маанилик булагы орундук-мезгилдик, багыттык белгиге дал келген ат атоочтор: *эч кайда, эч кайдан, эч качан: Мен эч качан баатырмын деп айткан эмесмин.* (Ж. Таштемиров)

СУНУШ ҚЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

- Ашнин Ф. Д. Указательные местоимения и их производные в азербайджанском, турецком и туркменском языках. АҚД. М., 1958.
- Ашнин Ф. Д. Местоимение / Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988, 202—209-б.
- Баскаков Н. А. Тюркские языки. М., 1959.
- Бенвенист Э. Природа местоимений / Общая лингвистика. М., 1974.
- Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Морфология. М., 1979.
- Гак В. Г. Русский язык в сопоставлении с французским. М., 1975.
- Грамматика ногойского языка. Черкесск, 1973.
- Грамматика хакасского языка. М., 1975.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М. — Л., 1948.
- Гузев В. Г. Очерки по теории тюркского словоизменения. Л., 1987.
- Ибатов А. Местоимения в казахском языке. АҚД. Алма-Ата, 1962.
- Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдітердің тарыхынан. Алматы. 1966.
- Кононов А. Н. Грамматика турецкого литературного языка. М. — Л., 1956.
- Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор. Фрунзе, 1960.
- Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
- Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем. М., 1969.
- Рассадин В. И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., 1978.
- Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. Бишкек, 1992.
- Садыков Т. О сегментации падежных форм местоимений в кыргызском языке. / Тюркологические исследования. Фрунзе. 1986, 129—138-б.
- Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. АДД. Алматы. 1995.
- Суяров И. Местоимение в узбекском литературном языке. АҚД. Самарканд, 1965.
- Хабичев М. А. Местоимение в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1961.
- Шелякин М. А. Русские местоимения. Тарту, 1986.
- Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977.

ЭТИШ

§ 79. Жалпы маалымат

Заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, процессин билдирген сөздөр этиш сөздөр деп аталат. Тилде этиш сөздөрдүн башка сөз түркүмүнө өтүп кетүүсү өтө сейрек учурайт. Лексикалык көз караштан алып караганда, этиштер тилдеги туруктуу лексика-грамматикалык топту түзөт. Башка тилдерден этиш сөздөрдүн ооп келиши, башкача айтканда, кабыл алынышы жокко эсе.

Кыргыз тилинин сөз түркүмдөрүнүн ичинде этиш сөз түркүмү өзгөчө орунда турат. Анткени, биринчиден, этиштер тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Экинчиден, алардын грамматикалык түзүлүшү өтө татаал грамматикалык категорияларга ээ.

Этиштер ыңгай, мамиле, жак, чак, сан категориялары боюнча өзгөрөт, оң жана терс маанилерди туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө да ээ. Кыймыл-аракеттин субъектиге карата өтмө же өтпөс болуп келиши да этиштердин тутумдук түзүлүшүнө мүнөздүү. Анткени жаратылыштагы жандуу жана жансыз заттардын мейкиндик чегиндеги кыймылы жана ал кыймылдын мезгилдик алкагы чексиз. Демек, этиш сөздөр өтө ар түрдүү кыймыл-аракеттерди, өтө ар түрдүү кыймылдык абалдарды, кыймыл-аракеттердин өтө ар башка убакыттарда жүргөндүктөрүн билдирет.

Кыргыз тилинде гана эмес, жалпы эле түрк тилдеринде этиш сөздөрдүн баштапкы формасы тактала элек. Кээ бир түрк тилдеринде баштапкы форма катары буйрук ыңгай уңгулары кабыл алынган. Мисалы: *бас, же, сүйлө, байка, камчыла, ташырка, моймолжу, тамылжы, күлүмсүрө* деген сыяктуу сөздөр ушул турушунда эле этиштик негиз (уңгу) катары карала берет. Сөздүктөрдүн реестринде да ушундай турпатта колдонулат. Ал эми түрк тилдеринин бир тобунда этиш сөздөрдүн баштапкы формасы катары — *мак* форманты менен аяктаган сөздөр колдонулат. Мисалы: *өзб. йиғмоқ; уйгур. кайтмақ; азербайжан. нурланмағ; түр. йазмак*. Кыргыз тилинде *-мак* мүчөсү *-оо*,

-ыш, -уу, -май, -гы мүчөлөрү сыяктуу эле кыймыл атоочтун көрсөткүчү катары кызмат кылат: *Кел демек бар, кет демек жок.* (Макал)

Түрк тилдериндеги бири-бирине дал келбеген мындай көрүнүштөрдүн агглютинация тилдеринин табиятына ылайык чечилиши азырынча келечектин иши катарында калып келет.

Этиш сөз түркүмү башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкүдөй белгилери менен айырмаланат:

1) Маанилик жактан кыймыл-аракетти, ал-абалды билгизет.

2) Өзүнө гана тиешелүү грамматикалык категориялары бар: *ыңгай, мамиле, чак жана жак.*

3) Өзүнө гана тиешелүү курандылары бар. Мисалы: *-ла: камчыла, сүйлө, ойло, тордо, табышта; -дан: каардан, ардан, кубаттан; -а: сына, күчө, сана; -ай: азай, көбөй, чоңой ж. б.*

4) Синтаксистик жактан негизинен баяндоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Ал бала чагынан эле кыштак турмушуна көнгөн.* (Б. Усубалиев) *Жигит ээнсирей түшкөн үй ичин бир сыйра кыдырата карады.* (А. Муратов)

5) Сүйлөм тизмегинде көбүнчө акыркы (экинчи) орунда турат.

§ 80. Жөнөкөй жана татаал этиштер

Кыргыз тилинде этиш сөздөр түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал этиштер болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй этиштер бир гана унгудан турат: *бас, тур, отур, сүйлө, аткар, учкаш, бекин, ойгон, кыймылда, уйкусура, мыкчы, жөлөн ж. б.* Жөнөкөй этиштер түзүлүшү боюнча унгу сөздөрдөн (*же, ич, айт, бас, ук*) жана курандылар аркылуу жасалган туунду сөздөрдөн (*камчыла, этсире, каардан, камын ж. б.*) турат. (Караңыз: § 115)

Татаал этиш сөздөр эки же андан көп унгудан туруп, бир гана кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирет: *тосуп чык, ойлоп тап, чаап ташта, коштоп жүр, баш бак, кол кой, алдан тай, тамыр ал, тарс эт, жылт эт ж. б.* Татаал этиштердин тутумунда көмөкчү этиштер (жардамчы этиштер) грамматикалык маанилерди уюштуруп, этиш табиятына ылайык өзгөрүп турат. Алар дайыма татаал этиштин экинчи түгөйү болуп түшөт. Ал эми биринчи түгөйү негизги этиштер, атооч сөздөр же тууранды сөздөр болот. (Караңыз: § 116)

Сүйлөмдө татаал этиштер да жөнөкөй этиштердей эле кызмат аткарат, б. а. эки же андан көп сөздөн турганына карабай сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Балдар менен карыя кайра сыртка чыкканда жылан анча деле узап кеткен эмес экен.* (О. Айтымбетов)

§ 81. Негизги жана жардамчы этиштер

Татаал этиштердин көпчүлүгү эки же андан көп түгөйлөрдөн турат да, негизги этиштик маани ар дайым биринчисине таандык болот. Акыркы түгөй болуп келген этиш сөздүн өзүнүн нукура лексикалык мааниси солгундайт, кээде биротоло жоголуп кетет да, биринчи түгөйдүн маанисине тактык, кандайдыр толуктоо алып келип гана калат: *тура тур, келе жатат, сүйлөй берет, уктап кетти* ж. б.

Ошентип, татаал этиштин тутумундагы нукура этиштик мааниси толук сактап турган сөз негизги, ал эми этиштик мааниси солгундап, же биротоло жоголуп, негизги этиштин маанисине толуктоо алып келген сөз жардамчы этиш деп аталат. Демек, жогоруда айтылгандай, негизги этиштерде лексикалык маани толук сакталат, жардамчы этиште ал жоголуп кетет, же солгундап калат да, грамматикалык кошумча маанилер пайда болот. Ар түрдүү этиштик категориялар боюнча өзгөрүүлөргө жардамчы этиштер гана дуушар болот, ал эми негизги этиштер дээрлик өзгөрбөстөн кала берет. Мисалы: *Бир күнү айылдагы адамдар Жакшылык ырчынын ырын угуу үчүн келип жатышты.* (С. Каралаев) Бул жерде *келип жатышты* деген татаал этиштин тутумундагы сөздөрдүн биринчиси — негизги этиш, экинчиси — жардамчы этиш. Көрүнүп тургандай, Жакшылык ырчынын ырын угуу үчүн элдин келгендиги тууралуу кыймыл-аракетти ошол татаал этиштин биринчиси (*келип*) аткарды. Бул сөз өзүнүн кыймыл-аракеттик (этиштик) маанисинде турат, ошондуктан — негизги этиш. Ал эми экинчиси (*жатышты*) өзүнүн этиштик маанисинде турган жок. Ал болгону негизги этиштин (*келип*) көптүк сандагы үчүнчү жак жана өткөн учур чак маанилерин гана билдирүү менен чектелди. Демек, ал — жардамчы этиш.

Кыргыз тилинде негизги этиштер ар дайым чакчыл форма-сында болот: *Киноаппарат лентаны бир калыбында имерип, согуш өз алдынча күчөй берди.* (Ч. Айтматов) *Ана, жаңыдан окуудан келген Эдил бапкесинен күндөлүгүн сууруп чыкты.* (О. Айтымбетов).

§ 82. Татаал этиштердин түрлөрү

Кыргыз тилиндеги татаал этиштер тутумундагы сөздөрдүн маанилерине карай төмөнкүдөй топтордон турат: этиш түгөйлүү татаал этиштер; (чакчыл түгөйлүү татаал этиштер), атооч түгөйлүү татаал этиштер; табыштуу-

ранды жана элестүү сөздөр менен уюшулган татаал этиштер.

1. *Этиш түгөйлүү татаал этиштер.* Түгөйлөрүнүн бардыгы этиш сөздөрдөн турган татаал этиштер этиш түгөйлүү татаал этиштер болот. Мындай этиштердин ар дайым биринчи түгөйү чакчыл формада айтылат да, негизги кыймыл-аракетти билдирет. Ал эми экинчи түгөйү анын грамматикалык маанисине толуктоо киргизет. Буларды биз жардамчы же көмөкчү этиштер деп айтабыз.

Чакчыл **-а(-о)** жана жардамчы этиштер аркылуу уюшулган татаал этиштер: *бара бер, ала кел, арта сал, жаза сал, ала сал, бара тур, тура тур, аткара бер, отура тур, бара жатат, ойлоно кал, кое тур, толо түш, түшө кал, көрө сал, көтөрө кой ж. б.* Мисалы: *Оюндагысын ортого салып кое берди.* (М. Алыбаев) — *Ана, атаң келатат! — Чал жолдун алдын көрсөтө берди.* (О. Айтымбетов)

Чакчыл **-е** жана жардамчы этиштер аркылуу уюшулган татаал этиштер: *келе бер, бере бер, иче кой, келе жатат, жибере бер, бере сал, кийе кой, жете кел ж. б.* Мисалы: *Кишинин башын оорутпай кете бергиле.* (Ж. Турусбеков) *Түнөргөн булуттан чыга түшкөн ай сыяктуу балдардын жүздөрүндө кубаныч нуру себиле түштү.* (Ш. Бейшеналиев)

Чакчыл **-й** жана жардамчы этиштер аркылуу уюшулган татаал этиштер: *ойной бер, болбой бас, токтой кал, сүйлөй бер, караңгылай түштү, иштей бер, байкай кой ж. б.* Мисалы: *Айтор, өткөн-кеткенди айтышып отуруп, кечтин кандай өткөнүн да сезбей калыптырбыз.* (М. Алыбаев)

Чакчыл **-ып** жана жардамчы этиштер аркылуу уюшулган татаал этиштер: *келип кет, окуп чык, тоюп ал, кайтып кел, алып бер, жиберип кой, жиберип жибер, алып бар, жиберип тур, алып тур, ыйлап кой, ыйлап ий, ырдап кой, жыйнап бер ж. б.* Мисалы: *Гүлай баштагы мүнөзүндөй эмес кайдыгер эле бирөөгө айткандай жооп берди.* (М. Алыбаев) *Бул уялардан ар жылы жазында миңдеген балапандар учуп чыгат.* (О. Айтымбетов)

Үч же андан көп түгөйлөрдөн турган татаал этиштер да болот: *тартып бара жатат, жакшырып келе жатат, аткарып келе жатат, токтоп туруп калды, байкап келе жатабыз, карап кала берди ж. б.* Мисалы: *Үч жылдан бери милдеттенмесин аткарып келе жатат.* («Кыргыз туусу») *Ошол жоболоңдуу окуя Төкөңдүн бүт сыйкырчылыгын көз ачып-жумганча жокко чыгарып ийгендей болду.* (О. Айтымбетов)

Бул учурда да этиштик негизги грамматикалык маанилер акыркы түгөй аркылуу ишке ашат. Калган эки түгөй чакчыл формаларда айтылып, биринчиси сүйлөмдө аткарылуучу кый-

мыл-аракеттин өзүн, экинчиси ошол кыймыл-аракеттин уланышын же узактыгын билдирет: Мисалы: *Көзүнө эч нерсе көрүнбөй жүрөгү алып уча баштады.* (К. Жантөшев)

2. *Атооч түгөйлүү татаал этиштер.* Түгөйлөрүнүн бири атооч сөздөрдөн туруп кыймыл-аракеттик бир маанини билдирген татаал этиштер атооч түгөйлүү татаал этиштер деп аталат: *ашык бол, дос бол, киши бол, кол кой, бир кой, баш бак ж. б.*

Атооч түгөйлүү татаал этиштерди түгөй болуп келген атооч сөздөрдүн кайсы жөндөмөдө турганына жараша топторго бөлсөк болот:

а) Атооч түгөйү атооч жөндөмөдө келген татаал этиштер. Бул төмөнкүдөй бир нече жардамчы этиштер аркылуу уюшулат.

Бол жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *киши бол, адам бол, баш бол, капа бол, ашык бол, бүлө бол, арача бол, дос бол, ит бол ж. б.*

Сал жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *кол сал, көз сал, бала сал, үн сал, эт сал, эн сал, бир сал, саресеп сал ж. б.*

Ал жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *тил ал, үйүр ал, байыр ал, билим ал, тамыр ал ж. б.*

Кой жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *кол кой, бир кой, ат кой* (атты чаптыр), *ат кой* (балага ат кой) ж. б.

Бас жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *сүр бас, тер бас, печет бас, кырман бас ж. б.*

Чал жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *жол чал, телефон чал, чалгын чал, коңгуроо чал, жоо чал ж. б.*

Чык жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *каршы чык, үн чык, (унчук болуп биригип кеткен), жан чык ж. б.*

Бер жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *сөз бер, убада бер, жооп бер, экзамен бер ж. б.*

Жет, ас, сай жардамчы этиштери аркылуу уюшулат: *ал жет, күч жет, казан ас, байге сай ж. б.*

б) Атооч түгөйү барыш жөндөмөдө келген татаал этиштер төмөнкү жардамчы этиштердин жардамы менен жасалат:

Сал жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *ишке сал, калыпка сал, жөнгө сал, добушка сал, калыска сал, кайгыга сал, башка сал ж. б.*

Кел жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *калыбына кел, сөзгө кел, кепке кел, эпке кел, тилге кел ж. б.*

Жет жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *бойго жет, кадырга (кадырына) жет ж. б.*

Кал жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *сөзгө кал, кепке кал, уятка кал ж. б.*

Как, кой, түш, тарт жардамчы этиштери менен уюшулат: *четке как, добушка кой, изине түш, жоопко тарт.*

в) Атооч түгөйү табыш жөндөмөдө келген татаал этиштер аз эле жардамчы этиштер аркылуу уюшулат:

Жаз жардамчы этиши аркылуу уюшулат: *ачууну жаз, жарпты жаз ж. б.*

Бер, жой жардамчы этиштери аркылуу уюшулат: *жообумду бер, сабатсыздыкты жой, экини жой, карызды жой ж. б.*

г) Атооч түгөйү жатыш жөндөмөдө келген татаал этиштер *жат, кал* жардамчы этиштери аркылуу уюшулат: *бейпилде жат, өкүттө кал ж. б.*

д) Атооч түгөйү чыгыш жөндөмөдө келген татаал этиштер *чык, тай, кал, кеч* жардамчы этиштери аркылуу уюшулат: *өтө-сүнөн чык, үстүнөн чык, анттан тай, тилден кал, жандан кеч ж. б.*

3. Табыш тууранды жана элестүү сөздөр менен уюшулган татаал этиштердин тутумунда төмөнкү жардамчы этиштер болот:

Эт: *тырп эт, күү эт, күп эт, үрп эт, тарс эт, жарк эт, заңк эт, жарк-журк эт, солк эт, мыңк эт, чырм эт, болк эт, кылт эт, ар эт, быш эт ж. б.*

Де: *быш де, кыш де, чү де, кош де, кың де, күңк де, үн де* (үндө болуп биригип кеткен) ж. б.

Кой: *чү кой, дыр кой, жылт кой, ж. б.*

Түш: *чөк түш, бүк түш ж. б.*

§ 83. Этиш сөздөрдүн маанилик топтору

Жалпысынан кыймыл-аракеттик маанилерди билдирген сөздөр маанилик жактан ич ара төмөнкүдөй топтордон турат:

1. Кыймыл-аракетти ачык билдирген этиш сөздөр. Бул топтогу сөздөр кыймыл-аракетти аткаруучу субъект жана кыймылга кириптер болгон объектилердин катышына карата андан ары дагы бөлүнөт:

а) Субъектинин кыймылга келишин, бир нерсеге багыт алышын билдирген этиш сөздөр: *жүгүр, чурка, бас, жорт, уч, чап, ур, сок, кел, кет, бар, кайт, түш, чык, көтөрүл, калкы, серүүндө, тара* (кабар тарады), *тарка ж. б.*

б) Объектини кандайдыр бир өзгөрүүгө дуушар кылган этиш сөздөр: *каз, курут, быш, кес, майла, боё, самында, көтөр, алып бер, алып кел, ал, бер, жүр* (шахматты, картаны, тогуз корголду ж. б.)

2. Субъектинин ал-абалдык, сапаттык өзгөрүшүн түшүндүрүүчү этиш сөздөр: *кара* (жол кара), *агар, жаша, түлө, той,*

чанай, кампай, ичиркен, семир, арыкта, аз (өңдөн аз) ж. б. Мисалы: Акмат терезеден тоону карады.

3. Субъектинин ал-абалын билдирген этиш сөздөр (булар абал этиштер деп аталып жүрөт): отур, олтур, жат, тур, бол ж. б. Мисалы: Үстөлдө чалкалап Асан агай олтурат. Үч окуучу үч бурчта турат. Эл-лебаевич деген мен болом.

4. Ички сезимдеги, акыл-ой ишмердиктеги кыймыл-аракет маанилерин туюндуруучу этиш сөздөр: эсте, ойло, ук, тыңша, бил, көр, эшит, түшүн, сүй, сез ж. б.

§ 84. Этиштин терс түрү

Жаратылышта, күндөлүк турмушубузда иштин жүрүшү, башкача айтканда, кыймыл-аракеттин жүзөгө ашышы ар кандай болот. Кээде кыймыл-аракет таптакыр аткарылбай калса, кээде анын аткарылышы биз ойлогонго карама-каршы келиши да мүмкүн. Кыргыз тилинде мындай жагдайлар атайын грамматикалык каражаттар аркылуу туюндурулат.

Кыймыл-аракеттин аткарылышына, орундалышына, жүрүшүнө, заттардын ар түрдүү ал-абалда болушуна терс маани берген этиштер **этиштин терс түрүн** түзөт.

Этиштин терс түрү эки жол менен уюшулат: 1) терс маани мүчөсү *-ба* жана 2) *жок, эмес, элек* деген сөздөрдүн этиштерге кошулуп айтылышы аркылуу.

1. *-ба* (*-бе, -бо, -бө, -па, -пе, -по, -пө*) мүчөсү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин болуп өткөнүнө же аткарылышына терс маани ыйгарат. Мисалы: Чакырган жерден калба, өзүң басып барба. (Макал) Эч ким болбойт, тартынбай келе берсин. (М. Алыбаев)

-ба мүчөсүнүн этиш сөздөрдүн тутумундагы орду туруктуу келип, ал дайыма уңгудан, же мамиле формаларынан кийин жалгашат. Мисалы: ал — алба, алат — албайт, сүйлө — сүйлөбө, сүйлөгүлө — сүйлөбөгүлө, айтабыз — айтпайбыз, жуун — жуунба, басылды — басылбады, окутасың — окутпайсың, жаздырдык — жаздырбадык, көргөздүм — көргөзбөдүм, эмизет — эмизбейт, кайтарасыңар — кайтарбайсыңар, көрсөт — көрсөтпө ж. б. Демек, уңгу кандай өзгөрүүлөргө дуушар болсо, *-ба* мүчөсү жалганган этиш да ошондой өзгөрүүлөргө учурай берет.

Учур чак этиштерде *-ба* мүчөсү дайыма негизги этишке жалганып, этиштик терс маанини камсыз кылат: келе жатат — келбей жатат, сүйлөп жатат (сүйлөбатат) — сүйлөбөй жатат (Караңыз: § 100)

Келер чак этиштерде *-ба* мүчөсү жалгашкан орду боюнча өзгөчөлөнбөйт. Татаал формаларда көбүнчө жардамчы этиштин

тутумунда болот: *ээрчитип келем — ээрчитип келбейм, олтура бериңиз — олтура бербеңиз, айта бергиле — айта бербегиле, алып келишет — алып келишпейт*. Эгер негизги этиштин тутумунда айтылса, анда кыймыл-аракеттин аткарылышына, аткарылыш багытына карата эмес, а аткарылган кыймыл-аракеттин натыйжасына карата терс маани берет: *ээрчитип келем — ээрчитпей келем, алып келишет — албай келишет*.

Арсар келер чактын -ар мүчөсү менен келбейт. Анткени ар мүчөсүнүн терс түрү -*бас*, ал эми -*бас* мүчөсүнүн тутумунда -*ба* мүчөсү бар. (Караңыз: § 108)

Өткөн чак этиштердин -*ды, -ып, -ыптыр, -чу* формалары менен айкашканда өзүнүн туруктуу ордун сактап келет: *келди — кел-бе-ди, угулду — угул-ба-ды, келипсиң — кел-бе-псиң, окуп-мун — оку-ба-пмын, жетиптирсиз — жет-пе-птирсиз, болуптур — бол-бо-птур, көрчүмүн — көр-бө-чүмүн* ж. б. Ал эми өткөн чактын -*ган* формасы менен айкаша бербейт. Мындай көрүнүштү кыргыз тилинин диалектилеринен гана байкоого болот: *айткан — айтпаган*.

Эскертүү: -*гыла* форманты менен айкашууда -*ба* мүчөсүнүн орду бир топ туруксуз. Бул формант -*ып, -п* менен аяктаган этиштерге жалгашып келсе -*ба* андан мурда да (*чапкыла — чап-па-гыла, өпкүлө — өп-пө-гүлө, тапкыла — тап-па-гыла*), кийин да (*чапкыла — чап-кыла-ба, өпкүлө — өп-күлө-бө, тапкыла — тап-кыла-ба*) келе берет. -*гыла* мүчөсү этиштин башка формаларына жалгашып келсе, -*ба* дайыма андан мурда келет: *келгиле — кел-бе-гиле, айткыла — айт-па-гыла, жүргүлө — жүр-бө-гүлө*.

Этиштин өзгөчө формалары менен -*ба* мүчөсүнүн айкашуусунда төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр бар.

ЧАКЧЫЛДАР МЕНЕН АЙКАШУУСУ

-*а, -й, -ып* чакчыл форманттары -*ба* мүчөсү менен айкашып келип, терс маанини билдиргенде дайыма -*бай* (-*ба, -й*) болуп өзгөрөт: *жыйа — жыйбай, күлө — күлбөй, көрө койуп — көрө койбой, түйүлүп — түйүлбөй, эңкейип — эңкейбей* ж. б.

Чакчылдын -*ганча, -гыча, -гычакты, -ганы* татаал форманттары менен айкашып келип, терс маанини билдиргенде бул форманттар өзгөрбөйт: *жүргөнчө — жүр-бө-гөнчө, келгенче — кел-бе-генче, айткычакты — айт-па-гычакты, конгону — кон-бо-гону* ж. б.

-*майынча* чакчыл форманты менен айкашпайт. Анткени бул форманттын тутумунда -*ба* мүчөсүнүн өзү бар: -*майынча -ма(-ба)-й -ынча*.

АТООЧТУКТАР МЕНЕН АЙКАШУУСУ

-ба атоочтуктун *-ган, -уучу (-оочу), -гыдай* жана *-а* турган, *ып жаткан* формалары менен айкашып келип, терс маанилерди берет: *ыйлагандын көзү — ыйла-ба-гандын көзү, ырдап берген окуучу — ырдап бер-бе-ген окуучу, айтылуучу кеп — айтыл-б(а)-оочу кеп, жөө жүргүдөй ал — жөө жүр-бө-гүдөй ал*. Атоочтуктун *-ар, -бас* формалары менен айкашпайт. Анткени экинчисинин тутумунда *-ба* мүчөсүнүн өзү бар, ал эми биринчиси (*-ар*)-экинчисинин (*-бас*) антоними.

КЫЙМЫЛ АТООЧТОР МЕНЕН АЙКАШУУСУ

Кыймыл атоочтун *-оо (-уу), -ыш* формалары *-ба* мүчөсү менен айкашып, кыймыл атоочтук терс маанилерди билдирет: *келүү — келбөө, ойлоо — ойлобоо, үйрөнүш — үйрөнбөш, кыйылыш — кыйылбаш*. Ал эми *-мак, -май* формалары менен айкашып келбейт, анткени алардын тутумунда *-ба* мүчөсүнүн өзү бар (*-мак-ба — к~ык; май — ба — й~ый*).

2. Этиштик терс формалар *жок, эмес* деген сөздөрдүн этиш сөздөргө, этиштин өзгөчө формаларына кошулуп айтылышы аркылуу да уюшулат: *келген жок, окуткан жок, барган эмес, көрчү эмес* ж. б.

Чакчылдын *-а (-е, -й)* формасына *элек* деген сөздүн кошулуп айтылышы менен да терс форма жасалат: *бере элек, сүйлөй элек, көрө элек* ж. б. Бирок мындай көрүнүш атоочтук касиетке өтүп кетет. (Караңыз § 122)

Эскертүү: *жок, эмес* деген сөздөр атоочтор менен бирге келип да, терс маанисин сактайт. Ошол заттын жок экенин же ошол затты тангандыкты билдирет: *Асан жок, кум жок, суу жок, бала эмес, жыгач эмес* ж. б.

§ 85. Өтмө жана өтпөс этиштер

Этиш сөздөр кыймыл-аракетти, ал-абалды билдиргендиктен кыймылга келтирген жана ошол кыймылда болгон заттардын өзүлөрү менен тыгыз байланышта болот. Демек, кыймылдын мейкиндик менен мезгил катыштарынын орду-орду менен туура аныкталышы этиш сөздөрүнүн түрдүү грамматикалык маанилерин терең түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Мында адегенде кыймыл-аракеттин субъектиси жана объектиси деген түшүнүктөрдү тактап алуу талап кылынат.

Кыймыл-аракеттин субъектиси болуп сүйлөмдөгү кыймыл-аракетти аткарган зат эсептелет. Мисалы: *Мурат козуларды*

ушул борчуктарга жайып келген. (К. Баялинов) *Козу жайып келген кыймыл-аракеттин аткаруучусу, субъектиси — Мурат. Айтিকে кишилердин үстүнө кирүүдөн уялды.* (А. Токомбаев) *Кыймыл-аракеттик уялуу абалды баштан өткөргөн сөз (Айтিকে) — субъект. Мисалдардагы субъектилердин экөө тең (Мурат, Айтике) грамматикалык ээлер.*

Субъект дайым эле грамматикалык ээге дал келе бербейт. Грамматикалык толуктоочтор да кээде субъект болот. Мисалы: *Көпүрө биздин аталарыбыздын кара күчү менен салынган.* Бул жерде грамматикалык ээ — *көпүрө* субъект боло алган жок. Ишти аткарган субъект, б. а. көпүрөнү салган биздин аталарыбыздын кара күчү.

Кыймыл-аракеттин объектиси болуп сүйлөмдөгү кыймыл-аракет таасир этип турган зат эсептелет. Мисалы: *Карыпбек астыга эки-үчөөнү өткөзүп ийди.* (М. Макенбаев) Бул жерде кыймыл-аракет (*өткөзүп ийди*) астыга деген объектиге таасир этти. *Тигил суу ылдый чуркаган кишилерге жети жашар Батийна жолукту.* (Т. Сыдыкбеков) Бул жерде кыймыл-аракеттин (*жолукту*) барып жеткен предмети — *суу ылдый чуркаган кишилер*. Демек, бул сүйлөмдө *кишилерге* деген сөз — объект.

Ошентип, этиштер объект менен субъектилердин ортосундагы жандуу карым-катыштарды, байланыш-аракеттерди тейлейт. Мына ушул милдеттерди жүзөгө ашырууда түрдүүчө кызмат аткаруусунан улам этиштерди биз өтмө этиштер жана өтпөс этиштер деп экиге бөлөбүз.

Кыймыл-аракет объектиге тике багытталып, аракеттин таасири ага жетип, аны кандайдыр бир өзгөрүүгө дуушар кылган этиштер өтмө этиштер деп аталат. Мисалы: *Адилет калем учтады.* Кыймыл-аракет (*учтады*) объектиге (*калем*) тике багытталып, аны кыймылга келтирип, өзгөрүүгө дуушар кылды, б. а. *учтады* деген этиш сөздөгү кыймыл-аракет процесси *калем* (табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү көмүскөдө калган — *калемди учтады*) деген зат атоочко өтүп турат.

Кыймыл-аракет кандайдыр бир объектиге багытталбай, кыймыл-аракеттин натыйжасы башка заттарга карата таркабай, субъектинин өзүнө гана тиешелүү болуп турса, мындай этиштер өтпөс этиштер деп аталат. Мисалы: *Чөп алачыктын жанында чал менен кемпир олтурат.* (К. Жантөшев) *Бир аздан кийин мамонт башын чулгуп тура баштады.* (К. Эсенкожоев). Мисалдардагы *олтурат, тура баштады* деген этиштердеги кыймыл-аракет кандайдыр бир объектиге багытталган жок, кыймыл башка затка карай таркаган жок, субъектилердин өзүн гана кыймылга кириптер кылды (*чал менен кемпир олтурат, мамонт тура баштады*).

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн өтмө жана өтпөстүк белгилеринин атайын грамматикалык каражаты жок. Мындай белгилер этиштердин лексикалык маанилери боюнча эле аныкталат. Айталы, *жыйна-*, *бөлө-*, *айыр-(айры)*, *кайыр-(кайры)*, *кама-*, *күрө-*, *байла-*, *ула-*, *кура-*, *тоно-*, *ото-*, *аткар-(атка аткар-)*, *чыгар-*, *толтур-*, *түрт-*, *ур-* деген сыяктуу этиштердин лексикалык маанилерин андап көрсөк, кыймыл-аракеттин аткарылыш натыйжасы кандайдыр бир заттын кыймылга кириптер болушу аркылуу ишке ашары көрүнүп турат. Дааналап айтканда, бул этиштердеги кыймыл-аракет башка бир затка өтөт, демек, булар — өтмө этиштер. Ал эми *айны-*, *кайна-*, *ойно-*, *түлө-*, *кула-*, *жөнө-*, *эркеле-*, *өбөктө-*, *укта-*, *кыяла-*, *кел-*, *жур-*, *кул-*, *жөнө-*, *кызар-*, *жумшар-*, *жашар-* деген сыяктуу этиштердин лексикалык маанилерине назар салсак, кыймыл-аракеттин аткарылышы башка затка (башкача айтканда, объектиге) багытталбастан, субъектинин өзүнө багытталгандыгын байкайбыз. Тагыраак айтканда, бул этиштердеги кыймыл-аракет объектиге таралбайт, субъектинин өзүндө кала берет, демек, булар — өтпөс этиштер.

Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөздөрдүн лексикалык маанилеринин өзүндө эле кыймылдын объектиге тике багытталып, өтмө этиштик жана объектиге багытталбай, өтпөс этиштик грамматикалык маанилер кошо болот. Муну менен катар этиштин мамиле көрсөткүчтөрүндө да өтмө, өтпөстүк маанилерди жаратуу мүмкүнчүлүктөрү болот.

Өздүк жана туюк мамиле (§ 89, 90) этиштердин грамматикалык каражаттары этиш сөздөргө өтпөстүк маани ыйгарат. Алсак, *бөлө-*, *тала-*, *чыла-*, *байла-*, *түрт-* деген сөздөрдө кыймыл объектиге багытталып, кыймыл процесси объектиге жете тара са, *бөлөн-*, *талан-*, *чылан-*, *байлан-*, *түртүн-* деген өздүк мамиле формаларында кыймыл объектиге багытталбай, ага жете таркаган жок, кыймыл субъектинин өзүн кыймылга келтирип, ошол жерде гана калды. Мында өздүк мамиле каражаты (*-ын мүчөсү*) этиштерге өтпөстүк маани берди.

Туюк мамиле каражаты (*-ыл мүчөсү*) да ушундай касиетке ээ. *Айыр-(айры-)*, *кама-*, *жыйна-*, *кайыр-(кайры-)*, *тоно-*, *чыгар-* деген сөздөрдө кыймыл объектиге багытталып турат, бул кыймыл-аракеттердин натыйжасында объект өзгөрүүгө дуушар болот. Ал эми ушул этиш сөздөрдү *айрыл-*, *камал-*, *жыйнал-*, *кайрыл-*, *тонол-*, *чыгарыл-* деп туюк мамиле каражаты менен өзгөртсөк, кыймыл объектиге багытталбай, ага жете таркабай, субъектинин өзүнүн айланасында кала берет. Өтпөстүк маани берилип, өтпөс этишке айланып кетет.

Аркылуу мамиленин грамматикалык каражаттары этиш сөз-

дөргө өтмөлүк грамматикалык маани берет. Анткени өздүк жана туюк мамилелер кыймыл-аракеттин аткарылышында субъектинин ролун арттырып, натыйжанын да ошол субъектинин айланасында кармаса, аркылуу мамиле кыймыл-аракеттин аткарылышында башка субъектинин таасирин алдыңкы планга алып чыгып, кыймыл-аракеттин натыйжасын объектиге багыттайт, объектиге карай таркатат. Мисалы, *түлө-, кула-, ойно-, кайна-, кана-, жөнө-, агар-, кайгыр-, кел-, укта-, күчө-, түнө-, отук-, тынык-, шаңшы-, какшы-, көбөй-, эркеле-, кел-, өт-, кайт-, кач-, уч-, ак-, эм-* деген этиштердеги кыймыл-аракет объектиге карата багытталбай, субъектинин өзүнө тийип, субъектинин өзүн кыймылга, өзгөрүүгө дуушар кылып турат. Булар — өтпөс этиштер. Ал эми *түлөт-, кулат-, ойнот-, кайнат-, канат-, жөнөт-, агарт-, кайгырт-, уктат-, күчөт-, түнөт-, шаңшыт-, какшыт-, көбөйт-, эркелет-, келтир-, өткөр-, кайтар-, качыр-, учур-, агыз-, эмиз-* деген аркылуу мамиле этиштерде кыймыл-аракет башка субъект тарабынан аткарылып, кыймылдын натыйжасы кандайдыр бир объектиге карата багытталып жатат. Башкача айтканда, этиш сөздөрдө өтмөлүк маани пайда болду.

Кош мамиленин мүчөсү (*-ыш*) этиш сөздөрдүн өтмө, өтпөс түгүнө таасирин тийгизе бербейт. Анткени кош мамиледе этиштердеги кыймыл аракетти аткаруучу субъектилер менен кыймыл-аракет барып таасир этип турган объектилер ошол бойдон сакталып кала берет. Мисалы, *сана-, кама-, ула-, тоно-, кетменде-, жулкула-* деген өтмө этиштерге кош мамиленин *-ыш* мүчөсүн жалгасак, *санаш- (акчамды санашчы-), камаш- (ар жагын тосуп, койду короого камаш), улаш- (улаганга жардам бер деген мааниде), тонош-, кетмендеш-, жулкулаш-* болуп, субъектилер өзгөргөн жок, ошол эле субъект менен дагы бирөө биргелешип аракеттенип жатат, кыймыл-аракет таасир этип турган объектилер да ошол эле бойдон калды. Ошондуктан этиштердин өтмө мааниси өтмө бойдон кала берди.

Ал эми *чурка-, телчик-, жөнө-* деген өтпөс этиштерге аркылуу мамиленин *-ыш* мүчөсүн жалгаштырсак, *чуркаш- (бирге чуркаштык), телчигиш- (бирге телчигишкен), жөнөш- (жарыша жөнөштүк)* болуп кыймыл-аракет кандайдыр объектиге багытталган жок, анткени субъектилерин ошол бойдон эле калды, болгону аларга дагы башка субъект кошулуп аракет жасап жатат. Кыскасы, мында да өтпөстүк маанилер өзгөргөн жок.

§ 86. Мамиле категориясы

Сүйлөмдө субъект менен объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилелерди шарттап турган грамматикалык маанилер этиштик мамиле категориясын түзөт. Мындай мисалды талдап көрөлү:

1. *Үсөн үй курду.*
2. *Үсөн устага үй курдурду.*
3. *Үсөн уста менен үй курушту.*

Биринчи сүйлөмдө грамматикалык ээ (*Үсөн*) — логикалык субъект. Экинчи сүйлөмдө грамматикалык ээ (*Үсөн*) субъект боло албайт. Мында логикалык субъектинин милдетин толуктооч (*устага*) аткарып турат. Үчүнчү сүйлөмдө грамматикалык ээ (*Үсөн*), толуктооч (*уста менен*) — экөө тең логикалык субъект. Бул сүйлөмдөрдү логикалык субъектилердин объектилер (*үй*) менен карым-катыштарын *курду*, *курдурду*, *курушту* деген этиш сөздөр билдирип турат. Башкача айтканда, объект менен субъектилердин ортосундагы кыймыл-аракеттик мамилелерин бир эле этиш сөздүн (*кур*) түрдүү формалары көрсөтө алды. Биринчисинде ишти грамматикалык ээнин өзү, экинчисинде грамматикалык толуктооч, ал эми үчүнчү мисалда болсо ишти грамматикалык ээ толуктооч менен биргелешип аткарды.

Этиштин мамиле формаларынын кээ бирөөндө грамматикалык ээ өзүнүн баяндоочуна карата иштин чыныгы иштөөчүсү — субъектиси болсо, кээ бирөөндө боло албайт. Бул учурда иштин чыныгы иштөөчүсү кыймыл-аракет багытталган толуктооч болушу мүмкүн. Кээ бир мамиле формаларында ээ болуп турган зат кыймыл-аракетке карата логикалык объект да болушу мүмкүн. Мисалы: *Азизбек колун жууду* дегенде *Азизбек* — сүйлөмдүн грамматикалык ээси, иштин чыныгы аткаруучусу, субъект. Анын кыймыл-аракети *кол* деген бөлөк бир субъектиге багытталып турат. Эгерде *Азизбек жуунду* десек, *Азизбек* — сүйлөмдүн грамматикалык ээси, иштин чыныгы иштөөчүсү, субъект болот. Бирок ал муну менен бирге өзүнүн кыймылына өзү объект да болуп турат. Анткени кыймыл-аракет башка бир нерсеге өтпөй, субъектинин өзүнө гана багытталды. *Кол жуулду* десек, сүйлөмдүн грамматикалык ээси (*кол*) иштин чыныгы иштөөчүсү боло алган жок. Эгерде *Азизбек колун жуудурду* дей турган болсок, грамматикалык ээ (*Азизбек*) ойдун негизин билдиргени менен, иштин чыныгы аткаруучусу эмес. Ал (сүйлөмдүн ээси) башка бирөөгө ишти аткарып жатат. Ошентип, сүйлөмдө субъект менен объектинин ортосундагы кыймыл-аракеттик, ал-абалдык мамилелер өтө ар түрдүүчө болот да, ал мамилелерди ар башка грамматикалык каражаттар туюндурат.

Кыргыз тилинде этиштин беш түрдүү мамиле формалары бар: Негизги мамиле, өздүк мамиле, кош мамиле, аркылуу мамиле, туюк мамиле. Негизги мамиледен башка бардык мамилелердин өздөрүнө тиешелүү грамматикалык каражаттары, б. а., мамиле мүчөлөрү бар. Кыскасы, азыркы кыргыз тилинде мамиле маанилери этиш сөздөргө атайын мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат. Мамиле мүчөлөрүндө сөз өзгөртүү менен катар сөз жасоонун да белгилери бар. Бирок көпчүлүк учурда мамиле мүчөлөрүнүн жалганышы менен этиштин лексикалык мааниси өзгөрбөйт:

келиш — 1) бирөө менен бирге келүү; 2) макулдашуу;

караш — 1) бирөө менен бирге карашуу; 2) жардамдашуу;

тургуз — 1) ордунан тургузуу; 2) бирдеме орнотуу; куруу;

болуш — жардамдашуу.

Мамиле категориясынын маанилери этиш сөздөрдүн өтмө жана өтпөс болуп айтылышы менен тыгыз байланыштуу (Караңыз § 85)

§ 87. Негизги мамиле

Негизги мамиледе өзүнө тиешелүү грамматикалык каражаты жок. Туунду жана тубаса этиштердин бардыгы ошол турпаты менен негизги мамилени түзөт, б. а. этиш сөз түркүмүнүн өзү эле негизги мамиледе болот. Мисалы: *Жан териби, көз жашыбы, чуштуйган мурдунун кырынан ылдый сарыгып кетти.* (Т. Касымбеков). *Азыркы сөзүңүздү официалдуу түрдө четке кагам.* (Т. Абдумомунов)

Бардык башка мамилелер үчүн негизги мамиле негиз катары кызмат кылат, тактап айтканда, башка мамилелерди уюштуруучу грамматикалык каражаттар негизги мамиле этиштерге жалганат. Мисалы: *Айгүл чачын жууду.* Бул жерде *жууду* деген этиш сөз негизги мамиледе турат. Кыймыл-аракет грамматикалык субъектинин өзү тарабынан кадыресе аткарылды. Эгерде *Адилет таза жуунду*, десек, *жуунду* деген этиштеги *-н (-ын)* мүчөсү негизги мамиле этишке жалганды да өздүк мамилени уюштурду (өздүк мамиле тууралуу § 89 караңыз). *Айгүл кызына пол жуудурду* деген мисалда да *жуудурду* деген этиште аркылуу мамиленин (караңыз: § 91) *-дыр* мүчөсү негизги мамиле этишке жалганды.

Негизги мамиле этиштер көбүнчө уңгу түрүндөгү этиш болот да андан кийин эле чак жана жак көрсөткүчтөр жалгана берет. Мисалы: *Күн менен түндү бирдей көрдүк.* (К. Жусупов) *Жашыл арчанын бутагын колуңа алып, алдагы татынакай гүлдөрдү карап бийлей бергин.* (Т. Абдумомунов)

Этиштин терс түрүнүн мүчөсү да негизги мамиледен кийин келет. Мисалы: *Сенин калп мекиренгениңе намысымды сатпайм!* (Т. Абдумомунов) *Мен башкага да, өзүмө да өмүрү калп айткан жан эмесмин!..* (Т. Абдумомунов)

Негизги мамиледе грамматикалык ээге дайыма логикалык субъект дал келет, башкача айтканда, кыймыл-аракет грамматикалык ээнин өзү тарабынан аткарылат. Мисалы: *Токтогул эрдин кымтып, ойго бата түштү.* (Т. Касымбеков) Кыймыл-аракет грамматикалык ээнин өзү (*Токтогул*) тарабынан жүрдү. Мына ошол грамматикалык ээнин өзү — логикалык субъект.

§ 88. Кош мамиле

Кош мамиле кыймыл-аракеттин бир нече субъектилер тарабынан биргелешип аткарылгандыгын билдирет. Кош мамиле этиштер ар дайым көптүк сан маанисин кошо ала жүрөт. Анткени иш эки же андан көп жактын бирге аракет кылуусунун натыйжасында аткарылат.

Кыргыз тилинде этиштин кош мамилесин билдирүү грамматикалык каражат *-ыш* мүчөсү болуп эсептелет. Кош мамиле этиштер төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) **Биргелешүү мааниси.** Этиш сөздөрдүн өтмө, өтпөстүгүнө жараша белгилүү маани кыймыл-аракеттин объект менен болгон карым-катышына байланыштуу эки түрдүүчө болот. Биринчиси — объектисиз жөнөкөй биргелешүү. Өтпөс этиштерден жасалган кош мамилелер кыймыл-аракеттин бир канча субъектилер тарабынан биргелешип иштелгендигин билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракет объектиге тике багытталбайт, ишти аткарууга бир канча субъектинин чогуу катышкандыгы гана билдирилет. Иштин, кыймыл-аракеттин биргелешип аткарылышында ар дайым субъектилер көптүк сан белгилерин кабыл алат, же бир нече субъектилердин менен деген байламта аркылуу тутумдашып турушу аркылуу аракет кылат. Бул эки учурда тең грамматикалык субъектилер атооч жөндөмөдө болушат. Мисалы: *Затворду тартиби менен жыйнагандар да, мына мындай болот, деп айта алышпады.* (К. Жантөшев) *Бузук менен муңдашпа, Уятсыз менен ымдашпа.* (Токтогул) *Абышка менен кемпир көздөрүн ачып, бет алдында сакалы купкуу болгон бир абышка кара аргымакка минип турганын көрүштү.* (Жомок)

Экинчиси — объектилүү өз ара биргелешүү. Өтмө этиштен жасалган кош мамилелер субъектилердин өз ара биргелешип аракеттенген кыймыл-аракеттин белгилүү бир объек-

тиге багытталып турганын көрсөтөт. Мында этиштин маанисине карата объектилүү биргелешүү эки түрдүү болот:

а) Биргелешип аткарылган кыймыл-аракет субъектинин өзүнө багытталышы мүмкүн. Кош мамиленин бул мааниси өздүк мамиленин маанисине жакын. Өздүк мамиледе субъект өзүнүн кыймыл-аракетине объект болсо, кош мамиледе субъект жалгыз эмес, ошондуктан алар бирине бири объект болот. Анткени алардын кыймыл-аракети башка затка өтпөйт, субъектилердин өздөрүнө гана өтөт. Ойду ишке ашыруучу субъектилер грамматикалык жактан атооч жөндөмөдө болушат да, өз ара менен деген байламта аркылуу тутумдашат, же атооч жөндөмөдөгү субъектиге менен деген жандооч кошулат. Кээде биргелешүү маанисин тактоо максатында сүйлөм тутумуна *бирин-бири, бири менен бири, бир-бирин, экөө, үчөө, баары* деген сөздөр да кошулушу мүмкүн: *Эмне кыларын билишпей Анархан менен Дарыяхан бир нече секунд бирин-бири карашты.* (К. Жантөшев) *Бир-бирин сүйкүм карашат, Буттарга буттар жанашат.* (Т. Кожомбердиев)

б) Кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталып, ошого өтөт. Субъектилер ойду, кыймыл-аракетти аткаруу үчүн биргелешип иштешет: *Жумаалылар огороддун чекесине чыга бергенде, алардын кайда, эмне үчүн баратканын балдар көрүштү.* (К. Жантөшев) *Арканым алып тартыштың, досум, Атанга жүгүм артыштың, досум.* (Барпы) *Күнүгө мал союлуп, шарап болуп, чала тааныш кишилер бат эле баш кошушчу.* (К. Жусупов)

2) **Жардамдашуу мааниси.** Кош мамиленин бул мааниси ишти биргелешип иштөөнүн бир түрү болуп эсептелет. Бирок жардамдашуучу субъект атооч жөндөмө аркылуу уюшулат: *Керимбек энесине пахта теришти. Самат агасына иштешти.* -ыш мүчөсү кыймыл-аракетке бир канча субъектинин бирге катышкандыгын көрсөткөнү аркылуу көптүк идеяны да билдирет. Бул мүчөдө биргелешүү жана 3-жактагы көптүк сан мааниси кошо болот.

Үчүнчү жактын көптүк мааниси менен субъектилердин биргелешүүсүн бөлүп кароого эч мүмкүн эмес. -ыш мүчөсү аркылуу берилген көптүк идея биргелешүү маанисинин бир түрү болуп эсептелет: *Ырыс алды ынтымак. Өлмөйүнчө кол кармаш.* (Макал) *Жаман менен жакшы адам дос болушпайт.* (Жусуп Баласагын) *Ат жүрбөгөн тоолордо, машиналар жарышты.* (Барпы)

Биргелешүү мааниси көпчүлүк учурда сүйлөмдө бир нече объектилердин болушу, же субъектинин көптүк санда тургандыгы менен шартталат: *Бүбүш столуна олтуруп, ишине кириш-*

ти деген кабарды *угушуп*, журт анын үстүнө *келишип*, учурашып кол *беришет*. (Т. Сыдыкбеков) Өнөрпоздун баарысы ойдонтоодон *келишти*, Карап турган сынчылар *Калыс болуп көрүштү*. (Барпы) *Кол берген соң, Кедейим бирөөлөр менен урушпа*. (Токтогул)

3) **Ортосаар мааниси.** Кээде субъектилердин биргелешип аракет кылуусу солгундап, **-ыш** мүчөсү даана кош мамиледе айтылбай калат. Бул учурда кошулуп аракет кылуу, башкача айтканда, кош мамиле билинер-билинбес гана байкалат: *Ары жылып сыйлыгыша отурчу, мен да отурайын.* («КМ») *Көргөндө көңүл басууга корообуз эмес маңдайлаш.* (Барпы) *Орундуу кепти талашып, Акылдуу сөздү бат сүйлө.* (Токтогул)

Кош мамиленин **-ыш** мүчөсү жалганган этиш сөздөрдүн кош мамилелик биргелешүү мааниси жоголуп кеткен учурлар да бар: *Кайырып таптоого келишти, Кажыбай эми чуркаармын!* (К. Жантөшев) *Каухардай болуп жайнаган көзүңдү айтсам жарашат.* (Барпы)

Бул учурда кош мамилелик биргелешүү маани менен кошо көптүк маани да жоголуп кетет.

Кээде кош мамилелик биргелешүү маанисин күчөтүү, же көптүк маани менен биргелешүү маанисин бири-биринен ажыратуу үчүн **-ыш** мүчөсү да кабатталып айтылат: *Сакалдуу-көкүлдүүлөр Саадаттын эшигинин алдына топтошушту.* (Т. Сыдыкбеков) *Бирок ал келе жаткандарды тосуп Сабыр тургандыктан, алар кайра отко киришишти.* (К. Жантөшев)

Бул учурда **-ыш** мүчөлөрдүн экинчиси гана биргелешүү маанисинде айтылып, кош мамилелик толук күчүндө болот.

§ 89. Өздүк мамиле

Өздүк мамиле этиштер кыймыл-аракеттин реалдуу субъектинин өзүнө багытталганын, же анын айланасында топтолгонун көрсөтөт. Өздүк мамиленин грамматикалык каражаты — **-ын** мүчөсү.

Өздүк мамиле этиштер төмөндөгүдөй маанилерин билдирет:

1) Нагыз өздүк мамиле маанисиндеги этиштер кыймыл-аракеттин реалдуу субъектинин өзүнө багытталганын, же анын айланасында топтолгонун ачык көрсөтөт. Мында **-ын** мүчөсү даана өздүк мамиле маанисин туюндурат: *Түнкатар молдонун тили такыр байланды.* (К. Жантөшев) *Чөйчөк көтөрүп, сөз алуулар кечки жетиден түнкү саат экиге чейин уланды.* (К. Сактанов) *Жалгызым, сенин жаныңды, Жараткандан тилейин.* («Жаныш, Байыш»)

Нагыз өздүк мамиле маанисиндеги этиштер грамматикалык объект менен болгон катышына карай өз ара дагы экиге бөлүнөт.

Грамматикалык объектисиз нагыз өздүк мамиле маанисиндеги этиштер. Мындай этиштер менен айтылган грамматикалык субъектиде объектилик маани кошо болот. Объект өзүнчө атайын сөз менен берилбейт. Башкача айтканда, грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү логикалык объект да болот: *Бактылуу жаңы келиндей, Баш алган эгин жүгүнөт.* (О. Султанов) *Мазар болсо кыя өтпөйм, сыйынам.* (К. Жантөшев) *Ушундан көп өтпөй сүрөтчүлөр Союзунун төрагасы болуп шайландым.* (К. Сактанов)

Грамматикалык объектисиз нагыз өздүк мамиле маанисиндеги этиштер. Кыймыл-аракет грамматикалык объектиге багытталып, грамматикалык субъектинин өзү тарабынан ишке ашат, же анын айланасына топтолот. Башкача айтканда, сүйлөмдө этиш сөздүн өздүк мамилелик мааниси объект аркылуу ишке ашат: *Жанымды койдун бүлүнтүп, Жазылчу жакшы жаңы ырдай.* (О. Султанов) *Кабыргаң жарып ок тийсе, Ичиркентпе этиңди* («Жаныш, Байыш») *Атты мээнет чырмаса, Алдыңкы буттан басылат.* (Токтогул) *Темир тору кашкасын токунуп, айылдын жогору жагындагы өрдөштү көздөй бет алды.* (Т. Сыдыкбеков)

2) **Ортосаар өздүк мамиле маанисиндеги этиштер.** Нагыз өздүк мамиле этиштерден айырмаланып, ортосаар өздүк мамиле маанисиндеги этиштерде кыймыл-аракет субъектиге да багытталбайт жана муну менен бирге объекти да кошулуп айтылбайт: *Кыштай үй жумуш кылып жүргөнү мындан көп жеңил көрүндү.* (М. Элебаев) *Баласы көңүлдүү болсо, таалайдын тактысында отургандай кубанат.* (А. Токомбаев) Бул топтогу этиштер көбүнчө азыркы учурда тутуму айрым элементтерге ажыратылбаган этиштер болуп эсептелет. Алар тарыхый жактан гана айрым-айрым унгу, мүчөлөргө ажырайт: *сугун* (байыркы түркчө *сук* — оозго сал), *муун* (байыркы түркчө *бог*, кыргызча *буу* — муунт), *жашып* (байыркы түркчө *йашу* — жашып).

Ортосаар өздүк мамиле кээде туюк мамиленин -ыл мүчөсү аркылуу да уюшулат. Бул учурда кыймыл-аракет өзүн кошо кыймылга кириптер кылган субъектинин өзү да сүйлөмдө сөзсүз катышат: *Эртеси көчтүн алды белге чыга берген кезде, күн бүркөлдү.* (К. Баялинов) *Алаамат мына ушунда башталды.* (Ч. Айтматов)

Сүйлөмдө логикалык субъект катары «өз» деген ат атоочтун колдонулушу -ыл мүчөсүнүн өздүк мамиле маанисинде кели-

шине дагы бир себеп болуп эсептелет: *Тим кой, ыйлап-ыйлап өзү басылат. Карс этип, эшик өзү эле ачылып кетти.*

Өздүк мамиле мааниси элестүү сөздөрдөн -ылда деген та-таал формант аркылуу жасалган этиш сөздөрдө да учурайт: *Чагылган чартылдады, эшик кыйчылдады, ит арсылдады, жер солкулдады. Заманың келди айланып, Жаркылда кедей, жаркылда.* (Т. Сатылганов)

3) Туюк мамиле маанисиндеги өздүк мамиле этиштер. Өздүк мамиле форманты -ын кээде өзүнө өздүк мамиле маани менен кошо туюк мамиле маанисин да камтыйт. Мисалы: *Күн баткан тараптан кызыл жалын көлгө түшүп, кечки убактын сулуулугун кыз кийиминдей жарашыктуу, айылды да боёкко салып түрлөнтөт.* (К. Жусупов) *Токойдун четиндеги карагайларда баатырдын кара ашына чалынар төрт түлүк мал тогуздап байланып турду.* (Ч. Айтматов)

-ын формасындагы этиштердин туюк мамилелик мааниде колдонулушу байыркы тилдерге да мүнөздүү болгон, а түгүл бул кубулуш ал убакта көбүрөөк кезиккен: *Битик окунду — китеп окулду. Йыгач бутанды — дарак буталды. Күн тутунду — Күн тутулду. Эр токынды — Адам урулду (ток этиши менен токмок, токмокто сөздөрү тектеш). Кой банды — Кой байланды (мындагы бан этишинин түпкү уңгусу — ба: Ол атыг бады — Ал атты байлады).* Азыркы кездеги этиштен атооч жасоочу -ынды (-ын + ды) мүчөсүнүн составындагы -ын да башта туюк мааниде колдонулган. Мисалы, байыркы түркчө кезинди тон — кийилген кийим; сүрүндү эр — сүрүлгөн, айдалган, куулган киши.

4) *Кыймыл-аракеттин кайталанышын билдирген өздүк мамиле этиштер:* -ын формасындагы өздүк мамиле этиштердин бир бөлүгү кайталангандык маанисин да туюндурат. Мындай этиштер сан жагынан өтө эле аз: *чамын (чап), темин (теп), сөгүн (сөк), кагын (как), алын (ал) ж. б.*

Түп уңгуга салыштырганда -ын формасындагы кээ бир этиштерде жаңы маани бардай сезилет. Бул болсо мамиле мүчөлөрү азыр, негизинен, форма жасоочу мүчөлөргө киргени менен, белгилүү бир өлчөмдө сөз жасоо менен да аздыр-көптүр байланышы бар экендигин айгинелейт. С а л ы ш т ы р г ы л а: *бас — басын, бат — батын, бак — багын, кир — кирин, өт — өтүн, аш — ашын.*

Өздүк мамиле этиштер маанисинин өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар кандай эле этиштерден уюшула бербейт. Алар негизинен активдүү субъектини, б. а., жандуу заттарды билдирген этиштерден гана уюшулат. Мисалы: *кымыз ичилди* деп айтууга болбойт. Анткени *кымыз* — логикалык жагынан объект болуу-

чу пассивдүү зат. Кыскасы, өздүк мамиленин объектиси, же аныкталгычы көбүнчө активдүү заттардан болот. Ушуга байланыштуу мамиле категориясынын бул түрү башкаларга караганда кыргыз тилинде анчалык өнүгө алган эмес. Өздүк мамиленин мүчөсү кыймыл-аракеттин объект менен субъектиге карата болгон мамилесин билдирүүдөн сырткары айрым сөздөрдүн лексикалашынын натыйжасында азыр төмөнкүдөй сөздөрдүн составында сөз жасоочу өнүмсүз мүчө катарында да жолугат: *саан, эгин, коргон, жыйын, жатын, катын, келин, желин* ж. б. Мындай лексикалашкан этиштердин кээ бирлери атооч сөз маанисине да өтүп кеткен. Буларга көбүнчө энчилүү зат атоочтор күбө боло алат: *Сүйүн (суй+ын), Бекин (бек+ын), Тилен (тиле+ин), Үркүн (үрк+ын)*.

§ 90. Туюк мамиле

Туюк мамиле формасындагы этиштер сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталгандыгын билдирет. Мындай учурда субъект ошол кыймыл-аракетти өз башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Мунун натыйжасында туюк мамиле формасындагы этиштерде кыймыл-аракет пассивдүү келет.

Туюк мамиле кыргыз тилинде көбүнчө *-ыл (-л)* мүчөсү аркылуу жана «л» тыбышы менен бүткөн этиш сөздөрдөн өздүк мамиленин *-ын (-н)* мүчөсү аркылуу жасалат. Өздүк менен туюк мамиле форма жагынан окшош болгондуктан, алардын кайсы мамилелик мааниде колдонулгандыгы контекст аркылуу гана ажыратылат: *Бийик-бийик үйлөр курулду. Сонун-сонун чыгармалар жазылды. Айтайын дегени дароо эле билинди. Чогулушта кызыктуу сөз сүйлөндү.*

Туюк мамиле көбүнчө объектини кыймыл-аракетке дуушар болгон грамматикалык субъект катарында көрсөтөт. Обьектинин субъект болушу өтмө этиштин өтпөс этишке айланышына байланыштуу. Өтмө этиш өтпөс этишке айланган учурда баштагы грамматикалык субъект түшүп калат да, анын ордуна объект сүйлөмдүн ээси катарында колдонулат. Башкача айтканда, мамиленин грамматикалык ээси эки жактуу — субъектилик жана объектилик планда каралышы мүмкүн.

Аркылуу мамиледегидей туюк мамиледе да кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсү болуп грамматикалык субъект эмес, объект эсептелет, сүйлөмдүн ээси кыймыл-аракетти башынан өткөрөт. Ошондуктан көпчүлүк учурда туюк мамиледе аркылуу мамиледегидей грамматикалык ээ реалдуу субъект болбойт. Кыргыз тилинде ишти реалдуу иштөөчү грамматикалык объект

(адам) көпчүлүк учурда сүйлөм тизмегинде берилбейт, туюк болот, бирок кыймыл-аракеттин бирөө тарабынан иштелгендиги сүйлөмдүн кырдаалынан билинип турат: *Ат сугарылып, бети-кол жуулуп, чай ичилүү менен бирге келечек турмуш жөнүндөгү сөздөр да башталды.* (К. Жантөшев) *Кечки ала көлөкө самсаалаганга чейин дасторкон жыйылды.* (Т. Касымбеков) *Жал болуп, кызылдын үстү кумдай эшилип, куюлуп жатты.* (К. Жусупов)

Туюк мамиле этиштерде маанилик төмөнкүдөй айырмачылыктар бар:

1) **Нагыз туюк мааниси.** Сүйлөмдүн ээси *-ыл* мүчөсү жалганган этиштик кыймыл-аракетти өз башынан өткөрөт, ага дуушар болот. Грамматикалык объектинин активдүү, же пассивдүүлүгүнө карата кыймыл-аракетке дуушар болуу грамматикалык белгиси жагынан туюк мамиледе эки түрдүү келет:

а) Эгерде иштин реалдуу аткаруучусу адамзаттык заттардан болсо, грамматикалык толуктооч «*тарабынан*» деген жандооч менен айкашууга жөндөмдүү болот. Бирок ал жандооч сүйлөм тизмегинде иштин реалдуу мүчөсү катышкан учурда гана колдонулат: *Бул иш студенттер тарабынан жасалды.* Мындай типтеги сүйлөмдөр публицистикалык жана иш кагаздар стилинде кеңири колдонулат. Оозеки стилде сейрек учурайт.

б) Эгерде объект адамзаттык эмес заттардан болсо анда грамматикалык кыйыр толуктоочко «*менен*» деген жандооч кошулуп айтылат: *Костюм автобензин менен тазаланды. Жер трактор менен айдалды.*

Грамматикалык объектинин активдүүлүгү же пассивдүүлүгү бири-биринен жандоочтор аркылуу гана эмес, иштин реалдуу иштөөчүсүнүн бар экендиги боюнча да айырмаланат. Грамматикалык объект адамзаттык заттардан болсо, ал ошону менен бирге логикалык субъект да болуп эсептелет. Мында грамматикалык ээ анын кыймыл-аракетин башынан өткөрөт. Грамматикалык объект адамзаттык эмес заттардан болсо, анда ал объект иштин реалдуу иштөөчүсү — логикалык субъект боло албайт. Мындай учурда да алардын реалдуу иштөөчүсү болуп көбүнчө адам эсептелет. Кээде реалдуу иштөөчүсү болуп белгилүү бир шарт, кырдаал да эсептелиши ыктымал. *Чөп чалгы менен чабылды* (чапкан адам). *Мөңгүнүн суусу менен (суусуна) жуулган жер.*

-ыл формасындагы этиштер нагыз туюк мамилелик мааниде колдонулганда логикалык объект, же этиштин чыныгы аткаруучусу сүйлөмдүн составында берилбестиги, демек, иштин ким тарабынан иштелгендигинин туюк болору жогоруда келтирилген мисалдардан даана көрүнүп турат. Мындай учурда сүйлөөчүнүн

көңүлү ишти аткарган иштөөчүнүн (логикалык объектинин) эмес, грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик ал-абалын белгилөөгө бурулган болот.

Туюк мамиледеги этиш субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү дуушар болгонун да билдирет. Өздүк мамиле сыяктуу грамматикалык субъект өзүнүн кыймыл-аракетине өзү логикалык объект болуп да калат. Мындай учурда туюк мамиле да субъект-объектилик мамилени билдирип, бул экөө грамматикалык бир жакка туура келет: *Комузду күүгө келтирген, колума кишен салынды.* (Токтогул) *Жагалмай салмоордун ташындай жеңил гана асманга көтөрүлүп, кылчак-кылчак карап, кайым болду.* (А. Токомбаев)

Нагыз туюк маани кээде барыш жөндөмөсүндөгү сөздөрдүн катышуусу аркылуу да берилет. Ал менен, тарабынан деген жандоочтор аркылуу уюшулган жогорудагыдай туюк мамилелик конструкция сыяктуу эле грамматикалык ээ дуушар болгон кыймыл-аракетти билдирет: *Машине ордуна коюлган. Топ дарбазага тебилди. Ал мага жеңилди.*

2) **Жаксыз мааниси.** Туюк мамиле кыймыл-аракеттин реалдуу иштөөчүсүнүн белгисиздигин, жаксыздыгын билдирүү үчүн да колдонулат. Мындай мааниде колдонулушунун мүнөздүү белгиси болуп сүйлөмдө ээнин аталбастыгы, же сүйлөмдүн кырдаалынын билинбестиги эсептелет. Бул мааниде туюк мамиле өтпөс этиштерден да, өтмө этиштерден да жасалат: *Көп жолу талкууланып чыгарылды. Кеңешмеде ушундай делди.*

Кыймыл-аракетти өзгөчө белгилөө зарыл болгон учурда логикалык субъект сүйлөмдүн составында берилбейт: *Казысы калың бээ, куйругу салык кой тойго союлду.* (Т. Сыдыкбеков) *Жеткиче элдин жарымы ачкачылыктан жолдо кырылды.* (К. Жусупов)

-ыл формасындагы этиштердин нагыз туюктук мааниси менен жаксыз мааниси өз ара байланыштуу. Туюк мамиле көбүнчө иштин ким тарабынан иштелгендигин сүйлөөчү билбеген жагдайда, же ал туурасында кабары жок болгон учурда колдонулат. Нагыз туюктук мааниде сүйлөөчүнүн көңүлү иштин чыныгы иштөөчүсү ким экендигине эмес, грамматикалык ээнин кыймыл-аракеттик абалына бөлүнгөн болот. Мисалы, үй салынды десек, үйдү ким салгандыгы көңүл чордонунда турат. Мында үйдү ким салгандыгы белгисиз болуу менен, грамматикалык ээ башка бир активдүү субъектинин кыймылын да башынан өткөрөт. Башкача айтканда, нагыз туюктук маанидеги этиштер (субъектилеринин реалдуулугу боюнча) логикалык жагынан жаксыз, белгисиз келет. Ал эми ошол эле этиштер жаксыз мааниде колдонулганда, грамматикалык ээ сүйлөмгө катыштырыл-

байт, белгисиз, туюк болот жана ал сүйлөмдүн кырдаалынан да билинбейт: *Дүкөнгө кантип барылат.*

Ошентип, *-ыл* формасындагы этиштердин нагыз туюктук маанисиндеги логикалык субъект белгисиз болсо, жаксыз маанисинде грамматикалык ээ белгисиз болот.

3. **Ортосаар мааниси.** Формалык жагынан туюк мамиледе турган кыймыл-аракет өзүнөн өзү, же болбосо субъект аркылуу иштелип, башка жакка таралбай, ошол иштөөчүнүн айланасында токтолгондой болгон кандайдыр бир ортосаар мааниси да билдирет. Бул туюк мамиленин ортосаар мааниси болуп эсептелет. Мындай учурда туюк мамиле *«тарабынан», «менен»* деген жандоочтор аркылуу айкашуу мүмкүнчүлүгүнөн ажырайт. *Чачтары төрттөн он эки өрүлүп, ай далы менен акыреkte төгүлүп, алдыңкы чачы тизеден, арткы чачы толорсугунан өтүп турат.* (К. Жантөшев) *Анын камтууга келбеген колу жылып, куушурулган далысы жабылды.* (К. Жантөшев) *Тулпардын туягы кетилсе, сазга батса жетилет. Жашында жигит октолот, жашаганда токтолот.* (Макал)

Кыргыз тилинде туюк мамиленин нагыз туюктук, ортосаардык маанилери басымдуулук кылат, жаксыз мааниси анчалык өнүккөн эмес.

Өздүк менен туюк мамиле өз ара бири-биринен эң негизги маанилери боюнча гана ажырайт. Кээде булар экинчи катардагы маанилери боюнча гана бири-биринин ордуна колдонулуп калышы мүмкүн. *-н* формасындагы айрым этиштердин өздүк же туюк мамилелик мааниде колдонулгандыгы контексттен ажыратылат: *атан — атал, асын — асыл ж. б.* Бул кубулуш туюк менен өздүк мамиле формасындагы кээ бир этиштердин маани жагынан айырмасы жоголуп бара жаткандыгын ырастайт. Кээ бир этиштерде ортосаардык грамматикалык маанисинен лексикалашкан мааниси басымдуулук кылат. Андай этиштерден азыр мамилелик маани сезилбейт, алар мамилелик маанисин жоготушкан. М и с а л ы: *Кайсы экени билинбейт. Күн ачылды. Жаан басылды. Асман көзүнө чалынды. Этим ачынды.*

§ 91. Аркылуу мамиле

Кыймыл-аракет дайыма эле субъектинин өзү тарабынан аткарыла бербейт. Ал грамматикалык ээнин айтканын кылган, оюндагысын аткарган башка субъект тарабынан да иштелиши мүмкүн. Кыймыл-аракеттин башка субъект тарабынан аткарылгандыгын билдирген мамиле формалары **аркылуу мамиле** деп аталат. М и с а л ы: — *Эй! — деди жасоолуна, — мына буларды ушул көңдөбөдөн жылдырба!* (Т. Касымбеков) *Алсам деген*

оюн эртеси эле арачы салып, атасына айттырып калды. (А. Убу-кеев)

Кыргыз тилинде аркылуу мамилени уюштуруучу грамматикалык каражаттар бир топ арбын:

-дыр, ~тыр: бастыр, ойдур, күлдүр, сойдур, өстүр, саттыр, жактыр, тарттыр ж. б.

-кар ~ -кыр: өткөр, жаткыр, жеткир, бүткөр, башкар, сугар, куткар, аткар ж. б.

-каз ~ кыз: тургуз, жеткиз, отургуз, көргөз, билгиз, жаткыз, кутказ, киргиз ж. б.

-ар ~ ыр: чыгар, кайтар, кетир, батыр, житир, бүтүр, качыр, какыр, учур ж. б.

-ыз: эмиз, угуз, тамыз, агыз, жегиз ж. б.

-сөт: көрсөт. Бул мүчө унуга биригип, ажырагыс болуп калган. Бир эле этиш сөздө колдонулат.

-т: уялт, жогот, күчөт, суурт, бошот, санат, аңдыт, канат, байыт, үркүт, жоркут, кайыт, байкат, тырмат, кемирт, семирт ж. б.

Аркылуу мамиле этиштер кыймыл-аракеттин ким тарабынан аткарылгандыгына жараша экиге бөлүнөт.

1) Грамматикалык объект иш аткарган аркылуу мамиле этиштер. Бул учурда аркылуу мамиле өтмө этиштен жасалат. Аркылуу мамиленин мүчөсүнүн жалганышы аркылуу ал этиш эки эселеген өтмө этишке айланат. Өтмө этиштен өтмө этиштин жасалышы кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан иштелишин көрсөтүү зарылдыгына байланыштуу. Буйруучу тарап атооч жөндөмөсүнө коюлат. Анын буйругун аткаруучу жак, башкача айтканда, иштин чыныгы иштөөчүсү барыш же чыгыш жөндөмөлөрүнүн биринин формасын кабыл алат: *Атам мастерге телевизор оңдотту. Мен газетанын бүгүнкү санын уулуман алдырдым. Балдарга чөмөлө тарттырып, чөп үйүн жүргөн карыя Эркебай кыйкырып жүгүрдү.* (К. Жантөшев) *Ал бир аялга нан койдуруп, чай куйдура баштады.*

Бул сүйлөмдөрдүн атооч жөндөмөдөгү ээлери аркылуу мамиледеги баяндоочторго карата грамматикалык субъект гана болуп турат. Иштин чыныгы иштөөчүсү эмес, ишти иштеген реалдуу субъект — барыш, чыгыш жөндөмөлөрдөгү кыйыр толуктоочтор.

Ошентип, аркылуу мамиле менен берилген кыймыл-аракетке эки же андан артык субъект катышып, алардын укуктары бирдей болбойт. Атооч жөндөмөсүндөгү грамматикалык ээ буйруучу, ал эми барыш, чыгыш жөндөмөсүндө турган кыйыр толуктоочтор логикалык аткаруучу болот. Бул жагынан да алар кош мамиледеги субъектилерден айырмаланышат, анткени кош мамиледеги субъектилер бирдей укукка ээ экендиги белгилүү.

Кээде иштин чыныгы аткаруучулары (кыйыр толуктоочтор) сүйлөмдүн составында берилбей калышы да мүмкүн, бирок алар сүйлөмдүн жалпы маанисинен белгилүү болуп турат: — *Самсахун, Каныбекти чыгарып, тамак бердир, — деди Зуннахун.* (К. Жантөшев) *Колунда барлар куржундап талканын камдап, семиз жылкы сойдуруп, этин майда тууратып, аны аябай кургатып, күлазык камдайт.* (Т. Сыдыкбеков) *«Кош, саламат болгулат! Кат жаздырган — Алым», — деп жазылган кат эле.* (К. Жантөшев) *Жайдын күнү салкын деп, Күмүштакты жайлаткан. Күңгөйдөгү береги гүлдүү чөптү жайнаткан.* (О. Бөлөбалаев)

2) Грамматикалык субъект иш аткарган аркылуу мамиле этиштер. Мындай учурда уңгу түрүндөгү өтпөс этиштер аркылуу мамиле мүчөлөрүнүн жалганышы менен өтмө этишке айланат. Субъект менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле өзгөрөт. Биринчиден, аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган уңгу этиштин субъектиси пассивдүүлүктөн активдүүлүккө өтөт. Экинчиден, мунун натыйжасында кыймыл-аракет тикеден-тике объектиге багытталат, б. а., кыймыл-аракет субъектинин өзү аркылуу ишке ашырылат: *Айша баласын үйгө калтырды.*

Бирок булар (өтпөс этиштерден жасалган аркылуу мамиле жана **-ыз;** **-кар;** **-ар;** **-сат** мүчөлөрү менен өтмө этиштерден жасалган мамиле формалары) морфологиялык белгилери боюнча гана аркылуу мамиле болуп эсептелгендиги менен, мамиленин бул түрүнө коюлуучу талапка жооп беришпейт. Анткени аларда аркылуу мамилеге мүнөздүү грамматикалык белги (барыш, чыгыш жөндөмөдөгү атооч сөздөр) жана маани жок. Бул типтеги этиштер нагыз аркылуулук мааниге экинчи бир мүчөнүн кабатталып жалганышы аркылуу гана жетише алышат. С а л ы ш т ы р ы л а: *Сен балаңы эмиз. — Сен баланы эмиз. Сен баланы Айшага эмиздир; Сен Эркинди ойнот. — Сен Эркинди Күлжанга ойноттур.*

Демек, аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган бардык эле этиштер аларга мүнөздүү маанини билдире беришпейт. Алардын кайсы бирөөлөрү (жогоруда саналган мүчөлөрү) өтпөс этишти өтмө этишке айландыруу үчүн, же түпкү өтмө этиштин грамматикалык субъектиге карата болгон мамилесин өзгөртүү үчүн гана жалганат.

Аркылуу мамиле ишти аткарууга субъектинин өзү жол бергендигин да билгизет. Бул мааниси жагынан ал туюк мамилеге окшош. Анткени бул учурда да кыймыл-аракетти субъект өзү башынан өткөрөт. Нагыз туюк мамиле мааниси жагынан көбүнчө жансыз нерселер жана айбанаттарга карата колдонулат; ал эми адамдар үчүн качан гана алар башка бирөөнүн кыймыл-

аракетине дуушар болгон учурда, башкача айтканда, туюк мамиленин маанисинде келгенде, аркылуу мамилелик формада колдонулат. Мындай учурда аркылуу жана туюк мамилелер бири-бирине грамматикалык синоним болушат. Иштин чыныгы иштөөчүлөрүнүн барыш жөндөмөдө турушу жагынан (сүйлөм составында берилсе) нагыз туюктук мааниден айырмаланбайт: *Врачка ийне сайдырдым. Чачымды ага алдырдым. Чөбүн малга таратты. Жүз сомунду ушул баладан берип жибергин. Падыша анын келишине кубанып, урмат кылып, кетеринде тон кийгизип, алдына бир динар койду.*

Аркылуу мамиле формасындагы этиштер жогорку негизги маанисинен башка субъектинин аркылуу мамиле билдирген абалга келтирилишине түрткү, себеп болгондугун билгизет: *Анын ушул кылыгы мени мурдакыдан бетер шектендирди. Мен андан бардык окуяны билдим, анын аңгемеси ошондо мени абдан өзүнө тартып, муңдандырды.*

Аркылуу мамиленин мүчөлөрү жалганган бардык этиштерден аркылуу маанини издөө жарабайт. Кээ бир этиштер формалдык белгиси боюнча аркылуу мамиле болуп эсептелгени менен, мааниси жагынан бул мамилени билдире алышпайт. Кээде аркылуу мамиленин мүчөлөрү түпкү этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет менен субъектинин ортосундагы синтаксистик мамилени өзгөртүү үчүн гана жалганат. Мындай учур көбүнчө өтпөс этиштен өтмө болуп жасалган аркылуу мамиле формасына таандык. Айрым учурда нагыз аркылуулук маани өтмө этиштен жасалган этиштерде да берилбей калышы мүмкүн.

Бирок алардын кээ бирөөлөрү нагыз аркылуулуктун ордуна мунун экинчи бир мааниси болуп эсептелген «бир нерсени иштөөгө жол бергендикти» билгизишет: **көн — көндүр, кал — калтыр, жет — жеткир, той — тойгуз, эм — эмгиз, ич — ичир, өт — өткөр ж. б.**

Азыр составдык бөлүктөргө бөлүнбөй турган кээ бир этиштер тарыхый жагынан туунду жана аркылуу мамиленин мүчөсү жалганган сөздөр болушкан: **түгөт** (байыркы түрк тилинде *тукө — түгөнүү*), **кайт** (алтайча *кай — артка кайтуу*), **айт** (байыркы түркчө *ай — айтуу*), **жандыр** (байыркы түрк тилинде *жан — кайтуу*), **секир** (байыркы түрк тилинде *сек — тез секирүү*); **куткар, кутул** (байыркы түрк тилинде *кут — бошотуу*).

§ 92. Мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келиши

Субъект менен объектинин ортосундагы ар түрдүү карым-катышты бир сөз менен берүү зарылдыгына байланыштуу мамиле мүчөлөрү бири-бири менен айкашып да келишет.

Аркылуу, кош мамилелердин кабатталып келиши: *Мал ээсин колтукташып тургузушту, көз жашын суу алып келип жуугузушту.* (С. Шатманов)

Аркылуу, туюк мамилелердин кабатталып келиши: *Доорлор үй көчкөндөй урайт, кулайт. Дүйнөнүн закону ошол — жаңыртылат.* (С. Шатманов) *Булардын айрымдары «Чолпонстан», «Жылдыздуу жаштык» аттуу эң биринчи жыйнактарына киргизилген.* (П. Казыбаев)

Аркылуу мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келиши: *Таанышың экендигин сураттырбай билесиң.* (С. Шатманов) *Бирөөгө көрсөттүрүп алдыңар беле?*

Кош, аркылуу мамилелердин кабатталып келиши: *Бул дүйнө даңкты кармап кызыктырат, Чын менен калпты катар жарыштырып.* (С. Шатманов)

Өздүк, аркылуу мамилелердин кабатталып келиши: *Тамактан кийин тышка чыгып баратсам, Василий эшиктин алдынан колумдан кармап токтотуп калды да, уйларды кайда кайтарууну түшүндүрдү.* (М. Элебаев)

Өздүк, кош мамилелердин кабатталып келиши: *Найзачылар байдын үйүн көздөй жулунушту.* (М. Байжиев)

Туюк, кош мамилелердин кабатталып келиши: *Жылаңач кылычтын албарс мизи күнгө чагылышты.* (Т. Сыдыкбеков)

§ 93. Ыңгай категориясы

Кыймыл-аракеттин чындыкка болгон катышын сүйлөөчүнүн жеке көз карашы аркылуу көрсөтүүчү категория ыңгай категориясы деп аталат. Ал чак жана жак категориялары менен татаал карым-катышта болуп, алар менен бирдикте этиш сөздү грамматикалык жактан уюштуруу кызматын аткарат. Ансыз этиш сөз сүйлөм тутумунда өзүнүн негизги, баяндоочтук милдетин аткара албайт.

Сүйлөөчү тарабынан айтылуучу ойдун мазмуну чындык менен шартталып, кеп жүрүп жаткан учурдун талабына ылайык чындыктын белгилүү гана жактарын чагылдырып турат. Ошого жараша анда белгиленген кыймыл-аракет да чындыкка карата ар түрдүү катышта болот. Бирде этиш сөз аркылуу кыймыл-

аракеттин чындыкта аткарылып жаткандыгы, аткарылып бүткөндүгү же аткарыла тургандыгы белгиленет да, сүйлөөчү тарабынан кабарланган ой чындыкка шайкеш келип, объективдүү мүнөздө болуп, кыймыл-аракеттин кеп жүрүп жаткан учурдун мезгилдик катышына басым жасалып айтылат. Болгондо да, кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы мындай учурда сүйлөөчү үчүн дайыма анык болуп, үч чактын биринде жайынча гана баяндалып көрсөтүлөт. Мисалы:

Эл бүгүн жайлоого көчүп жатат. — учур чак

Эл бүгүн жайлоого көчтү. — өткөн чак

Эл бүгүн жайлоого көчөт. — келер чак

Көрүнүп тургандай, бул үч сүйлөмдүн үчөө тең чактык мааниси боюнча ар башка, бирок ыңгайлык мааниси боюнча бирдей. Алардын бирдейлиги көч этиши билдирген кыймыл-аракеттин аткарылышы сүйлөөчү үчүн анык экендигинде.

Ошентип, ыңгай категориясынын бул түрүндө (баяндагыч ыңгайда) кыймыл-аракеттин чындыкка болгон катышы сүйлөөчүнүн жеке түшүнүгүндө дайыма анык болот да, ал чак категориясын уюштуруучу каражаттар аркылуу берилет. Тактап айтканда, мындай учурда чак категориясын уюштуруучу каражаттар ыңгай категориясын да уюштурат. Мисалы: *оку + ду + м, оку + ду + н, оку + ду + нуз, оку + ду + Ø, оку + ду + к, оку + ду + нар, оку + ду + нуздар* сыяктуу айкын өткөн чак этиш формаларында оку этишине жалганган чак жана жак уландылар чактык да, ыңгайлык да маанилерди билдирип турат.

Этиш сөз билдирген кыймыл-аракеттин чындыкка болгон катышы, анын аткарылышы же аткарылбай калышы дайым эле өйдөкүдөй айкын мүнөздө, объективдүү түрдө бериле бербейт. Кээде сүйлөөчүнүн көңүлү кыймыл-аракеттин кеп жүрүп жаткан учурга болгон мезгилдик катышына бурулбастан, тескерисинче, ал сүйлөөчүнүн эрки, каалоосу, ниет-максаты, шарты ж. б. у. с. субъективдүү мамилелери боюнча аткарыла тургандыгы көрсөтүлөт. Мисалы: *Калкыбыздын жашоо турмушу бат эле оңолуп кеткей эле* деген сүйлөмдө *оңолуп кет* — этишине уланып келген *-кей + эле* турпаты аркылуу каалоо-тилек мааниси туюндурулду. *Темир үйдө калсын, сен бөбөгүңдү бакчадан алып келгин* десек, *кал* жана *алып кел* — этиштерине уланган *-сын, -гин* мүчөлөрү аркылуу буйруу маанилери берилди. Ошол эле учурда ыңгайдын бул түрү аркылуу да үч жактын ичинен келер чактык маани билдирилери өйдөкү мисалдардан ачык көрүнүп турат, анткени сүйлөөчүнүн субъективдүү мамилелери кеп айтылган учурдан кийин гана жүзөгө ашырылышы мүмкүн.

Кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбай калышы сүйлөөчүнүн объективдүү чындык жөнүндөгү ою катары бери-

лип, үч чактын биринде туюндурулса, баяндагыч ыңгайды түзөт. Ал эми ал сүйлөөчүнүн оюндагы субъективдүү чындык болуп, буйруу, каалоо, тилек-максат, шарт сыяктуу ар түрдүү модалдык маанилерди билдирсе, **буйрук, тилек, ниет, шарттуу ыңгайларга** туура келет.

Ошентип, кыргыз тилинде ыңгай категориясынын беш түрү бар:

- 1) баяндагыч ыңгай
- 2) буйрук ыңгай
- 3) тилек ыңгай
- 4) ниет ыңгай
- 5) шарттуу ыңгай

§ 94. Баяндагыч ыңгай

Кыймыл-аракеттин аткарылып жаткандыгын, аткарыла тургандыгын же аткарылып бүткөндүгүн чындык катары көрсөтүп, жайынча баяндалган этиштин формалары баяндагыч ыңгай деп аталат.

Баяндагыч ыңгай чак жана жак көрсөткүчтөрү аркылуу жүзөгө ашат. Мисалы: *Мындай кырсык болуп турганда баары кечиримдүү болот.* (И. Абдукаимов) *Мына ушул жерде майор азыр өзү сүйлөп жаткан англис тили жөнүндө ойлоп калды.* (С. Өмүрбаев) Ошондуктан баяндагыч ыңгайдын маанилери чак категориясы бөлүмүндө берилди.

§ 95. Буйрук ыңгай

Кыргыз тилинде этиш сөздөрдүн дээрлик бардыгы баштапкы турпатында туруп эле буйруу маанисин билдирери жогоруда айтылган. Карап көрөлү: *бар, же, ич, отур, чурка, кел, ойно, атта, абайла, бас, жат, тур* ж. б. Булардын бардыгында тең кыймыл-аракеттин аткарылышын талап кылуу (буйруу же өтүнүү) мааниси бар.

Кыймыл-аракеттин сүйлөөчү тарабынан үч жактын бирине карата багытталып, буюруу, өтүнүү, талап кылуу маанилеринде айтылышы буйрук ыңгай деп аталат. Мисалы: *Баарын иштет: талант менен чамаңды, Жүрөк канын боек кылып берейин.* (А. Токомбаев) *Берекелүү кыргыздын колунан даам таткыла.* (О. Бөлөбалаев)

Буйрук ыңгай төмөнкүдөй жолдор аркылуу уюшулат:

1. Биринчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү (-алы) аркылуу: *Жүргүлө балдар, тоого экскурсияга баралы.* («Жеткинчек»)

2. Жекелик санда экинчи жактын жак мүчөсүз айтылышы

аркылуу: *Келе бер! Кое бер деймин.* (С. Өмүрбаев) *Бар, сыртка чыгып тур.* (Н. Байтемиров)

3. Кээде экинчи жак жекелик санда *-гын, -гынын* мүчөлөрү аркылуу айтылып, буюруу, талап кылуу маанисин берет: *жүргүн, окугун, сүйлөгүңүң, баскыңың* ж. б. М и с а л ы: *Балта берди колума, Баскын деп айдап желкелеп, Салды токой жолуна.* (Токтогул)

С ы л ы к т ү р ү н д ө — ы ң ы з: *келиңиз, айтыңыз, жүрүңүз, көрүңүз* ж. б.

4. Экинчи жак көптүк санда *-гыла* мүчөсү менен буюруу, талап кылуу маанисин берет: *Эми менден ырайым күтпөгүлө!* (Т. Абдумомунов) *Баатырга айталык, күтө тургула.* (А. Стамов)

5. Үчүнчү жакта *-сын* мүчөсү буюруу, талап кылуу маани уюштурат: *уксун, билсин, айтышсын, жазып беришсин* ж. б. М и с а л ы: *Балдар мага күлбөсүн, Шылдың кылып жүрбөсүн.* (А. Токомбаев)

§ 96. Тилек ыңгай

Кыймыл-аракеттин аткарылышына карата каалоону, тилекти билдирген этиш формалары тилек ыңгай деп аталат. Кыргыз тилинде тилек ыңгайдын грамматикалык каражаты болуп *-гай* мүчөсү эсептелет. Ал кыймыл-аракетке сүйлөөчүнүн субъективдүү өз мамилесин ыйгарып, иштин аткарылышына тилек кылуу маанисин билдирет. М и с а л ы: *Сынактан өтүп, кеткей элек.*

Тилек ыңгай формасы дайыма *эле* деген жардамчы этиш менен кошо айтылат: *баргай эле, келгей эле, билбегей эле* ж. б. Этиштин жак, сан, чак формалары ошол жардамчы этишке жалганат.

Ж А К Т А Л ы Ш ы

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>бар-гай эле-м</i>	<i>бар-гай эле-к</i>
2.	<i>бар-гай эле-ң</i> <i>бар-гай эле-ңиз</i>	<i>бар-гай эле-ңер</i> <i>бар-гай эле-ңиздер</i>
3.	<i>бар-гай эле</i>	<i>бар (-ыш)-гай эле</i>

Айрым учурларда гана *эле* кошулбай айтылышы жолугат. Мындайда чак, жак, сан көрсөткүчтөрү *-гай* мүчөсүнөн кийин гана жалгана берет. М и с а л ы: *бар-гай-мын, кел-гей-сиң* ж. б.

Бул форма тилдеги байыркы көрүнүш болуп эсептелет.

Кээ бир этиштер менен *бар, жок* деген сөздөрдүн бирге айтылышы менен да тилек ыңгай уюшулат:

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>айт-кы-м бар</i>	<i>айт-кы-м жок</i>
2.	<i>айт-кы-ң бар</i> <i>айт-кы-ңыз бар</i>	<i>айт-кы-ң жок</i> <i>айт-кы-ңыз жок</i>
3.	<i>айт-кы-сы бар</i>	<i>айт-кы-сы жок</i>

§ 97. Ниет ыңгай

Кыймыл-аракеттин аткарылыш, аткарылбашына карата ниеттенгендикти билгизет. Ниет ыңгайдын грамматикалык каражаты болуп *-мак* мүчөсү эсептелет. Ал *-макчы* (*-мак+чы*) формасында да колдонулат. Мисалы: *Өзүнөн көрсүн, ал ушуну көрмөк.* (К. Осмоналиев) *Билген, көргөнүн айтмакчы болуп турат.*

Ниет ыңгай *эле, экен* деген жардамчы этиштердин кошулуп айтылышы менен да уюшулат. Мисалы: *Бир аз күтө турушса биз да бармак элек.*

Ж А К Т А Л Ы Ш Ы

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>көр-мөк-мүн</i>	<i>көр-мөк-пүз</i>
2.	<i>көр-мөк-сүң</i> <i>көр-мөк-сүз</i>	<i>көр-мөк-сүңөр</i> <i>көр-мөк-сүздөр</i>
3.	<i>көр-мөк</i>	<i>көр-(-ыш)-мөк</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>айт-мак эле-м</i>	<i>айт-мак эле-к</i>
2.	<i>айт-мак эле-ң</i> <i>айт-мак эле-ңыз</i>	<i>айт-мак эле-ңер</i> <i>айт-мак эле-ңыздер</i>
3.	<i>айт-мак эле</i>	<i>айт-(-ыш)-мак эле</i>

-макчы формасындагы тилек ыңгайдын жакталышы да ушул эле үлгүдө ишке ашат.

§ 98. Шарттуу ыңгай

Кыймыл-аракеттин аткарылыш, же аткарылбаш шартын билдирген этиш формалары шарттуу ыңгай деп аталат. Мисалы: *Ат арытып жол келсе, Сыйлаары болбойт жалгыздын.* (Токтогул) *Канчалык чыдамкай болсоң, ошончолук береке табасың.* (К. Жантөшев).

Көрүнүп тургандай, шарттуу ыңгайдын грамматикалык каражаты *-са* мүчөсү.

Бул мүчөнү этиш жасоочу *-са* мүчөсү менен чаташтырууга болбойт. Этиш жасоочу *-са* мүчөсү жаңы сөз жасайт: *сууса* (*суу — са*). Ал эми шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү жаңы сөз жасабайт, этиш сөзгө грамматикалык маани (шарттуулук) берет: *келсе, ойлосо ж. б.*

Шарттуу ыңгай этиштер грамматикалык маанилери боюнча өз ара айырмачылыктарга ээ:

1. Мезгилдик маанини кошо билдирет: *Ат арытып жол келсе, Сыйлаары болбойт жалгыздын.* (Токтогул)

2. Каалоо шарттуулук маанисин да билдирет: *Ошол күндү мен көрсөм, Ошол замат мейли өлсөм.* (Токтогул) *Аман-эсен болсо экен.*

3. Орун же өлчөм шарттуулук маанисин көрсөтөт: *Акыл канча болсо, күч ошончо.* (Макал)

4. Салыштыруу маанисин берет: *О, сен экөөбүз кандай болсок, ал да ошондой.* (Т. Сыдыкбеков)

5. Карама-каршы шарттуулук маани берет: *Ооз учунан айтылса да, Бердибайдын бу сөзү ишенимдүү угулуп, Курман ага семирп жүрдү.* (Т. Сыдыкбеков)

6. Сурануу, жалынуу маанисин билдирет: *Ак шайы жоолук колго алып, Булгасаң боло, Алымкан.* (Токтогул)

7. Себеп маанисин билгизет: — *Муну кандай түшүнсө болот? — деди академик.* (З. Бектенов)

8. *-чы* мүчөсүнүн кошулуп айтылышы менен өкүнүү, кайгыруу маанилерин да берет: *Ат арыбас болсочу, Жаш карыбас болсочу.* (Токтогул)

§ 99. Чак категориясы

Кандай гана кыймыл-аракет болбосун, кайсы бир жерде, кайсы бир мезгилде жүзөгө ашат. Ошондуктан этиш сөздөр кыймыл-аракетти, кыймылдык ал-абалды билдиргендиктен, мезгил, мейкиндик катыштыгынан сыртта кала албайт. Ал эми ошол мейкиндик менен убакыт биз сүйлөп жаткан жерден, биз сүйлөп жаткан учурдан эсептелет. Тактап айтканда, кыймыл-аракет да

биз сүйлөшүп жаткан учурда аткарылып жатышы, же андан мурда болуп өтүшү, али аткарыла элек болушу мүмкүн.

Ошентип, кыймыл-аракеттин аткарылыш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы карым-катышты билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат. Кыргыз тилинде этиштин үч чагы бар. Алар — **өткөн чак, учур чак, келер чак**. Этиштин суроолору да мезгилдик кырдаалдарга жараша өзгөрүлүп, ар бир чактын өзүнө ылайыкташып түшөт. Мисалы: *Мен эмне болуптурмун? — деди эжеси ичинен кабатырланып.* (М. Гапаров) *Кырсык кетсин, ырыскы келсин, келинди этегинен жалгап, үй балага толсун.* (Э. Турсунов) *Сейит (тыңшап) Шайыргүл ырдап жатат.* (Т. Абдумомунов)

Биринчи сүйлөмдө кыймыл-аракет сөз болуп жаткан учурдан мурда болуп өткөндүгү (*эмне болуптурмун*), экинчисинде кыймыл-аракет сөз болуп жаткан кезде али аткарыла элек экендиги (*кетсин, келсин, толсун*), ал эми үчүнчүсүндө кыймыл-аракет дал сөз болуп жаткан чакта аткарылып жаткандыгы (*ырдап жатат*) белгилүү болуп турат.

Чак категориясы — этиш сөз түркүмүнүн эң негизги, болгондо да башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоочу категория болуп саналат. Анткени, жогоруда белгилегендей, этиш сөздөр кыймыл-аракет же кыймылдык ал-абалды билдирет. Ал эми кыймыл мезгилсиз, мезгил бирдигисиз ишке ашпайт.

§ 100. Учур чак

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан чакта болуп жатканын билдирген этиштин формалары учур чак этиштер болуп эсептелет. Мисалы: *Экөө бир нерсеге күлүп келе жатышат.* (М. Гапаров) *Бүгүнкү күндө дал ошолор көп кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жатышат.* («Кыргыз Туусу»)

Бирок учур чак кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде гана болуп жаткандыгын билдирүү менен эле чектелбейт. Бул кыймыл-аракеттин, мүнөзү, б. а., анын улануу, созулуу өзгөчөлүгү менен шартталат. Айталы, кээде мурда эле башталган кыймыл-аракет ушул учурда да жүрө бериши, кээде болсо ушул учурдагы кыймыл-аракет кандайдыр бир деңгээлде келечекте да улана бериши ыктымал. Кыргыз тилиндеги учур чак этиштердин мындай көп кырдуу грамматикалык маанилери көпчүлүк учурларда жардамчы этиштер аркылуу жана сүйлөмдө катышып турган мезгилдик маанидеги башка сөздөр аркылуу туюндурулат. Мисалы: *Эй, пенде! Кимдин алдында ак көрүнгүң келип жатат?* (Т. Абдумомунов) Мында кыска мөөнөттүү учур

чактагы кыймыл-аракет берилди. *Кадырың жам болсун, бийкеч, мен согушка барбаймын, тагам дагы бир жолун табам деп жатат.* (М. Гапаров) Ал эми бул сүйлөмдө мурда эле башталып, ушул учурда да уланып жаткан кыймыл-аракет көрсөтүлдү.

Эскертүү: Кыргыз тилиндеги учур чак этиштердин табияты, ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек. Жалпы түркологияда учур — келер чак, учур — өткөн чак деген сыяктуу терминдер аркылуу берилген мисалдар окумуштуу С. А. Давлетовдон (Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986, 192 б.) башка кыргыз тилчилери тарабынан оозго алына элек. Чынында, тилибизде учур чак көрсөткүчү деген каражаттардын келер чак маанисин да, кээде тескерисинче, өткөн чак маанисин да берип калгандыгын көрөбүз. Кыскасы, бул — атайын иликтөөнү талап кылган өзүнчө маселе.

Кыргыз тилинде учур чакты уюштуруучу грамматикалык каражаттар төмөнкүлөр:

1. *Жат, тур, жүр, отур* деген жардамчы этиштер.

Булардын ичинен *жат* жардамчы этиш *баратат, келатат, окубатат* деген сыяктуу татаал формаларда да көп айтылат. Мында да учур чакты уюштурар касиетин жоготпойт.

Жардамчы этиштер аркылуу уюшулган учур чак этиштер, албетте, татаал этиштер болушат да, анын тутумундагы негизги этиш дайыма чакчыл формада болот. Мисалы: *Бирок ал өзү жаштык кылып түшүнбөй жатат.* (К. Каимов) *Чоң баштык толтура китептерин асынып алып, мектебине жай гана бара жатат.* («Кыргыз руху»)

2. *-ууда* мүчөсү (кыймыл атоочтун *-уу* жана жатыш жөндөмөсүнүн *-да* мүчөлөрүнүн биригишинен жасалган) учур чак этиштерди уюштурат. Бул мүчө аркылуу дайыма жөнөкөй учур чак формалары жасалат. Мисалы: *Сугатчы жер суусунун кандырууда, Тирүүлүк отун чачып жандырууда.* (О. Султанов) *Тигил тиздеген нардай катар чөккөн эки асканын кайкаңынан күн алоолонуп жогору көтөрүлүүдө.* (Т. Сыдыкбеков)

3. Өткөн чактын *-ты* мүчөсү да кээде учур чакты жасайт. Мисалы: *Топоздун этине аябай тоюп, бөрүлөр бир аяк жол менен үчкүрүнө кайтып келатты.* (Ч. Айтматов) *Алардан Алтынкөкүл Раушанды күндүз алып кетүү кыйын,— деп, Керек кемпири экөө каршы чыга баштады.* (К. Жантөшев) *Карышкыр тарамышынан тартылган кайыш боо максатына жеткирбей өксүтүп турду.* (Э. Турсунов)

4. Жак мүчөлөрдүн таасири астында чакчылдын *-а* мүчөсү да учур чакты уюштурат. Мисалы: *Боз үйдүн сырткы кап-*

шытында *Токтогул отурат.* (Т. Абдумомунов) *Шыбыргактаган гана жаандын табышы чыгат.* (К. Жантөшев)

5. -дыр мүчөсү да азыркы кыргыз тилинде учур чак маанисин билдирүү касиетин жогото элек. Мисалы: *Ошого жараша теңир алдында кетирген күнөөлөрү да арбындыр.* (А. Стамов) *Үйүндө илбирс-жолборстун же болбосо сүлөөсүн, калтардын терилери бардыр?* (А. Стамов) Бирок мындай этиштерде өткөн чак маани бир аз айкыныраак сезилип турат.

Учур чак этиштерди жөнөкөй учур чак, татаал учур чак деп түзүлүшү боюнча экиге бөлөбүз.

Жөнөкөй учур чак этиштер уңгудан турат. Мисалы: *Азыр Кыргызстан адам укугунун сакталыш деңгээли боюнча Батыш Европа өлкөлөрү менен бирдей деңгээлде турат.* («Заман Кыргызстан»)

Татаал учур чак этиштер эки же андан көп уңгудан туруп, бир эле кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирет. Жогоруда айтылгандай, татаал учур чак жардамчы этиштер аркылуу уюшулат. Ар бир жардамчы этиштин өзүнө жараша маанилик өзгөчөлүктөрү бар. Ошондуктан алардын ар бирине жекече токтолууга туура келет:

ЖАТ

Бул жардамчы этиш жак категория боюнча өзгөрбөгөн абалда -а, -й, -ып чакчыл формалары менен айкашып келип учур чак маанисин билдирет. Жардамчы этиш чакчыл мүчөнү кабыл алып, андан ары өзгөрөт. Мындай татаал этиштер чыныгы учур чак маанисин билдиргенде төмөнкүдөй касиеттерге ээ болот:

1. Өзүнүн лексикалык кыймыл-аракеттик маанисинен ажырап, айкашып келген чакчыл билдирген кыймыл-аракеттин чак, жак, сан белгилерин гана түшүндүрүп калат. Мисалы: *Кайсы бирөө тээп түшүү үчүн арткы дөңгөлөгүн таба албай бутунун башын соймоңдотуп убараланып жатат.* (М. Алыбаев) *Алтын катылган казына ушул көрдүн ичинде деп жатам, байкушум.* (А. Стамов)

2. Чакчыл билдирген кыймыл-аракеттин жак, сан, чак белгилерин түшүндүрүү менен өзүнүн этиштик лексикалык маанисин солгундатат. Мисалы: *Көздөрү ачыла элек бөлтүрүктөр бири-бирине ыкташып уктап жатышат.* (К. Жантөшев)

Жат жардамчы этиш менен уюшулган татаал этиштерде **учур** — өткөн чак маани да болот. Мисалы: *Кээ бирөө түшүндө чий баркыт кийсе, кээ бирөө бир эле шакек салынып калып, түшүнөн чочуп жатышты.* (М. Алыбаев) *Жаңыл жылмайып, аны кыйлага чейин карап жатты.* (М. Гапаров) Келтирилген

мисалдардагы өткөн чак маанилерге грамматикалык каражаттар эмес, контекст шарт түзүп турат. Биринчи сүйлөмдө түш көрүү процессинин өткөн экендиги айкын айтылып турса, экинчи сүйлөмдө *чейин* деген жандооч чак мааниси менен кыймылга өткөн чактык маани киргизди.

Жат жардамчы этиши менен уюшулган татаал учур чак этиштер тыбыштык кыскартууларга дуушар болот. Азыркы кыргыз тилинде мындай көрүнүштөр өтө арбын. Мисалы: *Алардын жардамы менен кыргыздын дагы бир чырпыгы жетилип келатат.* («Асаба»)

ТУР

Тур жардамчы этиши менен уюшулган татаал учур чактын да биринчи түгөйү чакчыл формада (-ып) болот. Жардамчы этиш *тур* өзү чакчыл мүчөнү (-а) кабыл алып, жак, чак, сан көрсөткүчтөрү менен өзгөрүүгө жөндөмдүү келет.

Бул жардамчы этиш да көпчүлүк учурларда өзүнүн лексикалык кыймыл-аракеттик маанисинен ажырап калат. Мисалы: *А Саякбай айтып турат «Манасты».* (О. Сооронов)

ЖУР

Жур жардамчы этиши менен уюшулган татаал учур чактын биринчи түгөйүн -й, -ып мүчөлөрү менен жасалган чакчылдар түзөт. Мында да жардамчы этиш чакчыл -а мүчөсүн кабыл алып, анан жак, чак, сан боюнча өзгөрүүлөргө дуушар болот. Мисалы: *Кудага шүгүр, университетте окуп жүрөм.* («Эркин тоо»)

ОТУР

Отур жардамчы этиши менен уюшулган татаал учур чактын биринчи түгөйү -ып мүчөсү менен жасалган чакчылдар болот. Мында да жардамчы этиш чакчыл -а мүчөсүн кабыл алып, жак, чак, сан боюнча өзгөрүп кетет. Мисалы: *Мына ушу кечтеги окуя ага тушма-туш чыгып отурат.* (С. Өмүрбаев)

Башка жардамчы этиштерден айырмаланып, *отур* деген жардамчы этиш татаал учур чактын тутумунда өзүнүн лексикалык кыймыл-аракеттик маанисин сактап калат. Мисалы: *Баян бери эки абышканы сүйлөтүп коюп, угуп отурду.* (Т. Сыдыкбеков) *Астыртан көзүнүн кыйыгы менен карап, баарын байкап отурат.* («Асаба»)

Учур чактын жакталышы

Жөнөкөй учур чактын *-ууда* формасы жак мүчөлөрдүн толук формасын кабыл алат.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>өстүрүүдө — мүн</i>	<i>өстүрүүдө — бүз</i>
2.	<i>өстүрүүдө — сүң</i>	<i>өстүрүүдө — сүңөр</i>
3.	<i>өстүрүүдө — сүз</i> <i>өстүрүүдө</i>	<i>өстүрүүдө — сүздөр</i> <i>өстүрүүдө</i>

Чакчыл *-а* жана жак мүчөлөрү менен уюштурулган жөнөкөй учур чак этиштер жак мүчөлөрдүн толук түрүн да кабыл ала берет.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>отур-а-м (-мын)</i>	<i>отур-а-быз</i>
2.	<i>отур-а-сың</i> <i>отур-а-сыз</i>	<i>отур-а-сыңар</i> <i>отур-а-сыздар</i>
3.	<i>отур-а-т</i>	<i>отур (-ыш) -а-т</i>

Татаал учур чак этиштер жакталганда алардын экинчи түгөйү, б. а., жардамчы этиштери гана өзгөрүүлөргө учурайт. Ал эми биринчи түгөйү, б. а., чакчыл формасындагы негизги этиш өзгөрбөйт.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>бара жат-а-м (-мын)</i>	<i>бара жат-а-быз</i>
2.	<i>бара жат-а-сың</i> <i>бара жат-а-сыз</i>	<i>бара жат-а-сыңар</i> <i>бара жат-а-сыздар</i>
3.	<i>бара жат-а-т</i>	<i>бара жат (-ыш)-а-т</i>

Жардамчы этиш *жатыр* формасында келсе, анын тутумуна чакчыл мүчөлөр аралашпайт.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>келе жат-ыр-мын</i>	<i>келе жат-ыр-быз</i>
2.	<i>келе жат-ыр-сың</i> <i>келе жат-ыр-сыз</i>	<i>келе жат-ыр-сыңар</i> <i>келе жат-ыр-сыздар</i>
3.	<i>келе жат-ыр</i>	<i>келе жат-ыр</i>

Үч тутумдан турган учур чактарда акыркы түгөйү (*жат*) түшүп да калат. Бирок бул учурда учур чак маани сакталат. Мисалы: *Артыбыздан жез кемпир келаткансып, тызылдап кетип барабыз.* («Асаба») *Ошол кезден ушул кез, бул заводдо иштеп келем.* («Кыргыз руху»)

Учур чактын терс формасы

Терс форманын грамматикалык көрсөткүчү жөнөкөй учур чактын *-ууда* мүчөсүнөн мурда келет. Мисалы: *өстүрбөөдө-мүн, айттырбоодо, ойнотуудасың ж. б.*

Чакчыл *-а* менен жак мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу уюшулган жөнөкөй учур чакта да терс форманын көрсөткүчү түздөн-түз уңгуга жалганат. Мисалы: *отурбайм, отурбаймын, жазбайм, өстүрбөймүн ж. б.*

Татаал учур чак формаларда терс форманын (*-ба*) мүчөсү чакчылдарга, б. а. биринчи түгөйгө жалганат.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>оку-ба-й жатам (-мын)</i>	<i>оку-ба-й жатабыз</i>
2.	<i>оку-ба-й жатасың</i> <i>оку-ба-й жатасыз</i>	<i>оку-ба-й жатасыңар</i> <i>оку-ба-й жатасыздар</i>
3.	<i>оку-ба-й жатат</i>	<i>оку-ба-й жатышат</i>

§ 101. Өткөн чак

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөшүп жаткан мезгилден мурда болгонун билдирген этиштик формалар өткөн чак деп аталат. Кыргыз тилинде өткөн чакты билдирген атайын грамматикалык каражаттар бар. Бул каражаттарга ылайык өткөн чак этиштерге *эмне кылды? эмне кылган? эмне кылыптыр? эмне кылчу?* деген суроолор берилет.

Өткөн чактын грамматикалык каражаттары болуп *-ды, -ган, -ыптыр, -чу* мүчөлөрү эсептелет. Аналитикалык жол менен да өткөн чак этиштер жасалат. Бирок аларга да жогорку грамматикалык каражаттардын кайсы бири сөзсүз катышат. Мисалы: *Салиянын кара дермантин менен капталган эшиги бар экен, түртсө эле ачылып кетти.* (М. Гапаров) *Жакыпка кыз жүргөндөй көрүнүптүр, Асманда спутникке түшүп алып.* (О. Султанов) *Казына катылган жердеги көрүстөнгө ал үчөө жайдын капортосу ченде, эл-журт толук жайлоого көчкөн кезде келишкен.* (А. Стамов)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, өткөн чак этиштерде кыймыл-аракеттин өтүп кеткендик кырдаалдары ар кандай. Тактап айтканда, мындагы этиштер өз айырмачылыкка да ээ. Ошондуктан өткөн чакты уюштуруучу жогорудагы грамматикалык каражаттардын маанилерине карап, азыркы кыргыз тилиндеги өткөн чак этиштерди төмөнкүдөй төрт топко бөлөбүз. 1) айкын (кээ бир эмгектерде **берки**) өткөн чак (-ды); 2) жалпы (кээ бир эмгектерде белгисиз) өткөн чак (-ган); 3) капыскы өткөн чак (-ыптыр) жана 4) адат өткөн чак (-чу).

§ 102. Айкын өткөн чак

Кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү, аткарылгандыгы эч кандай шекти туудурбай, сүйлөөчүнүн көз алдында эле, же жакында эле болуп өткөндүгүн билдирип турган өткөн чак формалары **айкын өткөн чак этиштер** деп аталат.

Айкын өткөн чакты -ды (-ди, -ду, -дү) мүчөсү уюштурат. Мисалы: *Иса бала кезинде балдар менен мал кайтарып жүрүп, мындай кактардан далай жолу суу ичкенин эстеди.* (М. Гапаров) *Адепки катуу топурак барган сайын борпоңдоп, анан бир топтон кийин чоттун уңгусу ташка тийгендей каңк этти.* (А. Стамов).

Бул мүчө уңгу негизге да, туунду негизге да жалгана берет. Мисалы: *Молдокеңизди нүңкүр-маңкирлер кубалап кетти.* (Т. Абдумомунов) Мында уңгу негизге уланып турат (*кет, -ти*). *Айылдан чыкпай айландың, досум, Ашыгылык жипке байландың, досум.* (Барпы). Мында туунду негизге уланып турат (*бай-боо, -ла, -н, -ды, -ң*).

Айкын өткөн чак этиштерде төмөнкүдөй грамматикалык маанилер болот:

1) Кыймыл-аракеттин жакын арада болгондугун билдирет. Мындай учурда сүйлөмдө **кечээ, азыр, жана, бүгүн** деген сыяктуу сөздөр да колдонулуп, кыймыл-аракеттин аткарылган мезгили (чеги) да көрсөтүлүшү мүмкүн. Мисалы: *Эки айдан бери акмалап жүрүп, мурдагы түнү Шапагын жайладым.* (Т. Абдумомунов) *Аңгыча обочодо жалгыз олтурган аялдын бакырган уну угулду.* («Ала-Тоо»)

Татаал этиштин тутумундагы жәрдамчы этишке -ды мүчөсү жалганып келсе да жакынкы айкын өткөн чак маанисин билдирет. Мисалы: *Өөп, анан колундагысын жерге таштап, өзү да анын жанына отура кетти.* (М. Гапаров)

Мезгил тактоочтор катышпай деле жакынкы өткөн чак маани берилет. Мисалы: *Дарбаза дагы аяр чертилди.* («Ала-

Тоо») Медициналык мекемелер жогорку жана орто билимдүү кадрлар менен толукталды. (А. Эркебаев)

2) Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан алда канча мурда болуп өткөндүгүн билдирет. Мындай учурда да **былтыр, өткөн жылы, баякыда, илгери** деген сыяктуу мезгил сөздөр коштоп келип, кыймыл-аракеттин аткарылган чеги кошо көрсөтүлөт. Мисалы: *Ошол эле жылдын аягында Сталинге Гитлерден телеграмма келди.* (К. Сактанов) -ды мүчөсү менен уюшулган айкын өткөн чак этиштерге **эле, бекен, беле** жардамчы этиштер кошо айтылганда да, байыркы айкын өткөн чак мааниси туюндурулат. Мисалы: *Бар кайратын салып, дагы бир жулунуп көрдү эле, көзүнөн от чагылып кетти.* (К. Маликов).

3) Биз сүйлөп жаткан учурга тиешеси жок эле өткөн мезгилди билдирет. Мисалы: *Жылкы тийип, эр өлүп, Күн сураттың, замана. Бар малыңды алдырып, Жокчулукка маң кылып, Тунжураттың замана.* (Жеңижок)

4) Айкын өткөн чак маани менен кошо кыймыл-аракеттин үзгүлтүксүздүгүн да билдирет. Мисалы: *Кай бири кадырлуу байлардын үйлөрүнө кирип жашынышты, а кай бирлери талааны карай качып баратты.* (К. Жантөшев) *Мен мылтыктын аралык өлчөгүчүн жетимиш беш метрге коюп көздөп калдым.* (М. Гапаров)

АЙКЫН ӨТКӨН ЧАК ТӨМӨНКҮДӨЙ ЖАКТАЛАТ:

Жекелик сан		
1.	<i>оку-ду-м</i>	<i>ойлон-ду-м эле</i>
2.	<i>оку-ду-ң</i>	<i>ойлон-ду-ң эле</i>
	<i>оку-ду-ңуз</i>	<i>ойлон-ду-ңуз эле</i>
3.	<i>оку-ду</i>	<i>ойлон-ду (эле)</i>

Көптүк сан		
1.	<i>оку-ду-к</i>	<i>ойлон-ду-к эле</i>
2.	<i>оку-ду-ңар</i>	<i>ойлон-ду-ңар эле</i>
	<i>оку-ду-ңуздар</i>	<i>ойлон-ду-ңуздар эле</i>
3.	<i>оку (-ыш) -ду</i>	<i>ойлон (-ыш) -ду эле</i>

§ 103. Жалпы өткөн чак

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөшүп жаткан учурдан мурда болгондугун жайынча баяндап берген өткөн чак формасы жалпы өткөн чак болот. Жалпы өткөн чакты **-ган, (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн)** мүчөсү уюштурат. Мисалы: *Ушунусу менен башчы дагы бир жолу Сапарды сыйлаарын, ал эмне десе ошону аткарууга даяр экенин билдирген.* (Ж. Мавлянов) *Тиги аял жууп жаткан эки кара чөйчөк, анын да биринин чети кетилип калган.* (К. Жантөшев)

Эскертүү: -ган мүчөсү — атоочтуктун мүчөсү, бирок ал этишти өткөн чагын уюштурган мүчө да болуп эсептелет. **Атоочтук -ган** менен этиштин өткөн чагынын -ган мүчөсүнүн ортосундагы айырмачылыктар тууралуу атоочтуктар бөлүмүнөн караңыз.

Жалпы өткөн чактын айкын өткөн чактан айырмасы:

Биринчиден, кыймыл-аракеттин аткарылышы жалпы өткөн чакта сөз болуп жаткан учурдан арыраак, илгерирээк болот, ал эми айкын өткөн чакта берирээк, бизге жакыныраак болуп айтылат. (Албетте, биз бул жерде сүйлөмдө мезгилди билдирген *кечээ, азыр, бүгүн, былтыр, өткөн жылы, илгери, баягыда ж. б.* сөздөрдүн катышпаган учурун эске алып жатабыз). Мисалы: **-ган: окуган, үйрөнгөн, билген ж. б. -ды: окуду, үйрөндү, билди ж. б.**

Биринчи топтогу мисалдардан кыймыл-аракеттин биз сүйлөшүп жаткан жерден кандайдыр алыс жакта аткарылганы, анын иштелген мезгили бизге таптакыр белгисиз экени, ал эми экинчи мисалдардан, тескерисинче, кыймыл-аракеттин биз сүйлөшүп жаткан жерге кандайдыр жакын эле жерде аткарылганы, анын иштелген мезгили, натыйжасы бизге маалым болуп турганы көрүнүп турат.

Экинчиден, айкын өткөн чакта кыймыл-аракеттин болуп өткөнүнүн ырастыгы, ишенимдүүлүгү биринчи планда турса, жалпы өткөн чакта кыймыл-аракеттин аткарылгандык фактысы, натыйжасы биринчи планда турат. *Адыл окуду, Биз үйрөндүк, Баарын билдим* деген мисалдарда кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү айкындалып, жакын эле арада окугандык, үйрөнгөндүк, билгендик ишенимдүү түрдө ырасталды. Ал эми *Адыл окуган, Биз үйрөнгөнбүз, Баарын билгенмин* десек, биринчи планга аткарылган кыймыл-аракеттин натыйжасы чыгып, эчак эле окугандык, үйрөнгөндүк, билгендик баяндалды.

-ган мүчөсү менен уюшулган өткөн чак этиштер төмөнкүдөй грамматикалык маанилерге ээ:

1. Кыймыл-аракеттин же баяндалган ал-абалдын сөз болуп жаткан учурдан алда канча илгери болуп өткөндүгүн билдирет. Мисалы: *Артынан келгендери бир кап унубузду өңөрүп, анысы аз келгенсип, атамдын бардаңкесин да тартып кетишкен.* (С. Өмүрбаев) *Бетине кан тээп, көздөрү коюуланып чыкканын анда-санда ага назары түшүп жүргөн Сапар байкаган.* (Ж. Мавлянов)

2. Мезгилди билдирген сөздөр менен кошо айтылып, кыймыл-аракеттин болуп өткөн учурун тактап көрсөтөт: Мисалы: *1925-жылы биринчи кыргыз газетасы «Эркин Тоонун» № 6-санына «Зарыгам» аттуу ыры жарыяланган.* (О. Сооронов)

3. Сөз болуп жаткан учурга эч бир тиешеси жок эле өткөн кыймыл-аракетти да билдирет. Мисалы: *Балбан болсоң жердей бол, Баарын чыдап көтөргөн, Таза болсоң суудай бол, Баарын жууп кетирген.* (Т. Сыдыкбеков) *Ноодун оозун тосуп, жыгач калак өйдө көтөрүлүп коюлган.* (М. Гапаров)

4. Кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү сүйлөөчүнүн турмуштук тажрыйбасынан алынып, ишенимдүү түрдө да көрсөтүлөт. Мындай учурда айкын өткөн чакка окшошот. Мисалы: *Жаныңды жебе, өгүнү сага айтканмын.* (Н. Байтемиров) *Баарын билип туруп келгенсиңер го.* («Кыргыз маданияты»)

5. Жалпы өткөн чакка -дыр мүчөсү кошо жалганып келип, болуп өткөн кыймыл-аракетке божомол, шектүүлүк маанисин ыйгарат. Мисалы: *Кудайдын башка салганы тургандыр.* (А. Стамов) *Өткөндүрмүн жаштан жайнап түрдөнгөн, Өчкөндүрмүн оттуу көздөн ирмелген.* (К. Сариева)

Жалпы өткөн чак этиштер жакталганда жак мүчөлөрдүн толук түрү менен өзгөрөт. Биринчи жакта гана кээде кыскарган түрүн кабыл алат.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>ойло-гон-мун (-гом)</i>	<i>ойло-гон-буз</i>
2.	<i>ойло-гон-суң</i> <i>ойло-гон-суз</i>	<i>ойло-гон-суңар</i> <i>ойло-гон-суздар</i>
3.	<i>ойло-гон</i>	<i>ойло (-ыш) -гон</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>кел-ген-дир-мин</i>	<i>кел-ген-дир-биз</i>
2.	<i>кел-ген-дир-сиң</i> <i>кел-ген-дир-сиз</i>	<i>кел-ген-дир-сиңер</i> <i>кел-ген-дир-сиздер</i>
3.	<i>кел-ген-дир</i>	<i>кел (-ыш) -ген-дир</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>жаз-ган экен-мин (экем)</i>	<i>жаз-ган экен-биз</i>
2.	<i>жаз-ган экен-сиң</i> <i>жаз-ган экен-сиз</i>	<i>жаз-ган экен-сиңер</i> <i>жаз-ган экен-сиздер</i>
3.	<i>жаз-ган экен</i>	<i>жаз- (-ыш)-ган экен</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>кул-гөн эле-м</i>	<i>кул-гөн эле-к</i>
2.	<i>кул-гөн эле-ң</i> <i>кул-гөн эле-ңиз</i>	<i>кул-гөн эле-ңер</i> <i>кул-гөн эле-ңиздер</i>
3.	<i>кул-гөн эле</i>	<i>кул (-ыш) -гөн эле</i>

Көрүнүп тургандай, **-ган** формасында жекелик сандагы биринчи жак гана кээде кыскарган жак мүчөнү кабыл алат. Эле жардамчы этиш менен уюшулган татаал формалар жак мүчөлөрдүн кыскарган түрү менен өзгөрөт. Калган учурда жалпы өткөн чак жак мүчөлөрдүн толук түрүн кабыл алат.

§ 104. Капыскы өткөн чак

Биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшкөн мурун болуп өткөн кыймыл-аракет, ал-абалды билдирген этиштер капыскы өткөн чакты түзөт. Мындай учурда ошол илгерки кыймыл-аракет, ал-абалдар эсибизге капыстан келе калган болот, же капысынан келе калгандай эскерилет.

Капыскы өткөн чакты **-ып, -ыптар (-ып, -тыр)** мүчөлөрү уюштурат. Мисалы: *Ошол алаамат болуп жаткан кезде ал сыртта жүрүптүр.* (А. Стамов) *Эки жыл илгери өздөрү менен кошо бир аялды ээрчиге келишиптир.* (М. Гапаров)

-ЫП МҮЧӨСҮ

Чакчыл **-ып** мүчөсүндө өткөн чактык маани бар экендиги жөнүндө кийинчерээк да (**чакчылдар деген теманы караңыз**) өзүнчө сөз кылабыз. **-ып** мүчөсү менен келген сөз сүйлөмдүн аягында келсе, толугу менен баяндоочтук милдетти аткарат да, чакчылдык касиеттен ажырап, капыскы өткөн чак этишке айланат. Мисалы: *Мен ушундай билим алыпмын, мага бүт жер шары айкын көрүнүп тургансыйт.* («Ала-Тоо») *Бүгүн кечикпей келипсиңер го.* («Кыргыз руху»)

Бул форма биринчи жана экинчи жактарга гана карата айтылат. Жакталышта жак мүчөлөрдүн дайыма толук түрүн кабыл алат:

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>оку-п-мун</i>	<i>оку-п-пуз</i>
2.	<i>оку-п-сун</i> <i>оку-п-суз</i>	<i>оку-п-суңар</i> <i>оку-п-суздар</i>
3.	<i>оку-п-тур</i>	<i>оку- (ыш) -п-тур</i>

Эскертүү: Үчүнчү жактын мүчөсү (-ыптыр ~ -птыр) көбүнчө өз алдынча колдонулат да, жакталыш мүмкүнчүлүгүнө ээ болот: *окуптурмун*. Бул тууралуу төмөндө атайы сөз болот.

-ып мүчөсү менен уюшулган капыскы өткөн чактарда төмөнкүдөй маанилер болот:

1) Капысынан эске түшүрүү: *Окубай калыпмын. Мен аны көрүпмүн. Сен да алыпсың, өтүпсүң.*

2) Капысынан тандануу: *Келип калыпсыз. Болду, балам, болду, окупсуң. Түшүмдө бир чоң суунун жээгинде жүрүпмүн.*

-ЫПТЫР МҮЧӨСҮ

Бул мүчө чакчылдын -ып мүчөсү менен божомолдогуч, шектүүлүк маанилерин берген -тыр мүчөсүнүн биригишинен пайда болгон. Мындай шек, божомол маанилер жоголгон эмес, капыскы өткөн чак ошол маанилерди өзүнө камтып ала жүрөт.

Капыскы өткөн чактын бул формасы төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1) Болуп өткөнү бизге көрүнбөй, бирок аткарылганы жөнүндө биз кабардар болгон кыймыл-аракетти эске түшүрүү мааниси: *Илгери-илгери, жер каймактаганда бир абышка, кемпир болуптур.* (Жомок) *Сабыр менен Муктар экөө борбордоң комиссия чакыргышыптыр.* (Т. Абдумомунов)

2) Эске түшкөн, же бизге белгилүү болгон кыймыл-аракеттин ушу кезге чейин уланып келатканын билгизет: *Мына, карап отурса бала чагынан өз эмгеги, өз мээнети менен жашап келатыптыр.* (Ч. Айтматов) *Кийинки жолу келгенимде бала төрдө жалгыз ойноп отуруптур.* (А. Стамов)

3) Болуп өткөн кыймыл-аракеттин, иштин жыйынтыгын бил-

дирет: *Шаарга барып, окууга кирип алыптыр. Мүйүздүү болом деп, кулагынан айрылыптыр.* (Макал)

Жакталышта дайыма жак мүчөлөрдүн толук түрү менен өзгөрөт.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>жет-иптир-мин</i>	<i>жет-иптир-биз</i>
2.	<i>жет-иптир-сиң</i> <i>жет-иптир-сиз</i>	<i>жет-иптир-сиңер</i> <i>жет-иптир-сиздер</i>
3.	<i>жет-иптир</i>	<i>жет (ыш) -иптир</i>

§ 105. Адат өткөн чак

Көп жолу кайталанып, көнүмүшкө айланып кеткен кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирген этиштер адат өткөн чакка кирет. Адат өткөн чакты **-чу (-чү)** мүчөсү уюштурат. Мисалы: *Айтмакчы, уйкум келелекте телевизор көрчүмүн.* (Т. Абдумомунов) *Ал баятан бери бул жерде болчу — деп, жүгүргөн бойдон чыгып кетти.* (К. Жантөшев)

Адат өткөн чактын **-чү** мүчөсү этиш уңгуларга жалгангандай эле кыймыл атоочтордун **-май** мүчөсүнөн башкаларына да (**-оо, -уу, -ыш, -мак**) жалгана берет. Кыймыл атоочтун **-мак** формасына жалганганда келер чактык маани берет (**бул тууралуу келер чакта айтылат, караңыз § 106—108**). Калган формаларына жалганганда адат өткөн чакты уюштурат.

Ошентип, адат өткөн чакты уюштуруучу **-чу, -оочу (-уучу), -ышчу** деген грамматикалык үч каражат бар.

Бул грамматикалык каражаттардын үчөө тең бирдей эле грамматикалык маанини — өнөкөт болгон, улам кайталана берген кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: *Башта эң тыкан, эң камбыл, бүйрө адам гана жарым теше жерге арпа, буудай айдачу.* (Т. Сыдыкбеков) *Дөңгөлөк ар миң жолу айланганда, бир таш түшүп турчу, таштын санына жараша акы төлөнчү.* («Советтик Кыргызстан») *Атам да, апам да, чоң атам да — баары тең талаада иштешчү.* («Асаба»)

Адат өткөн чак кээде адатка айланып калган ишти да билдирет да, мындай учурда сүйлөмдө конкреттүү ээ катышпай калат. Мисалы: *Чалгы дегенди мындай кармачу. Жамбыны чаап баратып ыргыта атчу.*

Жакталышта адат өткөн чак мүчөлөрдүн толук түрүн кабыл алат.

-чу мүчөсү менен келген этиштердин жакталышы:

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	өт-чү-мүн	өт-чү-бүз
2.	өт-чү-сүң өт-чү-сүз	өт-чү-сүңөр өт-чү-сүздөр
3.	өт-чү	өт (-ыш) -чү

Бул форманын көптүк сандагы биринчи жагы кээ бир аймактарда **-чук, (-чу, -к)** формасында да жолугат. Мисалы: *Сабактан үйгө бирге кайтчук.*

-оочу мүчөсү менен келген этиштердин жакталышы:

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>байка-оочу-мун</i>	<i>байка-оочу-буз</i>
2.	<i>байка-оочу-суң</i> <i>байка-оочу-суз</i>	<i>байка-оочу-суңар</i> <i>байка-оочу-суздар</i>
3.	<i>байка-оочу</i>	<i>байка-оочу</i>

§ 106. Келер чак

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде али аткарыла элек экендигин билдирген этиш формалары **келер чак** деп аталат. Башкача айтканда, келер чак келечекте аткарыла турган кыймыл-аракет же ал-абал болуп эсептелет. Мисалы: *Тамчы бир тамса кумга сиңет, көп тамса көлгө куют.* (Э. Турсунов) *Күйүткө салсаң, өзүң сал, Көркөмүм Газал сытайы.* (Барпы)

Келер чакта аткарылуучу кыймыл-аракеттин болушу бирде эч кандай шекти туудурбаса, бирде ачык эмес, күмөндүү болушу мүмкүн. Мисалы: **келем, келермин, келет элем, келмекмин, келгиле ж. б.** Буга байланыштуу аларды айкын келер чак, арсар келер чак деп эки топко бөлөбүз.

§ 107. Айкын келер чак

Айкын келер чакта алдыда боло турган кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбашына шек туулбайт. Мисалы: 1) *Сен эртең же бүрсүгүнү Тогуз-Булакка жөнөйсүң, кой быйыл ошондо кыштайт.* (М. Элебаев) 2) *Алмак түгүл, кылына тие албайсың.* (М. Элебаев)

Айкын келер чак учур чактай эле чакчылдарга тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу уюшулат. Сүйлөмдө учур чактан төмөнкүдөй эки белгиси менен айырмаланат:

1) Учур чак бардык чакчыл негиздерден жасала берсе, айкын келер чак **-а, -й** мүчөлүү чакчыл негиздерден гана жасалат: **бар-а-т, оку-й-мун, кел-е-сиң ж. б.**

2) Келер чакта келе турган учурду билдирген сөздөр, сөз тизмектери же грамматикалык каражаттар катышса (*айылга барам, эртең келет, келечекте аткаарсың, жарпыңды жазат ж. б.*), биз сүйлөп жаткан учурду билдирген сөздөр, сөз айкаштары, грамматикалык каражаттар катышат: *үйдө жүрөт, көптөн бери балдарды тарбиялайм, класста үч бала олтурат ж. б.*

Айкын келер чак төмөндөгүдөй грамматикалык маанилерди билдирет:

1. Кыймыл-аракеттин жакын арада боло турганын билдирет. Мисалы: — *Кана, бисмилда — деп кече берелик.* (А. Стамов) *Мунуң тергенин бүт алып келбейт, тияктан кайсайт.* (Т. Сыдыкбеков) Мындай учурда мезгилдик маанини билдирген сөздөр кошумча тактык киргизиши да ыктымал. Мисалы: *Жакында суу агызабыз, жээгине тал тигебиз.* (Т. Сыдыкбеков) *Мен азыр эле ээрчитип келем!* (К. Жантөшев)

2. Айкын келер чак кыймыл-аракеттин келечекте аткарылар мезгилин тактабай эле билдирет, б. а. келер чак абстракттуу болот. Мисалы: *Аа, мен алчу сыйды сен аласыңбы?* (С. Өмүрбаев) *Үч жылдык баккан акымды төлөйт.* (М. Элебаев) *Жакшы элди алга сүйрөйт, жаман өлүмгө сүйрөйт.* (Макал)

3. Аткарылышы биз сүйлөп жаткан учурга мезгилдеш болгон келер чак маанисин да айкын билдирет. Мисалы: *Мына билет, автобуска чыгып олтура бериңиз.* («Кыргыз Туусу») *Угуп жатам, балам, айта бер.* («Ала-Тоо»)

4. Көнүмүш же адатка айланган кыймыл-аракеттин келечекте аткарылышын айкын билдирет. Мисалы: — *Андай кылбай жүргүлө!* — *деди жүзүн суутуп.* (М. Элебаев) *Ушинтип тишиңердин кирин соруп, ак ниет болуп отура бергиле.* (Т. Абдумомунов)

Айкын келер чак төмөнкүдөй мүчөлөрдүн жардамы аркасында уюшулат:

-а, -й жана жак мүчөлөр аркылуу: *барам, барамын, айдат, айдайсың, ойнойбуз ж. б.*

-ганы чакчыл формасына чакчыл **-а** жана тиешелүү жак мүчөлөр жалганган этиштердин кошулуп айтылышы аркылуу: *айтканы жатам, үйрөнгөнү жатат, тийгеңи турат, окууга киргени жүрөт ж. б.*

-гын, -гыла (жак мүчөлөрү) аркылуу: *көргүн, айткын, жүргүлө, ойлонгула, байкагыла, айта бергиле, отургула ж. б.*

Айкын келер чак жак мүчөлөрдүн толук түрү менен да, кыскартылган түрү менен да өзгөрө берет.

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>айт-а-м (-мын)</i>	<i>айт-а-быз</i>
2.	<i>айт-а-сың</i> <i>айт-а-сыз</i>	<i>айт-а-сыңар</i> <i>айт-а-сыздар</i>
3.	<i>айт-а-т</i>	<i>айт- (-ыш) -а-т</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>айт-а-м (-мын)</i>	<i>айт-а-быз</i>
2.	<i>айт</i> <i>айт-ыңыз</i>	<i>айт-кыла</i> <i>айт-ыңыздар</i>
3.	<i>айт-сын</i>	<i>айт- (ыш) -сын</i>

Айкын келер чак этиштин сурама *-бу* жана терс *(-ба)* формаларында да келе берет: *Мисалы: Өзүңөн башканы, эмне, келесоо ойлойсуңбу? (Ж. Мавлянов) Деги, адамчасынан отурсак бирдеңке болобу? (Т. Абдумомунов) Бул күнү үйдөн кур калыш болбойт. (М. Элебаев) Кеңешип кескен бармак оорубайт. (Макал)*

§ 108. Арсар келер чак

Кыймыл-аракеттин келечекте болор, болбошу күмөн болуп айтылган этиштин келер чак формалары *арсар келер чак* деп аталат. *Мисалы: Мээнеттиң катуу болсо, татканың таттуу болор. (Макал) Кой, болду эми, балаңды кара, мен таң ата келип калармын. (С. Өмүрбаев)*

Арсар келер чак төмөнкүдөй грамматикалык маанилерде колдонулат:

1) Кыймыл-аракеттин келечекте болушу же болбошу күмөн экендикти билдирет. *Мисалы: Алы жок болсо, мен инилерин бербейм, алы келген кезде алып кетер. (М. Элебаев) Же сенин каның тарткандыр, же менин каным тарткандыр, өлсөм да сени ала өлөйүн — деп Курманбек Дөлөндү катуу качырды. («Курманбек»)*

2) Көнүмүшкө айланган кыймыл-аракеттин болор, болбошун

баяндайт. Мисалы: *Жакшы менен жүрсөң жетерсиң муратка, жаман менен жүрсөң каларсың уятка. Жаман жолдош жоого алдырар, жаман сөз доого калтырар.* (Макал)

Арсар келер чак төмөнкүдөй жолдор менен уюшулат:

1. -ар мүчөсүнүн этиштик негиздерге жалганышы аркылуу. Мисалы: Сейит: *Машина даяр, керек болгондо айтарсыз.* (Т. Абдумомунов) *Бара бергиле, артыңардан биз да барып каларбыз.* (Э. Турсунов) Бул мүчө атоочтуктун мүчөсү болгондуктан, ал уланган сөздүн атоочтук же келер чактагы этиш экендиги контекст боюнча гана аныкталат. Эгерде атоочтук атооч сөздөр менен айкашып келип, анын касиетин билдирип, аныктоочтук милдет аткаrsa (*Барар киши көп маалкатпай эле барат.*), арсар келер чак адатта сүйлөмдүн аягына келип, кыймыл-аракетти билдирип, баяндоочтук милдет аткарат (*көп өтпөй барып калармын*).

2. -бас мүчөсүнүн жардамы аркылуу: Мисалы: *Балким, мунун ичиндегилер айрым бир жолдошторго жакпас.* (У. Абдукаимов) *Элдүү тулку ачка өлбөс.* (Макал)

Бул мүчө да — атоочтук мүчөсү. Ошондуктан мунун да арсар келер чак этиш же атоочтук экени контекст аркылуу аныкталат.

3. Этиштерге *имиш, экен, эле, эмес* деген сөздөрдүн кошулуп айтылышы аркылуу: Мисалы: *Устунө жан кирүүгө болбойт имиш.* (Т. Абдумомунов) *Кийиши начар бала болсо болду, шарт кармап алып кете берет имиш.* (К. Жантөшев) *Ошондо үйгө чакырсам келет белең?* (Т. Сыдыкбеков) *Минтип жүрсөң, окууңду быйыл да бүтөр эмессиң.* (Ш. Бейшеналиев)

4. Ниет ыңгай этиштер арсар келер чак маанисин берет. Мисалы: *Жана да көбүн көрмөкмүн, Жаралган болсом канатчан.* (Барпы) *Сураштырып көрсөм Абыл бармак экен. Бул жалган деп газетага макала жазып, же радиодон чыгып сүйлөмөкчүсүңбү?* (Т. Абдумомунов)

5. Суроо мүчөсү (-бы) да арсар келер чакты билдириши мүмкүн: *Олда айланайын, кулунум ай! Сенден тирүүлөй айрылчумунбу?* (С. Өмүрбаев)

Арсар келер чак этиштер жак мүчөлөрдүн толук түрү менен өзгөрүп жакталат:

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>айт-ар-мын</i>	<i>айт-ар-быз</i>
2.	<i>айт-ар-сың</i> <i>айт-ар-сыз</i>	<i>айт-ар-сыңар</i> <i>айт-ар-сыздар</i>
3.	<i>айт-ар</i>	<i>айт- (-ыш) -ар</i>

	Жекелик сан	Көптүк сан
1.	<i>ойло-бос-мун</i>	<i>ойло-бос-пуз</i>
2.	<i>ойло-бос-суң</i> <i>ойло-бос-суз</i>	<i>ойло-бос-суңар</i> <i>ойло-бос-суздар</i>
3.	<i>ойло-бос</i>	<i>ойло- (-ыш) -пос</i>

§ 109. Жак категориясы

Қыргыз тилинде жак категориясы өзгөчө категория болуп эсептелет. Көпчүлүк окумуштуулар аны этиш сөз түркүмүнө гана тиешелүү категория катары эсептешет. Чын-чынына келсек, этиш сөздөр гана эмес, атооч сөздөрдүн да басымдуу бөлүгү жактала турганына, б. а., бул категория аркылуу өзгөрөрүнө күбө болубуз. Ошентсе да, жак категориясы этиш сөз түркүмүнө көбүрөөк тиешелүү. Анткени жак боюнча этиш сөздөрдүн дээрлик бардыгы өзгөрөт. Этиш сөздөрдүн жак боюнча өзгөрүлүп айтылышы этиш сөз түркүмүнүн жакталышын түзөт. Атооч сөздөрдүн жакталышы тууралуу жогоруда сөз болгон (Караныз: § 47)

Сүйлөмдө адамзаттык маанидеги атоочтордун ким экендигин жана кыймыл-аракеттин, ал-абалдын кимге, эмнеге тиешелүүлүгүн билдирген грамматикалык маанилердин жыйындысы **жак категориясы** деп аталат. Мисалы: *Мен каракчы эмесмин, мен Дадый мырзанын жигитимин!* (Т. Абдумомунов) ...*Каракчы эмесмин, жигитимин* деген сөздөр логикалык субъектинин ким экендигине тактык киргизип, сүйлөмдөгү айтыла турган негизги ойду тыянактап турат, башкача айтканда, ойдун ким болуп аяктоосун билдирип турат. Мында сөз сүйлөп жаткан кишинин өзү жөнүндө жүрүп жаткандыгы аныкталды. Дагы бир мисал: *Батма. И-и!.. Айланып кетейин, Уланымсыңбы?* (М. Тойбаев). *Уланымсыңбы* деген сөз логикалык субъектинин тактап, субъектинин сөзүн тыңшап жаткан тарап экенин билдирип турат. Мында да ойдун негизинин ким экени такталды.

Жак категориясы кыргыз тилинде конкреттүү жактардын түздөн-түз жана кээде көмүскөдө туруп катышуусу аркылуу ишке ашат да, тиешелүү жак көрсөткүчтөр менен туюндурулат. Жак — бул сүйлөөчү, тыңдоочу жана сөз болуп жаткан объектилер катары каралуучу тараптар болуп эсептелет. Кыргыз тилинде жекелик жана көптүк сандарда айтыла берүүчү үч жак бар.

Биринчи жак — сүйлөөчү, б. а. сүйлөп жаткан тарап. Биринчи жак жекелик түрүндө *мен*, көптүк санда *биз* деген жактама ат атоочтор аркылуу туюндурулат. Биринчи жак көбүнчө субъект катары кызмат кылат: *Желиге бербе Осмонкул, Жеңе турган Калыкмын.* (Калык) Кээде объект да болот: *Мен Масадыктын атасынын бир тууган карындашы болом, Масадыкка эжемин.* (Т. Абдумомунов)

Экинчи жак — сөздү тыңдоочу, б. а. биринчи жактын айткандарын тыңдап жаткан тарап. Экинчи жак кыргыз тилинде к а д ы р е с е (кээ бир эмгектерде одоно деп да берилип жүрөт) жана с ы л ы к түрдө айтылат. Экинчи жактын кадыресе түрү *сен*, көптүк санда *силер*, сылык түрү *сиз*, көптүк санда *сиздер* деген жактама ат атоочтор аркылуу туюндурулат: *Таланттуу хирургсуң, жүрөккө операция жасаганы жатасың.* (Т. Абдумомунов) А т а б а е в. *Сиздин бар болгон катуулугуңуз ушул экен да, Аттокур аке?! Жолборс имши! Коенсуң!.* (Т. Абдумомунов)

Үчүнчү жак — сөзгө катышпаган, бирок сөз болуп жаткан тарап. Үчүнчү жак *ал*, көптүк санда *алар* деген жактама ат атоочтор аркылуу берилет. Атооч сөздөр үчүнчү жакта грамматикалык атайын көрсөткүчкө ээ болбойт: *Душманга тике баккан — ошол Каныбек.* (К. Жантөшев)

Үчүнчү жактагы атооч сөздөр баяндоочтук милдетти аткарат да, ошол баяндоочтук милдетинде анын жак мааниси даана байкалат.

Биринчи жана экинчи жактар адамзатты көрсөтөт, анткени биринчиси сүйлөп жаткан, экинчиси аны угуп жаткан тарап болуп эсептелет. Ал эми үчүнчү жак киши гана эмес, башка бардык заттар, түшүнүктөр боло берет. Себеби, үчүнчү жак — сөз болуп жаткан тарап. Сөз киши тууралуу да, кандайдыр башка зат тууралуу да, кандайдыр түшүнүк тууралуу да боло берет.

Кыргыз тилинде жак категориясынын атайын грамматикалык каражаттары — жак мүчөлөрү бар. Жак мүчөлөр атооч сөздөргө жалганганда аларды — атооч сөздөрдү, тиешелүү жак ээси катары көрсөтөт. Ал эми этиштерге жалганганда кыймыл-аракет же ал-абал менен кошо кыймыл-аракетке же ал-абалга кириптер болгон жактын өзүн да билдирет.

Жак мүчөлөрү түзүлүшү боюнча толук жана кыскартылган жак мүчөлөр болуп өз ара экиге бөлүнөт. Жак мүчөлөрдүн толук түрү атоочторго да, этиштерге да жалгана берет, ал эми кыскарган түрү этиш сөздөргө гана жалганат:

ЖАК МҮЧӨЛӨРДҮН ТОЛУК ТҮРҮ

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	-мын	-быз
II жак	-сың	-сыңар
III жак ¹	∅	-сыздар ∅

ЖАК МҮЧӨЛӨРДҮН КЫСКАРГАН ТҮРҮ

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	-м	-к
II жак	-ң	-ңер
	-ңыз	-ңыздар
III жак	-∅	-∅

Биринчи жана экинчи жактардын жак мүчөлөрү тиешелүү жактама ат атоочтордон келип чыккан. Жак мүчөлөрдүн толук түрүнөн бул көрүнүш даана байкалып турат: *менмин, адаммын, Эдилбекмин, окуймун, келемин, сенсиң, Асылсың, ойнойсуң, жазасың, бизбиз, окуучубуз, сизсиз, Айнурасыз, келесиз, силерсиңер, жумушчусуңар, үйрөнөсүңөр, аткарасыңар, силерсиздер, врачсыздар, ойлойсуздар, көрөсүздөр.*

Жак мүчөлөрдүн толук жана кыскарган түрлөрү түзүлүшү боюнча гана эмес, грамматикалык маанилери жагынан да өз ара айырмаланышат.

Жак мүчөлөрдүн толук түрү этиштерге да, адамзаттык атооч сөздөргө да жалгана берип, дайыма баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Башкарма менин тилимден чыкпайт, кадырман кишимин.* (Т. Абдумомунов) *Азоодой жүрөк туйлады, Ашыкмын, сага, ашыкмын.* (Э. Турсунов)

Жак мүчөлөрдүн кыскарган түрү этиш сөздөргө гана жалганып, көбүнчө предикативдүүлүк мааниге ээ болбойт (этиштерди караңыз).

Жак мүчөлөрдүн толук түрү атооч сөздөргө жалганганда ошол атооч сөздүн өзүнүн ким, эмне же кандай экендигине тактык киргизет: Мисалы:

¹ Атооч сөздөрдүн жакталышында үчүнчү жактын грамматикалык көрсөткүчү болбойт.

Жекелик сан	Көптүк сан
(мен) студент-мин	(биз) студент-биз
(сен) студент-сиң	(силер) студент-сиңер
(сиз) студент-сиз	(сиздер) студент-сиздер
(ал) студент	(алар) студент-тер
(мен) жаш-мын	(биз) жаш-быз
(сен) жаш-сың	(силер) жаш-сыңар
(сиз) жаш-сыз	(сиздер) жаш-сыздар
(ал) жаш	(алар) жаш-тар

Өздөрү уланып турган атооч сөздүн ким, эмне же кандай экендигин билдирүү менен катар, аларга баяндоочтук грамматикалык маани да кошумчалайт. Мисалы: *Энекебай, Кайратымдан жазбадым. Мен мурунку, Мен эмесмин — башкамын.* (Ж. Турусбеков) *Көзүңдөн жаш кургабай, кутуң учуп, Түбөлүк туюкталган булуттайсың.* (А. Токомбаев) *Бир гана айтарым: кечирим суроочу болбо, себеби, көбүнчө өзүңдүн алдыңда өзүң айыптуусуң!* (Т. Абдумомунов)

Жак мүчөлүү атооч сөздөр аныкталгыч катары келип, этиштин өзгөчө формалары менен айкашта болгон учурда баяндоочтук милдет аткарбай калат. Мисалы: *Ушу кебетенди көрүп туруп, кишимин дегениңе ким ишенет?* (М. Алыбаев)

Этиш сөздөргө жалганган жак мүчөлөр кыймыл-аракетти аткаруучу субъектинин кайсы тарап экенин кошо аныктайт. Мисалы: *Баары эсимде. — Байке, байке! Нан берчи, — деп ыйладың.* (А. Токомбаев)

Сүйлөмдө грамматикалык ээ катышпаса жак мүчөсүнүн толук түрү баяндоочко субъектилик маани да кошо ыйгарат: Мисалы: *Мынча эмне маалкатасың, айтчу болсоң айтпайсыңбы?..* (Т. Абдумомунов) *Кызыр жылоологон адамсыз, такыр, айтканыңыз келсин, ылайым...* (Т. Касымбеков)

§ 110. Этиштин жакталышы

Ар кандай мамиле жана ыңгай формасындагы этиштерде кыймыл-аракетти аткаруучу тараптар, башкача айтканда, логикалык субъектилер болот. Алар сүйлөөчү тарап жана өз ара сүйлөшүүгө катышпай турган өзгө тараптар болушу мүмкүн. Биз жогоруда белгилегендей, бул тараптар биринчи жак (*мен, биз*) экинчи жак (*сен, сиз, силер, сиздер*) жана үчүнчү жак (*ал, алар*) деп аталат. (Караңыз: § 47, 109)

Этиш сөздөрдүн жак жана чак боюнча өзгөрүшү этишти жакталышы деп аталат.

Этиштин жакталышында жак мүчөлөрдүн кыскарган түрү төмөнкүдөй учурларда колдонулат:

1) Жекелик сандагы айкын келер чактын биринчи жагында: *барам, турам, сүйлөйм, күлөм, дейм, коём, басам, кийем, жатам, ичем, келем ж. б.*

2) Татаал учур чактын жекелик сандагы биринчи жагында: *бара жатам, көрсөтүп турам, айтып жатам ж. б.*

3) Шарттуу ыңгайдын -са мүчөсү уланган биринчи жана экинчи жакта: *барсам, келсем, көрсөм, барсаң, келсең, көрсөң ж. б.*

4) Айкын өткөн чактагы этиштердин биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүндө, экинчи жактын жекелик түрүндө: *бардым, бардык, бардың ж. б.*

5) *Эле* көмөкчү этиш сөзү менен айкашкан этиш сөздөрдө: *барат элем, баргай элем, барчу элең, барган элек ж. б.*

6) Биринчи жактагы жалпы өткөн чак этиш сөздөрдө: *баргам, келгем, кургам, баскам, жаткам ж. б.*

7) Тилек ыңгай формасындагы биринчи жана экинчи жак этиш сөздөрдө: *баргым, келгим, сүйлөгүм, жаткым келди, баргың, сүйлөгүң, келгиң жок ж. б.*

Этиштердин жакталышында мамиле, ыңгай, оң-терс жана чак маанилери да кошо берилиши мүмкүн. Буга байланыштуу этиш сөздөр жакталышы боюнча өз ара айырмаланышат. Бирок мындай айырмачылыктар анча деле арбын, орчундуу эмес. Анткени кыргыз тилинде уңгуга жалганган мүчөлөрдүн ар бири өзүнөн мурункусунун маанисин солгундатып жүрүп олтурат. Этиш сөздөгү грамматикалык негизги маани эң акыркы болуп жалганган мүчөгө тиешелүү жана өзгөрүүгө да ошол акыркы мүчө дуушар болот. Андан мурда жалганган мүчө дайыма жалганыш формасын сактайт: *кел-е-сиң, кел-ген-сиң, оку-т-кан-мын ж. б.*

Көпчүлүк учурда жак көрсөткүчтөр өзүлөрүндө чак маанилери кошо ала жүрөт. Ошондуктан этиштин жакталыштарын этиштин чактарынан ажыратып кароого мүмкүн эмес, себеби кыймыл-аракетти биз дайыма мезгилдик катнаштан туруп гана карайбыз.

§ 111. Учур чактын жакталышы

Мамиле, ыңгай, оң-терс формаларда учур чак этиштердин жакталышында өзгөчөлүктөр дээрлик жокко эсе. Анткени, биринчиден, кыргыз тилинде учур чактык маанилер дайыма та-

таал форма аркылуу берилип, көмөкчү этиштердин тутумундагы грамматикалык каражаттар аркылуу туюндурулат. Демек, жакталышта ошол көмөкчү этиштер гана өзгөрүүгө дуушар болот. Экинчиден, кыргыз тилинде мамиле, ыңгай этиштердин көпчүлүгү учур чак формасын кабыл ала бербейт.

	Жекелик сан	
<i>I жак</i>	<i>бара жатам (-мын)</i>	<i>көрсөтүп турам (-мын)</i>
<i>II жак</i>	<i>бара жатасың</i>	<i>көрсөтүп турасың</i>
	<i>бара жатасыз</i>	<i>көрсөтүп турасыз</i>
<i>III жак</i>	<i>бара жатат</i>	<i>көрсөтүп турат</i>

	Көптүк сан	
<i>I жак</i>	<i>бара жатабыз</i>	<i>көрсөтүп турабыз</i>
<i>II жак</i>	<i>бара жатасыңар</i>	<i>көрсөтүп турасыңар</i>
	<i>бара жатасыздар</i>	<i>көрсөтүп турасыздар</i>
<i>III жак</i>	<i>бара жатышат (жатат)</i>	<i>көрсөтүп турушат (турат)</i>

Жөнөкөй учур чак формасынын жакталышында да өзгөчөлүк жок.

	Жекелик сан	Көптүк сан
<i>I жак</i>	<i>иштөөдөмүн</i>	<i>иштөөдөбүз</i>
<i>II жак</i>	<i>иштөөдөсүң</i>	<i>иштөөдөсүңөр</i>
	<i>иштөөдөсүз</i>	<i>иштөөдөсүздөр</i>
<i>III жак</i>	<i>иштөөдө</i>	<i>иштешүүдө (иштөөдө)</i>

§ 112. Келер чактын жакталышы

Мамиле, ыңгай, оң-терс формаларда жөнөкөй этиштердин келер чак мааниси жак мүчөлөр аркылуу туюндурулуп, жакталышта анчалык өзгөчөлүктөргө ээ боло бербейт. Биринчи жак толук жана кыскарган жак мүчөлөрдү кабыл ала берет: *барам, барамын, окуйм, окуймун*, Экинчи жак дайыма толук жак мүчөлүү болот: *барасың, барасыз*. Негизинен учур чак этиштердин жакталышынан айырмасы жок.

	Жекелик сан		
I жак	барам (-мын)	барармын	барбасмын
II жак	барасың	барарсың	барбассың
	барасыз	барарсыз	барбассыз
III жак	барат	барар	барбас

Айкын келер чактагы татаал формаларда сан, чак жана жак маанилер көмөкчү этиштерде берилет, негизги этиштер чакчыл формада болот.

	Жекелик сан		
I жак	ала алам (-мын)	барып келем	окуй берем
II жак	ала аласың	барып келесиң	окуй бересиң
	ала аласыз	барып келесиз	окуй бересиз
III жак	ала алат	барып келет	окуй берет

Атооч түгөйлүү татаал этиштер да ушул сыяктуу жакталат:

	Жекелик сан		
I жак	кол коем (-мун)	баш багам	үн салам
II жак	кол коесуң	баш багасың	үн саласың
	кол коесуз	баш багасыз	үн саласыз
III жак	кол коет	баш багат	үн салат

Арсар келер чактагы татаал этиштердин жакталышында негизги этиш чакчыл формасында болбойт. Бардык жактарда арсар келер чак мүчөсү (-ар) өзгөрүүсүз сакталып, этиштик сөз өзгөртүүчү көрсөткүчтөр көмөкчү этишке жалганат:

	Жекелик сан	Көптүк сан
I жак	барар эле-м	барар эле-к
II жак	барар эле-ң	барар эле-ңер
	барар эле-ңыз	барар эле-ңыздер
III жак	барар эле	барар (-ышар) эле

Көптүк сандагы келер чак этиштердин бардыгы дээрлик бирдей жакталат:

	Айкын келер чак		Арсар келер чак
I	<i>бар-а-быз</i>	<i>кел-ер-биз</i>	<i>кол-кой-бос-пуз</i>
II	<i>бар-а-сыңар</i> <i>бар-а-сыздар</i>	<i>кел-ер-сиңер</i> <i>кел-ер-сиздер</i>	<i>кол кой-бос-суңар</i> <i>кол кой-бос-суздар</i>
III	<i>бар-а-т (-ышат)</i>	<i>кел-иш-ер</i>	<i>кол кой-уш-пас</i>

§ 113. Өткөн чактын жакталышы

Өткөн чак этиштердин жакталышында толук жак мүчөлөр да, кыскарган жак мүчөлөр да катыша берет.

Жак мүчөлөрдүн толук түрүн кабыл алган өткөн чак формалары:

-ыптыр, -ып: *барыптырмын, барыпсың, барыптырсыз, барып-сыңар, барыпсыздар ж. б.*

-уучу: *баруучумун, баруучусуң, баруучубуз, баруучусуздар, баруучусуңар ж. б.*

-чу: *барчумун, барчусуң, келчүсүң.*

Кыскарган жак мүчөлөрүн кабыл алган өткөн чак формалары:

-ды: *бардык, бардым, бардың ж. б.*

-ган: *баргам, келгем, тургам ж. б.* Мындай учурда жак мүчөсүнүн толук түрү да параллел колдонула берет: *баргамын, келгемин ж. б.*

-ган эле: *барган элем, барган элек, барган элең, келген элеңер, отурган элек ж. б.*

§ 114. Этиштин жасалышы

Этиш сөздөрдүн табияты өтө татаал жана көп кырдуу. Алар тилдин грамматика системасынын өзөгүн түзөт, сөздүк курамынын орчундуу бөлүгүн да ээлейт. Этиш сөздөрдүн минтип башка түркүмдөрдөгү сөздөрдөн бөтөнчөлөнүп турушу алардын лексикалык мааниси менен шартталат. Тактап айтканда, болочок сүйлөмдүн түзүлүшү кандай болорун жана кайсы сүйлөм мүчөлөрү катышарын этиш сөздүн лексикалык мааниси аныктайт, ал сүйлөмдү синтаксистик жактан алдын ала ар тараптан тастыктайт. Этиш сөздүн лексикалык мааниси ошол сөздүн керт башына таандык болгондуктан, мындай маани демейде уңгу этиштердин курамына туура келбестен, көпчүлүк учурда аларга караганда сан жагынан алда канча арбын болгон туунду жана татаал этиштердин үлүшүнө туура келет. Мунун өзү этиш сөз-

дөрдүн жасалышы татаал да, ар түрдүү да экендигин айкындап турат.

Ошентип, этиш сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат.

§ 115. Морфологиялык жол менен жасалышы

Мында түзүүчү сөзгө куранды мүчө жалгоо аркылуу туунду этиштер жасалат. Туунду этишке түзүүчү негиз болуп негизги сөз түркүмдөрүнүн дээрлик бардыгы катышат, атап айтканда, зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, тууранды сөз колдонулат. Кээде этиш сырдык сөздөн, кызматчы сөздөрдүн айрымдарынан да жасалат.

-ла курандысы. Эң өнүмдүү мүчө, башка түркүмдөгү сөздөрдөн жасалган этиш сөздөрдүн басым көпчүлүгү дал ушул мүчөгө туура келет. Көбүнчө эмгек куралдары, жарак-жабдык, аспап-шайман, буюм-тайым маанисиндеги атооч сөздөрдөн этиш жасайт. Буларга уланып *-ла, -ле, -ло, -лө, -да, -де, -до, -дө, -та, -те, -то, -тө* турпатында 12 түрдө өзгөрүлүп айтылат.

1. Негиз аркылуу туюндурулган заттын таасирине кабылтуу: *тузда, уула, ышта, дарыла, самында* ж. б.

2. Негиз аркылуу туюндурулган затты сүртүү, сыйпоо, кошуу, аралаштыруу: *сырда, майла, сырда, балда, сүттө, суула, нымда* ж. б.

3. Негиз аркылуу туюндурулган затты пайда кылуу, чогултуу, жыйноо, көбөйтүү: *түрмөктө, үймөктө, чөмөлөлө, канда, ириңде, музда, чылпакта* ж. б.

Бул типтеги туундулар түзүүчү негизи билдирген заттын ошол туунду билдирген кыймыл-аракеттин объектисине болгон катышты тике көрсөтүшү мүмкүн, мисалы: *чөптү үймөктө, жипти түрмөктө, бедени чөмөлөлө, ишти иште*, же болбосо минтип кыймыл-аракеттин объектисине шилтеме бербей да калышы ыктымал, мисалы: *канда, ириңде, куртта* сыяктуу сөздөрдүн маанисинде объектилик компонент жок, анткени булар өтпөс этиштер.

4. Негиз аркылуу туюндурулган курал-жабдык, шайман, аспап, каражат ж. б. нын жардамы менен иш-аракет жасоо: *араала, балтала, кетменде, тешеле, камчыла, токмокто, арканда, бычакта, кулпула, чидерле, тилде, тиште, мушта, көмөлдүрүктө, куюшканда* ж. б.

5. Негиз аркылуу туюндурулган ички көйгөй сезимди аракетке келтирүү: *зарла, сүрдө, сызда, шордо, ыйла* ж. б.

6. Негиз аркылуу туюндурулган затка алмаштыруу, айлан-

дыруу, андан арылуу, тазалоо: *пулда, сомдо, көөлө, түктө, кылда, челде, жалап-жукта* ж. б.

7. Негиз аркылуу туюндурулган сапаттык белгиге мүнөздүү абалга келтирүү: *тазала, сулуула, кооздо, жаңыла, майдала, акта, арыкта, жеңилде, аруула, жылуула* ж. б.

8. Негиз билдирген акыл-эс сезимин аракетке келтирүү: *ойло, аңда, жатта* ж. б.

9. Негиз билдирген мезгилди белгилүү жерде өткөрүү: *кышта, жазда, жайла, күздө, эртеле* ж. б.

10. Негиз билдирген орун-жайды, мейкиндиктен жүрүү: *кыяла, жондо, жээкте, боордо, өрдө, талаала, жакала, мекенде, бөксөлө* ж. б.

11. Негиз билдирген чен-өлчөм боюнча иш-аракет жасоо: *челекте, кашыкта, капта, карышта, кадамда, кулачта, метрле, килоло, тоннала* ж. б.

12. Негиз билдирген нерсе боюнча каада-салт, ырым-жырым, диний расми сыяктуу аракеттерди жасоо: *айтта, тойло, ашта, тондо, сыйла, даңкта, кадырла* ж. б.

13. Негиз аркылуу туюндурулган жаратылыш кубулуштарынын пайда болушу: *бороондо, карла, бурганакта, нөшөрлө, туманда, шыбыргакта* ж. б.

14. Негиз билдирген элести, табышты туурап көрсөтүү: *ырылда, бышылда, күрүлдө, күркүрө, чыркыра, кылтылда, килеңде, ийреңде, соймоңдо, тыртакта* ж. б.

-лан курандысы. Этиш жана тууранды сөздөрдөн башка көпчүлүк сөздөрдөн туунду этиш жасоочу өнүмдүү куранды: *-лан, -лен, -лон, -лөн, -дан, -ден, -дон, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн* турпатында 12 түрдүү өзгөрүп айтылат.

Бул курандынын берген маанилери төмөнкүлөр:

1. Негиз аркылуу туюндурулган нерсеге мүнөздүү болгон белгиге ээ болуу: *коюулан, тынчтан, ызалан, жалкоолон, короздон, куудулдан, ыракаттан, ачуулан, жашылдан, куйтулан, шаттан* ж. б.

2. Негиз аркылуу туюндурулган нерсени пайда кылуу: *бутактан, көбүктөн, булуттан, кабыктан, эттен* ж. б.

4. Негиз аркылуу туюндурулган курал-жабдык, шайман, аспап, каражат ж. б. нын жардамы менен иш-аракет жасоо: *араала, балтала, кетменде, тешеле, камчыла, токмокто, арканда, бычакта, кулаула, чидерле, тилде, тиште, мушта, көмөлдүрүктө, куюшканда* ж. б.

5. Негиз аркылуу туюндурулган ички көйгөй сезимди аракетке келтирүү: *зарла, сүрдө, сызда, шордо, ыйла* ж. б.

6. Негиз аркылуу туюндурулган затка алмаштыруу, айлан-

дыруу, андан арылуу, тазалоо: *пулда, сомдо, көөлө, түктө, кылда, челде, жалап жукта* ж. б.

7. Негиз аркылуу туюндурулган сапаттык белгиге мүнөздүү абалга келтирүү: *тазала, сулуула, кооздо, жаңыла, майдала, акта, арыкта, жеңилде, аруула, жылуула* ж. б.

8. Негиз билдирген акыл-эс сезимин аракетке келтирүү: *ойло, аңда, жатта* ж. б.

9. Негиз билдирген мезгилди белгилүү жерде өткөрүү: *кышта, жазда, жайла, күздө, эртеле* ж. б.

10. Негиз билдирген орун-жайды, мейкиндиктен жүрүү: *кыяла, жондо, жээкте, боордо, өрдө, талаала, жакала, мекенде, бөксөлө* ж. б.

11. Негиз билдирген чен-өлчөм боюнча иш-аракет жасоо: *челекте, кашыкта, капта, карышта, кадамда, кулачта, метрле, килло, тоннала* ж. б.

12. Негиз билдирген нерсе боюнча каада-салт, ырым-жырым, диний расми сыяктуу аракеттерди жасоо: *айтта, тойло, ашта, тондо, сыйла, даңкта, кадырла* ж. б.

13. Негиз аркылуу туюндурулган жаратылыш кубулуштарынын пайда болушу: *бороондо, карла, бурганакта, нөшөрлө, туманда, шыбыргакта* ж. б.

14. Негиз билдирген элести, табышты туурап көрсөтүү: *ырылда, бышылда, көрүлдө, күркүрө, чыркыра, кылтылда, килеңде, ийреңде, соймоңдо, тыртакта* ж. б.

-лан курандысы. Этиш жана тууранды сөздөрдөн башка көпчүлүк сөздөрдөн туунду этиш жасоочу өнүмдүү куранды: *-лан, -лен, -лон, -лөн, -дан, -ден, -дөн, -тан, -тен, -тон, -төн* турпатында 12 түрдүү өзгөрүп айтылат.

Бул курандынын берген маанилери төмөнкүлөр:

1. Негиз аркылуу туюндурулган нерсеге мүнөздүү болгон белгиге ээ болуу: *коюулан, тынчтан, ызалан, жалкоолон, короздон, куудулдан, ыракаттан, ачуулан, жашылдан, куйтулан, шаттан* ж. б.

2. Негиз аркылуу туюндурулган нерсени пайда кылуу: *бу тактан, көбүктөн, булуттан, кабыктан, эттен* ж. б.

3. Негиз аркылуу туюндурулган нерсеге байланыштуу болгон процесстин, иш-аракеттин атын билдирет: *азыктан, тамактан, тиштен, даттан, жандан, эмгектен* ж. б.

Эскертүү: Бул мүчөнүн төркүнү *-ла-ыш* айкаштарында жатат, бирок бир бүтүн мүчө катары колдонулат. Мунун бир мүчө экендигин аныктоо үчүн жогоруда *-чылык* курандысына карата колдонулган шарт дайым эле оң натыйжа бере бербейт. Мисалы: *тамактан* деген сөз сырттан караганда тамак сөзүнөн эмес, «муунтуу, тамактан алуу» маанисиндеги тамакта

сөзүнөн жасалгандай сезилет. Бирок андай эмес. Себеби тамактан сөзүнүн «тамак ичүү, андан азыктануу» мааниси менен тамакта сөзүнүн келтирилген мааниси эч бир жагынан туундулук катышты түзбөйт, бири экинчисинен пайда болбойт. Ошондуктан тамактан сөзү *-лаң* курандысын жалгоо аркылуу тамак сөзүнөн жасалды деп гана айтууга болот. Демек, буга окшогон туунду этиштердин жасалышын териштирүүдө ар бир сөзгө лексикалык семантиканын тургусунан туруп жекече мамиле жасоо керек.

-лаш курандысы. *-лаш, -леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш* түрүндө колдонулат.

Туунду этиштин тутумунда бул куранды төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. Негиз аркылуу туюндурулган нерсе боюнча биргелешип аткарылган кыймыл-аракетти билдирет: *соодалаш, акылдаш, шерттеш, араздаш, жоолаш, достош, коштош, макулдаш, көмөктөш, соттош, жаңжалдаш* ж. б.

2. Негиз аркылуу туюндурулган нерсеге, сапатка, белгиге ээ болуу маанисин билдирет: *маданиятташ, колхоздош, түрктөш, кыргыздаш, оруташ, демократиялаш, магниттеш* ж. б.

Этиш жасоочу аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандылар төмөнкүлөр:

1) **-а** курандысы: *сана, сына, ата, ойно (ойун + а), жыйна (жыйын + а), жаша, кана, күчө* ж. б.

2) **-ы** курандысы: *байы, жашы, тары, өрү* ж. б.

3) **-ар** курандысы: *агар, көгөр, түнөр, бозор, кыскар, жукар, ичкер* ж. б.

4) **-сы /-сын** курандысы: *мыктысы/мыктысын, баатырсы/баатырсың, акылдуусуң, тыңсың* ж. б.

5) **-сыра** курандысы: *алсыра, кансыра, уйкусура* ж. б.

6) **-ай** курандысы: *чоңой, басай, кеңей, карай, көбөй, азай, шалпай, жалпай* ж. б.

7) **-ык** курандысы: *сынык, канык, көнүк, демик, нымык, уук, ачык, жиник* ж. б.

8) **-ылда** курандысы: *бышылда, эпилде, лепилде, жылтылда, жаркылда, солкулда* ж. б.

9) **-кыра** курандысы: *шаркыра, күркүрө, дүңгүрө* ж. б.

10) **-ырка** курандысы: *ташырка, күчүркө* ж. б.

§ 116. Синтаксистик жол менен жасалышы

Сөздүк курамындагы сөздөрдүн орчундуу бөлүгүн синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер түзөт. Алар көбүнчө эки, сейрегирээк үч же андан көп сөздүн кошулуп, лексикалык бүтүн бир мааниге биригип, же жөнөкөй, же болбосо туташ

аткарылган бир татаал кыймыл-аракетти билдирүү аркылуу жасалат: *Абил бий Мадылдын арызын айттырбай көрдү.* (Т. Касымбеков) *Мадыл бүк түшүп, бийдин өңүрүнө тооп кылып, сөздүн ордуна буркурап ыйлады.* (Т. Касымбеков) *Манас ордунан туруп, утурлай басты.* (А. Жакыпбеков) *Алатоого көчүп-конуп барып, жайлап-кыштап, ысыгына жадаганда кайра көчүп келип, бир үйдүн улуусу Алатоодо болсо, кичүүсү Энесайдан орун алып, укумдан тукум улап келаткан өтмө катар бир эл.* (А. Жакыпбеков)

Көрүнүп тургандай, бул мисалдардагы *бүк түшүп, тооп кылып, орун алып* сөздөрү атооч менен жардамчы этиштин айкашып айтылышы аркылуу жасалып, ар бири жөнөкөй гана кыймыл-аракеттик маанини билдирип турат. Ал эми *айттырбай көрдү, буркурап ыйлады, утурлай басты, көчүп-конуп барып, жайлап-кыштап, көчүп келип* сөздөрү толук маанилүү эки же андан көп этиштен жасалып, туташ аткарылган бир татаал кыймыл-аракетти атап көрсөттү.

Татаал этиштер тутумундагы түгөйлөрдүн сөз түркүмдүк белгисине карай төмөнкүдөй эки чоң топко бөлүнөт:

- 1) Атооч түгөйлүү татаал этиштер,
- 2) Этиш түгөйлүү татаал этиштер.

1. Атооч түгөйлүү татаал этиштер

Булар атооч сөз менен *эт, кыл, бол, де, ал, бер, кой* сыяктуу жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу жасалып, бир гана кыймыл-аракеттик маанини билдирет: *айып эт, жардам кыл, кор бол, кумар бол, эс ал, добуш бер* ж. б.

Бул типтеги татаал этиштердин биринчи түгөйү дайыма атооч сөздөрдөн болуп, ал эми алардан экинчи түгөйү болуп келген жардамчы этиштер биринчи түгөйү билдирген заттык, белгилик, туурандылык маанини кыймыл-аракеттик, ал-абалдык мааниге айландыруу үчүн кызмат кылат. Мисалы: *урмат кыл, кабар бер, чыгым бол* деген татаал этиштердин биринчи түгөйү *урмат, кабар, чыгым* — абстракттуу маанидеги зат атоочтор, экинчи түгөйү — *кыл, бер, бол* жардамчы этиштери, алар аркылуу этиш жасоочу курандылар сыяктуу биринчи түгөйлөрү билдирген заттык мааниден этиш сөз билдирген кыймыл-аракеттик маани жасалды. Ошондуктан мындай этиштер куранды мүчө менен жасалган туунду этиштерге синоним болуп да келе берет: *сал. урмат кыл — урматта, кабар бер — кабарла, чыгым бол — чыгымда* ж. б.

Атооч түгөйлүү татаал этиштерди жасоого негиз болуп уңгу

сөздөр да, туунду сөздөр да, кош сөздөр да, же болбосо алардын ар кандай грамматикалык формалары да катышат:

1) атооч уңгулуу татаал этиштер: *баш бол, жок бол, бар бол, көз сал, тил ал, кызмат кыл, үмүт кыл, милдет кыл, тарс эт, быш эт, жарк де, болк де ж. б.*

2) туунду негиздүү татаал этиштер: *жакшылык кыл, жамандык кыл, чыгым бол, чагым сал ж. б.*

3) кош сөз негиздүү татаал этиштер: *солк-солк эт, качыркучур эт, шытыр-шытыр эт, жарк-журк эт ж. б.* Булардын биринчи түгөйү көбүнчө тууранды сөздөрдөн болот.

4) жөндөмө мүчөлүү негиз катышкан татаал этиштер: *добушка сал, тартипке келтир, жүзөгө ашыр, алдан тай, эсте тут, жандан кеч, четке как ж. б.*

Татаал этиштин бул түрүнүн жасалышына төмөнкүдөй жардамчы этиштер катышат:

1. *Эт* жардамчы этиши: *жардам эт, айып этпе, сабыр эт, курс эт, карч эт, бачыр-бучур эт, шатыр-шутур эт ж. б.* Бул сөз көбүнчө тууранды сөздөр менен бирге айтылат. Эгерде тууранды сөз жөнөкөй болсо, андан алынган татаал этиш тууралган дабыштын же элестин бир жолу аткарылгандыгын билдирет: *тарс эт, былч эт, корс эт, былк эт, серең эт, жылт эт ж. б.* Эгерде тууранды сөз кош сөз турпатында болсо, тууралган нерсенин бир нече жолу кайталангандыгы билдирилет: *тарс-тарс эт, былч-былч эт, шалп-шалп эт, былк-былк эт, жылт-жылт эт ж. б.*

2. *Де* жардамчы этиши да көбүнчө тууранды жана сырдык сөздөр менен айкаша келип татаал этиштерди жасайт: *солк де, болк де, карс де, тарс де, дүң де, өх де, кокуй де ж. б.*

3. *Кыл* этиши татаал этиштин бул түрүнүн жасалышында дээрлик жыш колдонулат. Мындай учурда бул этиш уңгу түрүндө да, башка турпатта да келе берет: *милдет кыл, кызмат кыл, талап кыл, тиричилик кыл, шылтоо кыл, тартуу кыл, тамаша кыл, арман кыл, жок кыл, үмүт кыл, будуң-чаң кыл, таш-талкан кыл ж. б.*

4. *Бол* этиши катышып жасалган татаал этиштер негизинен ал-абалдык маанини билдирет: *ашык бол, капа бол, күбө бол, каза бол, аш бол, жем бол, жакшы бол, жаман бол, кор бол, кумар бол, ыраазы бол ж. б.*

Атооч түгөйлүү татаал этиштердин жасалышына айрым учурларда *ал, бер, сал, бас, тур, тат, ур* сыяктуу этиштер да катышат: *тил ал, телефон чал, кулак сал, дем ал, жапа чек, добуш бер, салам бер, бүр байла ж. б.*

Этиш түгөйлүү татаал этиштер

Тилибизде бул типтеги сөздөрдүн жалпы саны атооч түгөйлүү татаал этиштерге караганда алда канча арбын. Татаал этиштин бул түрүнүн биринчи түгөйү да, экинчи түгөйү да этиш сөздөрдөн болот да, алар бири-бири менен чакчылдын *-ып, -а/-й* мүчөлөрү менен байланышат: *Кырк чоро сүрөөн салганда кайыптан бүткөн Аккула жаңы эле чапкан немедей суурулуп чыкты.* (А. Жакыпбеков) *Камбарбоздун үйүрүнөн Бозтайлак деген бир атты карматып келип токутту да, аттанып жөнөдү.* (А. Жакыпбеков)

Бул мисалдардагы *суурулуп чыкты, аттанып жөнөдү* деген татаал этиштердин эки түгөйү тең толук маанилүү сөздөр, бири-бири менен чакчылдык *-ып* турпаты аркылуу байланышып, бирдиктүү бир татаал кыймыл-аракетти атап көрсөттү.

Этиш түгөйлүү татаал этиштер компоненттеринин маанисине карай тең маанилүү татаал этиштер (кыскача — татаал этиштер) жана тең маанилүү эмес татаал этиштер (кыскача — этиштин татаал формалары) болуп эки чоң топко бөлүнөт.

Булардын ичинен алгачкы топтогуларынын эки түгөйү тең тең маанидеги этиштерден болот да, татаал этиштин мааниси эки түгөйүнүн маанисинин кошундусунан пайда болот. Мисалы, *алып кел, сатып ал, кирип чык, кууш жет* десек, булардын биринчи түгөйү алуу, сатуу, кирүү, куу кыймыл-аракетин, экинчи түгөйлөрү болсо ага туташ аткарылган келүү, алуу, чыгуу, жетүү кыймыл-аракетин атап көрсөттү.

Татаал этиш билдирген кыймыл-аракет анын түгөйлөрү билдирген кыймыл-аракет менен мезгил жактан ар түрдүү катышта боло берет. Мисалы: *Элмырза эжесине китеп алып келди. Рахат шаарга барып келди.* Бул эки сүйлөмдөгү *алып келди, барып келди* сөздөрү биринен соң экинчиси аткарылган туташ бир кыймыл-аракетти билдирип турат. Ошондуктан алардын эки түгөйүнүн багыныңкы татаал сүйлөмдөгү баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу катары ичтен жиктеп колдонууга да болот. Сал: *Элмырза китепти текчеден алып, эжесине берди. Рахат шаарга барып, үйүнө келди ж. б.* Демек, бул мисалдардан татаал этиштер кыргыз жана башка тектеш түрк тилдеринде багыныңкы татаал сүйлөмдөрдү колдонбоого шарт түзүп тургандыгын байкоого болот.

Эгерде татаал этиштердин биринчи түгөйү чакчылдын *-а/-й* турпатында туруп, экинчи түгөйү *кел, кет, чык, жүр, бар* сыяктуу кыймыл этиштерден болсо, экинчи түгөйү негизги кыймыл-аракетти, биринчи түгөйү аны коштоп аткарылган кошумча кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: *бара кел, биле кел, айта кел,*

сурай кел деген сөздөр да баруу, билүү, айтуу, сүрөө кыймыл-аракети субъектинин келишине байланыштуу бирге аткарыла тургандыгын атап көрсөттү.

Татаал этиштин түгөйлөрү кээде жарыша аткарылган кыймыл-аракетти да билдириши мүмкүн. Мисалы, *кулап түштү, качып кетти, кайтып келди* сөздөрүнүн эки түгөйү тең бир эле мезгилде жарыша аткарылган кыймылды атап көрсөттү.

Этиштин татаал формалары татаал этиштерден айырмаланып, эки түгөйү тең маанилүү боло бербейт. Алардын алгачкы түгөйү негизги маанини билдирет да, экинчиси болсо биринчи түгөйүнө ар кандай кошумча маани киргизип, аны грамматикалык жактан жыйынтыктоо максатын аткарат: *Бала көзү ачык бойдон магдырап жата берди.* (К. Каимов). *Карышкыр жеткен жерде эле бир козуну булкуп ыргытып, анан барып баса калып, куйругун жулуп алды.* (А. Жакыпбеков)

Бул мисалдардагы *жата берди, баса калып* деген этиштин татаал формаларында кыймыл-аракеттик негизги маани биринчи түгөйлөрү (*жат, бас*) аркылуу билдирилди. Ал эми алардын экинчи түгөйлөрү (*бер, кал*) баштапкы лексикалык маанилерин жоготуп, негизги түгөйүнүн маанисине кыймыл-аракеттин созулушун, кокустан, чукулунан аткарылгандыгын билдирген кошумча маанилерди кошту.

Этиштин татаал формалары маани жактан төмөнкүдөй негизги үч топко бөлүнөт:

1. Кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүн билдирген этиштер. Мында *тур, отур, жат, сал, түш, кел, ал, бер, бол, кал* сыяктуу жардамчы этиштер чакчыл турпаттагы негизги этиштерге айкаша келип айтылат да кыймыл-аракеттин созулушун (*иштеп жүрөт, жашап турат, окуп жатат, айтып келет ж. б.*), кайталанышын (*сүйлөй берди, каттап турду, көрүнүп турду ж. б.*), капыстан, чукулунан, тез, чапчаң аткарылышын (*чаап таштады, айта салды, ала койду ж. б.*), аз эле жерден аткарылбай калгандыгын (*жыгылып кете жаздады, ыйлап ийе таштады ж. б.*) ж. б. маанилерди кошумчалайт.

2. Кыймыл-аракеттин аткарылышындагы түрдүү баскычтарды билдирген этиштер:

а) кыймыл-аракеттин башталышы төмөнкүдөй жардамчы этиштер аркылуу берилет: *иштей баштады, таркай баштады, качырып сала берди ж. б.*

б) кыймыл-аракеттин өтүшүн, аякталышын билдирген жардамчы этиштер: *айтып отурду, жазып бүттү, окуп чыкты ж. б.*

3. Ар түрдүү модалдык маанилерди билдирген жардамчы этиштер: а) максаттык маанини: *көргөнү жатат, көчкөнү жүрөт, айтканы турат ж. б.*

- б) мүмкүндүк маанисин: *окуй алат, бере алат, санай алат*
ж. б.
в) каалоо маанисин: *баргысы келет, окугусу келет* ж. б.

СУНУШ ҚЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе: Мектеп, 1986.
2. Азыркы кыргыз тили. Сөз түркүмдөрү. II бөлүм. — Фрунзе, 1958.
3. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Киргизской ССР. — Фрунзе, Мектеп, 1975.
4. Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении условной формы на -са // -се в тюркских языках. — Китепте: Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его 75-летию. Сб. статей. — Москва, 1958. 35—62.
5. Баскаков Н. А. Система спряжения или изменения по лицам слов в тюркских языках. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. 2. Морфология. — М., 1956.
6. Баскаков Н. А. Морфологическая структура слова и части речи в тюркских языках. — «Советское востоковедение», 1957, № 1, 72—85.
7. Баскаков Н. А. Формы глагола на -чых // -чик, -чу // -чу в хакасском, тувинском и киргизском языках. — Китепте: Вопросы тюркологии, Ташкент, 1965.
8. Баскаков Н. А. О категории наклонения и времени. — Китепте: Структура и история тюркских языков. — М., Наука, 1971.
9. Баскаков Н. А. Происхождение форм повелительно-желательного наклонения в тюркских языках. — «Вопросы языкознания», 1975, № 1.
10. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Структура слова и механизм агглютинации. — М., 1979.
11. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
12. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Ч. 3. Фрунзе, 1940.
13. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. — «Вопросы языкознания», 1955, № 2, 66—78.
14. Гаджиева Н. З., Коклянов А. А. Глаголы речи в тюркских языках. Китепте: Историческое развитие лексики тюркских языков. — Москва, 1961, 323—460.
15. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. — Фрунзе: Илим, 1980.
16. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. — Фрунзе, Мектеп, 1980.
17. Дмитриев Н. К. К истории аффиксов сказуемости. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть 2. Морфология. М., 1956. 5—15.

18. Дмитриев Н. К. Категория числа. — Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть 2. Морфология. — М., 1956.
19. Дмитриев Н. К. Глаголы речи в языках тюркской группы. — Китепте: Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. — М., Из-во восточной литературы, 1962.
20. Дмитриев Н. К. Глаголы мышления. — Китепте: Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., Из-во восточной литературы, 1962.
21. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. — Фрунзе, Мектеп, 1971.
22. Иманалиев С., Үсөналиев С. Кыргыз тилинин справочниги. — Фрунзе, Мектеп, 1983.
23. Кажыбеков Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, Наука, 1986.
24. Карасаев Х. Азыркы кыргыз тили: Педагогика жана эки жылдык мугалимдер институттары тил факультеттеринин кыргыз группалары үчүн. Фрунзе, 1951.
25. Кононов А. Грамматика современного турецкого языка. М. — Л., Из-во АН СССР, 1956.
26. Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — М. — Л., Из-во АН СССР, 1960.
27. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—VIII вв. Л., Наука, 1980.
28. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги сөз өзгөртүү системасы. Фрунзе, 1957.
29. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ыңгай категориясы. Труды ИЯЛ АН Кирг. ССР. Вып. 9. Фрунзе, 1957, 101—134.
30. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги мамиле категориясы. Фрунзе, 1959.
31. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги этишти жасоочу кээ бир мүчөлөр. Фрунзе, Мектеп. 1966.
32. Кудайбергенов С. -са мүчөсү. Китепте: Тюркологические исследования. Сб. статей, посвящ. 80-летию акад. К. К. Юдахина. Фрунзе, 1970. 163—173.
33. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. I бөлүк. Фонетика жана морфология. Фрунзе, Илим, 1980.
34. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1964.
35. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде талдоонун жолдору. Фрунзе, 1982.
36. Орузбаева Б. О. Глагол как часть речи в киргизском языке. Труды ИЯЛИ АН Кирг. ССР, 1965.
37. Севортян Э. В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. М., Из-во АН СССР, 1962.

38. Серебренников Б. А. Система времен татарского глагола. Казань, 1963.
39. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979.
40. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1978, 269—444.
41. Тенишев Э. Р. Глаголы движения в тюркских языках. Китепте: Историческое развитие тюркских языков. М., 1961, 232—293.
42. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштин келер чагы менен учур чагы. Фрунзе, 1959.
43. Харитонов Л. Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М. — Л., Из-во АН СССР, 1958.
44. Чарыяров Б. Ч. Особенности употребления определенного будущего времени в тюркских языках. «Советская тюркология», 1974, № 2.
45. Щербак А. М. Форма желательного наклонения в тюркских языках. Китепте: Л., Наука, 1976.
46. Щербак А. М. О происхождении условного наклонения в тюркских языках. «Советская тюркология», 1976, № 2.
47. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Л., Наука, 1981.
48. Юлдашев А. А. Глаголы чувственного восприятия в тюркских языках. Китепте: Историческое развитие лексики тюркских языков, 1961. 293—321.
49. Юлдашев А. А. Аналитические формы глаголов в тюркских языках. М., Наука, 1965.
50. Юлдашев А. А. Историческое развитие взаимного залога. — «Советская тюркология», 1980. № 4.

ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ

Этиштин өзгөрүү формасын жалпы жонунан эки чоң топко бөлүп карасак болот. Мунун биринчисине этиштин биз буга чейин таанышып чыккан жак, сан, чак жана мамиле, ыңгай категориялары кирет. Бул этиш сөздөр өзүнүн кыймыл-аракеттик, ал-абалдык лексика-грамматикалык негизге маанисин сактоо менен, сүйлөм ичинде ар түрдүү грамматикалык формаларда өзгөрүү абалын чагылдырган категориялар эле. Бирок муну менен катар этиштердин кыймыл-аракеттик, ал-абалдык лексика-грамматикалык негизги маанисин сактай бербеген формалары да бар. Аларды биз этиштин өзгөчө формалары деп атап, чакчылдар, атоочтуктар жана кыймыл атоочтор деген үч топко бөлүп карайбыз.

§ 117. Чакчылдар тууралуу жалпы маалымат

Кыймыл-аракет, ал-абалдык касиетин сактап, грамматикалык жак, чак, сан категориялары менен өзгөрбөгөн этиштин өзгөчө формаларын чакчылдар дейбиз. Мисалы: *Тек гана жылмая күлүп, жылдыздуу отурду.* (Т. Сыдыкбеков) — *Жакшы экен — деп, Жолой улутуна күлүмсүрөдү.* (К. Жантөшев) Бул мисалдардагы *жылмая, улутуна* деген сөздөр грамматикалык кыймыл-аракет маанисин билдирип турат, бирок аларда жак, чак жана жекелик же көптүк сан маанилер жок.

Кыргыз тилинин грамматикаларында чакчылдар тууралуу атайы маалымат элүүнчү жылдардан кийин гана бериле баштады. Тилибизде чакчыл сөздөрдүн мааниси өтө чоң. Сүйлөмдө чакчылдар өз алдынча да, татаал сөздөрдүн тутумунда да келе берет. Бардык учурда чакчылдар кыймыл-аракеттик, ал-абалдык маанилерин жоготпойт. Чак, жак, сан маанилерин билдирбесе да, этиштик маанисин сактайт.

Кыргыз тилинде чакчылдарды уюштуруучу грамматикалык каражаттар төмөнкүлөр: *-ып (-ип, -уп, -үп, -п), -а (-е, -о, -ө), -й,*

-ганы (-гени, -гону, -гөнү, -каны, -кени, -кону, -көнү), -ганча (-генче, -гончо, -гөнчө), -гыча (-гиче, -гуча, -гүчө), -майынча (-мейинче, -мойунча, -мөйүнчө). Буларды чакчыл мүчөлөр дейбиз.

Чакчыл мүчөлөр этиш уңгуларга жалганып, уңгудагы сан, жак жана чак маанилерди жоюп жиберет. Мисалы: *жылмай* деген этиште жекелик сан, абстракттуу экинчи жак менен буюруу келер чак маанилери бар. Эгерде *Жылмая сүйлөдү* десек, *жылмай* деген этиш уңгуга чакчылдын -а мүчөсү уланып, ал сөздөгү жекелик сан, абстракттуу экинчи жак жана буюруу келер чак маанилери жок болуп калды. Бирок *жылмая* деген сөздө *жылмай* этиши билдирген кыймыл-аракет маани толук сакталды.

Ошентип, чакчылдар этиштин өзгөчө формасы деп аталганы менен, алардагы негизги этиштик маани жоголбойт, болгону жак, чак, сан маанилерин гана билдире албай калат. Анын үстүнө этиш сөздөрдүн дээрлик бардыгына грамматикалык жак, чак, сан маанилерин билдирген каражаттар чакчыл мүчөлөрдөн кийин жалганат. Бул жагынан да чакчылдарда нагыз этиштик маанилердин жоголуп кетпей, дайыма сакталып турганын байкоого болот. Демек, чакчылдар этиштин өзгөрмө формалары үчүн негиз болгондо да этиштик негиз болуп кызмат кылат. Кыргыз тилинде этиштин айкын келер чак менен учур чак формаларынын негиздерин дайыма чакчыл этиштер түзөт, б. а., айкын келер чак жана учур чак каражаттары чакчыл мүчөлөрдөн кийин жалганат. Мисалы: *Чапкан сайын туягы кызыган аттай болуп, согушта да киши кызыйт.* (У. Абдукаимов) *Колуңуздуң кычуусу болсо кандырып алыңыз, Чортон аке, анан сууга ыргытып жиберели.* (Т. Абдумомунов) *Дүйнөнүн миң биринчи сересинде кызыгы эч тарабас жаштык барат.* (С. Тургунбаев) Биринчи сүйлөмдөгү *кызыйт* деген этиш сөздө грамматикалык үчүнчү жак, келер чак, жекечил сан маанилери бар. Бул маанилер -т мүчөсү аркылуу туюндурулуп жатат. Негизи — *кызыйт* деген чакчыл (-йт). Экинчи сүйлөмдөгү *жиберели* деген этиш сөздө грамматикалык биринчи жак, келер чак, көптүк сан маанилери бар. Мына ошол маанилерди туюндурган каражат (-лы) чакчыл негизге (мүчөсү -е) жалганган.

§ 118. Чакчылдардын өзгөчө белгилери

Кыргыз тилинде чакчылдар этиштик жана тактоочтук касиеттерге ээ.

Чакчылдардагы этиштик белгилер:

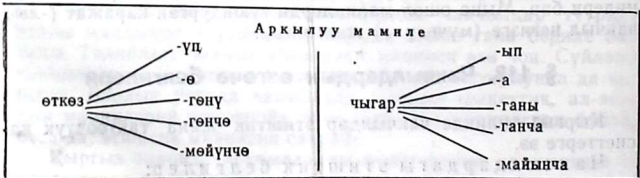
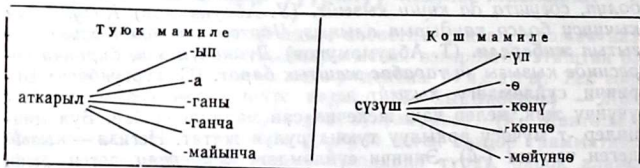
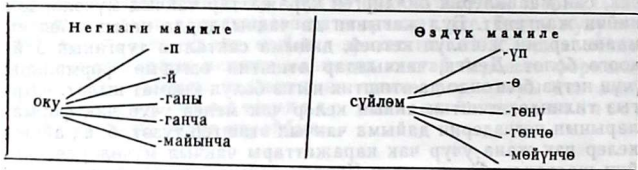
а) Чакчылдар кыймыл-аракетти же ал-абалды билдирет, бирок төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар:

1. Башка кыймыл-аракетти же ал-абалды мүнөздөө үчүн колдонулганда чакчылдар билдирген кыймыл-аракет, же ал-абал кошумча кыймыл катары каралат: Мисалы: *Атаке, алтын кушту таап келмейинче кайтпайм,— деди баласы.* (Фольклор) *Ойлонуп жооп берди, алар бири-бири менен шыбыраша сүйлөшүп жатышты.*

2. Татаал этиштин тутумунда колдонулганда этиштик кыймыл-аракет же ал-абал маанисин билдирет. Мисалы: *Үчүнчү курста окуп жатабыз. Биздикилер чечкиндүү чабуулга өтө башташты.* («Ала Тоо»)

3. Айкын келер жана татаал учур чак формаларда кыймыл-аракет же ал-абал маанисин сактаган этиштик негиз катары колдонулат: Мисалы: *Мен азыр чыгам. Сынак тапшырып жатам.*

б) Чакчылдар мамиле маанилерине да ээ болот. Мисалы:

в) Аналитикалык формада кайталанып айтылганда чак маанилерин да билдирет. Мисалы: *Бүбүкан талаага кетип баратып, бирдемесин унутуп үйгө кайта келгенде абышка-кемпирдин урушунун үстүнөн чыкты.* (У. Абдукаимов) *Балыкчы аркылуу жүрүп олтуруп, Бишкекке кечке жеттик.* (Т. Адышева) *Көч жүрө-жүрө түзөлөт.* (Макал)

г) Этиштик оң жана терс формаларда айтыла берет: *Бара көрөрбүз. Барбай көрбөйсүңөр.*

д) Татаал сүйлөмдөрдө багынынкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарып, сүйлөмдөрдү байланыштыруучу касиетке да ээ болот: *Бүгүн эртең менен Дадый мырза табыпчыга бейкасам чапан жаап, шалпаң кулак торуну тартуу кылып, кышкы согумун мойнуна алды.* (Т. Абдумомунов)

Чакчылдардагы тактоочук белгилер:

а) Тактоочтордой эле чакчылдар да көбүнчө кыймыл-аракеттин аткарылышындагы ар түрдүү кырдаалдарды билгизет: *Каткыра кулуп алып, сөзүн улантты.* (Кыймыл-аракеттин сынсыпат кырдаалы көрсөтүлдү).

б) Жөнөкөй сүйлөмдөрдө өз алдынча колдонулганда дайыма этиштер менен айкалышып келип, бышыктоочуктун милдетин аткарат: *Бирок дале күйүп-сүйүп ыр жазат, Бар го эсинде кечээги өткөн жаш чагы.* (Т. Байзаков)

в) Өзүнөн кийин келген этиш сөз менен дайыма ыкташуу жолу аркылуу байланышып турат: *Атамды жакшы доктурларга көрсөтүп, жанынан чыкпай отуруп багам.* (Т. Абдумомунов) *Торсолоңдоп чуркап барып, Осмон көбүргөндөн тутамын толтура жулуп келди.* (Ш. Бейшеналиев)

Сүйлөм ичинде чакчылдардын орду бир кылка эмес. Алар дайым эле чакчыл маанисинде колдонула бербейт.

Чакчылдар көбүнчө татаал этиштердин тутумунда жолугат. Бул учурда алар эки түрдүүчө кызмат аткарат. **Биринчиден**, чакчылдар, адатта, экинчи түгөй болуп келип, накта чакчыл маанисин толук сактайт да, ошол татаал туунду татаал чакчыл болот: *Апам мени көрө салып, бригадирдин сөзүн бөлүп жалынды.* (Ч. Айтматов) *Жээренче чечен бир күнү баласын ээрчитип келе жатып сөз баштады.* (Жомок) **Экинчиден**, чакчылдар биринчи түгөй болуп келип, чакчыл мааниси солгундап, жак, чак, санды билдирбеген кыймыл-аракет же ал-абал маанисин гана билдирип калат. Мындай учурда татаал формалар татаал этиш да, татаал чакчыл да боло берет. *Азыр да ошол ажыдаардын денеси чынардын ортосунда толгонуп, оозун аңырайга ачып турат.* (Жомок) *Марага чыгып келип, элдин жер дүңгүрөткөн дуу-*

суна кулагы тунуп турчу күндөр артта калды. (Ч. Айтматов)
Бул сүйлөмдөрдө чакчыл биринчи түгөй болуп келип, татаал чакчылды уюштурду.

Эскертүү: Чакчыл түгөйлүү татаал чакчылдардын экинчи түгөйүндө кандайдыр чак мааниси кошо болот. Мындай учурда, адатта, *-ып, -ганы* мүчөлөрү өткөн чак маанисин, *-а, (-о, -е), -й, -ганча, -гыча, -майынча* мүчөлөрү кандайдыр деңгээлде келер чак маанисин кошо билдирет. Мисалы: *Көптүн ортосуна чыгып, эки колун шымынын чөнтөгүнө салып коюп, ары-бери басып турса тоонун этеги куудур-куудур эткени али кулагымда.* (Т. Сыдыкбеков) *Ошол кезде Жоломан акең кырдын башында туруп алып ырдап кое берет дейсиң!* (М. Элебаев) *Айтор, Субанкулду күтүп отурганча кеч болуп кетти.* (Ч. Айтматов)

§ 119. Чакчылдардын уюшулушу

Кыргыз тилинде чакчылдарды *-ып, -а, -й, -ганы, -ганча, -гыча, -майынча* мүчөлөрү уюштурат. Чакчылдарды уюштуруучу бул мүчөлөрдү түзүлүшү боюнча жөнөкөй чакчыл жана татаал чакчыл мүчөлөр деп экиге бөлөбүз.

ЖӨНӨКӨЙ ЧАКЧЫЛ МҮЧӨЛӨР. -ЫП МҮЧӨСҮ.

-ып, (-ип, -п) мүчөсү менен уюшулган чакчылдарда төмөнкүдөй грамматикалык маанилер болот:

1. Өзүнөн кийин келген этиштин кыймыл-аракетинен же ал-абалынан мурда болгон кыймыл-аракетти билдирет, б. а., өткөн чактык мааниде болот: *Айтылгандарды көңүл коё угуп, өз тыянагын чыгарды. Ушул учурда кыз тараптан бир топ кыз-келиндер чыгып, күйөөгө, анын жанчыларына сарпай кийгизе баштады.* (М. Гапаров)

2. Өзүнөн кийин келген этиштин кыймыл-аракети, же ал-абалдык касиети менен бир эле мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракетти билдирет: *Үнүн бийик чыгарып сүйлөп жатты. Алтын канат айрыплан болбосом, Кантип издейм булутуңду аралап.* (Калык)

3. Өзүнөн кийин келген этиштин кыймыл-аракетине удаалаш кыймыл-аракетти билгизет: *Тоорулуп келе берет ар түн мага, Көөдөнгө көрүнбөгөн отту жага.* (К. Сабыров) *Күрөшкө эки жигитти чечинтип чыгарышты...* (Т. Сыдыкбеков)

4. Этиштин кыймыл-аракетинин кыймылдык ал-абалын, сапатын билдирип, толуктайт: *Экөө сөз сөздөрү түгөнгөнсүп, учукпай калышты.* (М. Гапаров) *Асылканыбызды тоту кушча кулпунтуп кийинтип коёбуз...* (Т. Абдумомунов)

5. Этиштик кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт: *Биз алар менен Бишкектен кайтып жатып* коштоштук.

6. Этиштик кыймыл-аракеттин максаттык белгисин билдирет: *Катаган. Ал кайырдиндерге кошулуп кайырдин болуп кетти..* (Т. Абдумомунов) *Кара тору жигит окуу издеп* шаарга келди. («Ала-Тоо»)

-ып мүчөсү менен уюшулган чакчылдардын терс формасы, адатта, чакчыл -й (-бай, -ба+-й) мүчөсү аркылуу берилет: *окуп — окубай, аткарып — аткарбай, айта берип — айта бербей* ж. б. Терс форманын мүчөсү (-ба) -ып мүчөлүү чакчылдардын өзүлөрүнө да жалганышы мүмкүн. Бирок мындай учурда чакчылга этиштик жак, чак каражаттары жалганып, сөз чыныгы этиштик мааниге өтүп кетет. *Мен ушуну такыр окубапмын. Айткан кишилериң келбептир* го.

-ып формасындагы чакчылдар кайталанып айтылса, этиштик кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, үзгүлтүксүздүгүн же кыймыл-аракетти күчөтүп көрсөтөт: *Томсоросуң, тултуясың, турасың, Ыйлап-ыйлап улутунган баладай.* (М. Алыбаев) *Анын кичинекей тегерек кара көзүнө жаш толо калгандай чыдай алган жок, өксүп-өксүп ыйлап жиберди.* (А. Токомбаев)

Чакчылдын -ып мүчөсүнүн өзү да ар башка этиш тутумунда кайталанып келе берет. Жогоруда белгилегендей, мындай учурда чакчылдарда өткөн чактык маани пайда болот: *Бирок дале күйүп-сүйүп ыр жазат, Бар го эсиңде кечээги өткөн жаш чагы.* (Т. Байзаков)

-ып мүчөсү менен уюшулган чакчылдар кээде сүйлөмдүн аягына да келет. Мындай учурда чакчыл баяндоочтук милдет аткарып, этиштик касиеттерди сактайт, бирок кандайдыр аяктабаган кыймыл-аракетти билдирет: *Кенч капкасын ачып...* Адатта, мындай сүйлөмдөр (мисалдар) атама сүйлөмдөр болот.

-А МҮЧӨСҮ

-а (-е, -о, -ө) мүчөсү үнсүз тыбыш менен аяктаган этиш уңгуларга жалганат. Мындай чакчылдар төмөнкүдөй грамматикалык маанилерге ээ:

1. Кыймыл-аракеттин этиштик кыймыл-аракет менен чогуу жарыша аткарылгандыгын билдирет: *Баланын кийген киймине айландыра көз таштады.* («Кыргыз маданияты») *Моокумун кандыра кере-кере дем алып жатты. Көрө-көрө көсөм болуптур.* (Макал)

2. Этиштик кыймыл-аракет менен мезгилдеш кыймыл-аракетти көрсөтөт: *Жүрө бергилечи, бара көрөрбүз.* («Ала-Тоо»)

Бардык сынактарга алдын ала даярдык көрөбүз. («Кыргыз Туусу»)

3. Этиштик кыймыл-аракеттин аткарылыш сапатын, ишке ашыш ыгын, деңгээлин билдирет: *Отургандар алакандарын чапкылап, каткыра күлүп калышты. Дос күйдүрө айтат, душман сүйдүрө айтат.* (Макал) *Тоголото топ тептик, топ качса да биз жеттик.* (М. Жангазиев)

4. Этиштик кыймыл-аракетти толуктоо маанисиндеги кыймыл-аракетти билдирет: *Үстүндөгү адам Чаргынга шектене карады.* (Т. Сыдыкбеков) *Чоң буркүт экен, канатын жая отуруп калды. — Жок, барбайм! — деп Айбала чыйрала сүйлөдү.* (К. Жантөшев)

5. Этиштик кыймыл-аракеттин мүнөзүнө жараша чак маанисин да кошо көрсөтөт: *Чатактын түйүнү бара чечилер.* (Т. Сыдыкбеков). Бул сүйлөмдө этиш (*чечилер*) арсар келер чакта турат, ошондуктан чакчылда (*бара*) да келер чак мааниси бар. *Бакыт короону айландыра темир тор менен курчап чыкты.* Ал эми бул сүйлөмдө этиш (*курчап чыкты*) айкын өткөн чакта турат, ошондуктан чакчылда (*айландыра*) да өткөн чак мааниси бар.

-а мүчөлүү чакчылдар да терс формада *-бай (-ба, -й)* мүчөсү менен аныкталат.

-И МҮЧӨСҮ

-й мүчөсү үндүү тыбыш менен аяктаган этиш уңгуларга жалганат да, төмөндөгүдөй грамматикалык маанилердеги чакчылдарды уюштурат:

1. Этиштик кыймыл-аракетти толуктоо маанисиндеги чакчылдарды уюштурат: *Аз болгондо он бештей адам баягы ортодо туруучу чоң столду курчай отурушту.* (Т. Сыдыкбеков) *Бекер отурганча Бекназардын төөсүн буйлалай отур.* (Фольклор)

2. Этиштик кыймыл-аракеттин аткарылыш ыгын, шартын, максатын билдирет: *Түш оой кой короого келди. Каныбек тарапты карады да, анан башын сыйпалай жашын төгүп жиберип, оңдонуп отурду.* (К. Жантөшев)

3. Жогоруда белгилегендей, терс маани каражаты менен кошо келгенде этиштик кыймыл-аракеттин аткарылыш чегин, шартын билдирет: *Тилеп алган балдарың жетим болбой кор болбойт.* (Барпы). *Ороого көмгөн дан койбой, ойлоп күлөөр жан койбой, Калпа ажыга багынды.* (Тоголок Молдо) *Жан кыйнабай жумуш бүтпөйт.* (Макал)

ТАТААЛ ЧАКЧЫЛ МҮЧӨЛӨР -ГАНЫ МҮЧӨСҮ

-ганы (-гени, -гону, -гөнү, -каны, -кени, -кону, -көнү, кээде -галы, -гели) мүчөсү өткөн чактык атоочтуктун мүчөсү -ган менен ээ болуу маанисин туюндурган байыркы -лы мүчөсүнүн биригишинен пайда болгон.

Мындай формадагы чакчылдар төмөнкүдөй грамматикалык маанилерди билдирет:

1. Баяндоочтук кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттан бери үзгүлтүксүз болуп келгенин билдирет: *Жаңы директор келгени ишибиз оңоло баштады.* («Кыргыз руху») *Ошол мытайым үстөл кучактаганы чыгым деле көбөйдү.* (Т. Сыдыкбеков) *Манас Манас болгону, Манас атка конгону, Таластан кыргыз көчкөн жок.* («Манас»)

2. Баяндоочтук кыймыл-аракеттин аткарылыш максатын көрсөтөт: *Камка апам бир топ кемпирлерди коштоп кыдырып, келиндеринен чай ичкени чыгыптыр.* (Т. Сыдыкбеков) *Ушул суроого жооп алганы сиздердин редакцияга кайрылдым.* («Асаба»)

-галы (-гели) варианты кыргыз тилинде диалектилик мүнөзгө ээ: *Чөп чабык башталганы бир топ иштер бүттү.*

-ГАНЧА МҮЧӨСҮ

-ганча (-генче, -гончо, -гөнчө) мүчөсү өткөн чактык атоочтук -ган мүчөсү менен мезгилдик маанидеги -ча мүчөсүнүн биригишинен келип чыккан. Төмөнкүдөй грамматикалык маанилерде колдонулат:

1. Баяндоочтук кыймыл-аракетке карата мезгилдик маанини билдирет: *Тек турганча тегин иште.* (Макал) *Түн бир оокум болуп калганча сабак окуганы окуган.*

Татаал сүйлөмдүн тутумунда мезгил баяндоочтук милдет аткарат: *Суу сээп, жаман таарларын кагып салганча, Маманазар чай ичип келди.* (К. Жантөшев)

2. Баяндоочтук кыймыл-аракеттин аткарылыш сапатын билдирет: *Ууру тойгончо жеп, өлгөнчө карганат.* (Макал) *Күн сайын кечинде кечкурун ушул жерге келип, түн бир оокум болгончо отурам.* (Т. Абдумомунов)

3. Алымсынбагандык, купулга толбогондук, кандайдыр бир нерсеге ыраазы болбогондук маанисин билгизет: *Казан асып сенделип, Калкыңда тирүү жүргөнчө, Каным жүрү кетели, Качып жүрүп өтөлү.* (Токтогул)

ГЫЧА МҮЧӨСҮ

Бул мүчө көпчүлүк учурда *-ганча* мүчөсүнүн варианты катары каралат. Мындагы *-гы* (*-гыча*) мүчөсү келер чактын байыркы атоочтук мүчөсү болуп эсептелет.

-гыча мүчөсү менен уюшулган чакчылдар төмөнкүдөй грамматикалык маанилерди билдирет:

1. Баяндоочтук кыймыл-аракетке мезгилдик чектөө маанисин кошумчалайт: *Кеткиче Жамбыл менен бирге болуп, Жаңырган биротоло оюн көрдүм.* (Тоголок Молдо) *Айтор, Субанкулду кутуп отургуча кеч кирип кетти.* (Ч. Айтматов)

2. *-гычакты* (*-гичекти*, *-гүчөктү*, *-гучакты*) вариантында колдонулуп, баяндоочтук кыймыл-аракетке кошумча өткөн кыймыл-аракетти билдирет: *Көңүл күсөп тапкан ушул обонду Үнүм бүтүп калгычакты ырдаймын.* (К. Сабыров) *Ойноп күлүп, көпкө жүрдүк, жаркыным, кеткичекти аппак болуп таң атып.* (С. Жусуев)

-МАЙЫНЧА МҮЧӨСҮ

Бул мүчө терс форманын *-ма* (азырынча *-ба*), байыркы чакчыл *-йын* жана мезгилдик маанидеги *-ча* мүчөлөрүнүн биригишинен турат. Төмөнкүдөй грамматикалык маанилерде колдонулат:

1. Баяндоочтук кыймыл-аракетке мезгилдик чектөө маанисин кошумчалайт: *Мен бир ишти баштап алсам эгерде, Аягына чыкмайынча тынбаймын.* (К. Сабыров)

2. Баяндоочтук кыймыл-аракетке себеп маанисин кошумчалайт: *Көзүм жумулмайынча сенин кунуңду, Чубактын кунундай кубалайм.* (А. Токомбаев) *Бул бороон басылмайынча биз, жолду таба албайбыз.* (К. Жантөшев) *Ша йыргүл. Жок! Айтмайынча эч кайда кетпейм!* (Т. Абдумомунов)

Бул мүчө *-майын* формасында да жолугат: *Бала ыйламайын эмчек жок.* (Макал)

§ 120. Атоочтуктар тууралуу жалпы маалымат

Этиштин өзгөчө формаларынын бири — атоочтук. Атоочтуктар кыймыл-аракетти, же ал-абалды заттын белгиси катары көрсөтүп, дайыма атооч сөздөр менен айкашып, аларды аныктап келет.

Атоочтукту уюштуруучу мүчөлөр: *-ган*, (*-ген*, *-гон*, *-гөн*), *-кан*,

-кен, -кон, -көн), -ар (-ер, -ор, -өр), -бас (-бес, -бос, -пас, -пос, -пес, -пөс), -оочу (-өөчү), -уучу (-үүчү), -чу (-чү). Булардан башка да айрым мүчөлөрү бар. Аналитикалык жол аркылуу да чакчылдын -а (-е, -й) формаларына элек деген сөздүн кошулушу менен атоочтук жасалат.

Атоочтуктар этиштин өзгөчө формасы болгондон кийин түзүүчү негиздер дайыма этиш унгулардан турат: *Топ кыздар элек, топ кыздар — Сыланган сынаа, сак куштар.* (К. Сариева) *Күйүт тартар кезимди билип келгин, кырк жигит. Күч, кубатты кетирбей кирип келгин кырк жигит.* («Курманбек»)

Атоочтуктар этиштик жана атоочтук касиеттерге ээ.

§ 121. Атоочтуктардын өзгөчө белгилери

I. Этиштик белгилери:

1) Заттардын кыймыл-аракеттик, ал-абалдык белгисин билдиргени менен, атоочтуктарда кыймыл-аракетти билдирүү касиети сакталып калат: *Барчынды көр бала барчын окшойбу, Шаңшыгы курч, аскаларга жаңырган.* (К. Сабыров) *Айыгар оорунун дарысы өзү табылат.* (Макал)

2) Атоочтуктарда мамиле маанилери сакталат: *Алдыда сакал, муруту алынбаган, кабагы салыңкы, зор денелүү алп киши турду.* (Э. Турсунов) Мында алынбаган атоочтугу туюк мамиле маанисин билдирди. Анын бул кыяпатын дароо туюнган үй ээси колун бооруна алып жүгүнө берди. (С. Өмүрбаев) Мындагы туюнган — өздүк мамиле маанисиндеги атоочтук. *Мен бара жаткан кезде, Чоңкол жыйналган топту койдой айдап жөнөп калган.* (М. Элебаев) Туюк мамиле маанисиндеги атоочтук — *жыйналган. Мына ушу Шакаптар, Көк-Серек аймагын ар дайым намазга түшүргөн имам.* (С. Өмүрбаев) Аркылуу мамиле маанисиндеги атоочтук — *түшүргөн.*

3) Атоочтуктар чак маанилерин да көрсөтөт: *Үңкүргө жакындай берген Акбаранын жүрөгү бир жамандыкты сезді.* (Ч. Айтматов) Бул сүйлөмдөгү атоочтук (*жакындай берген*) өткөн чак маанисин берип турат. *Айтылар сөзүбүз, аткарылар ишибиз бар, мырзам.* (Т. Касымбеков) Атоочтуктар (*айтылар, аткарылар*) келер чак маанисин берип турат.

4) Атоочтуктар этиштик оң жана терс формаларда айтылат б. а., атоочтуктарга -ба мүчөсү жалгана берет: *Көрүнгөн тоонун ыраагы жок.* (Макал) *Ат арыбас болсочу, Жаш карыбас болсочу.* (Токтогул)

2. Атоочтук белгилери:

1) Атоочтуктар атооч сөздөрдүн ичинен сын атоочторго жакын келип, алар сыяктуу заттын белгисин, касиетин, сапатын билдирет, сын атоочтун суроолоруна жооп болуп түшөт: *Жигиттин көөнү кубанат Булкунган буудан ат менен.* (Барпы) *Саймалуу жүзаарчысын алып, манасчы маңдайынан чыбырчыктаган терди арчып, ордуна барып отурду.* (Э. Турсунов) Мындагы атоочтуктар (*булкунган, чыбырчыктаган*) кандай деген суроого жооп берди.

2) Сын атоочтордой эле затташуу касиетине да ээ. Сүйлөмдө аныкталгычсыз келгенде атоочтуктар сан, жөндөмө, таандык категорияларынын көрсөткүчтөрү менен өзгөрө берет: *Үч атчан жакындаганда үч жигит тура калып, аттарын алды да кермеге байлады.* (Э. Турсунов). *Коштошуп колун кармашып, Жакын калды жөнөргө.* («Курманбек») *Бербестин ашы бышпас.* (Макал)

3) Сын атоочтордой эле атоочтуктар да синтаксистик жактан дайыма аныктоочтун милдетин аткарат: *Ала-Тоом аскасынан учурган бүркүтүндөй болууну эңсеп-самадым.* (К. Сабыров) *Кулпурган бойлор сиздики, Кусадар жүрөк биздики.* (Барпы)

Атоочтуктар баяндоочтун да милдетин аткарат: *Туулганмын кырк экинчи жылы мен, Кан мезгилде фронт менен тылы тең.* (К. Сабыров)

Затташкан учурда сүйлөмдүн ээси менен толуктоочунун милдетин аткарат: *Толубайда койчу болуп жүрүп, бир токтусун жоготконум үчүн үч күн арыкта сууга салып сабаганы да бар.* (М. Элебаев) *Күн жарыгы тийгендей күлгөнү кызык баланын.* (Женижок)

Азыркы кыргыз тилинде алгачкы мааниси боюнча атоочтук болгон, бирок тилдин бара-бара өсүп-өнүгүшүнүн негизинде заттык маанилерге биротоло өтүп кеткен сөздөр да бар. Алар азыркы учурда кыймыл-аракетти заттын белгиси катары билдирүүдөн таптакыр калып калган. Тактап айтканда, сырткы түзүлүшүндө атоочтук жасоочу мүчөлөрдүн даана көрүнүп турганы менен, кыймыл-аракеттик мааниден эчтеме калган эмес. Буга азыркы кыргыз тилиндеги төмөнкү сөздөр кирет: *капкан, тууган, чагылган, жууркан, жазуучу, сатуучу, балта жутар, эчки эмер, кабаган, сүзөгөн, тебенээк ж. б.*

§ 122. Атоочтуктардын жасалышы

Атоочтуктар төмөнкү мүчөлөр аркылуу жасалат:

-ГАН

-ган мүчөсү этиштик негиздерге жалганып, өткөн чактык маанидеги атоочтукту жасайт. Муну атоочтуктун өткөн чак формасы деп да айтабыз: *Беделүү талаа менен өрүктүрдүн ортолугунда буудай эгилген тектир жатат.* (М. Гапаров) *Көпкө ыраазы болбогон азда жетпей зар болот.* (Жеңижок)

-ган мүчөсү аркылуу жасалган атоочтуктар баяндоочтук милдет аткарганда дайыма өткөн чактык мааниде болот: *Булардын баарын кечээ эле айткансыңар.* (К. Осмоналиев)

Мындай учурда жак мүчөлөр негизги ролду ээлейт. Баяндоочтук милдет аткарган атоочтуктар адамзаттык зат атоочтордун милдетин аткарат, же адамзатка тиешелүүлүктү билдирет: *көргөнбүз, келгенсиздер, баргандар ж. б.*

Ал эми атоочтук милдетте турса, анын мезгилдик мааниси туруксуз болот, б. а. өткөн чактык маанисин да, кайсы чак экени белгисиз абстрактуу чак маанисин да билдирет берет: *Жакшы аялдын белгиси жашаган үйүн гүлдөтөт.* (Жеңижок) *Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт.* (Токтогул) Атоочтуктар (*жашаган, көпкөн*) аныктоочтук милдет аткарышып, өткөн чактык маанилерде келишти.

Аска башынан асмандын көгөргөн тилкеси чамгарактап көрүнгөнсүйт. (С. Өмүрбаев) *Маңдайында жарашкан калемкашың Арзыкан.* (Барпы) Бул мисалдардагы атоочтуктар (*көгөргөн, жарашкан*) ошол сүйлөмдө аткарылган кыймыл-аракет, ал абалдык процесс менен мезгилдеш маанилерде айтылды.

-ган мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктар аныктоочтук милдетте турганда кыймыл-аракеттик белгини мезгилге тиешеси жок билдириши да мүмкүн: *Кеп бербеген такымчы болбогула, балдар ай.* (Барпы) *Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз, шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз.* (Макал)

-ган мүчөсү менен уюшулган атоочтуктар ээлик милдет аткарганда затташат да, мезгилдик касиетти билдирбейт: *Өзгөгө да, өзгө да баталбаган — желөпкө. Кабар укса тынч алып жаталбаган — желөпкө.* (Барпы) *Күзүндө чыгынбаган кышында жылынбайт.* (Макал)

-ган мүчөлүү атоочтуктар затташканда сан, таандык жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алат да, толуктоочтун милдетин аткарат: *Сүйлөгөндүн оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман.* (Макал) *Алтынды көрүп алданбай, алкымыңдан кармалбай, ырдай бил-*

гин жакканга. (Барпы) Кожо келсе кой союп, алдын алып нан коюп, сыйлагандан эмесмин. (Барпы) Буракжан, сен деп боздодум, боздогонум койбодум. (Барпы)

-ган мүчөсү менен жасалган атоочтуктардын татаал формалары төмөнкүдөй ыкмалар аркылуу уюшулат:

1) -ган мүчөсү көмөкчү этиштерге уланып келет: *уктап жаткан, сүйлөп отурган, ырдап берген, айта жүргөн, келе берген, окуй баштаган, сайрай алган, токуй берген ж. б.*

2) Түгөйлөрүнүн экөө тең -ган мүчөсү менен айтылат: *көргөн-билген, жүргөн-турган, кирген-чыккан, баскан-турган, келген-кеткен, жазган-жазбаган, окуган-окубаган ж. б. Мисалы: Көргөн-билгендер айтып келишти. («Ала-Тоо»)*

3) Биринчи түгөйү -ып мүчөлүү чакчыл болуп келет: *көрүп билген, келип кеткен, билип билбеген, келип калган ж. б. Мисалы: Токо карагайдын бутагына минип отурган. (А. Токомбаев)*

4) Биринчи түгөйү атооч сөздөрдөн туруп да татаал формалар уюшулат. Мисалы: *Анын капкара болгон куйкул кашы серпилип, өңү сүрдүү көрүнөт. (С. Сасыкбаев)*

-АР

-ар мүчөсү этиштик негиздерге жалганып, келер чактык атоочтуктарды уюштурат. Муну атоочтуктун келер чак формасы деп айтабыз: *Кара кыз, мага күн барбы, кайгырбай жатар түн барбы?* (Тоголок Молдо) *Аштык айдар уулум бар, жибек созор кызым бар. (Фольклор)*

-ар мүчөсү аркылуу уюшулган атоочтуктар баяндоочтук милдет аткарганда дайыма келер чактык мааниде болуп, кандайдыр бир күмөндүүлүктү билгизүү менен, тиешелүү жак мүчөлөрүн кабыл алат: *Кабылан жолго жатарбы, Катыларга катылбай, Кадемим мындай катарбы?* («Манас») *Сен унутсаң, мени унутуп каларсың. (С. Акматбекова)* Мисалдардагы *жатарбы, катарбы* деген атоочтуктар үчүнчү жакта туруп, баяндоочтун милдетин аткаردы. (Мындай кырдаалда үчүнчү жактын жак мүчөсү болбойт). Ал эми *унутуп каларсың* экинчи жакка (-сың) таандык. Бардыгында тең арсар келер чактык маани даана байкалып турат. Бул, албетте, баяндоочтун милдеттеринин бири.

-ар мүчөлүү атоочтуктар аныктоочтук милдет аткарганда алдыда аткарыла турган иш, кыймыл-аракет заттын белгиси катары көрсөтүлөт. Келер чактык жана күмөндүүлүк грамматикалык маанилер сакталат: *Адам түгүл селдин да жолун тосуп коер алы бар, же ошо сел болуп каптап кетер да кубаты бар*

элдин. (С. Өмүрбаев) *Буудайдын барар жери — тегирмен.* (Макал)

Келер чактык грамматикалык маанилер сакталбай да калышы мүмкүн, бирок кандайдыр бир затка жалпы эле мүнөздүү болгон кыймыл-аракетти жана күмөндүүлүктү туюндурган грамматикалык маанилер жоголбойт. Мисалы: **Болор** кулун жедеде жулкунат, **болор** бала бешикте булкунат. (Макал) **Барар** жагың чамалап, **басар** жолун камалап, кош канатты сабалап, **кууп** жетип асмандан илип кетсем кантесиң? (Барпы) **Өлөр** эчки койчунун таягына сүйкөнөт. (Макал)

-ар мүчөсү менен уюшулган атоочтуктар затташып кетип, ээлик (**өсөр** элди сыйлайт), толуктоочтук (**Берерге** бешимде кымыз) милдет аткарат. Мындай учурларда да келер чактык кыймыл-аракет жана күмөндүүлүк маанилер сакталат.

Атоочтуктун бул мүчөсүнүн терс формасы болуп -бас мүчөсү (-бас < -ба, -с) эсептелет. Бул этиштик негиздерге жалганат жана келер чактык терс маанилерди берет: *Алыс созгон арканын адамда үмүт эмеспи, Көкүрөктү өрттөгөн кетпес күйүт эмеспи.* (Барпы) *Элин сагынбас эр болбойт, үйүрүн сагынбас ат болбос.* (Макал)

-бас мүчөсү -ар мүчөсүнөн айырмаланып, күмөндүүлүк маанисин солгундатат, кээде таптакыр эле жоготуп жиберет: *Акыл — тозбос тон, билим — түгөнбөс кен.* (Макал) *Ок өтпөс тон кийгизип, ок жетпес ат мингизип, киши жүрүп, эл билбес Манасты тоого багалы.* («Манас»)

-ар, -бас мүчөлөрү менен жасалган татаал атоочтуктар да бар.

1) Бул мүчөлөр көмөкчү этиштерге жалганып келет: *билип алар, бара берер, айтып көрөр, басып келбес* ж. б.

2) Түгөйлөрүнүн биринчиси -ар, экинчиси -бас мүчөсү менен айтылат: *билинер-билинбес, көрүнөр-көрүнбөс, айтар-айтпас, келер-келбес, иштер-иштебес* ж. б.

Бул учурда заттагы кыймыл-аракеттик же ал-абалдык касиет солгундап көрсөтүлөт: **Болор-болбос** иш үчүн ушунчалык капаланасыңбы? («Кыргыз руху»)

3) Биринчи түгөйү атооч сөздөрдөн турган келер чактык татаал атоочтуктар да бар: *таң атар маал, үч жашар бала, жер карабас адам* ж. б.

Мындай формалардын көпчүлүгү биротоло заттык мааниге өтүп кеткен: *кыз ойготор* (күүнүн аты), *беш атар* (мылтыктын аты), *эшик ачар, төшөк салар* (салттар), *камчы чабар, орун басар* (кызмат) ж. б.

Бул мүчө кыймыл атоочтун -оо (-уу) мүчөсү менен адат өткөн чактын -чу мүчөсүнүн биригишинен келип чыккан. Этиш уңгуларга жалганат жана келер чактык атоочтукту жасайт. Мисалы: *Качыrsa талкан кылуучу канкор Манас каны бар, Кыйратып кырып кетүүчү кырк чоросу дагы бар.* («Манас»)

Бул мүчөнүн тутумундагы созулма үндүүнүн бири көбүнчө түшүрүлүп айтылат: *Көздөрүндө огу болсо атып жиберчүдөй!*.. (Т. Абдумомунов) *А менин ачуум келет ар кадамда, ачууну келтирчү иштер ар кадамда.* (О. Султанов)

-оочу (-уучу) мүчөсү менен жасалган атоочтуктар келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: *Бул айтылуучу кеп Шаршенбай кеби, ар нерсеге анын сонун эби.* (А. Осмонов) *Ары карай кетүүчү машинага булгаарыны жеткирип турат.* (С. Сасыкбаев)

Кайталанган же келечекте адат катары иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: *Чайга салып жутар кезде, заар тилин куйкалоочу мен кыргыздын акыны.* (А. Осмонов) *Китепти окуп чыгып, көчүрүп алчу жерлерин белгилеп алды.*

Бул мүчө менен уюшулган атоочтуктардын ичинен затташып, биротоло заттык мааниге өтүп кеткендери да бар: *сатуучу, окуучу, байкоочу, тейлөөчү, тергөөчү, жазуучу* ж. б. Мисалы: *Жолоочунун бул кандайча шылдыңы...* (А. Осмонов)

-оочу (-уучу), -чу (-чү) мүчөсү менен уюшулган атоочтуктар синтаксистик жактан сүйлөмдүн эсинин (*Отурган ордунда үргүлөп кетүүчүлөр да табылды*), баяндоочтун (*Кыдырата отургандар — чайкоочулар*), аныктоочтун (*Жигит өлчү жерине күлүп барат*) милдетин аткарат. -чу формасындагы атоочтук толуктоочтун да милдетин аткара берет: *Тигиндей барып алчусун алды да, жолуна түштү.*

-А (-Е, -И) + ЭЛЕК

Атоочтуктун бул формасы -а (-е), -й мүчөлүү чакчылдарга *элек* деген жардамчы этиштин жалганышы аркылуу уюшулат. Мааниси боюнча али ишке аша элек кыймыл-аракетти же ал-абалды заттын белгиси катары көрсөтүп, келер чактык атоочтуктар болушат: *Тулаңынан дүйнөнүн күбүлө элек мени максат соңунан издегиле.* (К. Сариева) *Ачыла элек сандыкта бычыла элек кундуз бар.* (Макал)

Атоочтуктун бул формасы да затташып кетип, сан, таандык жана жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөт: *түшүнө элек*

окуучу, али кете элегин белгилеп ал, айтыла элек ойлор, көргөнүңдөн көрө элегиң көп ж. б. Мындай өзгөчөлүктөрү менен сүйлөмдө ээ, баяндооч, аныктооч, толуктоочтордун милдетин аткара алат.

Баяндоочтун милдетин аткарганда жак мүчөлөрүн кабыл алат, же жак формасында айтылат: *Адыл кызмат ордуна келе элек. Силер али чыгарма жаза элексиңер.*

-ГЫДАЙ

Этиштик негиздерге жалганып, аткарылышы ыктымал кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтөт: *Балам, жөө жүргүдөй ал калбады менде.* («Ала-Тоо») *Шаарда ары-бери басып тургудай бир машина алдым.* («Кыргыз Туусу»)

Бул мүчөнүн тутумунда сын атооч жасоочу -дай мүчөсү бар, ошондуктан мындай формадагы атоочтуктарды сын атоочтордон ажырата билүү зарыл.

-гыдай мүчөсүнүн милдетин -чудай мүчөсү жана -а + турган формасы да аткара берет: *кар жаагыдай — кар жаачудай — кар жаай турган, аткаргыдай — аткарчудай — аткара турган* ж. б.

Учур чактык атоочтуктар да бар. Алар чакчылдын -ып формасына жат, тур, отур, жүр деген жардамчы этиштердин -ган мүчөсү аркылуу уюшулат: *уктап жаткан, айтып отурган, окуп жүргөн* ж. б. Мисалы: *Бала уктап жаткан кыздын жанына келди.* (Жомок) *Анын шаарда окуп жүргөн бир сулуу кызы бар.* (М. Гапаров)

Байыркы атоочтук формалар көрүнүшүн сактаган айрым мүчөлөр да жолугат.

-мыш: *Сүрөп алган жазмыш жолу аябай, камчы менен май сооруга чапкансыйт.* (А. Осмонов)

-гыс: *Анын күнөөсү ат көтөргүс.* (К. Жантөшев) *Кызга бергис жубан бар.* (Макал)

-аган: *Алаган колум берген.* (Макал)

-максан: *Билмексен киши болуп калды.*

§ 123. Кыймыл атоочтор тууралуу жалпы маалымат

Кыймыл-аракеттин, ал-абалдын же кыймыл процессинин атын билдирүүчү этиштик туунду формалар кыймыл-атоочтор деп аталат: *Менин да үй-жайым бар, дастарконум жайылуу, конок төшөгүм салынуу.* (Ч. Айтматов) *А көрөк тилегин куштардын келгиче саламат болушун.* (С. Акматбекова)

Кыймыл атоочтор этиштик негиздерге -оо (-өө), -уу (-үү), -ып (-ип), -мак (-мек), -мок (-мөк), -май (-мей, -мой, -мөй) деген мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат.

Биз жогоруда белгилегендей, кээ бир түрк тилдеринде кыймыл атоочтор этиштин баштапкы формасы катары каралат. Биз аларды этиштин өзгөчө формалары деп эсептейбиз.

Этиштик туундунун негизи этиш сөз болгон менен, берген мааниси ошол кыймыл-аракетти, ал-абалды же процессти атоо болуп эсептелет. Ошондуктан кыймыл атоочтор атооч сөз түркүмүнө жакын болот. Демек, алардын атоо мааниси биротоло орун-очок алып, кыймыл-аракеттик мааниси жоголуп, бара-бара толук затташып кетүүсү оной. Азыркы кыргыз тилинде башта кыймыл атооч формасында болуп, биротоло зат атоочко өтүп кеткен сөздөр өтө арбын: *сууроо, ойлоо, жазуу, окуу*, (улак) *таргыш*, (күн) *батыш*, (күн) *чыгыш, күрөш, согуш, чабыш, жүрүш-туруш, оймок, илмек, өрмөк, сокмок, чертмек*, (көз) *таңмай*, (кыз) *куумай*, (жоолук) *таштамай*, (кан) *таламай*, (жамбы) *атмай* ж. б.

§ 124. Кыймыл атоочтордун өзгөчө белгилери

Кыймыл атоочтордун төмөнкүдөй этиштик белгилери бар.

1) Тутумунда этиштин мамиле көрсөткүчтөрүн сактап, мамилелик маанилерди өзүлөрү менен кошо ала жүрөт: *Келемин горизонттон горизонт кууп, көшүлүү гана керек эмес мага.* (К. Сариева) Мындагы кыймыл атооч (*көшүлүү*) туюк мамиле көрсөткүчү менен келип, анын маанисин сактап турат. *Жат жазуу жаздырыштын кереги жок деп чечтик.* Бул сүйлөмдө болсо аркылуу мамиле көрсөткүчү менен келип (*жаздырыштын*), анын маанисин сактады.

2) Кыймыл атоочтор этиштик касиетин сактап, өздөрү менен бирге келген атооч сөздөрдүн тигил же бул жөнөмөдө келишин талап кылат: *А дубалдын ар жагы жаңгак эле, ээси жок, эч адамга тийиши жок.* (С. Акматбекова) *Аргасыздан ага-буга карабай, мен шаарга кетмек болдум шашылыш.* (К. Сабыров)

Кыймыл атоочтордун атооч сөз түркүмдөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү:

1) Кыймыл-аракет маанисин эмес, атоо маанисин билдирет: *Жетимиш-сексен уй сааш оңойбу?* (М. Элебаев) *Бир карашың белги берип бакыттан, бир карашың жабат күндүн түндүгүн...* (К. Сабыров)

2) Зат атоочтун категориялары менен өзгөрүүгө жөндөмдүү.

ТААНДЫК БОЛУП ӨЗГӨРӨТ:

Жекелик сан

Көптүк сан

1. жазуум, өрмөгүм	жазуубуз, өрмөгүбүз
2. жазууң, өрмөгүң	жазууңар, өрмөгүңөр
жазууңуз, өрмөгүңүз	жазууңуздар, өрмөгүңүздөр
3. жазуусу, өрмөгү	жазуусу, өрмөгү

Жалпы таандыкта: жазуунуку, тааныштыкы, чертмектики, жүрүш-туруштуку ж. б.

ЖӨНДӨЛӨТ:

А. суроо	чыгыш	чертмек
И. суроонун	чыгыштын	чертмектин
Б. суроого	чыгышка	чертмекке
Т. суроону	чыгышты	чертмекти
Ж. суроодо	чыгышта	чертмекте
Ч. суроодон	чыгыштан	чертмектен

3) Сүйлөмдө негизинен ээ менен толуктоочтук милдеттерди аткарат: *Ээрде олтурушу кыт куйгандай бекем.* (Т. Сыдыкбеков) Ээнин (*олтурушу*) милдетин аткарды. *Төгүлүүңдү баса албайт күн аптабы.* (К. Сариева) Толуктоочтун (*төгүлүүңдү*) милдетин аткарды.

§ 125. Кыймыл атоочтордун жасалышы

Кыймыл атоочтор төмөнкү мүчөлөр аркылуу жасалат:

-ОО (-УУ)

Кыймыл атоочтун бул мүчөсү — эң өнүмдүү мүчө. Ал аркылуу жасалган кыймыл атооч кыймыл-аракетти же ал-абалды атайт. Мисалы: *Ушул бир-эки жылдан бери кыргыз жерине кытай, дуңгандар келип, элге апийим айдоо жайылган.* (М. Элебаев)

Аталган мүчө жатыш жөндөмөсүндө туруп (-оодо, -ууда) учур чакты уюштурат (караңыз: учур чак)

-оо (-уу) мүчөсүнүн зат атооч жасоочу -оо (-уу) мүчөсү ме-

нен түпкү теги бир. Кыргыз тилиндеги *толгоо, аштоо, курчоо, бүлөө, жайлоо, сүйүү, чийүү* деген сыяктуу зат атоочтор кыймыл атоочтордун затталышынан пайда болгон.

-ЫШ

Бул мүчө да өнүмдүү мүчө болуп саналат. Мунун жардамы менен уюшулган кыймыл атооч кыймыл-аракеттин же ал-абалдын атын билдирет: *Бир карашың бир сезимди тирилтип, бир карашың бир сезимди өлтүрөт.* (К. Сабыров) *Бир көргөн — би-лиш, эки көргөн — тааныш.* (Макал)

Кээде жатыш жөндөмөдө туруп, учур чак маанисин берет: *Былтыртан бери окуштамын.*

Затташып кетип, биротоло зат атоочко өткөн сөздөр да бар: *күрөш, согуш, айтыш, күнчыгыш, күнбатыш ж. б.*

-МАК

Бул мүчө анча өнүмдүү эмес. Ал аркылуу жасалгандар кыймыл-аракеттин атын каалоо, тилек маанилер менен кошо айтат: *Эми эле этти чыгармак болуп жатканда Карнык мага карай буйрук этип калды.* (М. Элебаев) *Найза саймак — эрдиктен, ат жоорутмак — тердиктен.* (Макал)

Зат атоочтун категориялары боюнча өзгөрөт.

-МАЙ

-май мүчөсүнүн жардамы менен жасалган кыймыл атоочтор адат болгон, же өнөкөткө айланган кыймыл-аракеттин атын атап, таандык, жөндөмө категориялары боюнча өзгөрөт жана сүйлөмдө толуктоочтук, ээлик, аныктоочтук, кээде баяндоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Алмайдын бермейи бар.* (Макал) *Кичине эле ачууланса муштумун көтөрмөй жоругу бар.* (Б. Усубалиев) *Сур булуттун чөмүлүп кучагына, Өрткө айланбай тымызын өчмөй болду.* (К. Сариева)

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986.

2. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Вып. 3. 1940.

3. Грамматика киргизского литературного языка. Ч. 1. Фонетика и морфология. — Фрунзе. Илим. 1987.

4. Давлетов С., Кудайбергенев С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, Мектеп, 1980.
5. Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. Педагогикалык окуу жайлары үчүн. Фрунзе, Мектеп, 1982.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. — Фрунзе: Мектеп, 1971.
7. Кажибекев Е. З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). Алма-Ата, Наука, 1986.
8. Кононов А. Н. Опыт реконструкции тюркского деепричастия на -п, -б, -пан, -бан, -банын (н). — «Вопросы языкознания», 1965, № 5.
9. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүм. Фонетика жана морфология. Фрунзе, Илим, 1980.
10. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, 1964.
11. Мамутова З. Кыргыз тилиндеги атоочтуктун -ган формасы. — Труды Пржевальского гос. пед. инст-та. Вып. 13. 1968.
12. Мураталиев М. Кыргыз тилиндеги этиштик сыпаттар (атоочтуктар) жөнүндө. — Известия АН Кирг. ССР. Серия общественных наук. Т. 2. Вып. 1 (лингвистика). 1960:
13. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. — Баку: Маариф, 1979.
14. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. — М., Наука, 1988.
15. Тойчубекова Б. Кыймыл атоочтор. — «Мугалимдер газетасы», 4-июль, 1967.
16. Тойчубекова Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтордун кээ бир маселелери. — Фрунзе, Мектеп, 1968.
17. Тойчубеков Б. Кыргыз тилиндеги кыймыл атоочтун -ыш формасы. — Китепте: Сборник трудов аспирантов и соискателей. — Фрунзе, Изд-во КГУ, Вып. 4, 1968.
18. Тойчубекова Б. -мак формасындагы кыймыл атоочтордун морфологиялык айрым белгилери. — Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе, 1970.
19. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги чакчылдар жана алардын берген маанилери. — Тил жана адабият институтунун эмгектери. IX чыгышы. Фрунзе, 1957.
20. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. — Фрунзе, Кыргызокуупедмамбас, 1960.
21. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. — Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).
22. Шаршеев Н. Азыркы кыргыз тилиндеги атоочтук модалдык сөздөр. — Китепте: Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. Фрунзе, 1970.
23. Эралиева Б. Чакчыл жана анын грамматикалык белгилери. — «Мугалимдер газетасы», 27-май. 1970.

ТАКТООЧ

§ 126. Жалпы маалымат

Тактоочтордун өз алдынча сөз түркүмүн түзөөрү түркология илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде узак мезгилдер бою шектүү каралып келген. Кээ бир окумуштуулар аларды өз алдынча сөздөр тобун — сөз түркүмүн — түзөт дешсе, айрымдары тактооч сөздөрдүн бир бөлүгүн сын атоочторго, бир бөлүгүн зат атоочторго ыйгарып келишкен.

Ушундан улам кыргыз тил илиминде да 1950-жылдарга чейин тактооч өз алдынча сөз түркүмү катары мектеп грамматикасына киргизилген эмес.¹ Кыргыз тил илиминин башатында турган кызыл-профессор Касым Тыныстановдун окуу китебинде тактооч жөнүндө сөз болбойт². Тактооч сөздөрдүн өзүлөрү окуу китептеринде мисалдар катары тигил же бул сөз түркүмүнөн жолукпайт. Айтор, тактоочтор тилде колдонулуп, өзүнчө сөз түркүмү катары бөлүнүп турса да, көпкө чейин көз жаздымда калып келген.

Кыргыз тилинде тактооч сөздөрдү өзүнчө сөз түркүмү катары кароо керектигин алгачкы жолу окумуштуу С. Кудайбергенов айткан³. Ал эми тактоочторго атайы иликтөө жүргүзүп, анын табиятын, башка сөз түркүмдөрдөн болгон айырмачылыктарын илимий түрдө ачып берген, б. а., өз алдынча сөз түркүмү экендигин ишенимдүү далилдеген окумуштуу С. Давлетов⁴ болуп саналат.

Кыймыл-аракеттин ар түрдүү кырдаалын (ордун, мезгилин, себебин, максатын, сан-өлчөмүн, сын-сыпатын) көрсөтүп, мор-

¹ Сартбаев К. К. Кыргыз тилинин окутуу методикасы. 4-басылышы. Фрунзе, Мектеп, 1968, 121-б. Кудайбергенов С. Тактоочтор (наречие) жөнүндө. «Мугалимдерге жардам», 1949, № 11, 32-б.

² Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934, 88-б. (Латын ариби менен)

³ Кудайбергенов С. Тактоочтор жөнүндө. «Мугалимдерге жардам», 1949, № 11, 32—35-б.

⁴ Давлетов С. Наречие в современном кыргызском языке. Автореф. дисс. на совск. канд. филол. наук. Фрунзе, 1956, 15-б.

фологиялык жактан дээрлик өзгөрбөй, сүйлөмдө көбүнчө этиш сөздөр менен айкашып келип, бышыктоочтук милдет аткарган сөздөр тактооч деп аталат. Тактооч сөздөрдүн маанилери абстракттуу болот. Анын өзүнө гана тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү бар. Тактооч сөздөр качан? кайсы? кайда? кантип? кандай? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мисалы: *Анархан баласына жаңы көйнөктү кийгизип жатканда тыштан Дарыяхан акырын кирип келди.* (К. Жантөшев) *Түндөгү далайга ачык дуулдаган барлар, ресторандардын эшиктери азыр дымып, зымпыя жабык бойдон.* (К. Жусупов)

Тактоочтор башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү белгилери менен айырмаланат:

1. Лексикалык жактан маанилери абстракттуу келет да, кыймыл-аракеттин, процесстин, абалдын кырдаалын (ордун, мезгилдик, себеп, максат, сан-өлчөм, сын-сыпат кырдаалдарын) билдирет.

2. Морфологиялык жактан тактоочтун өзүнө гана тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү бар.

3. Синтаксистик жактан дайыма этиш сөздөр менен айкалышта болуп, сүйлөмдө көбүнчө бышыктоочтук милдет аткарат.

4. Тактоочтун өзүнө тиешелүү грамматикалык категориясы жок. Ошондуктан ал «дээрлик өзгөрбөгөн» сөз түркүмү деп аталып келет.

Эскертүү: Чынында тактооч сөздөрдүн бир тобу сын атоочтун даража көрсөткүчтөрү менен өзгөргөндөй өзгөрүүлөргө дуушар болот: *азыр — азырыраак, кийин — кийинирээк, анан — ананыраак, башта — баштараак, эрте — эртерээк, бая — баяраак, төмөн — төмөнүрөөк, ылдый — ылдыйыраак — өтө ылдый, жогору — өтө жогору, бат — бапбат, дароо — дапдароо, улам — улам-улам, бат — бат-бат, тез — тез-тез, бачым — бачым-бачым ж. б.* Ал эми бышыктагыч тактоочтордун бир тобу зат атоочтор сыяктуу өзгөрүүлөргө да дуушар болот: *Алыстан-алыстан комуз кылдары муңканат.* (Т. Абдумомунов) *Эң алдыга Ороңгунун Кула бээ түшөт.* (К. Жусупов)

§ 127. Тактоочтордун маанисине карай бөлүнүшү

Маани жактан тактоочтор өтө ар түрдүү келет. Алардын бир тобу кыймыл-аракеттин мезгилдик жана мейкиндиктеги орундук кырдаалдарын билдирсе, экинчи бир тобу кыймыл-аракеттин же сапаттык белгилердин сын-сыпаттык жана сан-өлчөмдүк касиеттерин билгизет. Мына ушундай маанилик өзгөчөлүктөрүнө жараша биз тактоочторду эки топко бөлөбүз: бышыктагыч тактоочтор жана аныктагыч тактоочтор.

§ 128. Бышыктагыч тактоочтор

Бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган мезгилин, өтө турган ордун, болуш себеп же максат кырдаалдарын көрсөтөт. Бышыктагыч тактоочтор *качан? кайда?* деген сыяктуу суроолорго жооп болуп, сүйлөмдө көбүнчө бышыктоочтун милдетин аткарып келет. Мисалы: *Азыр көздөрүнүн курчу кеткен, кулактары да жакшы укпайт.* (К. Жусупов) *Пермесин аты Анарбай, Өйдө-төмөн жүгүрүп, Күйүп кетти панардай.* (Фольклор)

Булар кыймыл-аракеттин мезгилдик жана мейкиндиктеги орундук катыштарына жараша өз ара дагы топторго бөлүнөт: мезгил бышыктагыч тактоочтор, орун бышыктагыч тактоочтор жана себеп, максат бышыктагыч тактоочтор.

§ 129. Мезгил бышыктагыч тактоочтор

Мезгил бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин боло турган учурун, мезгилин көрсөтүп, *качан? качантан бери? кайсы кезде? качанга чейин?* деген өндүү суроолорго жооп берет. Мисалы: *Илгери-илгери бир абышка-кемпир болуптур.* (Фольклор) *Дүйшөнкул бул кыялын чындыкка чыгаруу үчүн күндүртүндүр иштеди.* (Ж. Бөкөнбаев) *Эртең эле үстүңө үй көтөрүп, келинчек алып берем.* (Т. Абдумомунов)

Мезгил бышыктагыч тактоочторго негизинен төмөнкү сөздөр кирет: *азыр, анан, ар дайым, ар качан, ар убак, анда-санда, анда-мында, бүгүн, башта, жана, кез-кезде, кечке, күндө, эми, эрте, эртең, эртели-кеч ж. б.*

Табиятына жараша булар мезгилдик келер, өткөн кыймыл-аракеттердин жана кыска мөөнөттүү же узакка созулган кыймылдык процесстин кырдаалдарын билдирет.

а) Өткөн чак этиштер менен айкашып келип, кыймыл-аракеттин өтүп кеткен мезгилдик кырдаалдарын билдирген тактоочтор: *жана, алда качан, бая, кечээ, капкачан, мурдагүну, өгүну, алда качан, эбак, эчак ж. б.*

Мисалы: *Жоробай. Бая эле ошентпейсизби* (жоолукту кармаат). (Т. Абдумомунов) *Чабалдыгын алда-качан эле билер эле.* (А. Токомбаев)

б) Келер чак этиштер менен айкашып келип, келечекте боло турган кыймыл-аракеттин мезгилдик кырдаалдарын билдирген тактоочтор: *андан, эртең, бүрсүгүну, кийин ж. б.* Мисалы: *Андан кийин коноктордун тизмесине келсек..., биринчиден, алардын бардыгы тең март, ооздору бекем, ниеттери түз болууга ти-*

йиш. (Т. Абдумомунов) *Эртеси кайра жолго чыгышты.* (К. Баялинов)

в) Кайсы чактагы этиштер менен айкашса да кыймыл-аракеттин ушу кезге учураш, мезгилдеш маанилик кырдаалын билдирүүчү тактоочтор: *эми, азыр, бүгүн, быйыл*, ж. б. Мисалы: *Биз азыр богок оорусу менен күрөшүүнүн чараларын изилдеп жатпайбызбы.* (М. Тойбаев) *Эми колукту жолуна күйөө тараптан чачыла, теңге чачылды.* (Т. Касымбеков)

г) Кыймыл-аракеттин кыска мөөнөттө аткарылыш же узакка созулуш мезгилдик кырдаалын билдирген тактоочтор: *кечке, жайды-жайлай, жайдыр-кыштыр, кезек-кезек, күнү-түнү, эрте-ли-кеч* ж. б. Мисалы: *Кезек-кезек кара бороон буркурап, элдин көзүн ачырбай туруп алды.* (М. Элебаев) *Күндүр-түндүр «Узак жолун» улаганы улаган.* (К. Маликов) *Эмгек — дайым үмүттөрдүн атасы.* (А. Токомбаев)

§ 130. Орун бышыктагыч тактоочтор

Орун бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин орун, багыт кырдаалдарын билдирип, *кайда? кайсы жакта? кайсы жакка? каякка?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Өйдө кетсең, бөрү жейт, ылдый кетсең ууру алат, орто жерден чыкпагын.* (Фольк.) *Жалгыз караан ары басты.* (И. Сулайманов)

Орун бышыктагыч тактоочторго негизинен төмөнкү сөздөр кирет: *алга, ары, артка, алда кайда, алды-артында, ары-бери, бери, жогору, мында, илгери* (алдыда деген мааниде), *өйдө* ж. б.

Булар кыймыл-аракеттин ордун, субъектиге карата жайгашкан жерин (алыс, жакын экендигин) көрсөтөт. Мындай касиетке көбүнчө ат атоочтордон пайда болгон тактоочтор ээ болушат: *анда, алда кайда, алда кайдан, мында, тигинден* ж. б. Мисалы: *Алда кайдан кебез тартып келаткан кербенчинин төөлөрүндөй чубашты.* (А. Осмонов)

Орун бышыктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин багыт кырдаалдарын да билдирет: *ары, бери, жогору, илгери* (алды жакка деген мааниде), *өйдө, төмөн, кийин, ылдый* ж. б. Мисалы: *Эт-бети менен боюн таштай илгери умтулду.* (Т. Касымбеков) *Акмат тырмалап отуруп, арчанын башына жогору чыкты.* (К. Жантөшев) *Өйдө-төмөн чапканы эмгиче Зуурага сезилбептир го.* (Т. Сыдыкбеков)

§ 131. Себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор

Себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор кыргыз тилинде сан жагынан өтө эле аз. Буларга *аргасыздан, атайын, атайлап, эркисизден* деген өңдүү саналуу гана сөздөр кирет. Мисалы: *Атайлап түшүнбөгөн киши болуп жер карады.* (Т. Сыдыкбеков)

Булар сын-сыпаттык маанилерге да ээ болот.

§ 132. Аныктагыч тактоочтор

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сын-сыпат, сан-өлчөм кырдаалдарын аныктап билдирет. Булар *кандай? кантип? канча? канчалап?* деген сыяктуу суроолорго жооп болуп келип, сүйлөмдө бышыктооч менен аныктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Алыстан Шайыргүлдүн үнү угулуп, акырындап көшөгө жабылат.* (Т. Абдумомунов) *Эл деген өтө эле алсыз, малдай момун болсо, муңкүрөп куржалак калса, анда аны душман кайра-кайра чаба бермек беле?* (К. Жусупов)

Аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин сапаттык жана өлчөмдүк белгилерине жараша өз ара дагы эки топко бөлүнөт: сын-сыпат аныктагыч тактоочтор жана сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор.

§ 133. Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор

Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин аткарылыш ыгын, сапаттык белгилерин көрсөтүп, *кандай? кантип? кандайча? кимче? эмнече?* деген суроолорго жооп берет. Мисалы: *Жумагул менен Кабыл экөө жалгыз чаканы божуга серейтип асып коюп, жылтыраган оттун тегерегинде гана жымжырт отурар эле.* (М. Элебаев) *Бул кезде Зарлык орусчаны түзүк билбейт.* (М. Элебаев)

Сын-сыпат аныктагыч тактоочторго *акырын, аста, адамча, тымызын, тез, бат, дароо, ылдам, жай, бирге, бетме-бет, кайра, кайта, араң, зорго, жайбаракат* өңдүү сөздөр кирет. Булар төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

а) Кыймыл-аракеттин ылдамдык кырдаалын билдирет: — *Кана, алып келчи, — деп бат-бат айтып эңкейе калганда, атчандын чоң көк ала сакалы шамал тийген бедедей селдейе түштү.* (А. Токомбаев) *Алайдан тоссоң жолумду, акырын шилтеп колуңду...* (Барпы)

б) Кыймыл-аракеттин көтөрүңкү же жүдөнкү (өчүңкү) мүнөздө экендик кырдаалын билгизет: — *Бар, арам катын, жыр-гадың!* — деп элге угузбай акырын унчугуп, артынан түртүп койду. (М. Элебаев) *Анча-мынча эс алмакчы болду.* (К. Баялинов) *Эки сүрөтчү келгенде Жапар алка-шалка тердеп кетти.* (А. Токомбаев)

в) Кыймыл-аракеттин кайталаныш өзгөчөлүк кырдаалын билдирет: *Анын көзү кайта-кайта карай-карай берди.* (Н. Байтемиров) *Уккандын баарын нес кылып, үстү-үстүнө бастырып.* (Барпы)

г) Кыймыл-аракеттин ишке ашыш кырдаалдарын көрсөтөт: *Астыңдан атың мен алдым, досум, астыртан тиктеп сен калдың, досум.* (Барпы)

д) Башка аракетке, башка заттын аракетине салыштыруу аркылуу кыймыл-аракеттин ишке ашар кырдаалын билдирет: *Тиги киши кыргызча шар кетпегени менен тилди дурус түшүнөт.* (М. Элебаев)

§ 134. Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор

Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор кыймыл-аракеттин көлөмдүк, өлчөмдүк белгилерин көрсөтөт. Алар канча? нече? канчалык? нечелеп? канчалап? деген сыяктуу суроолорго жооп берет. Мисалы: *Ал убакта тагдыр мени ошончолук каргады деп айтпас элем.* (М. Элебаев) *Канчалык күтсө дагы Айдарбек келбеди.* (К. Жантөшев)

§ 135. Тубаса жана туунду тактоочтор

Тактооч сөздөр түзүлүшүнө карай тубаса жана туунду тактоочтор болуп экиге бөлүнөт. Азыркы учурда морфемаларга бөлүнбөй турган тактоочтор тубаса тактоочтор болот: *тез, ылдам, аз, бат, көп, эрте, кеч, кечээ, ары, бери, дал) дароо, жогору, илгери, төмөн, кийин, эми, дайыма, анан, анда, бирге, бекер, зорго, кайра, кайта, бачым, акырын, улам, саал, аябай, чапчаң ж. б.* Тубаса тактоочтордун айрымдары тарыхый жактан морфемаларга ажырап да кетет. Мисалы: *ары<ал (ол) (о) -ры, бери<бу || бул-ры, эртең<эр (ур)-таң, илгери<ил-гары, ичкери<ич-гары, жогору<жо-гары; кайта<кай-т-а* (салыштырыңыз: *кайы — кайкып учуу, кайы — кайып кетти, кайы — сайманын түрү, кай — каймана, кай — кайсар ж. б.* Азыркы учурда бул морфемалар маанилеринен толук ажырап, сөз тутумуна биротоло сиңип кеткен. Аларды тиешелүү морфемаларга бөлүп көрсөтүү үчүн биз диалектилердин, байыркы жазма эстеликтер-

дин жана тектеш тилдердин материалдарына кайрылабыз. Ошондуктан мындай тактоочторду да тубаса тактоочтордун катарына кошобуз.

Туунду тактоочтор деп тутумунда куранды (сөз жасоочу) мүчө же бир нече уңгу болгон тактооч сөздөрдү айтабыз. Мисалы: *адамча, балача, кишиче, немисче, каптап, чакалап, менчилеп, ылдамдай, жазды жаздай, жайды жайлай, утурлай, эртели-кеч, бүгүн, былтыр, кечкурун, бетме-бет, быйыл ж. б.*

§ 136. Тактоочтордун жасалышы

Кыргыз тилинде тактооч сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн туунду тактоочтор түзөт. Ошондуктан тактоочтордун жасалышы өзгөчө сөз кылууга арзыйт.

Тактооч сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалат.

§ 137. Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор

Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтордун басымдуу тобу куранды мүчөлөр аркылуу уюшулат.

-ча мүчөсү кандайдыр бир нерсенин кыймыл-аракет белгисин экинчи бир нерсенин кыймыл-аракет белгисине окшоштуруу, же сан-өлчөмдүк салыштыруу маанисин түшүндүрөт. Мисалы: *баланча, кишиче, балача, бизче, айбанча, анча-мынча, орусча, казакча ж. б.*

-лап (этишти жасоочу -ла жана чакчыл -ып) мүчөсү мезгилдик, өлчөмдүк маанилерди туюндурат. Мисалы: *айлап, эрте-леп, жылдап, чакалап, баштыктап, каптап, тонналап, кыялап, ылдыйлап ж. б.*

-чылап (тактооч жасоочу -ча, этиш жасоочу -ла жана чакчыл -ып) мүчөсү окшоштуруу, кейиптештирүү маанисин туюндурат. Мисалы: *сенчилеп, бизчилеп, аларчылап, Асанчылап ж. б.*

-лай (этишти жасоочу -ла жана чакчыл -й) мүчөсү өлчөмдүк, мезгилдик маанилерди билдирет. Мисалы: *жайлай, кыштыкыштай, күздү-күздөй, акчалай, эгиндей, тирүүлөй, утурлай ж. б.*

-лата (этишти жасоочу -ла, аркылуу мамиледеги жак мүчө -т жана чакчыл -а) мүчөсү сын-сыпаттык жана ырааттуураак маанилерди билдирет. Мисалы: *акчалата, эгиндете, улуулата жана башка*

-чалык (тактооч жасоочу -ча жана сын атооч жасоочу -лык)

мүчөсү сан-өлчөмдүк, салыштырмалуулук маанини билдирет. Мисалы: *менчелик, сенчелик, бизчелик, ошончолук, Гүлнарчалык, Дүйшөнчөлүк* ж. б.

-сын (таандык уландысы -сы жана жөндөмө мүчө -н) мүчөсү мезгилдик маанини түшүндүрөт. Мисалы: *кечкисин, кышыкысын, бүгүнкүсүн, түнкүсүн* ж. б.

Кыргыз тилинин кээ бир диалектилеринде тактооч жасоочу -ындасы (-дөсү) мүчөсү да жолугат: *жайындасы, түндөсү, кечиндеси, күзүндөсү* ж. б.

Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтордун бир тобу жөндөмө мүчөлөрдүн атооч уңгуларга биротоло сиңип кетишинен да жасалган:

— барыш жөндөмө уңгулуу тактоочтор: *алга, зорго, күнүгө, күчкө, бекерге, бир азга* ж. б.

— жатыш жөндөмө уңгулуу тактоочтор: *түштө, эзелде, мында (бунда < бу), өйдө (өй ~ өр), күндө* ж. б.

— чыгыш жөндөмө уңгулуу тактоочтор: *эмитен, кокустан, илгертен, мурунтан, азыртан* ж. б.

— байыркы курал жөндөмө уңгулуу тактоочтор: *акырын, кечкурун, күнүн, түнүн, кышын, жазын, кийин, тымызын, төмөн, белен* ж. б.

Бир нече жөндөмө мүчөлөрүн кабыл алган сөздөрдөн да тактоочтор пайда болгон.

1. Уңгусунда жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрдүн мүчөлөрү бар тактоочтор: *мурдатан, баштатан, илгертеден, эртеден* ж. б.

2. Уңгусунда байыркы барыш -ры жана чыгыш жөндөмө мүчөсү бар тактоочтор: *арытан, беритен*.

3. Уңгусунда байыркы барыш -ры менен жатыш жана чыгыш жөндөмө мүчөлөрү бар тактоочтор: *беритеден, арытадан*.

4. Уңгусунда байыркы барыш -гары жана чыгыш жөндөмө мүчөсү бар тактоочтор: *илгертен, жогортон*.

§ 138. Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор

Уңгу бирикмелери аркылуу жасалган тактоочтор синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор деп аталат. Буларды тааал тактоочтор деп да атайбыз. Алар өз ара кош тактоочтор жана кош мок тактоочтор болуп экиге бөлүнөт.

Кош тактоочтор кош сөз турпатында болуп, төмөнкүдөй ыкмалар менен жасалат:

а) Уңгулардын кайталанышы аркылуу: *кайра-кайра, бат-*

бат, тез-тез, алыс-алыс, илгери-илгери, кез-кез, ылдам-ылдам, мурда-мурда, сүйлөй-сүйлөй, каптап-каптап ж. б.

б) Уңгулардын маанилик жупташышы аркылуу: *илгери-кийин, өйдө-ылдый, астын-үстүн, ары-бери, чогуу-чаран, эртели-кеч, жайы-кышы, оңду-солду ж. б.*

в) эки түгөйү тең жөндөмөлөр формасында турган тактоочтордон: *анда-санда, андан-мындан, ойдон-тоодон, кээде-кээде, күндө-күндө ж. б.*

г) Экинчи компоненти мейкиндик жөндөмөлөр формасында турган тактоочтор аркылуу: *кез-кезде, аз-аздан, бат-баттан, топ-топтон ж. б.*

д) Биринчи түгөйүнө -ма мүчөсүнүн жалганышы аркылуу: *оозмо-ооз, колмо-кол, бетме-бет, жекеме-жеке, айылма-айыл, жүзмө-жүз, көзмө-көз, түтүнмө-түтүн, шаарма-шаар ж. б.*

е) Эки компонентине тең -дыр мүчөсүнүн жалганышы аркылуу: *жайдыр-кыштыр, күндүр-түндүр, эртедир-кечтир ж. б.*

Кошмок тактоочтор кошмок сөздөр турпатында болот: *алда кайда, алда качан, бир жылы, бир күнү, ар убак, ар дайым, эч жерде ж. б.* Бир катар кошмок тактоочтор биригип, бир бүтүндүккө айланып кеткен. Компоненттери тыбыштык жактан өзгөрүп, таанылгыс болуп калган. Алар тилдин азыркы учурунда жөнөкөй сөз же жөнөкөй тактооч катары кабыл алынат: *былтыр, быйыл, эчак, бүгүн, өгүнү, бүрсүгүнү ж. б.* Булар тарыхый жактан гана татаал тактоочтор катары каралат.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев Э. Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Пединституттардын педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе. Мектеп, 1986.

2. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. — Фрунзе, Илим, 1987.

3. Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. — Фрунзе, 1960.

4. Давлетов С. Тактооч. — «Мугалимдерге жардам», — 1957, № 2, 34—42.

5. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, Мектеп, 1980.

6. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. — Фрунзе: Мектеп, 1971.

7. Кудайбергенов С. Тактоочтор жөнүндө. — «Мугалимдерге жардам», 1949, № 11, 32—35.

8. Кучигашева Н. А. Наречие в алтайском языке. — Кит.: Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. — Фрунзе, 1964, 52—62.

9. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. — Фрунзе, Илим, 1980.

10. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология.— Фрунзе. 1964.

11. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Учебное пособие для вузов.— Баку: Маариф, 1979.

12. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1983.

13. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова).— Л., Наука, 1987.

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

§ 139. Жалпы маалымат

Кандайдыр бир жандуу же жансыз заттардан чыккан үндү, дабышты туурап, алардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр тууранды сөздөр деп аталат.

Тууранды сөздөр сан жагынан кыргыз тилинде өтө эле арбын. Алар көбүнчө оозеки кепте, көркөм адабияттарда, элдик оозеки чыгармаларда, табышмак, макал-лакаптарда жыш колдонулат да, айтылуучу ойду так, таамай, элестүү жана көркөм берүүчү каражаттардын бири болуп эсептелет: *Көк асаба лап-лап желбиреди. Лап-лап желбиреди... Эр киши үнүн жанагыдан да бийик чыгарып зоңк-зоңк айтты.* (Т. Сыдыкбеков) *Мурат дүрмөттүү мылтыгын кармап берди. Тарс!..* (Ө. Даникеев) *Эп-эп эпилдек, эпилдектин үстүндө быш-быш бышылдак... Калдыр-кулдур* каадак. *Жаңы толгон саадак...* (Табышмак) *Курутуң болсо алып чык, катыр-кутур чайнайлы.* (Жарамазан) *Карга муну билиптир, карк-карк этип күлүптүр.* (А. Рыскулов) *Бүркүттүн... эки көзү тунук каухардай жарк дей түштү.* (С. Рыскулов) *Орто жүз казагын былк эттирбей бийлеген Жабай хандын небереси экен.* (М. Ауэзов) *Кылыч тийип мойнуна, шылкыйганы андан көп. Жаны чыгып, дени сууп, зыңкыйганы сандан көп. Эки буту тең сынып, шалактаган андан көп, алактаган сандан көп.* («Манас») *Сүт толгон эмчек тырсыйып, кулунчактын ууртунан көбүк буркулдап, аптыга жуткан сүттүн даамы таңдайына жагып турар эле.* (Ч. Айтматов)

Көрүнүп тургандай, бул мисалдарда тууранды сөздөр жеке өз алдынча колдонулса да (сал.: *лап-лап, зоңк-зоңк, тарс, эп-эп, быш-быш, калдыр-кулдур, катыр-кутур*), татаал этишке тирек компонент болуп келсе да (сал.: *карк-карк этип, жарк дей, былк эттирбей*), туунду этишке түзүүчү негизги болуп келсе да (сал.: *тырсыйып* <тырс+ый+ып, *буркулдап* <бурк+ылда+ып), атоочтуктун ар кандай формаларында келсе да (сал.: *шылкыйганы* <шылк+ый+ган+ы, *зыңкыйганы* <зыңк+ый+ган+ы, *шалакта-*

ган < шалак + ла + ган, алак + ла + ган) этиштен жасалган атооч сөздөрдүн уңгусу катары колдонулса да (эпилдек < эп + ылда + ык, эпилдектин < эп + ылда + ык + нын, бышылдак < быш + ылда + ык) дайыма өзүнүн касиетин сактап, туурандылык маанисинен ажыраган жок.

Тууранды сөздөр колдонулушу жагынан кыргыз тилинин бардык стилдеринде бирдей тарала бербейт. Алар илимий-публицистикалык стилге дээрлик мүнөздүү эмес.

Тууранды сөздөр маани жактан да, морфологиялык, фонетикалык өзгөчөлүгү жактан да, синтаксистик кызматы жактан да башка сөз түркүмдөрүнөн бөтөнчөлөнүп турат. Чыгыш теги боюнча булар адамдын угуу, көрүү жана туюу сезимдерине негизделип, кулакка угулган ар түркүн үндөрдү, дабыштарды, көзгө көрүнүп же көңүлдө туюлган ар кандай кыймыл-аракеттерди, ал-абалдарды, келбет-көрүнүштөрдү тилдеги тыбыштык каражаттар аркылуу атоо зарылдыгынан пайда болгон. Ошондуктан тууранды сөздөр толук маанилүү сөздөр сыяктуу аты аталуучу нерсенин шарттуу белгиси боло албайт. Чындыгында, алар мындай нерселердин (үндүн, дабыштын, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж. б.) тилдеги болжолдуу, окшоштурулуп жакындаштырылган тууранды үлгүсү, элес нускасы гана болуп эсептелет. Маселен, тилибизде дем алуу учурунда мурундан чыккан абанын дабышы *быш* деп, онтогондон пайда болгон дабыш *кың-кың* деп, жүрүп жаткан сааттын үнү *чык-чык* деп, түкүргөндөн чыккан дабыш *тү* деп, наристенин ыйлаган үнү *ыңаа-ыңаа* деп белгиленет. Бирок булардын баарында тең тууралуучу дабыш тууранды сөздүн айтылышына дал келбейт. Бул өзгөчөлүк алыс, тектеш, көбүнчө тектеш эмес тилдердин фактыларынан ачык байкалат: Сал.: кырг. *мөө*, *чык-чык*, *чырк-чырк*, *тү* — орус. *му*, *тик-так*, *чирик* (ать) *тьфу*; кырг. *жарк-журк*, *жылт-жылт*, *тып-тып*, *тык-тык*, *заң-заң*; япон. *пи-ка-пика*, *пики-пики*, *бара-бара*, *тёко-тёко*, *дзан-дзан* ж. б. Бул жагынан тууранды сөздөрдүн мааниси жана жалпылоочулук касиети атоо кызматын аткаруучу башка түркүмдөрдөгү сөздөргө караганда дээрлик конкреттүү келет, бирок алардын мааниси элестүүлүк, жандуулук, көркөмдүк, кооздук сыяктуу кошумча маанилер менен дайыма коштолуп турат.

Тууранды сөздөр башка негизги сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, уңгу түрүндө өз алдынча өтө эле сейрек колдонулат. Алар көбүнчө синтаксистик жол менен түзүлгөн татаал этиштердин тутумунда тирек компонент катары келет, же болбосо морфологиялык жол менен жасалган туунду этиштин уңгусу түрүндө колдонулат: *Кук эткен кузгун жок, как эткен карга жок чөлгө туш келди.* (Жомок) *Капилеттен мылтык тарс деп, ал-*

дындагы беги жалп этип аттан кулады. (Т. Касымбеков) ...Теңир-Тоонун көк мелжиген улуу чокусу Хан-Теңир заңкайат. (<заң+кай+ай+а+т, сал.: заң+гыра, бирок заңк+ылда). (Ч. Айтматов) Ач арстандай ыңгырап (<ың+гыра+ып) Найзасы колдо зыңгырап (<зың+гыра+ып)... («Манас») Буга окшогон өзгөчөлүк кош сөз түрүндө айтылган тууранды сөздөргө да дээрлик мүнөздүү: Ыткыйган сары катын боорунда кадоосу бар кесени көп деле мелт-калт кылбай, тартараак куюп, бир баштан жүргүзөт. (Т. Касымбеков) Ал ашыкпай баягындай эле илең-салаң бут шилтеп, шаатытка көптө араң келди. (Т. Касымбеков) Анын бетинин оту дирт-дирт этип, уйкудан жабыркаган көздөрү Бекназарды бат-бат чалып турду. (Т. Касымбеков) Динара шак-шак күлдү. (Т. Сыдыкбеков) — Ким бар! — деп тышты карап алаканын шак-шак койду. (Т. Касымбеков) Чийт-чийт деп кандайдыр чымчыктар учуп жүрүшөт. (Т. Касымбеков) Азыр сырттагы кобур-собурду угуп жатып, бала ошол аскер машинени эстеди. (Ч. Айтматов)

Тууранды сөздөр көбүнчө туунду жана татаал сөздөрдүн тутумунда колдонулгандыктан, алардын синтаксистик кызматы да ушул өзгөчөлүк менен шартталат. Тактап айтканда, жакчыл, же жаксыз этиштерди жасоого катышып, ошондой эле алардан жасалган, же болбосо тууранды сөздөн түздөн-түз алынган туунду атоочтордун тутумунда келип, алар менен бирдикте ар түрдүү сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат: Тиги бет алдын теше тиктеп, ойго батып былк этпейт. (б аянд о о ч) (Т. Касымбеков). Момун бөжөңдөп (<бөжөң+дө+п; бышыктооч) атка чуркады. (Ч. Айтматов) Ал аңгыча болбой дөңгөлөктүн калдырты (<калдыр+т+ы; ээ) угулду. (Т. Сыдыкбеков) Тарс! Лөкүйгөн (<лөк+үй+гөн; аныктооч) батырбашы отко кулачтап жыгылды. (Т. Касымбеков) Не бир сынакы жорголор чаңында калып, арылдап (<ар+ылда+п; бышыктооч) марага чыгып, элдин жер дүңгүрөткөн (<дүң+гүр+ө+т+көн; аныктооч) дуусуна (<дуу+сун+а; толуктооч) кулагы тунуп турчу күндөр да артта калды. (Ч. Айтматов)

Тууранды сөздөр маани жактан табыш тууранды жана өлөс тууранды сөздөр болуп эки чоң топко бөлүнөт.

§ 140. Табыш тууранды сөздөр

Жандуу же жансыз заттардан чыккан, табияттын түрдүү кубулуштарынан пайда болгон ар түрдүү үндүү дабышты туурап көрсөткөн сөздөр табыш тууранды сөздөр деп аталат.

Бул топко кирген сөздөр адамдын сүйлөө же башка органдарынан (мисалы, күлүү, ыйлоо, кыйкыруу, ышкыруу, жөтөлүү,

какыруу, чуркоо, жыгылуу ж. б. учурларга) жан-жаныбар, курт-кумурска, канаттуулардан чыккан үндү, дабышты, ошондой эле жаратылыш кубулуштары (чагылгандын чарт этиши, күндүн күркүрөшү, суунун шарылдашы, бак-дарактардын шуулдашы ж. б.) пайда кылган ар кандай нерселердин кыймыл-аракетинен, ал-абалынан, өзгөрүшүнөн келип чыккан дабыштарды туурап көрсөтөт: *бырс-бырс, карс-карс, кыт-кыт, чыйк, быш, күрс-курс, каң, ыз, дың, чыйт, карк-карк, калдыр-кулдур, карч-курч, тарс, чарт-чурт, маа, мөө, ауу, тоңк-тоңк, ыrr, арс-арс, ыш-ш, как-как, кук ж. б. Дабыр-дабыр дабырап, алма жыйсак ыр ырдап.* (А. Осмонов) *Така-така-така-так, Шака-шака-шака-шак, Качкын жолдон дегендей, Түтүн бур-бур, пипа-пип.* (Ж. Турусбеков) *Аттардын күрт-күрт оттогону, бышкырганы (быш + кыр + ган + ы) угулду.* (Т. Қасымбеков) *Эшик карч ачылды да, энтиге дем алып, ажаандаган кемпир күшүлдөп-бышылдап (күш + үлдө + п, быш + ылда + п) Момун чалды үйгө итерип кирди.* (Ч. Айтматов) *Найза төшкө так этип, Чарайнага шак этип... Нардай болгон кара аттын соорусуна башы шалк этип Коңурбай кулап калыптыр.* («Манас»)

Табыш тууранды сөздөр маани жактан кандай дабышты туурап көрсөткөнүнө жараша төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Адамдын сүйлөө же башка органдарынан чыккан үндү, дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *күбүр-шыбыр, борс-борс, бырс, кыш-күш, кыт-кыт, ха-ха, хи-хи, чуру-чуу, уу-дуу, бак-бак, күч, баа, кыrr, кор, баж-баж, балдыр-булдур, барк-барк, күңк-күңк, кажы-кужу, шарак-шарак, шыңк, карт-курт ж. б. Ошол учурда ал дагы бир жолу мурдун шыр тартып, анан көк желкесин кырт-кырт тырмап алды.* (Т. Қасымбеков) — *Анда жат кың этпей! Уктуңбу!* (Ч. Айтматов) *Момун кыңк этпеди.* (Ч. Айтматов) *Кобур-кобур үндөр, кез-кез күлкү, чыгат.* (Т. Сыдыкбеков)

2. Ар түрдүү айбандардан чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *арр, арс, арс-арс, ау-ау, ыrr, каңк, мыя-мыя, күрт-күрт, кырт-кырт, дүбүр-дүбүр, карч-карч ж. б. Жанынан койлор бышкырып (<быш + кыр + ып), козулар маарады (маа + ра + ды).* (Ч. Айтматов) *Уйдун тили жалгыз тил, мөө деп гана үн берет.* (А. Осмонов)

3. Түрдүү канаттуулардын, куштардын сайраган үнүн, чыгарган дабышын туурап көрсөтүүчү сөздөр: *кекилик-кекилик, шакылык-шакылык, бытпылдык-бытпылдык, чырк-чырк, чыйп-чыйп, как-как, курк-курк, кыла-кыла, карк-карк, чыр-чыр, күкүк ж. б. Чийт-чийт деп кандайдыр чымчыктар учуп жүрүшөт.* (Т. Қасымбеков) *Ка-ка-ка-каак, чөптүү экен бак. Ку-ку-ку-куук, жумуртка тууп.* (Т. Үмөталиев) *Кекилик-кекилик, Ташка*

чыгам секирип... **Быт-быт-бытпылдык, бытпылдык, бытпылдык!**
(А. Осмонов)

4. Курт-кумурска, чымын-чиркейлердин дабышын туурап көрсөтүүчү сөздөр: *ыз-ыз, дың-дың, зың-зың* ж. б. **Дыңылдап** (<дың+ылда+n) *учкан көгөн көлөкөдө жаткан уйдун тынчын алды.*

5. Катуу заттардын кагылышуусунан, сүрүлүшүнөн, катуу тийишүүсүнөн, жарылуусунан, термелишинен ж. б. өзгөрүшүнөн пайда болгон дабыштарды туурап көрсөтүүчү сөздөр: *чарт, карс, чарт-чурт, тарс, даң, күрс, топ, түп, дүмп, калдыр, шалдыр, барс, зың, дүң, тык-тык, дабыр-дубур, дүр, дүңгүр* ж. б. *Кажыган эски арабанын дөңгөлөгү ээн жолдо чыйк-чыйк кылдырайт.* (Ч. Айтматов) *Мылтык атып тарс коюп, Добул согуп карс коюп...* («Манас») *Эки жолу дүңк дедире кур дүрмөт аты...* **Тарс!** *Дагы бири чалкасынан кетти...* **Тарс!** *Сыпай бүк түшүп жыгылды.* (Т. Касымбеков) *Бүркүт... өрмө кайыш боосун карс-карс чокуп тыткалады.* (Т. Касымбеков) *Мусулманкулдун бир колун карысынан артына кайрып карс сындырып жибершти.* (Т. Касымбеков)

6. Суюк, жумшак, же куюлма майда заттардан чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *шар, шор, шыр, шылдыр-шылдыр, шалп, шарп, шылп, былч, балч, шор-шор, борк-борк* ж. б. *Көкө мурдун шыр тартты...* (Т. Касымбеков) *Каны чыгып шоркурап* (<шор+кура+n), *Өңгөчүн тартып коркурап* (<кор+кура+n)... («Манас») *Көпүрөнүн үстүнө чыгып, шарылдаган* (<шар+ылда+ган) *Акбуранын акканын көрдүк.* (К. Жантөшев)

7. Жаратылыш кубулуштарынан пайда болгон дабыштарды туурап көрсөтүүчү сөздөр: *чарт, чурт, күр, калдыр-кулдур* ж. б. *Чагылган чарт эткенде, кара булут каптаган асмандан калдыр-кулдур катуу үн чыкты.*

8. Бак-дарактардан, өсүмдүктөрдөн чыккан дабышты туурап көрсөтүүчү сөздөр: *шуу, шуу-шуу, шуудур* ж. б. **Шуулдаба** (<шуу+ылда+ба), *терегим, теректерим, Шуулдасаң* (<шуу+ылда+са+ң), *ачышып каректерим, Шуу үшкүрүп ыйлагым келет менен.* (С. Жигитов)

Табыш тууранды сөздөр түзүлүшү жактан экиге бөлүнөт: жөнөкөй табыш тууранды сөздөр жана татаал табыш тууранды сөздөр.

Жөнөкөй табыш тууранды сөздөр бир гана уңгудан туруп, көбүнчө *эт, де, кой, кыл* деген жардамчы этиштер менен айкашып айтылат да, тууралган дабыштын бир жолу гана чыккандыгын билдирет: *карс эт, тарс эт, күңк эт, кор де, барк де* ж. б. *Эртеден кечке шырп эткен дабыш угулса, ошол жакка тал-*

пынат. (Т. Касымбеков) *Чоро жаалдана корс этти.* (Ч. Айтматов)

Татаал табыш тууранды сөздөр дайыма кош сөз турпатында болуп, көбүнчө өйдөкүдөй эле жардамчы этиштер менен бирге колдонулат. Алар түгөйлөрүнүн маанилик өзгөчөлүктөрүнө карай төмөнкүдөй үч топко бөлүнөт.

1. Эки түгөйү тең өз алдынча мааниге ээ болгон тууранды сөздөр: *уу-дуу, дуу-дуу, кыйк-чыйк, калдыр-шалдыр, кыр-кыр, тарп-тарп, кажы-кужу* ж. б. *Тамагын кыр-кыр дегизип, алсыз жөтөлүп отурган Ажыбек датка жай сүйлөдү.* (Т. Касымбеков) *Эл ичи уу-дуу боло түштү.* (Ч. Айтматов)

2. Эки түгөйүнүн бири толук маанилүү, ал эми экинчиси өзүнчө мааниге ээ болбогон тууранды сөздөр: *шак-шук, карс-курс, калдыр-кулдур, каңк-куңк* ж. б. Мында экинчи түгөйү биринчи түгөйүндөгү кең үндүүнүн кууш түгөйүнө алмашылышы аркылуу уюшулат да, ал биринчи түгөйү билдирген маанини алсыздатып, солгундатып көрсөтөт. Сал.: *Отунду карс-карс сындырды — Отунду карс-курс сындырды.*

3. Эки түгөйү тең маани бербеген тууранды сөздөр: *ызың-кызың, жыз-быз* ж. б. Бул топко кирген сөздөр сан жагынан өтө эле чектелүү.

Табыш тууранды сөздөр турпат жактан негизинен төл сөздөрдүн үлгүсүндө уюшулуп, үндөштүк күүсүнө ылайык же жоон, же ичке, же эриндешип жоон, же эриндешип ичке айтылат. Ошондой болсо да, алардын жеке өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү да бар. Тактап айтканда, тууранды сөздөрдө:

1) Сөз башында, төл сөздөрдөн айырмаланып, элес тууранды сөздөр сыяктуу л- тыбышынын колдонулушуна жол берилет: *лап, леп, лак, лок, лек, лүк, лык* ж. б.

2) Сөз аягында, башка түркүмдөгү бардык сөздөрдөн бөтөнчөлөнүп, -ж тыбышынын келишине чек коюлбайт: *каж-каж, баж-баж, быж-быж, куж-куж* ж. б.

3) Сөз соңунда жылчыкчыл -з, -р, -с, -ж, -ш, -ң тыбыштарынын созулуп айтылышына жол берилет: *гур-р, шар-р, чыр-р, быш-ш, кыш-ш, дың-ң, даң-ң, ыз-з, карс-с* ж. б. Мындай учурда тууралган дабыштын бир же кайталанып бир нече жолу чыккандыгы көрсөтүлбөстөн, анын созулунку чыккандыгы же жаңырып угулгандыгы белгиленет. Муну төмөнкүдөй салыштыруудан ачык байкоого болот: *быш эт — быш-быш эт — быш-ш эт, даң эт — даң-даң эт — даң-ң эт, чыр эт — чыр-чыр эт — чыр-р эт* ж. б.

4) Айрым учурларда төл сөздөргө мүнөздүү болбогон эки үндүүнүн катар келип айтылышы орун алат: *ау, ау-ау, иа, иа-иа* ж. б.

5) *Аба, убакыт* сыяктуу сөздөрдө келген кош эринчил жылчыкчыл жумшак үнсүздүн каткалаң айтылышына жол берилет: *Ала дөбөт чочугансып үөф-үөф үрөт.*

Табыш тууранды сөздөр муун саны боюнча, негизинен, бир же эки тутумдуу болгондуктан, булардын маанилик өзгөчөлүктөрү да муун башындагы, муун ортосундагы жана муун аягындагы тыбыштардын сапаты менен аныкталат. Мында төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр байкалат:

1) Сөз башында көбүнчө *к, б, д, ч, т, ш,* тыбыштары келет: *карс, курс, былч, чаңк, чак, чарт, так, тарс, шак, шалп* ж. б.

2) Сөз аягында *р, ң, ч, ш, к, п, т* тыбыштары дээрлик жыш колдонулат: *шар-шар, дың-дың, карч-курч, быш-быш, шалп-шулл, күрт-күрт* ж. б.

3) *р* тыбышы менен бүткөн сөздөр тууралуучу дабыштын созулуңку чыккандыгын, улам кайталанып угулгандыгын билдирет: *калдыр-кулдур, опур-топур, кор-кор, чыр-чыр* ж. б.

4) *ң* тыбышына аяктаган сөздөр тууралуучу дабыштын жаңырып угулгандыгын билдирет: *даң, заң, дүң, зың, каң, шаң, дың* ж. б.

5) Сөз ортосуна келген кең үндүүлөр, өзгөчө *а* тыбышы, тууралуучу дабыштын күчтүү чыккандыгын көрсөтөт, ал эми кууш үндүүлөр болсо анын алсыз, басаңыраак угулгандыгын билдирет. Бул өзгөчөлүк төмөнкүдөй салыштыруудан ачык байкалат: *тарс-тырс, карч-кырч, даң-дың, карс-курс, чар-чыр* ж. б.

6) Бир катар тууранды сөздөр *-лп, -рт, -рч, -лч, -рс, -рп, -ңк, -рк* сыяктуу катар келген эки үнсүз менен аяктайт. Мындай учурда жанаша айтылган эки үнсүз же алардын кийинкиси тууралуучу дабыштын созулуңку тартпай, кескин, чорт, чукул үзүлгөндүгүн билдирет: *талп, балп, шалп, карт, тарс, карс, тырс, кырс, даңк, барк, карк* ж. б.

7) Тууранды сөздүн тутумундагы айрым кең үндүүлөрдүн созулуп айтылышы аркылуу, же болбосо мындай касиетке ээ болбогон кууш үндүүдөн кийин келген *з, с, ш, р, ң, ж* үнсүз тыбыштардын кайталанып келишинин натыйжасында да тууралуучу дабыштын созулуңку чыккандыгы белгиленет: *таарс, каарс, каак-каак, каарч, күр-р, зыр-р, шыр-р, дүң-ң, быш-ш* ж. б.

8) Кош сөз түрүндөгү табыш тууранды сөздөр кайталоо жолу менен жасалса, алар аркылуу тууралган дабыштын да бир калыпта бир нече жолу кайталанып чыккандыгы белгиленет: *карс-карс, тапыр-тапыр, тып-тып, чык-чык, чаңк-чаңк, чатыр-чатыр, кулк-кулк, заңк-заңк, дик-дик, борк-борк* ж. б.

9) Кош сөз түрүндөгү табыш тууранды сөздөр толук эмес кайталоо жолу менен жасалып, биринчи түгөйүндөгү кең үндүү экинчи түгөйүндө кууш эринчил үндүү менен алмаштырылып ай-

тылса, экинчи түгөйү аркылуу биринчи түгөйү билдирген тууранды дабыштын солгундап алсызыраак чыккандыгы туюнтулат: *табыр-тупур, тарс-турс, карч-курч, дабыр-дубур, бачыр-бучур, даң-дуң, чар-чур, так-тук, чарт-чурт, даңк-дуңк* ж. б.

Табыш тууранды сөздөр башка түркүмдөгү сөздөрдөн дээрлик жасалбайт, бирок өздөрү башка түркүмдөгү туундуларды жасоого негиз болот. Мындай туундулардын басымдуу көпчүлүгү этишке туура келет. Алар негизинен *-ылда* жана *-кыра* курандыларынын жардамы менен жасалат: *барылда, бакылда, шарылда, шаркыра, дүңкүлдө, күркүлдө, күркүрө, чарылда, чаркылда, шуулда, ызылда* ж. б. *Кернайлар үзүлбөй бапылдап, көпчүлүктүн көңүлүн колбашчынын көк туулуу чатыры жакка... чакырып жатты.* (Т. Касымбеков) *Алыстан мылтыктын тарсылдаган үнү угулду.*

Айрым учурларда тууранды сөздөн тикелей же этиш аркылуу кыйыр түрдө атооч түркүмүндөгү кээ бир сөздөр жасалат: *тарсылдак < тарс + ылда + ык, тоңкулдак < тоңк + ылда + ык, бадырак < бадыр + а + ык, бостаркылдак < боз + тарк + ылда + ык, дүбүрт < дүп + ыр + т, ышкырык < ыш + кыр + ык, өкүрүк < ө + күр + ык, шаркыратма < шар + кыра + т + ма, какылдак < как + ылда + ык, чыйкылдак < чыйк + ылда + ык* ж. б.

§ 141. Элес тууранды сөздөр

Жандуу же жансыз заттардын кыймыл-аракетин, ал-абалын, келбет-көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр **элес тууранды сөздөр** деп аталат.

Элес тууранды сөздөр тыбыштык турпаты, морфологиялык түзүлүшү, синтаксистик кызматы жана айрым маанилик өзгөчөлүгү жактан табыш тууранды сөздөргө дээрлик окшош. Бирок булардын ортосунда олуттуу айырма да бар. Тактап айтканда, табыш тууранды сөздөр угуу сезимине негизделип, айлана-чөйрөдөгү кулакка угулган ар кандай дабыштарды туурап көрсөтсө, элес тууранды сөздөр көрүү же туюу сезимдерине негизделип, чындыктагы көзгө көрүнгөн же көңүлдө туюлган ар кандай кыймылдын, келбет-көрүнүштүн элесин туурап көрсөтөт. Болгондо да мындай элес ичтен жиктелип бөлүштүрүлбөй, толугу менен кандай турпатта кабылданса, ошол боюнча бүтүндөй чагылдырылат. Бул жагынан элес тууранды сөздөрдүн мааниси табыш тууранды сөздөрдүн маанисине караганда алда канча татаал жана ар түрдүү болот.

Элес тууранды сөздөр адамдын көрүү же туюу сезимдеринин кайсынысына негизделгендигине карай төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт:

1. Көрүү сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр. Булар маани жактан дагы да бир нече майда топко бөлүнөт. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1) Чукулунаан болуп өткөн кыймыл-аракеттин, көз ирмемде пайда болгон жарык кубулуштарынын, капысынан тез өзгөрүлгөн ал-абалдын, келбет-көрүнүштүн ж. б. лардын элесин туурап көрсөткөн сөздөр: *солк, шарт, жылт, жарк, шып, булт, дирт, кылт, селт, чап, лып, чып* ж. б. *Бекназар үндү тааный койду окшойт, жалт тиктеп, өйдө боло калды.* (Т. Касымбеков) *Бир убакта ал селт этип көзүн ачты.* (Т. Касымбеков) *Көлөкө түшүп, кайра ачылып булактын түбүндөгү мөлтүр таш сымал келиндин көздөрү бир жарк этти да, кайра көлөкөлөндү.* (Ч. Айтматов)

Көрүнүп тургандай, бул топко кирген сөздөр тутуму боюнча дайыма бир муундуу болот да, көбүнчө *эт, де* жардамчы этиштер, сейрегирээк кээ бир негизги этиштер менен айкаша келип колдонулат: *жылт көрүн, чап жабыш, шарт жап, шып чык, селт кара* ж. б. Тууранды сөздөр сыяктуу булар да *-ылда* курандысын кабыл алып, ал аркылуу тууралган элестин кайталанышын билдирген туунду этиштерди жасайт: *жалтылда, жылтылда, калтылда, жаркылда, лепилде, лапылда, чапылда, солкулда, дүкүлдө* ж. б. *Абил бий жаркылдады.* (Т. Касымбеков) *Бала чымылдап эки жолдун айрылышына чуркады.* (Ч. Айтматов) Кээде аталган сөздөрдөн *-ыра* курандысынын жардамы менен да туунду этиштер жасалат. *жалтыра, жаркыра, калтыра, жылтыра* ж. б. *Кылычтын сыныгындай жалтырап төбөдө асылып турган ай... булутту аралап кирди.* (Т. Касымбеков)

Мындай туундулар тууралган элестин үзгүлтүккө учурабай бир калыпта кабылдангандыгын билдирет.

2) Адамдын, айбандардын, жан-жаныбарлардын, же болбо со алардын дене-мүчөлөрүнүн кыймылын, ошондой эле кыймылда болгон ар кандай заттардын көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр. Булар көбүнчө кош сөз түрүндө колдонулат: *далдаң-далдаң, мыйтың-мыйтың, топоң-топоң, өпөң-өпөң, тыртаң-тыртаң, килең-килең, колтоң-колтоң, тойроң-тойроң, теңирең-теңирең, аңыраң-аңыраң, бырбың-бырбың, багжаң-багжаң, арбаң-тарбаң, илең-салаң, сорок-сорок, койкок-койкок, калч-калч, дирт-дирт, кыбыр-кыбыр* ж. б. *Кулундарын издеп окуранган бээлер бөрт-бөрт желип, жан-жакта ойноок балдар так секирип баратты.* (Ч. Айтматов) *Ал төрдөгүлөр тарапка алаң-булаң этип... күрт-күрт кашынып да жиберди.* (Т. Касымбеков) *Балпаң-балпаң маң баскан чуудаларын чаң баскан.* («Манас») *Кыдың-кыдың торпогум... Күңгөйдөгү бедени күбүп жеген торпогум.* (Т. Молдо)

Бул топко кирген сөздөр төмөнкү өзгөчөлүктөрү менен мүөздөлөт:

а) Маани жактан, биринчи топтогу сөздөрдөн айырмаланып, тууралган элестин бир эмес, бир нече жолу кайталанып, болбосо бир калыпта үзгүлтүксүз көзгө көрүнгөндүгүн билдирет.

б) Турпат жактан алардын басымдуу көпчүлүгү *n* тыбышында аяктайт, кээде *ң* тыбышы *к* тыбышы менен алмаштырылып айтылат: Сал.: *сороң-сороң / сорок-сорок, далдаң-далдаң / далдак-далдак, тыртаң-тыртаң / тыртак-тыртак, койкоң-койкоң / койкок-койкок, бирок илең-салаң, өпөң-өпөң, килең-килең, теңирең-теңирең, багжаң-багжаң* ж. б.

в) Сүйлөм ичинде өз алдынча да, көбүнчө жардамчы этиштер менен айкашып аналитикалык турпатта да, -ла мүчөсүн катышып алып, андан жасалган туунду этиштин тутумунда да колдонулат: *топоң-топоң* (чурка), *талтаң-талтаң* (бас), *багжаң-багжаң* (сүйлө); *бөжөң-бөжөң эт, кыдың-кыдың эт, өпөң-өпөң эт, элеңде, алаңда, килеңде, тыртаңда, тойроңдо, жыртаңда, бырбыңда, сереңде, койкокто* ж. б. Момун *бөжөңдөп* атка чуркады. (Ч. Айтматов) *Сарыбай темтеңдеп* чарчап үйүнө келди. (Т. Касымбеков) — *Кедеңдеген сен кимсиң?* (Ч. Айтматов) Булардын синтаксистик кызматы да ушул эле өзгөчөлүк аркылуу аныкталат: *бөжөңдөп, темтеңдеп* — бы шы к т о о ч, *кедеңдеген* — аныктооч.

г) Аягы *ң*, *к* тыбыштарында бүткөн элес тууранды сөздөр менен *й* тыбышында аяктаган элестүү этиштердин ортосунда маани жана түзүлүш жактан кандайдыр бир тектештиктин бар экендиги байкалат: *дардаң-дардай, тыртаң-тыртай, койкоң-койкой, сорок-сорой* ж. б. Бирок булардын түпкү уңгусу кыргыз тилинин азыркы абалында сөзгө сиңип, сенек турпатка айланып кеткендиктен, ал тектеш жана алыс тектеш тилдерди тарыхый жактан салыштырып изилдөө аркылуу гана аныкталат. Ошондуктан тилибиздин учурдагы абалында аталган сөздөрдүн бири экинчисине карата туундулук катышта туруп, бири экинчисинен жасалды деп кароого болбойт.

д) Аягы *й* менен бүткөн элестүү этиштер -ла курандысы аркылуу элес тууранды сөздөрдөн жасалган туунду этиштер менен маани жактан байланышып, жалпы эле этиштик маанисин билдирет. Бирок булардын ичинен алгачкылары заттын кыймылсыз турган абалын элестетип көрсөтсө, кийинкилери анын кыймылда болуп, улам кайталанып турган абалын элестетип көрсөтөт. Сал.: *делдей-делдеңде, бекчей-бекчеңде, кыйшай-кыйшаңда, үрпөй-үрпөңдө, кодой-кодоңдо, саксай-саксаңда* ж. б. *Муногу үксөйгөн аваңарга окшоп, ак сакалдуу, сары тиштүү,*

болуп карыгыла. Көкө болсо көк жон кекиликтей бөжөйүп келегенин түбүндө. (Т. Касымбеков)

2. Туюу сезиминин негизинде пайда болгон сөздөр. Булар сан жагынан өтө эле аз, пайда болушу жагынан адамдын дене, жыт, даам сезимдери менен байланышат. Мисалы: *одур-будур, былп-былп, болк-болк, зыр-зыр, зырп-зырп, лук-лук, дүр-р, бур-р* ж. б. *Жыпар гүлдүн жыты аралаш жылуу төшөктөн туруп келген аял денесинин жыты бур этти.* (Ч. Айтматов) *Башым лук-лук, сөөгүм зыр-зыр ооруйт, жүрөгүм болк-болк согот, бүткүл денем муздак суу сепкендей дүр этет* ж. б.

Көрүнүп тургандай, бул топтогу сөздөр маани жактан мүнөздүү түрдө адамдын көзүнө көрүнгөн элести эмес, анын туюу сезимдери аркылуу кабылданган ар кандай элести туурап көрсөтөт. Колдонулушу жагынан өйдөкү топтогу сөздөргө дээрлик окшош, туундулук катышы жагынан көбүнчө *-ылда*, кээде *-кыра*, *-ай* курандыларын кабыл алып, андан жасалган туунду этиштерге түзүүчү негиз болот: *былпылда, болкулда, лукулда, лакылда, зыркыра, дүркүрө, буркура, одурай* ж. б.

Ошентип, тууранды сөздөрдүн бардык түрлөрү үчүн айырмачылыкка караганда алардын ортосунда орун алган жалпылык көбүрөөк мүнөздүү.

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР

Ашмарин Н. И. Основы чувашской мимологии. Казан, 1918.

Ашмарин Н. И. Подражание в языках Среднего Поволжья Изв. Азерб. университета. Общ. науки, Баку, 1925, II—III, 143—158 IV, 75—99-б.

Ашмарин Н. И. О морфологических категориях подражаний в чувашском языке. Казань, 1928.

Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. т. II. М., 1952. 239—252-б.

Воронин С. В. Основы фоносемантики. Л., 1982.

Газов-Гинзберг А. М. Был ли язык изобразителен в своих истоках. М., 1965.

Дмитриев Н. К. К изучению тюркской мимологии /Строй тюркских языков. М., 1962. 52—84-б.

Ишмухамедов З. К. Звукоподражательные слова башкирского языка. АҚД. Уфа, 1970.

Ибраев С. Р. Фонетические особенности подражательных слов казахского языка. АҚД. Алма-Ата, 1971.

Корнилов Г. Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, 1984.

Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980. 453—461-б.

Поливанов Е. Д. По поводу звуковых жестов японского языка / Статьи по общему языкознанию. М., 1968, 295—305.

Сарыбаев Ш. Еликтеуіші сөздер. Алматы, 1982.

Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. АКД, Л., 1959.

Хусанов К. Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. Алматы, 1988.

Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова) Л., 1987, 123—139-б.

Юнусалиев Б. М. Развитие корневых слов в киргизском языке. АДД, М., 1958.

Юнусалиев Б. М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1958. 152—187-б.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

§ 142. Жалпы маалымат

Чындыктын түркүн таасиринен улам пайда болгон адамдын ички сезимин, көңүл күүсүн жана эрктик мамилесин билдирген сөздөр **сырдык сөздөр** деп аталат.

Сырдык сөздөр негизги сөз түркүмдөрүнөн да, кызматчы сөз түркүмдөрүнөн да төмөнкүлөрү менен айырмаланып турат: Биринчиден, негизги сөз түркүмдөрү мүнөздүү түрдө атоо кызматын аткарып, заттын, кыймыл-аракет, ал-абалдын, белгинин атын билдирет, ал эми сырдык сөздөр үчүн атоо (номинация) кызматы мүнөздүү эмес. Булар чындыктын ар кандай таасиринен улам пайда болгон адамдын ички сезимин, көңүл күүсүн же эрктик мамилесин тикелей туюнтуучу сөздөрдөн болуп эсептелет: **Бах, чиркин, биздин күндөр кандай таттуу! Бүгүнкүдөн эртеңкиси ыракаттуу!** (А. Осмонов) **Оху, жаным Гүлсаана ай! Ихи, жаным Гүлсаана ай! Айланайын, Гүлсаана ай, Үргүлөйүн Гүлсаана ай, Кагылайын Гүлсаана ай!** (Ж. Мукамбаев) **Ой тобо-о, тескейден учкан бойдон так өзүбүздүн короонун үстүнө келип түшкөнүбүздү кара!** (Ж. Таштемиров) — **Ики, жинин!** — деп Сейдакмат ырсаң этти. (Ч. Айтматов) — **Өф!** — деп үшкүрдү эле, кайдан-жайдан экени белгисиз ак сакал чал пайда боло калды. (Жомок) — **Так, так, жулкунба, жайырак!** — деп туйлаган жоргонун омууроосун таптай... жай бастырып калат. (Ч. Айтматов) **О, пыш! Мышык кирип кеткенби!... О, пыш!** (Т. Касымбеков) **Алдей-алдей ак бөпөм, ак бешикке жат бөпөм, Алдей бөпөм, ыйлаба, Энекеңди кыйнаба.** (Бешик ыры) **Кош, Ала-Тоо, уулуң кетти майданга.** (Ж. Турусбеков) Жогоруда келтирилген сырдык сөздөр ыракаттангандыкты, наздангандыкты, жалынгандыкты, таң калгандыкты, шакаба чеккендикти, чарчагандыкты, жылкыны жооткоткондукту, мышыкты кет дегендикти, бөбөктү соороткондукту, коштошкондукту билдирип турат.

Экинчиден, кызматчы сөз түркүмдөрүнөн айырмаланып, сырдык сөздөр сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарабайт жана башка сөздөр менен да грамматикалык жактан

байланышпайт. Бирок маани жактан алганда, сырдык сөздөр өзү катышып турган сүйлөмдүн же анын мүчөсүнүн маанисине сүйлөөчүнүн ички сезимин же эрктик мамилесин билдирген эмоциялык маанини кошумчалайт. кээде өз алдынча сүйлөм катары да колдонулат: **Кокуй! Кокуй алат! Өрт!.. Өрт кетти!** (Т. Касымбеков) — **Ой, бала, сотко кетесиң.** (Ч. Айтматов) **Гүлсары сууга тумшугун салды... Ох, чиркин, не деген таттуу суу.** (Ч. Айтматов) **Ишенген келиндерибиз ушинтип отурса, ботом, жумуш качан бүтөт?..** (К. Баялинов) — **Ва-ах!... — деп, шилекейи келип, бөйрөккө тиш салды.** (Т. Касымбеков)

Үчүнчүдөн, сырдык сөздөр негизги сөз түркүмдөрүнө мүнөздүү болгон морфологиялык категориялар менен дээрлик өзгөрбөйт, булардан башка түркүмдөгү сөздөр да негизинен жасалбайт.

Төртүнчүдөн, сырдык сөздөрдүн мааниси интонация жана тынымдан көз каранды болот.

Сырдык сөздөр маани жактан төмөнкүдөй үч чоң топко бөлүнөт. Сезимдик сырдык сөздөр, эрктик сырдык сөздөр жана турмуштук сырдык сөздөр.

§ 143. Сезимдик сырдык сөздөр

Бул топко кирген сөздөр чындыктын, айтылуучу ойдун түрдүү таасиринен улам пайда болгон сүйлөөчүнүн ички сезимин, көңүл күүсүн билдирет. Алар, негизинен төмөнкүдөй маанилерди туюнтат:

1) Кубануу, ырахаттануу, ыраазы болуу, сүйүнүү, шаттануу маанисин: — **О-о-хо! Жыргал эмей эмине!** (Т. Касымбеков) **Ой, айланайын, эрдигиңе баракелде!** (М. Элебаев) **Бах! Тынчтык заманда суу да кандай тунук агат.** (Т. Сыдыкбеков) **Чиркин ай! Таң сүрүп келе жатканда көзгө кандай сулуу көрүнөт.** (К. Жантөшев)

2) Кубаттоо, жактыруу, мактоо, таң калуу, боору ооруу, ырастоо, колдоо маанисин: **Пай-пай, ушундай да таш боор адам болот экен э-э.** (К. Жантөшев) — **Токудуңбу? — деди Жайдар.** — **Ии.** (Ч. Айтматов) — **Ой, силерди кой деген ким бар?** (Ч. Айтматов) **Комузду биринчи жолу көрүп, биринчи жолу уккан чет жолдоштор: Капырай, ушундай жөнөкөй аспап да укмуштуу сонун музыка берет экен ээ!» — дешип таң калышат.** (А. Салиев)

3) Өкүнүү, кайгыруу, кейүү, иренжүү, ачуулануу маанисин: — **Катыны өлгөн не болот? — Ой, аттиң ай ээ!... Катын өлсө капкалуу шаар бузулган менен тең болот.** (Жомок) — **Ээ-э, сага короткон кайран сөз!** (Ч. Айтматов) — **Ой, ит-оой!** — деди

жини келип, сөз таппай. (Ч. Айтматов) *Жалгызымдын колун адалдап коюуга кудуретим келбеди. Атаганат!* — деп далай жерге келип калганын чал өзү да билбей калды. (Жомок) *Калсачы, эч болбосо, Сыргак, Чубак. Ай, аттиң, кимге айтасың, арман кепти?! (С. Эралиев) Эх, эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирип кыйды, атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле!* (Ч. Айтматов)

4) Коркуу, чочуу, жек көрүү, жактырбоо, какшыктоо, шылдыңдоо, кекетүү маанисин: — *Сен эмне? Сен эмне бер дедиң? Бля?* — деди аялын акырая тиктеп, каардуу күбүрөп. (Ч. Айтматов) *Оо, чедирейген желмогуз, биздин түпкө жеткени жүргөн турбайсыңбы?! — деп түлкүнү как тумшукка сабоо менен бир салды. (Жомок) — Э, кудай урган, апенди, эмесе эгин салып барган кабың кана? (Ж. Мукамбаев) Апей, мен эмне болгомун, далай убак болуп калгандыр, ээ?* (М. Жангазиев)

§ 144. Эрдик сырдык сөздөр

Бул топко кирген сөздөр адамдарды же айбандарды кандайдыр бир кыймыл-аракетти аткарууга, токтотууга карата болгон сүйлөөчүнүн буйруу, түрткү берүү, чакыруу сыяктуу эркин билдирет. Алар өз ара төмөнкүдөй бөлүнөт:

1) Адамга карата колдонулуучу сырдык сөздөр: *чүшиш, тек, тс, айда, алдей-алдей* ж. б. *Алдей-алдей... таңкы чолпон жылдызым* (А. Токомбаев). — *Кокуй, бол. — Жым, туйбасын. Чүшиш, алар угуп калбасын. Айда, тарт мындай...* (М. Элебаев)

2) Айбанатка карата колдонулуучу сөздөр. Булар ич ара дагы үч топко бөлүнөт:

а) Чакыруу маанисиндеги сөздөр: *түтү-түтү* (тоокту), *күчү-күчү* (күчүктү же итти), *кыруу-кыруу* (жылкыны), *чүчү-чүчү* (эчки-улакты), *кырой-кырой, түгөй-түгөй* (койду), *бо-бо / мо-мо* (жылкыны), *оу-оу* (уйду), *пыш-пыш* (мышыкты), *пө-пө, бөпү-бөпү* (кушту), *ме-ме* (итти), *ар-ар* (эшекти), *куу* (ителги-шумкарды) ж. б. *Тү-тү, тү-тү, тү-түтүлөп, маалы менен жем берем.* (А. Кадыров) *Кыруу-кыруу ак боз ат, тура тургун желең!* (А. Осмонов)

б) Айдоо, айдактоо, тукуруу маанисиндеги сөздөр: *кой* (койду), *чиге* (эчкини), *чү* (жылкыны), *өш* (уйду), *пыш / мыш* (мышыкты), *хы* (эшекти), *киш* (тоокту), *чойт* (эркекти) ж. б. *Тети-ги сары кыр жакка, чойт, эркечим айдагын.* (М. Маматов) *Танабай көнүмүшкө сала анда-санда «чү» деп божу силкип коюп, өз ойлоруна алагды.* (Ч. Айтматов) — *Чү, жаныбар, чү!* Илгерилегендин иши илгерилеген, *чү!* (Ч. Айтматов) — *Өш! Өш, өш дейм, өлөт алгыр! Айдак, Балтек! Айдак!* — *Көрдүңбү, Тана-*

бай... жаныбар, **айт** деп койсоң бүлөгөн устарадай кетет. **Айт, айт, аа-айт!** (Ч. Айтматов) **Хы!** деп эшегин моюнга бир салып жүрүп кетти. (М. Элебаев) **«Кош-кош»** десе, кыяккы кой кошокко кошулат.

в) Айбандарды тынчытуу, жоошутуу үчүн колдонулган сөздөр: **тырр** (атты токтотуу), **так-так** (атты жоошутуу), **чөк-чөк** (төөнү чөгөрүү). — **Так! так!** — **деди** Кулкиши балача эркелете кобурап, чылбырды узун кое. — **Так, так** тору тайым... **так...** (Т. Касымбеков)

§ 145. Турмуштук сырдык сөздөр

Булар учурашуу, коштошуу, сылык маанай көрсөтүү, жакшы тилек айтуу ж. б. учурларда жыш колдонулат: **Мына эстүү кишинин айтары, бая эле ушинтпей, рахмат сизге, Жайдар байбиче.** (Ч. Айтматов) — **Ассалоом алейкум, хан ордосу...** — **Алейкима ассалам, эл жоргосу...** (Жомок)

Сырдык сөздөр үчүн бир маанилүүлүк да, көп маанилүүлүк да мүнөздүү. Бир маанилүү сырдык сөздөргө, негизинен, эрктик жана турмуштук, ошондой эле айрым сезимдик сырдык сөздөр кирет. Булардын мааниси контексттен сырткары эле белгилүү болуп турат: **чү, күчү-күчү, ыракмат, бали, баракелде, ичкий, калак-калак, айрөк, кош, апей, алоо, ура, апбали ж. б.**

Көп маанилүү сырдык сөздөрдүн маанилери өзгөрүлмөлүү келет. Булардын конкрет мааниси кеп жүрүп жаткан учурга жараша сүйлөөчүнүн көңүл күүсүнө, айтым ыргагына, интонациясына, ишарат белгисине, жаңсап көрсөткөнүнө ж. б. ар кандай шартка ылайык аныкталат. Көп маанилүү сырдык сөзгө төмөнкүлөр кирет: **а! э! о! и! а-а! э-э! о-о! и-и! ай! эй! ой! ий! кокуй! ботом! чиркин!** ж. б. Булардын ичинен **а** деген сырдык сөз төмөнкүдөй мааниде колдонулушу мүмкүн¹.

1) Бирөөгө кайрылуу маанисинде: — **А, Кубатбек аке, салоо-малейкум!** — **А, Жылдызкан! Кайда кетти дагы жылт коюп.** (Н. Байтемиров)

2) Таң калуу, өкүнүү маанисинде: — **Мындай төштү көргөнбүз, көп какылдабай ак койсоң болот, акеси.** — **А, ушундайбы?** (Н. Байтемиров) — **А, ошондойбу?** — **деп, Түнкатар шашыла катты ачып окуй баштады.** (К. Жантөшев)

3) Кекетүү, таңдануу маанисинде: — **А-а, билбейт экенсиз да?! Аа, күчтүү жигит! Кол сизде эле барбы?** (Н. Байтемиров)

¹ Бул маалыматтар С. Кудайбергеновдун бөлүмү боюнча берилди: Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, Илим, 1980, 471—472-б.

4) Коркуу, чочуу маанисинде: **А-а-а!** — деп, чалкасынан кетти.

5) Жактырбоо маанисинде: — **Аа**, койсоңузчу! Ушу жерге барып келүү да кер кашкага кеппи?

6) Мактоо, кубаттоо маанисинде: — **А, бали!** Баарынан кийинкиси жок. (Т. Сыдыкбеков) **А, баракелде**, келгеңиз жакшы болбодубу! Жалгыз коркуп отурдум эле. **А, мейли**, алса ала берсин!

7) Эске түшүрүү, эстөө, табуу маанисинде: — **А-а!** Райкомдун кайнагасы! — деп, ар кимдер ар кыл сүйлөштү. (Н. Байтемиров)

8) Кыргыз тилинде чакырыкка жооп маанисинде көбүнчө *ыя*, кээде *а* колдонулат: *Аздан кийин агасы далысын салып ары карап жатып алды. — Аке! — А! Мен акең болом! Неге карап калдың? Тааныбай турасыңбы? Сага айтыш керекпи? Сөөмөй менен сайып көрсөтүш керекпи.* (Н. Байтемиров)

СУНУШ КЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР:

Иманалиев С. Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр. Фрунзе, Мектеп, 1970.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980, 461—475-б.

Сарыбаев Ш. Междометия в казахском языке. Алматы, 1962.

Усманов С. Междометия в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1952.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР

§ 146. Жалпы маалымат

Кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн биз негизги (маани бербүүчү) жана кызматчы сөз түркүмдөрү деп бөлүштүргөнбүз. Кызматчы сөз түркүмдөрү — өз алдынча лексикалык мааниге ээ болбой, сүйлөмдө негизги сөз түркүмдөрүнө кошумча грамматикалык маанилер алып келүүчү сөз топтору болуп кызмат кылат.

Бул сөз түркүмдөрү бирде «кызматчы сөздөр» деп аталса, бирде «маани бербөөчү сөз түркүмдөрү» деп аталат. Белгилүү тилчи С. Кудайбергенев буларды маани бербөөчү сөз түркүмдөрү катары карап, бул топко өзүнчө жеке турганда конкреттүү лексикалык мааниге ээ эмес сөздөр кирерин белгилөө менен, алар башка сөз түркүмдөрүнөн төмөнкү белгилери боюнча айырмаланарын көрсөткөн.

1. Ар бири баштагы бүтүн сөздүк белгисин сакташып, негизги компоненттерден тыбыштык сөз катары ажыратылып айтылат. Ал эми мүчө болсо айкашкан сөздөрү менен бирге айтылат. Бирок экөө тең лексикалык мааниге ээ эмес.

2. Маани бербөөчү сөздөр морфологиялык жактан уңгу, мүчөгө ажыратылбаган өзүнчө турган сөз болгондуктан, үндөштүк законуна баш ийбейт. Мүчөлөр менен айкашпайт. Мүчөлөр болсо, тыбыштык составы жагынан жалганган сөзүн ээрчип, үндөштүк законуна баш ийет.

3. Маани бербөөчү сөз түркүмдөрү, бүтүн сөздүк касиетин сакташып, дайыма басымды кабыл алышат: *сен үчүн, дейин, кана, албетте, мүмкүн, келдим го!, келе гой ж. б.*¹

Ошентип, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу, ийкемдүү тутумдаштыруу милдетин аткарып, кошумча ар түрдүү грамматикалык маанилерди алып келген сөздөрдү кызматчы сөздөр дейбиз. Алар кыргыз тилинде төмөнкүлөр:

1. Байламталар;

¹ Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 475—476-б.

2. Бөлүкчөлөр;
3. Жандоочтор;
4. Модалдык сөздөр.

§ 147. Байламталар

Сүйлөмдөгү сөздөрдү, сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү бири-бири менен байланыштырып турган кызматчы сөздөрдү байламталар дейбиз. Жогоруда айтылгандай, байламталар грамматикалык маани берүүчү каражаттар болуп да эсептелет. Мисалы: *Байкуштардын убалына калмай болушкан экен, — деп, көңүлү эмне кыларга арга да, жай да таба албай алдастап турду Мадамин бек.* (Т. Касымбеков) *Окту жиреп жүрөм, бирок, эмнегедир, алар мага тийбейт.* (К. Сактанов)

Биринчи мисалдагы байламталар (да) бир өңчөй мүчөлөрдү бири-бири менен байланыштыруу маанисин, ал эми экинчи сүйлөмдөгү байламта (бирок) татаал сүйлөмдүн тутумундагы эки жөнөкөй сүйлөмдүн ортосундагы каршылагыч маанини туюндуруп, байланыштырып турат.

§ 148. Байламталардын түзүлүшүнө карай бөлүнүшү

Кыргыз тилиндеги байламталар түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал байламталар болуп экиге бөлүнөт.

Бир сөздөн турган байламталарды жөнөкөй байламталар деп атайбыз. Алар: *да, а, анткени, андыктан, бирок, дагы, жана, деле, жаки, болбосо, же, ары, менен, себеби, эгер, эгерде, не, ошондуктан, нары, мейли ж. б.*

Эки же андан көп сөздөрдөн турган байламталарды татаал байламталар дейбиз. Алар синтаксистик жол менен жасалган сөздөр: *ал эми, андай болсо, анткени менен, же болбосо, жана да, ошондой болгону менен, ошентсе да, ошондой болсо да, ошол себептүү, ошон үчүн, неге десең ж. б.*

§ 149. Байламталардын аткарган кызматына карай бөлүнүшү

Байламталар аткарган байланыштыруучулук кызматына карай экиге бөлүнөт.

а) Сөз менен сөздү да, сүйлөм менен сүйлөмдү да байланыштыруучу байламталар: *ары, да, дагы, дале, деле, жана, же,*

же болбосо, нары, не, менен. Мисалы: Бул көчөдө көбүнчө дыйкандар жана алып сатарлар турат. (К. Жантөшев) Бул жерде студенттер эмгектенишет жана көңүл ачышат. Үйгө бардым да, китебимди алып кайра тарттым. Кирпик кубанып да, коркуп да кетти. (Ч. Айтматов)

б) Сүйлөм менен сүйлөмдү гана тутумдаштыруучу байламталар: а, ал эми, анткени, анткен менен, ошенткени менен, андыктан, ошондуктан, андай болсо, бирок, бирок да, болбосо, ошол үчүн, ошол себептүү, неге десең, эгер, эгерде ж. б. Мисалы: Билесиз го, алыстан тоо ашып келдик, а сиз бияктан түз жол менен келдиңиз. (Т. Касымбеков) Үчөөбүз үч жерде үңүрөйүп, жашоодон үмүт үзүп, бирок кармашууну аябай самап отурабыз. (К. Сактанов)

§ 150. Байламталардын маанисине карай бөлүнүшү

Байламталар сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштыруу мүнөзүнө, б. а. маанисине карай эки топко бөлүнөт: багындырбас байламталар жана багындыргыч байламталар.

§ 151. Багындырбас байламталар

Сөз менен сөздү же сүйлөм менен сүйлөмдү бирин-бирине баш ийдирбей, тең укукта байланыштырган байламталар багындырбас байламталар деп аталат. Мисалы: Бектурган итти таш менен ургулады, бирок ит өжөрлөнүп, арсылдап, асылып жатты. (А. Токомбаев) Ак көңүлү кармаган күнү бир сындырым нан берет, болбосо кезертип эчтеме бербей тим коет. (К. Баялинов) Эгер бул ойдун бирин аткара албаса, Супахан менен Жусупахундун сыры ачылып, бүтүн эл алдында шермендеси чыкмак. (К. Жантөшев)

Көрүнүп тургандай, багындырбас байламталар тең байланыштагы татаал сүйлөм тутумундагы сүйлөмдөрдү жана бир өңчөй мүчөлөрдү бири-бири менен байланыштырат.

Тутумдашкан сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн ортосундагы ой ырааттуулугуна байланыштуу багындырбас байламталар өз ара үч топту түзөт.

а) Байланыштыргыч багындырбас байламталар сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү жөн гана байланыштырат: ары, да, дагы, дале, жана, да, жана дагы, менен, жана, нары. Мисалы: Жалгыз кызы ага көрк дагы, караан дагы болгонсуйт.

(К. Жантөшев) *Жери кара топурак, ары суусу кенен.* (Н. Байтемиров)

Байланыштыргыч байламталар дайыма бир өңчөй мүчөлөрдү же тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү бири-бири менен тутумдаштырат.

б) **Каршылагыч байламталар** карама-каршы маанилүү жөнөкөй сүйлөмдөрдү тутумдаштырып турат. *Ага — а, ал эми, бирок, ошентсе да, антсе да, ошондо да, ошондон ары, анткени, анткени менен, деген менен, ошондой болсо да, ошондой болгону менен, андай болсо да* деген сыяктуу байламталар кирет.

Мисалы: *Мына мага атырылып келаткан жолборсту атаарын атамдын го, бирок... бирок бу караңгыда аны өлтүрө атышкыйын.* (С. Өмүрбаев) *Көчөдө бак деген толуп жатат, бирок бул теректердин укмуштуу касиети бар.* (Ч. Айтматов) *Куугунчулардын бардыгынын минген аттары мыкты аттардан эле, ошондой болсо дагы Түлкүбектин айтуусу боюнча бир канча жигит ат тандап минди.* (К. Жантөшев)

в) **Божомолдогуч байламталар** тутумдашкан сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн кайсы биринин гана ишке ашарын, ырастыгын, тууралыгын, бар экендигин билдирет. Алар негизинен *же, не, же болбосо, болбосо* деген сыяктуу байламталар. **Мисалы:** *Биздин атабыздын үйү ушул болуу керек, же бул эмеспи?* (К. Жантөшев) *Какылдак уктай албай жатып, жаңыдан дылдырап көзү илинип бараткан: не улуган бороон урабы, не сапар келген жлоочу кагып, терезе тык-тык этет.* (Т. Сыдыкбеков) *Өзүң айтканың абдан жакшы, болбосо иш чатакка айланат беле дейм.* (К. Жантөшев)

§ 152. Багындыргыч байламталар

Тутумдашкан сүйлөмдөрдү бири-биринен кандайдыр деңгээлде көз каранды абалда тутуп байланыштырган байламталар багындыргыч байламталар деп аталат. Алар: *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, ошон үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында, эгер, эгерде, кандай... ошондой, канча... ошончо, канчалык... ошончолук ж. б.* **Мисалы:** *Тойчубек жолун анчалык узарта албады, неге десең бет алдынан аркырап бороон урууда.* (К. Баялинов) *Анын уулу келесоо боло турган, ошондуктан энем менин көз жашымдан корксо керек.* (К. Жантөшев)

Багындыргыч байламталар маанилик өзгөчөлүктөрүнө жараша өз ара үч топко бөлүнөт:

а) **Себеп байламталар** тутумдашкан сүйлөмдөрдүн бири-бири менен кандайдыр бир ойдун чечмелениш себеби аркылуу

байланышын камсыз кылат. Буларга *анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең, андыктан, ошондуктан, анын үчүн, ошон үчүн, ошол себептүү, ошонун натыйжасында* сыяктуу байламталар кирет. Мисалы: *Биз чеберлеп алга жылуубуз керек, анткени душман бизден алыс эмес.* (Т. Сыдыкбеков) *Кечээ, мурдагы күнү аз алып келгенине карабастан көп акча бергенмин, анткени сенин турмушуңдун начар экендигин эске алгамын.* (К. Жантөшев)

Себеп байламталардын айрымдары (*анткени, себеби, неге десең, эмне үчүн десең*) багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмдөн кийин, айрымдары болсо (*андыктан, ошондуктан, анын үчүн, ошон үчүн, ошол себептүү*) багыныңкы сүйлөмдүн баш сүйлөмдөн мурда келишин талап кылат. Мисалы: *Жолойго жардам берип кармашууга эч бир жылкычы даабады, анткени Жолойдун төмөн асты бийик аска.* (К. Жантөшев) *Күз болсо аяктап бара жатат, анын үчүн* кышка дагы мыкты даярдана башташыбыз керек. (Н. Байтемиров)

б) *Шарттуу байламталар* тутумдашкан сүйлөмдөрдү бири-бири менен кандайдыр бир ойдун макулдашуу, убадалашуу маанилеринде байланышын түшүндүрөт. Алар: *эгер, эгерде деген ж. б.* Мисалы: *Эгер макул дейт экен, азыр эле алып кете койгула.* (Н. Байтемиров) *Эгерде сен бир ишке макул болсоң, ошондо катты аласың* (К. Баялинов)

Шарттуу байламталар менен байланышканда багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдөн мурда да, кийин да келе берет. Мисалы: *Эгер бул айтканымды аткарбасаңар, анда мени менен илээшип убара болбогула.* (К. Жантөшев) *Ал кубанычы менен кайгысына ыйлады, дүйнө дааналанып, деңизге жакын киргенине ыйлады, эгер ичер суум болсо, наар алар тамагым болсо, бу турмушту дагы деле жакшы көрөт элем деп ыйлады.* (Ч. Айтматов)

в) *Салыштырма байламталар* тутумдашкан сүйлөмдөрдөгү ойдун бири-бирине салыштырып, өлчөнүп, ченелип айтылышын түшүндүрөт. Буга *кандай... ошондой, канча... ошончо, канчалык... ошончолук* деген сыяктуу татаал байламталар кирет. Мисалы: *Сууктун ызгаары жаш балдарга кандай баткан болсо, чоңдорго да ошондой баткан. Чоңдор кандай кыйналса, жаш балдар да ошондой кыйналган.* (К. Баялинов) *Кайсы жерин канчалык катуу сүрсө, ал жери ошончолук отко кактагандай ысыды.* (А. Токомбаев)

§ 153. Тубаса жана туунду байламталар

Кыргыз тилиндеги байламталарды чыгыш теги боюнча эки топко топтоштурууга болот.

а) Уңгу байламталар. Булардын дээрлик бардыгы жөнөкөй байламталар болуп эсептелет: *а, да, же, не* ж. б.

б) Туунду байламталар. Мындай байламталардын көпчүлүгү уңгу менен мүчөнүн биригишинен пайда болгон байламталар болуп саналат. Бир нечесин гана мисалга келтирели:

себеби — арабча *себен* деген сөзгө жекелик сандагы үчүнчү жактын таандык уландысы кошулуп жасалган.

жана — *жан* деген этиш сөзгө (*жанаш* деген уңгунун тутумунда) чакчылдын *-а* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган.

анткени — *аны, эт-, -кен (-ган)* жана жекелик сандагы үчүнчү жактын таандык уландысынан (*-и*) турат.

болбосо — *бол-* (этиш уңгу), *-бо (-ба)* жана шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсүнөн турат.

Мындан тышкары, эки же андан көп сөздөрдүн биригишинен түзүлгөн татаал байламталар туунду байламталар болуп эсептелет. Мисалы: *Мен го барып келдим, ал эми сен таптакыр барган жоксуң.* (К. Баялинов) *Быйыл жыл жаанчыл келди, ошол себептүү чөп бир топ эле арбын.* («Кыргыз туусу»)

§ 154. Бөлүкчөлөр

Сүйлөмгө же сүйлөмдөгү сөздөргө кошумча грамматикалык маанини же маанилик бир касиет алып келүүчү кызматчы сөздөр бөлүкчөлөр деп аталат. Мисалы: *Күтсөм да силерди мен калдым көрбөй.* (А. Токомбаев) *Бул анын тек сырт кешпири, сырт көрүнүшү.* (Т. Сыдыкбеков) *Табгач каны жообуз эле, он ок каны жообуз эле, баарынан күчтүүсү — кыргыз каны жообуз болду.* (Т. Сыдыкбеков)

§ 155. Бөлүкчөлөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Бөлүкчөлөрдүн маанилери кандайдыр бир сөз менен айкашып келгенде гана даана билинет. Жеке өз алдынча турганда алар маани бербейт. Ошондуктан алардын берген маанилерин биз алар айкашып турган сөздөр аркылуу аныктайбыз. Бөлүкчөлөр өзүлөрү менен айкашып келген сөздүн маанисине чектөө,

күчөтүү, божомолдоо, ырастоо сыяктуу кошумча грамматикалык маанилерди ыйгарат. Мына ошол маанилерине карай бөлүкчөлөр бир нече топторго бөлүнөт.

§ 156. Чектегич бөлүкчөлөр

Чектегич бөлүкчөлөр кандайдыр бир затты, белгини же кыймыл-аракетти башкаларынан ажыратып, бөлүп, чектеп көрсөтүү маанисин кошумчалайт. Алар *гана, эле* деген бөлүкчөлөр болуп эсептелет. **Мисалы:** *Ал жай экөөнө гана буюрган.* (Ч. Айтматов) *Уккандын учурмасы көбүрөөк болчу эле, көргөндөн айтыңыз,— деп Каныбек жайдарыланды.* (К. Жантөшев) *Эки жыл мурда эле бизге «катчы карма» деген кагаз келген.* (Т. Касымбеков)

Чектегич бөлүкчөлөр жак мүчөлөрдүн толук формасын кабыл алып, баяндоочтун тутумуна да кирип кетет. **Мисалы:** *Эй, тууган жер, ... Оболтодон сен ганасың бешиги. Ойлоп келсем, атам менен баламын.* (К. Маликов) *Ошондогу ырдаган сен элесиң, угун турган биз элебиз.* (М. Элебаев)

§ 157. Күчөткүч бөлүкчөлөр

Күчөткүч бөлүкчөлөр (*эң, өтө, аябай, абдан*) сөздөргө күчөтүү, апыртуу, ашыра көрсөтүү маанилерин кошумчалайт. Булар сын атооч, тактооч сөздөрдүн күчөтмө даражасын уюштурат. **Мисалы:** *Ал үйлөрдүн эң жогоркусу жумурткадай аппак, калган үчөө боз төбөл.* (А. Токомбаев) *Быйылкы жыл да өтө кыйын болду.* (М. Элебаев) *Анын ушу отурушу абдан сулуу көрүнөт.* (Н. Байтемиров) *Жылдыздардын эң чоңу, эң сулуусу сенсиң.* (Ч. Айтматов)

Күчөткүч бөлүкчөлөргө *өңкөй, өңчөй, жалаң, чылк, чылгый, чылкый, чымкый, чым, түк, ным, дым, такыр, дегеле, өгөлө* деген сыяктуу сөздөр да кирет. **Мисалы:** *Мен сизден түк эч нерсе күтпөймүн.* (А. Токомбаев) *Дегеле эчтемени кыртышы сүйбөйт.* (Н. Байтемиров) *Сулуу чылгый жибек кийимдей, жүгөрүлөр шоодураган убагы.* (К. Маликов) *Буроо, труба — бардыгы чылк темирден.* (А. Токомбаев)

§ 158. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр

Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр (*да, дале, нак, так, кудум, кап, дал, дагы*) сөздөрдүн маанилерин кошумча аныктык, тактык белгилер менен толуктайт. *Мен жоксуз да болсо, бирөөнүн*

ардактаган эркеси элем, ушинетип кор болдум. (К. Жантөшев)
Эгер өзүңүз адамкерчиликтен чыгып, мени да адамкерчиликтен чыгара турган болсоңуз... Мына шамшар! (К. Жантөшев)

§ 159. Тангыч бөлүкчөлөр

Тангыч бөлүкчөлөр (*эч, турсун, турмак, түгүл, тургай*) айтыла турган ойду, фактыны тануу, жокко чыгаруу маанисин кошумчалайт. **Мисалы:** *Сенде тамашадан башка эч өнөр жок. (А. Токомбаев) Айымдын карааны эч көрүнбөйт. (К. Жантөшев)*

Эч деген бөлүкчө сурама ат атоочторго кошулуп айтылып, тангыч ат атоочторду уюштурат: *эч ким, эч нерсе, эч качан ж. б.*

§ 160. Сурама бөлүкчөлөр

Сурама бөлүкчөлөр (*ээ, ыя, ээ, ыя, го, ыя*) сөзгө же сүйлөмгө суроо маанисин кошумчалайт: *Кутуп калдыңыз, ээ? (Т. Сыдыкбеков) — Сен таарындыңбы? Катуу таарындыңбы ыя? (Ч. Айтматов) Сен чочуп жатасың го, ыя? (К. Бектенов)*

§ 161. Ырастагыч бөлүкчөлөр

Ырастагыч бөлүкчөлөр (*да, ооба*) айтылган ойдун, фактынын ырастыгын, сүйлөөчүнүн ага макул экендигин билдирет. **Мисалы:** *Да, да, угуп жатам, айта бериңиз. Ооба, сенин айтканың туура экен. Каалаган жагыңарга каалаганча узак убакыт кете берсеңер болот да. (Ч. Айтматов)*

§ 162. Божомолдогуч бөлүкчөлөр

Божомолдогуч бөлүкчөлөр (*бейм, белем, го*) айтылуучу ойго күмөн, божомол маанисин кошумчалайт. **Мисалы:** *Ушул иш өтө опурталдуу го, Каныбек! (К. Жантөшев) Жылдыздар көрүнбөй калды, коштошо албай кетет экем го,— деп бала ошого кейиди. (Ч. Айтматов) Аскер кызматы ага жаккан белем? (Т. Сыдыкбеков) Байкабай каласыз бейм? (К. Баялинов)*

Божомолдогуч бөлүкчөлөргө *имиш (миш)* да кирет. Муну айрымдар модалдык сөздөргө кошуп жүрүшөт. Биздин оюбузча, ал өзүнүн табияты боюнча бөлүкчөлөргө жакын турат. **Мисалы:** *Дагы бир черик өлөсөлүү болуп калган имиш... (К. Жантөшев).*

§ 163. Жалыныч бөлүкчө

Жалыныч бөлүкчө (гой) угуучуга карата сүйлөөчүнүн жалынуусун билдирет. Мисалы: *Окуп гой, окуй гой, көпөлөгүм, окуй гой.* (Т. Сыдыкбеков) *Ырдай гой, айланайын.*

Какшык маанисинде да колдонулат: *Суусун жок, бара гой, кагылайын...* (Т. Сыдыкбеков)

Бул бөлүкчөнүн жалынуу, же какшык маанисинде колдонулгандыгы контекст аркылуу аныкталат.

§ 164. Жандоочтор

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара карым-катышын эпке келтирип, аларга ар кыл грамматикалык маанилерди кошумчалап турган кызматчы сөздөр **жандоочтор** деп аталат. Мисалы: *Көл сөөлөтү каз менен, мелмилдеп жаткан саз менен. Сулуулар беттен өптүрөт кайрылып туруп наз менен.* (Барпы) *Татаал болсо да төтө жол менен штабга жетишибиз керек.* (Т. Сыдыкбеков) *Куудул сымал көсөө киши. Экөө жашташ жана ынак курбу сымал.* (К. Каимов)

Жандоочторго *чейин, дейре, сайын, тууралуу, менен, жөнүндө, боюнча, карай, караганда, карата, аркылуу, бойдон, бери, башка, сөрөй, сымал, шекилдүү, шекилде, бою, өзгө өңдүү,* сөздөр кирет.

§ 165. Жандооч сөздөрдүн түзүлүшү

Жандооч сөздөр тилдин өсүп-өнүгүшү менен бара-бара өз алдынча маани берүүдөн ажырап, жандоочтук кызматты аткарып калышкан. Мисалы: *соңунан басты* (тактооч), *соңку жыл* (сын атооч), *өзүм жалгыз болгон соң* (жандооч), *отунга келдим, иштен соң барам* (жандооч).

Кээ бир жандоочтор этиш сөздөрдөн (*карай, караганда, карата ж. б.*) айрымдары атооч сөздөрдөн (*менен, жөнүндө, боюнча ж. б.*) пайда болгон.

Тарыхый чыгыш теги боюнча көпчүлүк жандоочтор лексикалык мааниге ээ уңгулардан болуп саналат. Азыркы кыргыз тилиндеги жандооч сөздөрдүн бир тобу лексикалык алгачкы маанилерин биротоло жоготкон: *дейин, чейин, сайын, тууралуу ж. б.* Ал эми кээ бирлери азыр да өз доорунун лексикалык маанилеринде колдонула берет. *Өзүм жалгыз болгон соң* (жандооч) *отунга келдим; соңунан басты* (тактооч), *соңку жыл* (сын атооч). Ошентип, бул акыркы топтогу сөздөрдүн түпкү маанилеринен жандоочтордун башка сөз түркүмдөрүнөн келип чык-

кан сөздөр экендиги ачык байкалат. Демек, тарыхый келип чыгышы боюнча жандооч сөздөр атооч унгулардан (*менен, жөнүндө, боюнча, тууралуу, сыяктуу, шекилдүү, бойдон, бою, ары, бери, кийин, башка ж. б.*) жана этиш унгулардан (*карай, караганда, карата, чалыш, сайын, жараша, тартып, тарта, көрө, көрөкчө ж. б.*) турат.

§ 166. Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор

Жандоочтор маанилик жактан жөндөмө мүчөлөр менен тыгыз байланышат. Алар атооч сөздөрдөн кийин келип, алардын башка сөздөр менен болгон синтаксистик мамилесин көрсөтөт. Ошондуктан биз жандоочторду кайсы жөндөмөдөгү сөздөргө айкаша тургандыгы боюнча өзүнчө топторго ажыратабыз.

Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *менен, аркылуу, сайын, сыяктуу, өңдүү, шекилдүү, тууралуу, бою, боюнча ж. б.* Мисалы: *Эл үчүн, өмүр үчүн, жыргал үчүн кармашкан кайрандардын айттым даңкын.* (А. Токомбаев). *Эчкинин көркү төл менен, эгиндин көркү жер менен.* (Токтогул) *Мен аны сүрөт аркылуу төкпөй-чачпай элге жеткирсем деген үмүттөмүн.* (Ч. Айтматов)

а) *үчүн* жандоочу атооч сөздөргө, *-ыш, -уу, -мак* мүчөлүү кыймыл атоочторго, *-ган, -бас* мүчөлүү атоочтуктарга айкаша келип, максат, себеп, арноо, ылайыктоо маанилерин билдирет: *Иштегениң бирөө үчүн, үйрөнгөнүң өзүң үчүн.* (Макал) *Биз үчүн кызматтан алуу гана кеп эмес, дагы айтамын, сен экөөбүздүн керт башыбыз кетет.* (М. Алыбаев)

б) *менен* жандоочу зат атооч, ат атооч, затташкан сын, сан атоочтор, *-ар, -бас* мүчөлүү атоочтуктар менен айкаша келип, сандык, мезгилдик жана мейкиндик биргелешүү маанисин билдирет: *Беттин көркү нур менен, белдин көркү кур менен. Биз сүйгөн сулуу Мөлмөлүм белгилүү болот ыр менен.* (Барпы) *Мейли, айланайын мендей неменин башын таш менен эмес, төө тапан менен сүрсө экен.* (М. Алыбаев)

в) *аркылуу* жандоочу зат атоочтор, ат атооч сөздөргө айкаша келип, кыймыл-аракеттин ишке ашышына ошол сөздөрдүн катышы бар экенин билдирет: *Мен аны сүрөт аркылуу төкпөй-чачпай элге жеткирсем деген үмүттөмүн.* (Ч. Айтматов) *Балыкчы аркылуу жүрүп олтуруп, Бишкекке кечке жеттик.* (Т. Адышева)

г) *сайын* жандоочу мезгил зат атоочтор, *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келип, кыймыл-аракеттин, процесстин,

ал-абалдын кайталанып же удаама-удаа аткарылыш маанисин билдирет: *Жакындаган сайын түтүндүн жыты да мурунга бур дей түштү.* (М. Алыбаев) *Жыл сайын алманы бирөө жеп кетет экен.* (Жомок) Кээде орундук маанидеги зат атооч менен да айкашат: *Шаар сайын бирден ичип олтурсам, бат эле мас болуп калат экенмин.* (М. Алыбаев)

д) *сыяктуу, өңдүү, шекилдүү* жандоочтору зат атооч, ат атооч, кыймыл атооч жана *-ган* мүчөлүү атоочтуктарга айкаша келип, окшотуу, окшошуу маанилерин билдирет: *Эй, Россия, Россия, бир боор энем, Мен өңдүү тоо кушуна койнуң кенен.* (А. Осмонов)

е) *тууралуу, жөнүндө* жандоочтору атооч сөздөр, кыймыл атоочтор менен айкашып келип, ошол сөздөрдү объект катары көрсөтөт: *Мен бул иш тууралуу силерге айтып берүүгө түздөн-түз милдеттүүмүн.* (Ч. Айтматов)

ж) *бою (боюнча)* жандоочу атооч сөздөр, *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келип, түшүнүктүн же ойдун объектинин толук камтуусун билдирет: *Түнү бою кирпич какпай олтуруп жазып чыктым.*

а) *бойдон, (боюнча)* жандоочу тактоочтор жана *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келип, кыймыл-аракеттин сынсыпатын билдирет: *Учкан бойдон көздөн кайым болду.* (Жомок) *Акмат бир жак боосу зымдан, бир жак боосу жиптен тагылган эски көз айнегин колуна кармаган бойдон кубанып кирип келди.* (М. Алыбаев) *Ээ, Өмүкө, баякы эле бойдон турбайсыңбы, кокуй!* (М. Алыбаев)

§ 167. Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор

Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *чейин, дейре, карай, карата, караганда.* М и с а л ы: *Таң атканга чейин уктаган жок.* (Жомок) *Автобус токтогонго чейин оозу тынбай какылдап келди.* (Н. Байтемиров)

а) *чейин, дейре* жандоочтору мезгилдик, мейкиндик маанидеги атооч сөздөргө, сан атооч, ат атоочторго, *-ган* мүчөлүү атоочтуктарга айкашып келип, алар аркылуу туюндурулган түшүнүктү акыркы чек катары көрсөтөт: *Түшкө чейин сөзсүз келем деп кеткен бойдон жок. Иши бүтөөр замат үйүн көздөй жылт коёт.*

б) *карай (карата)* жандоочу мезгилдик, мейкиндик маанисиндеги атооч сөздөргө, тактоочторго айкашып келип, алар ар-

кылуу туюндурулган нерсеге, объектиге бет алгандыкты көрсөтөт: *Окуусун бүтөөр менен шаарга карай сызды.* (М. Гапаров)

в) *караганда* жандоочу бир нерсени экинчи бир нерсе менен салыштыруу маанисин билдирет: *Сага караганда ал активдүү көрүнөт.*

§ 168. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор

Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор: *башка, бетер, соң, бери, кийин, мурун.*

а) *башка* жандоочу зат атооч, ат атооч, жамдама сан атооч, кыймыл атооч жана *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен тизмектешип келип, алар аркылуу туюндурулган нерсени кыймыл-аракетке кошпоо, аралаштырбоо, алмаштырбоо маанисин билгизет: *Адамдан башка жөлөк жок, элден башка тирек жок.* (А. Токомбаев) *Сенден башка багар-көрөрүм жок, айланайын.* (К. Жантөшев)

б) *бетер* жандоочу зат атооч, ат атооч, *-ган* мүчөлүү атоочтуктарга айкашып, алардын маанисин күчөтүп көрсөтөт: *Атпай элдин баарысын душмандан бетер ойлойсуң.* («Манас»)

в) *соң* жандоочу зат атооч, *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып келип, мейкиндик, мезгилдик катышты же себепти түшүндүрөт: *Көңүлү болгон соң бара берсин.* (М. Гапаров)

г) *бери, кийин, мурун* жандоочтору ат атоочтор, зат атоочтор, *-ган* мүчөлүү атоочтуктар менен айкашып, мезгилдик маанисин билдирет: *Окууну бүткөндөн кийин эле ар кимибиз ар жакка тараганбыз.* (М. Алыбаев) *Шаарга келгенден бери купулга толо бир иш кыла элекмин.* (Ш. Бейшеналиев)

§ 169. Кыялий-мамиле /модалдык/ сөздөр

Сүйлөмдөгү айтылуучу ойдун чындыкка, акыйкатка карата болгон ар түрдүү катышы жөнүндө сүйлөөчүнүн көз карашын туюндурган сөздөр кыялий-мамиле (модалдык) сөздөр деп аталат. Модалдык деген термин латын тилинин «*модус*» деген (*жол, ык, амал*) сөзүнөн алынган.

Тарыхый жагынан көпчүлүк модалдык сөздөр маани берүүчү сөздөрдөн келип чыккан: *чамасы (чама), болжолу (болжол), чагымда (чак), көрүнөт (көр)* ж. б. Ошондуктан түпкү теги боюнча аларды атооч уңгулуу модалдык сөздөр жа-

на этиш уңгулуу модалдык сөздөр деп экиге бөлүп карайбыз.

Атооч уңгулуу модалдык сөздөр: *чагымда, чындыгында, шексиз, болжолу, кыязы, сыягы, сөзсүз, өңдөнөт ж. б.* Мисалы: *Опур-топурга түшүп калышты, чагымда, душмандын алды көрүндү окшойт.*

Этиш уңгулуу модалдык сөздөр: *көрүнөт, тийиш, чыгар, окшойт, имиш, дейм, демек ж. б.* Лекцияны калтырбай уктук, демек, даярдык бар.

Модалдык сөздөрдүн маанилери

Берген маанилери боюнча модалдык сөздөр тиги же бул кыймыл-аракеттин ишке ашышынын мүмкүндүгүн, ыктымалдыгын, зарылдыгын, айтылган ойдун аткарылышына ишенгендикти, күмөндүүлүктү, кандайдыр бир окуянын болгондугу анык же болжолдуу экендигин билдирет. Мына ушундай маанилик белгилери боюнча аларды төмөнкүдөй топторго бөлүүгө болот:

1. Ойдун чындыкка дал келүүсүн ырастап, кубаттап билдирүүчү модалдык сөздөр: *албетте, арийне, шексиз, сөзсүз, дурус, акыйкатта, чындыгында, ырас ж. б.* Мисалы: **Ырас, Жапардын жүрөгүндө белгисиз сыр бар, же оор кайсы бар.** (А. Токомбаев) **Ырас, биз алды менен ал көлдүн сырын билгенибиз жок.** (Н. Байтемиров) **Зарыл болгондон кийин сөзсүз баруу керек.** (К. Жантөшев) **Бул кызмат эң жогорку кызмат, албетте.** (К. Баялинов)

2. Ойдун чындыкка дал келүүсүнө божомол, ыктымалдуулук маани берүүчү модалдык сөздөр: *балким, мүмкүн, чамасы, болжолу, чагымда, сыягы, кыязы, окшойт, чыгар, керек, өңдөнөт, сыяктуу, шекилдүү, имиш.* Мисалы: **Чамасы, Чоң койчу дегендин кызы болуу керек.** (К. Жантөшев) **Болжолу, биздикине да кирип чыгасың го.** (Н. Баялинов) **Кош болуңуз, балким, дагы көрүшөрбүз.** (А. Токомбаев) **Кыязы, менден мурун да бир топ сөз болуп өтсө керек.** (М. Элебаев) **Мүмкүн, тууганынын качып келгенин сезип калгандыр.** (Ч. Айтматов)

СУНУШ ҚЫЛЫНГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абдуллаев Э., Давлетов С. ж. б. Кыргыз тили. Педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. — Фрунзе, Мектеп, 1986.

2. Ахматов Т. К., Давлетов С. А. ж. б. Киргизский язык. Учебник для русских групп вузов Киргизской ССР. Фрунзе, Мектеп, 1975.

3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). М., Наука, 1979.
4. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. Фрунзе, 1936.
5. Батманов И. А. Грамматика киргизского языка. Часть 3. Фрунзе, 1940.
6. Батманов И. А. Части речи в киргизском языке. «Вопросы языковедения», 1955. № 2.
7. Грамматика киргизского литературного языка. Часть 1. Фонетика и морфология. Фрунзе, Наука, 1987.
8. Дыйканов К. Кыргыз тилинин таблицалары. Фрунзе, Мектеп, 1971.
9. Карымшакова А. Кыргыз тилиндеги айрым бөлүкчөлөр жөнүндө. — Известия АН Кирг. ССР. Общественные науки. 1989, № 2.
10. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого языка. М. — Л., Изд-во АН СССР. 1956.
11. Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. — Л., Наука, 1980.
12. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1-бөлүк. Фонетика жана морфология. Фрунзе, Илим, 1980.
13. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, 1964.
14. Мураталиева Ж. Послелогии в киргизском языке. Фрунзе, 1958.
15. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде талдоонун жолдору. Фрунзе, Мектеп, 1982.
16. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, Маариф, 1979.
17. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., Наука, 1988.
18. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934. (Латын ариби менен).
19. Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (наречие, служебные части речи, изобразительные слова). Л., Наука. 1987.

МАЗМУНУ

АВТОРЛОРДОН	3
ГРАММАТИКА	5
§ 1. Грамматика жөнүндө түшүнүк	5
§ 2. Грамматикалык түзүлүш	6
§ 3. Грамматиканын түрлөрү	8
§ 4. Грамматикалык маанилер	9
§ 5. Грамматикалык каражаттар	10
§ 6. Грамматикалык форма	11
§ 7. Грамматикалык категория	12
Сунуш кылынган адабияттар	12
СӨЗДҮН ТУТУМУ. МОРФЕМА ЖӨНҮНДӨ ТҮШҮНҮК	13
§ 8. Сөз тутуму	13
§ 9. Морфема жана анын түрлөрү	14
§ 10. Унгу жана мүчө	16
§ 11. Мүчөлөрдүн бөлүнүшү	16
§ 12. Уланды мүчөлөр	17
§ 13. Куранды мүчөлөр	18
§ 14. Мүчөлөрдүн орун тартиби	18
§ 15. Атооч сөздөрдөгү мүчөлөр	20
§ 16. Этиш сөздөрдөгү мүчөлөр	21
§ 17. Сөз жасоо	22
§ 18. Сөз жасоо мааниси	22
§ 19. Туундулук катыш	23
§ 20. Негиз жана анын түрлөрү	24
§ 21. Тубаса негиз	25
§ 22. Туунду негиз	26
§ 23. Түзүүчү негиз	27
§ 24. Сөз жасоо тибі	28
§ 25. Сөз жасоо жолдору	29
§ 26. Жөнөкөй жана татаал сөздөр	29

§ 27. Жөнөкөй сөздөр	29
§ 28. Татаал сөздөр	30
§ 29. Татаал сөздөрдүн бөлүнүшү	31
§ 30. Кош сөздөрдүн бөлүнүшү	33
§ 31. Кошмок сөздөрдүн бөлүнүшү	34
§ 32. Кыскартылган сөздөр	36
Сунуш кылынган адабияттар	36
СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ	38
§ 33. Кыскача тарыхый маалымат	38
§ 34. Сөздөрдөгү сөз түркүмдөргө бөлүштүрүү принциптери	43
§ 35. Маани берүүчү жана кызматчы сөз түркүмдөрү	44
Сунуш кылынган адабияттар	45
ЗАТ АТООЧ	46
§ 36. Жалпы маалымат	46
§ 37. Зат атооч сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору	47
§ 38. Тубаса жана туунду зат атоочтор	48
§ 39. Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор	49
§ 40. Эңчилүү жана жалпы аттар	49
§ 41. Адамзаттык жана адамзаттык эмес заттар	51
§ 42. Конкреттүү жана абстракттуу заттар	52
§ 43. Зат атоочтун сан категориясы	53
§ 44. Зат атоочтун таандык категориясы	55
§ 45. Жөндөмө категориясы	59
§ 46. Жөндөлүш жана анын типтери	71
§ 47. Жакталыш	77
§ 48. Зат атоочтун жасалышы	80
§ 49. Морфологиялык жол менен жасалышы	81
§ 50. Синтаксистик жол менен жасалышы	91
Сунуш кылынган адабияттар	93
СЫН АТООЧ	96
§ 51. Жалпы маалымат	96
§ 52. Сын атооч сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору	97
§ 53. Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор	98
§ 54. Сын атоочтун түрлөрү	98
§ 55. Сапаттык сын атоочтор	99
§ 56. Катыштык сын атоочтор	99
§ 57. Сын атоочтун даражалары	100
§ 58. Сын атоочтун заттык мааниде колдонулушу	103
§ 59. Сын атоочтун жасалышы	104

§ 60. Морфологиялык жол менен жасалышы	105
§ 61. Синтаксистик жол менен жасалышы	111
Сунуш кылынган адабияттар	111
САН АТООЧ	113
§ 62. Жалпы маалымат	113
§ 63. Жөнөкөй жана татаал сан атоочтор	114
§ 64. Сан атоочтун маанилик топтору	115
§ 65. Эсептик сандар	116
§ 66. Иреттик сандар	119
§ 67. Жамдама сандар	120
§ 68. Жамдама сандар	122
§ 68. Топ сан	123
§ 69. Чамалама сан	126
§ 70. Бөлчөк сан	127
§ 71. Сан атоочтордун жасалышы	127
Сунуш кылынган адабияттар	129
АТ АТООЧ	129
§ 72. Жалпы маалымат	133
§ 73. Жактама ат атооч	138
§ 74. Шилтеме ат атооч	146
§ 75. Сурама ат атооч	150
§ 76. Аныктама ат атооч	154
§ 77. Белгисиз ат атооч	158
§ 78. Тангыч ат атооч	159
Сунуш кылынган адабияттар	160
ЭТИШ	160
§ 79. Жалпы маалымат	161
§ 80. Жөнөкөй жана татаал этиштер	162
§ 81. Негизги жана жардамчы этиштер	162
§ 82. Татаал этиштердин түрлөрү	165
§ 83. Этиш сөздөрдүн маанилик топтору	166
§ 84. Этиштин терс түрү	168
§ 85. Өтмө жана өтпөс этиштер	172
§ 86. Мамиле категориясы	173
§ 87. Негизги мамиле	174
§ 88. Кош мамиле	176
§ 89. Өздүк мамиле	179
§ 90. Туяк мамиле	182
§ 91. Аркылуу мамиле	186
§ 92. Мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келиши	186

§ 93. Ыңгай категориясы	186
§ 94. Баяндагыч ыңгай	188
§ 95. Буйрук ыңгай	188
§ 96. Тилек ыңгай	189
§ 97. Ниет ыңгай	190
§ 98. Шарттуу ыңгай	191
§ 99. Чак категориясы	191
§ 100. Учур чак	192
§ 101. Өткөн чак	197
§ 102. Айкын өткөн чак	198
§ 103. Жалпы өткөн чак	200
§ 104. Капыскы өткөн чак	202
§ 105. Адат өткөн чак	204
§ 106. Келер чак	205
§ 107. Айкын келер чак	205
§ 108. Арсар келер чак	207
§ 109. Жак категориясы	209
§ 110. Этиштин жакталышы	212
§ 111. Учур чактын жакталышы	213
§ 112. Келер чактын жакталышы	214
§ 113. Өткөн чактын жакталышы	216
§ 114. Этиштин жасалышы	216
§ 115. Морфологиялык жол менен жасалышы	217
§ 116. Синтаксистик жол менен жасалышы	220
Сунуш кылынган адабияттар	225
ЭТИШТИН ӨЗГӨЧӨ ФОРМАЛАРЫ	228
§ 117. Чакчылдар тууралуу жалпы маалымат	228
§ 118. Чакчылдардын өзгөчө белгилери	229
§ 119. Чакчылдардын уюшулушу	232
§ 120. Атоочтуктар тууралуу жалпы маалымат	236
§ 121. Атоочтуктардын өзгөчө белгилери	237
§ 122. Атоочтуктардын жасалышы	239
§ 123. Кыймыл атоочтор тууралуу жалпы маалымат	243
§ 124. Кыймыл атоочтордун өзгөчө белгилери	244
§ 125. Кыймыл атоочтордун жасалышы	245
Сунуш кылынган адабияттар	246
ТАКТООЧ	248
§ 126. Жалпы маалымат	248
§ 127. Тактоочтордун маанисине карай бөлүнүшү	249
§ 128. Бышыктагыч тактоочтор	250

§ 129. Мезгил бышыктагыч тактоочтор	250
§ 130. Орун бышыктагыч тактоочтор	251
§ 131. Себеп жана максат бышыктагыч тактоочтор	252
§ 132. Аныктагыч тактоочтор	252
§ 133. Сын-сыпат аныктагыч тактоочтор	253
§ 134. Сан-өлчөм аныктагыч тактоочтор	253
§ 135. Тубаса жана туунду тактоочтор	254
§ 136. Тактоочтордун жасалышы	254
§ 137. Морфологиялык жол менен жасалган тактоочтор	255
§ 138. Синтаксистик жол менен жасалган тактоочтор	256
Сунуш кылынган адабияттар	258
ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР	258
§ 139. Жалпы маалымат	260
§ 140. Табыш тууранды сөздөр	265
§ 141. Элес тууранды сөздөр	268
Сунуш кылынган адабияттар	270
СЫРДЫК СӨЗДӨР	270
§ 142. Жалпы маалымат	271
§ 143. Сезимдик сырдык сөздөр	272
§ 144. Эрктик сырдык сөздөр	273
§ 145. Турмуштук сырдык сөздөр	274
Сунуш кылынган адабияттар	275
КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР	275
§ 146. Жалпы маалымат	276
§ 147. Байламталар	276
§ 148. Байламталардын түзүлүшүнө карай бөлүнүшү	276
§ 149. Байламталардын аткарган кызматына карай бөлүнүшү	277
§ 150. Байламталардын маанисине карай бөлүнүшү	277
§ 151. Багындырбас байламталар	278
§ 152. Багындыргыч байламталар	280
§ 153. Тубаса жана туунду байламталар	280
§ 154. Бөлүкчөлөр	280
§ 155. Бөлүкчөлөрдүн маанисине карай бөлүнүшү	281
§ 156. Чектегич бөлүкчөлөр	281
§ 157. Күчөткүч бөлүкчөлөр	281
§ 158. Аныктагыч-тактагыч бөлүкчөлөр	282
§ 159. Тангыч бөлүкчөлөр	282
§ 160. Сурама бөлүкчөлөр	282

§ 161. Ырастагыч бөлүкчөлөр	282
§ 162. Божомолдогуч бөлүкчөлөр	282
§ 163. Жалыныч бөлүкчө	283
§ 164. Жандоочтор	283
§ 165. Жандооч сөздөрдүн түзүлүшү	283
§ 166. Атооч жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор	284
§ 167. Барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор	285
§ 168. Чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашуучу жандоочтор	286
§ 169. Кыялий-мамиле (модалдык) сөздөр	286

Сунуш кылынган адабияттар	287
-------------------------------------	-----

Мазмуну	289
-------------------	-----

Абдувалиев Ибраим, Садыков Ташполот

АЗЫРКЫ ҚЫРГЫЗ ТИЛИ: МОРФОЛОГИЯ

**Жогорку окуу жайлардын
филология факультеттеринин
студенттери үчүн окуу китеп**

Редактору *А. Жунушов*

Сүрөтчүсү *Э. Тилеков*

Техникалык редактору *С. Нурмиева*

739427